

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

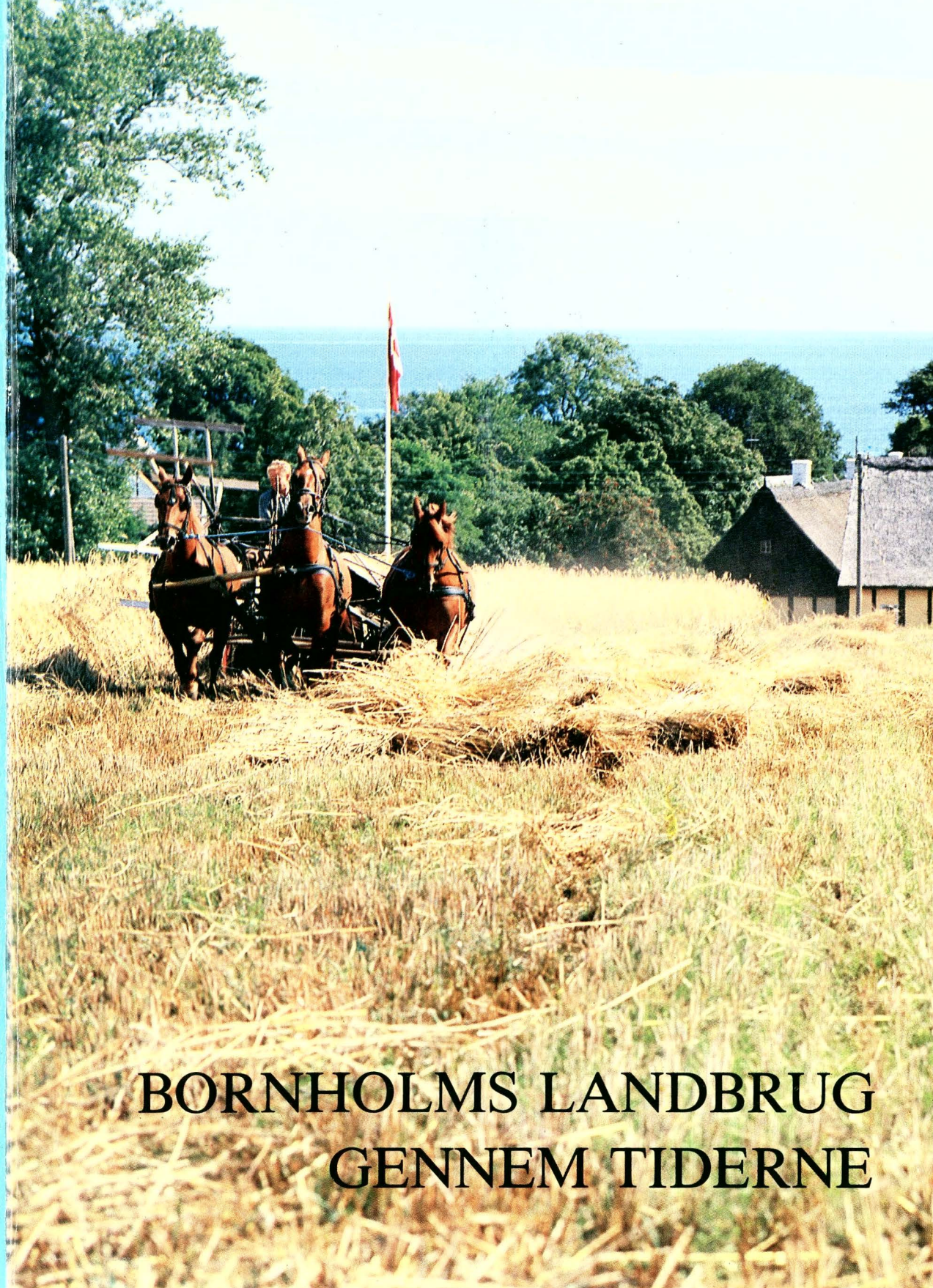
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMS LANDBRUG GENNEM TIDERNE

**BORNHOLMS LANDBRUG
GENNEM TIDERNE**

BORNHOLMS LANDBRUG GENNEM TIDERNE

BORNHOLMSKE SAMLINGER
III. RÆKKE — 2. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Tryk: Burgundia tryk, Rønne, 1988.
ISBN 87 87042 21 5
ISSN 0084-7976

Udarbejdet med støtte fra:
BORNHOLMS AMTSKOMMUNE
MINISTERIET FOR KULTURELLE ANLIGGENDER
SPAREKASSEN BORNHOLM
HASLE BANK A/S

Forord

I forbindelse med 200-året for stavnsbåndets ophævelse har Bornholms Historiske Samfund ønsket at give et bidrag til markeringen af denne begivenhed ved at samle artiklerne i dette års bind omkring temaet Bornholms landbrug gennem tiderne. Herigennem bliver det også muligt at se, hvordan de bornholmske bønders forhold adskilte sig fra forholdene i det øvrige Danmark.

Bindet indledes med en artikel, der belyser det centrale spørgsmål om, hvorfor der ikke var stavnsbånd på Bornholm. Artiklen om Oldtidens landbrug behandler faserne i den lange udvikling frem til den teknologi og det afgrødevalg, som det bornholmske landbrug nåede ved Middelalderens begyndelse. Herfra tages trådene op i artiklen om de bornholmske bønder i Senmiddelalderen, hvor deres hoveri og afgifter undersøges med det formål at finde frem til forskellen på selvejerer og fæstebønders vilkår. Artiklen om jordbrug og landgilde i midten af det 17. årh. analyserer en jordebog over de bornholmske bønders afgifter i 1658. Sammenholdt med den foregående artikel bliver det muligt at følge udviklingen i landbrugets situation i tiden op til landbo-reformerne. Artiklen om landbruget og forsvaret viser, hvor stærk forbindelsen har været mellem bonde og soldat på Bornholm, hvorfor stavnsbåndet ikke kunne begrundes.

Artiklerne om andelsbønderne, husmændene og kvinderne i landbruget skildrer de forskellige sider af livet på landet helt op til i dag - det tunge slid og de sociale skels påvirkning af tankegangen, kvindernes betydning osv. I artiklen om Østermarie Folkehøjskole, som er en del af et større videnskabeligt værk om Martin Andersen Nexø, foretages en revision af den traditionelle vurdering af de kendte højskoleforstandere og deres betydning. Det konkrete materielle grundlag for det bornholmske landbrug behandles i de afsluttende fire artikler, der indgående beskriver udviklingen inden for markafgrøderne, husdyrholdet, redskaberne og de bornholmske vogne.

En hjertelig tak skal her rettes til forfatterne af de enkelte artikler, fordi de beredvilligt og uden vederlag har stillet deres undersøgelser til rådighed for en bredere kreds af historisk interesserede.

Redaktionen ønsker også på dette sted at takke Bornholms Landøkonomiske Forening og Husmandsforeningen for deres interesse og bidrag. En særlig tak til Bornholms Amtskommune, Ministeriet for Kulturelle Anliggender, Sparekassen Bornholm og Hasle Bank A/S for den store økonomiske støtte, som har gjort det muligt at udsende det foreliggende bind.

Rønne, den 1. juni 1988.

*Henrik Vensild og
Per Thule Hansen*
Bornholmske Samlinger

Indhold

Redaktøren

Forord 5

Anders Holm Rasmussen

Det bornholmske landbosamfund i 1700-tallet 9

Lars Jørgensen

Oldtidens landbrug, 4000 f.Kr. - 1000 e.Kr. 21

Hanne Valsø Vensild

Træk af de bornholmske bønders vilkår i senmiddelalderen 29

Ebbe Gert Rasmussen

Jordbrug og landgilde på Bornholm ved midten af det 17. århundrede 55

H. E. Skaarup

Landbruget og forsvaret på Bornholm 87

Trine Dam Kofoed og Mette Skougaard

Fra bonde til landmand - andelsbønder på Bornholm 109

Keld Søgaard Christensen

De lykkelige husmænd 125

Ann Vibeke Knudsen

Den kloge kone fra Ibsker

- om Andrea Margrethe Jensen og hendes folkelivsskildringer 149

Henrik Yde

Bornholms Folkehøjskole i Østermarie og dens sidste forstander 157

Poul Nørgaard

Markafrøder og ukrudt 179

Helmer Hansen

Husdyrbruget på Bornholm 199

Afsnittet om fjerkræavlen er skrevet af H.P. Ipsen, Lobbæk.

Henrik Vensild

Fra hjulplov til traktorplov 233

Thor Lund Kure

Bornholmske vogne 253

Niels Foght Hansen

Fortegnelse over litteratur om landbrug og mejeribrug 263

Forfatterne adresser 269

Indmeldelser 271

Det bornholmske landbosamfund i 1700-tallet

Af Anders Holm Rasmussen

Studiet af det bornholmske landbosamfund i ældre tider er, set i forhold til den danske landbohistoriske tradition, en forsømt disciplin. Dette skyldes, at strukturen i det bornholmske landbosamfund var væsentlig forskellig fra strukturen i det øvrige Danmark. Bornholm har sjældent kunnet indrages i de landbohistoriske problemstillinger, historikerne gennem tiden har arbejdet med.

Det er i det følgende hensigten at give en fremstilling af det bornholmske landbosamfund i 1700-tallet især med henblik på en sammenligning med det øvrige land. Fremstillingen er lagt bredt an, sådan at så mange emner som muligt bliver berørt. Der er således ikke tale om nogen tilbundsående undersøgelse af de enkelte emner, og fremtidige enkeltundersøgelser vil være velkomne.

Landbohistorisk er 1700-tallet bedst kendt som stavnsbåndets og reformernes epoke. I sidste halvdel af århundredet indledtes den proces, der skulle føre til opløsningen af det gamle danske godssystem. Denne proces blev igangsat af regeringen ved en række love, som eftertiden har givet fællesbetegnelsen »landboreformerne«. Forordningen af 20. juni 1788 om ophævelsen af det i 1733 indførte stavnsbånd er vel den berømteste af disse reformlove, og jo den direkte årsag til det jubelår, der i øjeblikket fejres.

Bornholm stod udenfor i denne udvikling. Det godssystem, som i 1700-tallet administrerede den danske landbrugsproduktion på det lokale plan, eksisterede ikke på Bornholm. Ganske vist var ca. en tredjedel af de bornholmske bønder indtil 1744 at regne for fæstebønder under krongodset, men disse drev deres gårde - kaldet vornedgårde - på samme måde som de resterende ca. to tredjedele selvejerbønder.

Det danske landbosamfund

I 1700-tallet var de færreste bønder selvejere. De allerfleste danske bøndergårde lå samlet i landsbyer. Ca. 15% af gårdene var o. 1750 ejet af kronen, mens resten var ejet af private godsejere. De fæstebønder, der drev gårdene, havde indgået en kontrakt - et fæstebrev - med den lokale godsejer, hvorved de for retten til resten af deres liv at drive gården skulle yde afgifter til godset. De vigtigste afgifter var landgilden, hoveriet og tienden. Landgilden og tienden var oprindelig naturalieafgifter, men de blev efterhånden afløst med en pengeydelse. Hoveriets vigtigste funktion var at få arbejdskraft til dyrkningen af hovedgårdens marker, selv om kørsel og vedligeholdelse af veje også var arbejder, godsejeren kunne pålægge hovbønderne. Udover afgifterne til godset, skulle bønderne betale skatter til staten.

Når bønderne ikke var på hovarbejde, skulle fæstegården drives. Ifølge fæstebrevet var bønderne forpligtet til at holde gården i god stand, dyrke og gøde jorden forsvarligt samt forbedre husdyrholdet. Hvis ikke fæstebonden opfyldte sine forpligtelser overfor herskabet, kunne han blive tvunget til at forlade gården. Hvor hyppigt sådanne forsiddelser forekom, er det vanskeligt at give et entydigt svar på. De undersøgelser, der er foretaget, viser, at antallet var forskelligt fra landsdel til landsdel.

En fæstegårds jord var indlemmet i landsbymarken, der blev dyrket af landsbyens bønder i fællesskab. På den sjællandske øgruppe og på Fyn var vangebruget fremherskende, mens det i Jylland var det såkaldte græsmarksbrug, der var den overvejende dyrkningsform. Begge systemer indebar, at den enkelte bonde havde sin jord fordelt på mange agre, der lå spredt ud over bymarken. Der er ofte, især for år til-

bage, blevet berettiget om dyrkningsfællesskabets dårligheder, og det er klart, at systemet kun gav lidt plads for individuelle initiativer, eftersom man var nødt til at indordne sig efter hinanden. Det må dog ikke glemmes, at dyrkningsfællesskabet også havde sine fordele, driftstekniske såvel som sociale. Da regeringen begyndte at tale om udskiftning og opløsning af landsbyfællesskabet i sidste del af 1700-tallet, var mange bønder imod.

Militærtjeneste var en anden af de samfundsopgaver, der påhvilede landalmuen. Hvert gods var forpligtet til at stille et vist antal soldater til landmilitsen afhængigt af godsets størrelse. I 1730 blev den gamle landmilitens ordning imidlertid ophævet. Kongens begrundelse var dens skadelige virkninger både på soldaterne og samfundet. Selv om ophævelsen af landmilitsen havde haft godsejernes støtte, ændrede disse snart holdning. Landmilitsen var i stor udstrækning blevet brugt som påskud for godsejerne til at holde på godsets arbejdskraft, og ved afskaffelsen oplevede mange godser en stor udvandring af bønderkarle, og mange steder blev det svært at finde egnede folk til de ledige fæstegårde. Efter kun tre år blev landmilitsen i 1733 igen indført, denne gang med en bestemmelse om at ingen bondekarl mellem 14 og 36 år måtte forlade det gods, hvor han var født. Stavnsbåndet var blevet indført. Senere blev stavsbåndet strammet: i 1742 kom det til at omfatte alderen fra 9 til 40 år, og i 1764 aldersgruppen 4 til 40 år.

Denne stavsbinding blev i 1700-tallet, op gennem slægtledene og helt til i dag symbolet på bondestandens undertrykkelse, og ophævelsen 1788 blev tilsvarende symbolet på bondestandens frigørelse. De øvrige landboreformer er blevet trængt i baggrunden for samtidig at blive betragtet i dette frihedens skær. Udskiftning, ordning af hoveriet, tilskyndelsen til selveje, alle disse ting er traditionelt blevet opfattet som udtryk for, at det gamle ufrihedens samfund havde spillet fallit, og et nyt liberalistisk

samfund, hvor den enkeltes frihed blev sat i højsædet, havde sejret.

Bornholms landbefolkning og deres boliger

»Bøndergårdene er beliggende i mere eller mindre afstand fra hinanden, og på landet er ingen landsby«. Sådan skriver præsten Jacob Peter Prahll i sin »Agerdyknings Catechismus efter Bornholms Agerdyknings-Maade« fra 1777. Beskrivelsen er ikke enestående for 1700-tallet. Den havde passet lige så godt på de bornholmske forhold 500 år tidligere. Det er vanskeligt at sige, hvorfor der aldrig er opstået hovedgårde på Bornholm, og hvorfor bøndergårdene aldrig har været samlet i et dyrkningsfællesskab. Et bud har været, at de naturgivne forhold på Bornholm ikke har levnet plads til at oprette vange i forbindelse med landsbyer. Dette kan måske også passe på forholdene i meget utilgængelige egne som f.eks. steder på nordlandet eller tæt op til udmarkerne og lyngen. Imidlertid findes der mange steder blandt andet på syd-øst Bornholm, hvor de vidtstrakte jordområder sagtens kunne have skabt basis for et dyrkningsfællesskab.

De forskellige bornholmske gårde må opfattes som selvstændige produktionsenheder, hvilket gør det vanskeligt at beskrive dem indenfor rammerne af et system. Det, der primært angiver forskellen på de enkelte gårde, er deres afgiftsforhold. I »Jordebog over Bornholms Amt« fra 1696 (fig. 1) er opført samtlige jordebogsafgifter for alle afgiftspligtige bornholmske gårde og husmandssteder, og samtidig bliver de forskellige gårdtyper præsenteret. Skellet mellem selvejergårde og vornedgårde er velkendt, men hvad indebar dette skel i praksis?

I jordebogen er alle selvejergårde og vornedgårde opført i hver sin nummerrække sogn for sogn. Ved hver gård er angivet bondens navn, for vornedgårdenes vedkommende er navnet efterfulgt af bemærkningen »Kongens Gaard«. Denne benævnelse markerer forskellen mellem en selvejergård og en vornedgård. Beboeren på

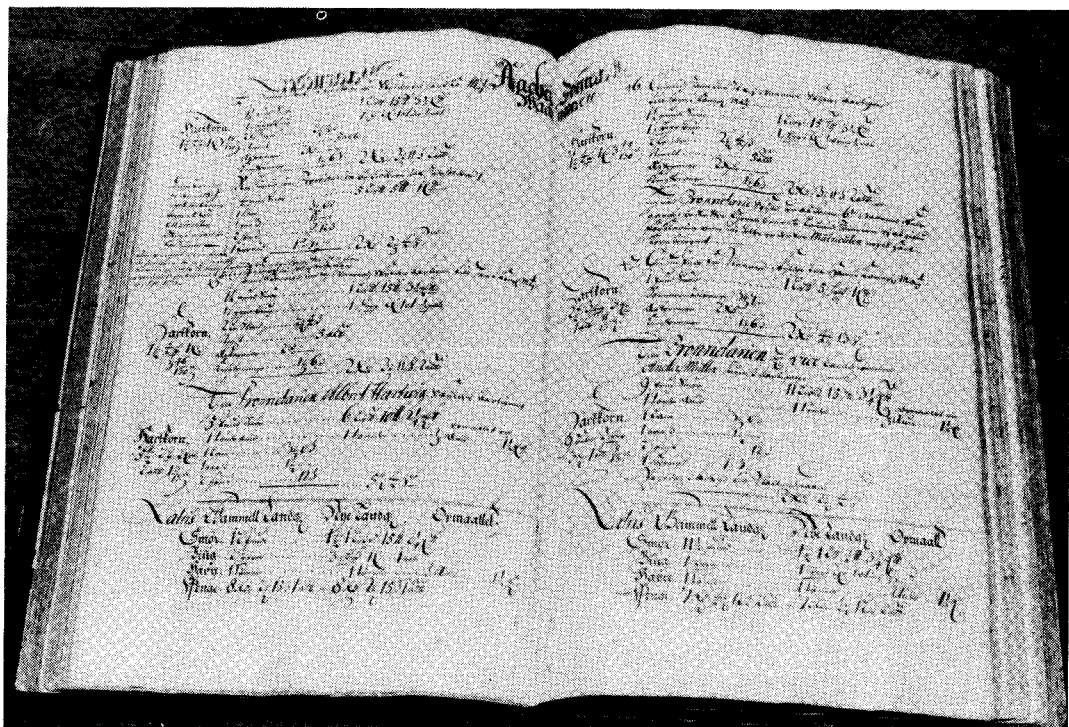

Fig. 1. To sider fra »Jordebog over Bornholms Amt« fra 1696. Siderne viser afgifterne for vornedgårde i Aaker sogn. Findes i Rentekammerets arkiv på Rigsarkivet, arkivalienummer R.K. 361,55. (Foto AHR. 1988.)

vornedgården ejede ikke selv gården, men var fæster under krongodset. Det vil sige, at de landgildeposter, vornedbonden skyldte, skulle indbetales til kongen, hvilket reelt vil sige amtmanden, som var kongens lokale repræsentant. Selvejergårde skulle imidlertid også betale jordebogsafgift til kronen. En selvejerbonde var ikke bedre stillet på dette punkt end en vornedbonde. Der kan dog alligevel konstateres visse forskelle mellem selvejergårde og vornedgårde. Mange vornedgårde skulle udover landgilden til kronen betale andre afgifter. Som eksempler på dette kan tjene 9. vornedgård og 12. vornedgård i Østerlarsker sogn.

På den 9. vornedgård boede »Mads Mortensen Kirkebonde«. Hans gård havde to hartkornsansættelser. Den ene, på godt 2 tønder hartkorn, var udgangspunkt for

landgilden og gav »til Hans Kgl. Majestæt« årligt godt 2 pund smør og 1 skæppe byg samt andre mindre ydelser. Den anden hartkornsansættelse, ligeledes på godt 2 tønder, dannede grundlag for en ekstraafgift, der var pålignet Mads Mortensen, fordi han var kirkebonde. Afgiften til Østerlars kirke blev således 1 fjerding smør. Sådanne kirkebønder fandtes kun blandt vornedbønderne. De bornholmske kirker fik desuden indtægter fra de andre gårde, der skulle yde årligt tiende.

Den 12. vornedgård havde også to hartkornsansættelser. Den ene på godt 1 tønde dannede grundlag for en afgift, bonden Hans Andersen skulle yde til »Leensgaards Gods«. Den egentlige landgilde blev således til kronen ca. 1 pund smør og 1 skæppe byg m.m., og til Lensgårds godset 4 pund smør

og 1 tønne havre m.m. Bøndergårde som 12. vornedgård, der udover at være underlagt kronen også var underlagt en større gård, fandtes også kun blandt vornedgårdene.

Lensgård i Østerlarsker sogn havde en særlig status. At jordebogen benævner den »godset«, ja endog et sted »hovedgård«, betyder dog ikke, at den er at sammenligne med det øvrige lands herregårde. Den kan derimod være repræsentant for en gruppe større bornholmske gårde, der falder udenfor nummerrækkerne, og som tit bliver benævnt proprietærgårde. Mange af disse proprietærgårde havde købt vornedgårds-hartkorn, men derudover fungerede deres afgiftssystem på samme måde som de øvrige gårdes. Præstegårdene tilhørte også denne kategori af unummererede gårde.

Som nævnt tidligere var selvejerbønderne forpligtet til at betale jordebogsafgift til amtsstuen, og efter at forskellen mellem selvejergårde og vornedgårde er blevet skitseret, er det vigtigt at understrege, at selvejergårdene - på lige fod med vornedgårdene - i jordebogen er opført som tilhørende »Hans Kongl. Majestæts eget forbeholdne bøndergods«. På trods af at selvejerbønderne ejede deres gård, var de alligevel forpligtede overfor majestæten. At dette blev taget alvorligt, kan dokumenter fremkommet i forbindelse med kronens store salg af bøndergods på Bornholm 1744 vidne om. Her blev mange selvejergårde solgt på samme betingelser som vornedgårde. Disse selvejergårde har åbenbart ikke været i stand til at svare den krævede landgilde og er som følge heraf, blevet sat under administration.

De frie bornholmske bønder, der så ofte er blevet rigt besunget, havde altså også forpligtelser overfor øvrigheden, og de har ikke fuldt ud - end ikke med det manglende hoveri - kunnet gå og passe sig selv. Bortset fra nogle arveretslige regler, har der ikke i praksis været forskel på en selvejerbonde og en vornedbonde, heller ikke før 1744.

Om de bornholmske gårdes afgifter skal der generelt bemærkes: Siden den bornholmske opstand 1658 mod svenskerne var bornholmerne blevet privilegeret med skattelettelse. Den afgift, der efterhånden udviklede sig til at blive den væsentligste, var smørskatten. I jordebogen kan man se, hvordan visse gårde næsten udelukkende er pålagt smørskat. Lensgård, der var sat til 18 tønner hartkorn, havde ikke andre naturalieafgifter end smørret. 1½ tønne skulle gården årligt yde. De fleste andre gårde skulle dog udover smørskatten også yde kornskatter. Disse var for det meste byg, men havre ses også. I jordebogen kan man desuden læse, at nogle gårde havde fået deres naturalieafgifter afløst med en pengeydelse. At smør- og kornskatten blev afløst af kontanter, blev mere og mere almindeligt op gennem 1700-tallet.

Beregningsgrundlaget for de skatter, gårdene var pålagt, var gårdenes hartkornsansættelser. For det øvrige Danmarks vedkommende blev hartkornsansættelsen før Christian V's matrikel 1688 udregnet på baggrund af gårdenes traditionelle landgildeydelse; men med Christian V's matrikel søgte man at udligne de skævheder, det gamle system indebar. Hartkornet blev nu udregnet efter en opmåling af jorden samt en vurdering af dens bonitet.

De bornholmske gårde blev første gang sat i hartkorn i 1664. Grundlaget var her, som i det øvrige land, jordebogsafgiften. Da Bornholm imidlertid ikke blev omfattet af Christian V's matrikel, blev de gamle hartkornstakster stående indtil 1850, hvor en ny hartkornsansættelse trådte i kraft. At Bornholm stod udenfor det øvrige lands matrikuleringer, skabte en forskel mellem almindeligt dansk hartkorn og bornholmsk hartkorn. Hvor 5 $\frac{1}{7}$ td. land normaljord blev sat til 1 tønne dansk hartkorn, kom 1 tønne bornholmsk hartkorn til at svare til 3½ td. land normaljord.

Gårdmandsstanden tilhørte det bornholmske landbosamfunds øverste lag. In-

Fig. 2. Til venstre for porten indgang til karlekammer. Den bornholmske gård, Frilandsmuseet i Sorgenfri. (Foto AHR. 1988.)

denfor standen kunne der dog være stor forskel på fattig og rig. Som vi har set i afsnittet om gårdene, kunne nogle bønder gennem afgifter være i et afhængighedsforhold til andre mere velstående bønder. Det er imidlertid en forenkling af de faktiske forhold, hvis gårdmandsstandens sociale inddeling direkte overføres på de enkelte gårdkategorier med proprietærerne øverst og vordnebønderne nederst på den sociale rangstige. Især indenfor gruppen af selvejerbønder og vordnebønder er billedet mere nuanceret. Disse to grupper vil derfor i det følgende blive behandlet under et.

Selv om den bornholmske bonde ikke var indlemmet i noget dyrkningsfællesskab, og

derfor kunne tilrettelægge sin produktion som han ville, havde han alligevel sociale forpligtelser overfor de andre bønder i sognet. Som det senere vil blive beskrevet, krævede det bornholmske dyrkningssystem en hel del social fleksibilitet fra bøndernes side, hvis det skulle kunne fungere i praksis. Blandt andet derfor var bønderne indenfor hvert sogn, samt i visse købstæder, sammensluttede i såkaldte gildelaug.

Der er for Bornholms vedkommende overleveret en del af disse gildelaugs vedtægter, hvilket gør det muligt at få et indblik i nogle af de sociale krav, bønderne stillede til hinanden. Det er ikke formålet i denne sammenhæng at give en skildring af

det bornholmske gildesvæsen, men blot at fremdrage nogle få typiske træk fra vedtægterne.

Et gennemgående punkt i næsten samtlige de overleverede vedtægter omhandler gærder og marker. I vedtægten for Rønne og Nexø byvang - to vedtægter, der næsten er enslydende - er hovedindholdet koncentreret om disse to forhold. Hvert år den 18. april skulle alle gærder i byvängen inspiceret, og for hvert misligholdt gærde skulle ejeren betale 1 mark i bøde. Ligeledes var det forbudt at pløje ind på andre folks marker, og de mange veje, som fandtes lagt på kryds og tværs over »godtfolks agre«, søgtes afskaffet på grund af de skadelige virkninger, færdslen havde på afgrøderne. Disse to punkters tilstedeværelse i så mange af vedtægterne tyder på, at netop indhegning og problemfri transport til og fra agrene var besværligt at få til at fungere. Ligeledes viser det, at bønderne var meget bevidst omkring deres private ejendomsret.

På trods af at det for det meste er bonden, der fremhæves som den, der driver gården, indgik der selvfølgelig også arbejdskraft fra mange andre mennesker i gårdens produktion. Disse folk kommer bare sjældent til orde i kilderne. Det drejede sig først og fremmest om de øvrige medlemmer af gårdmandsfamilien. Kone og børn var i 1700-tallet en fuldstændig uundværlig arbejdskraft i produktionen. Dette ses blandt andet af, at en enke eller enke-mand hurtigt giftede sig igen efter ægtefællens død. Kernefamilien var ikke bare et ideal for et rigtigt samliv; den var en nødvendighed, hvis man ville overleve, eller i det mindste forblive i sin stand.

Ud over familiemedlemmer indgik der også arbejdskraft fra tjenestefolk i mange gårdes produktion. Antallet af tjenestefolk afhang af gårdens størrelse, og mange mindre gårde havde måske kun en vogterdreng eller lignende i arbejde. Tjenestefolkene er den gruppe i det bornholmske landbosamfund, der vanskeligst lader sig belyse. Disse mennesker har sjældent købt og

solgt. De har ikke ejet andet end deres tøj, og kost og logi fik de, hvor de tjente (fig. 2). De har ikke udrettet noget, der har af-født papir, og derfor findes der kun få efterretninger om disse mennesker de steder, hvor historikerne normalt søger efter materiale.

Bornholm oplevede i 1700-tallet en kraftig tilvækst i befolkningstallet. Som følge heraf blev 1700-tallet også det århundrede, hvor den bornholmske husmandsgruppe voksede frem.

Mange husmandsfamilier fandt deres bopæl ved at indhegne et stykke af udmarken, hvorpå de byggede et hus og anlagde et mindre jordbrug. Udmarken var den generelle betegnelse for den del af Bornholm, der ikke var opdyrket. Indtagelsen af udmarken afstedkom mange problemer, som ikke mindst husmændene kom til at mærke. Det blev nemlig fra øvrighedens side hævdet - juridisk nok med rette - at udmarken tilhørte kongen. Andre husmænd anlagde deres hus på en bondegårds jord, det såkaldte fortov, og kom derved til at stå i et afgiftspligtigt afhængighedsforhold til gårdmanden. Husmandsfamilierne blev på denne måde en gruppe mennesker, der kom til at leve klemt mellem gårdmænd og statsøvrigheden.

Et brev dateret 1773, som husmand Stephen Jochumsen fra Bodilsker afsendte til Rentekammeret i København, illustrerer dette forhold (fig. 3): »Jeg undertegnede fattige mand Stephen Jochumsen af Bodilsker sogn her på landet Bornholm, er højligst i dybeste underdanighed at andrage for Deres Excellence og samtlige høje herrer...«. Sådan indleder husmanden sit brev til kongen og hans embedsmænd. Hans

Fig. 3. Stephen Jochumsens brev, skrevet for ham af en professionel skriver. Findes i Rentekammerets arkiv på Rigsarkivet, pakkenummer R.K. 361,62. (Foto AHR. 1988.)

Blackburne & Co. America

[illegible]

problem er, at han indtil dato har boet på den 4. vornedgårds fortov, men nu »derfra af husbonden er bleven udsagt, og således med hustru og børn gjort husvild«. Det er derfor nu hans »underdanigst og ydmygste begæring«, at måtte få tilladelse til at opsætte et nyt hus på »Hans Kongelige Majestæts udmark« udenfor den 18. selvejer-gårds fortov, samt at indlægge et mindre stykke jord til avlsbrug, sådan at familien ikke skulle blive »nødte til at gribe til betlerstaven«. Husmandens råb om hjælp blev hørt af de nådige københavnske herrer. Jorden blev bevilget og sat til et skålpund smør i årlig afgift. Dette brev viser sammen med flere andre lignende breve, at de husmænd, der kom til at bo på udmarksjorde-ne, havde mere sikre forhold, end den husmand, der havde indfæstet sig på en gård. Selv om indtagelsen af udmarken var ulovlig, fik alle husmænd lov til at blive boende, da myndighederne ikke havde andre steder at placere dem.

Indtagelsen af udmark var ikke alene et problem mellem husmændene og kronen. Det var i lige så høj grad et problem, der skabte interne stridigheder de bornholmske landbefolkningsgrupper imellem. Udmarken - der også omfattede Almindingen - havde fra gammel tid været anvendt af befolkningen til blandt andet lyngrivning. Lyngen var en af de vigtigste brændselskilder. Opdyrkningen af udmarken skabte således et dilemma. På den ene side var det en god ting at få opdyrket udmarken, da det skabte nye eksistensmuligheder for det voksende antal indbyggere. På den anden side blev lyngen trængt tilbage. Mulighederne for at anvende udmarken som alternativt græsningssted for kreaturer blev også formindskede. Langt den overvejende del af de breve og dokumenter, der er bevaret til i dag, og som omhandler bornholmske landboforhold i 1700-tallet, er fremkommet som følge af denne opdyrkning af udmarken: Husmænd, der ansøger kongen om lov til at indtage udmark for at opføre hus; gårdmænd, der ansøger om lov til at indta-

ge udmark for at kunne rette deres gærder; gårdmænd, der skælder ud over husmænd, der har fået tildelt et stykke udmark, som gårdmanden følte sig historisk berettiget til at anvende osv. osv. Den store mængde klage- og bønskrifter af denne art viser, hvor vigtig en funktion udmarken havde i datidens bornholmske kulturlandskab.

Stephen Jochumsen præsenterede sig selv som »jeg fattige mand«. Der er ingen grund til at betvivle karakteristikkens rigtighed. De husmandsbrug, der opstod i løbet af 1700-tallet, var kun små, og efter at afgifterne var betalt, og brødet kommet på bordet, har menneskene ikke haft noget nævneværdigt overskud, og de fleste har slet intet haft. Hvor meget Stephen Jochumsen og hans familie faktisk ejede er dog vanskeligt at svare på. Andre husmænd har i forbindelse med deres ansøgninger om udmarksindtagelse anført årsagen til deres behov, og disse årsager siger noget om bostedernes ringe størrelse. Husmand Mogens Mogensen fra Rutsker sogn anmodede om at måtte flytte sit gærde længere bort, eftersom de kreaturer, der gik på udmarken, kunne nå hans hus. Frederik Hansen fra Klemensker sogn anmodede om indtagelse af mere udmark, så han blev i stand til at holde én ko. Disse to eksempler fra 1773, og de er kun to blandt mange lignende, viser, hvor trængt mange husmænd har været.

Det bornholmske landbosamfund i 1700-tallet var ligesom alle øvrige samfund på den tid strengt klassedelt. Gårdmænd, husmænd og tjenestefolk var de tre største befolkningsgrupper. Disse tre grupper har, når man medtager godsejerstanden, også været fremherskende i det almindelige danske landbosamfund. Der er dog i denne forbindelse særlig et forhold, der her adskiller Bornholm fra det øvrige land, og det er spørgsmålet om den sociale mobilitet.

I det danske landbosamfund var der ikke ringe mulighed for såvel social op- som nedstigning. Det var ikke ualmindeligt, at

husmænd eller tjenestekarle overtog en ledig fæstegård, med de muligheder dette gav for en forbedret levestandard. Sådanne overtagelser kunne blandt andet komme på tale, fordi godsledelsen, i det daglige arbejde ofte med ridefogeden i spidsen, kendte almuebefolkningen på godset, og derfor ofte vidste, hvor man kunne finde en duelig tjenestekarl, der kunne overtage en ledig eller måske dårligt holdt fæstegård. Eller en fæstebondes søn kunne komme i lære på herregården, blive ridefoged og måske ende som godsejer.

Det bornholmske landbosamfund var socialt meget mere fastlåst. Selvfølgelig var der mulighed for nedstigning. En gårdmand kunne gå fallit og hurtigt havne på samfundets bund. Men den, der befandt sig på bunden af samfundspyramiden, havde utroligt vanskeligt ved at forbedre sin status. Ville man have en gård, måtte man købe den til markedspris. Der var ingen godser, der kunne give henstand med indfæstningen, og med den ringe opsparing, tjenestefolk og måske især husmandsfamilierne havde, har det været umuligt at rejse den fornødne kapital. På Bornholm var der ingen genvej til en forbedret levestandard.

Kulturlandskabet og landbrugsdriften

Kilderne til beskrivelse af det bornholmske kulturlandskab og den bornholmske landbrugsdrift i 1700-tallet er umiddelbart mere tilgængelige, end når det drejer sig om de sociale forhold. For det første er man for Bornholms vedkommende i den heldige situation, at et af de bedste danske egnskort fra 1700-tallet - Hammers bornholmskort fra 1750 - gør os i stand til at rekonstruere kulturlandskabet temmelig nøje. For det andet er amtmand J.C. Urnes »Ager-Dyrkningens Behandling paa Bornholm« fra o. 1760 blevet udgivet af Aage Rohmann i 1964, og J.P. Prahls »Agerdyrknings Catechismus Efter Bornholms Agerdyrknings-Maade«, som allerede er blevet nævnt, blev trykt i København i 1777. Beg-

ge disse skrifter beskæftiger sig indgående med den tekniske side af landbrugsdriften.

Urne giver i tidens sprog følgende beskrivelse af kulturlandskabet: »Her på Bornholm er i almindelighed ikkun ringe høbjærgning, hvilket til dels og meget kommer af landets indretning dermed, at hverken til købstæderne eller på bøjden (landet) er å parte indelukkede vange som skiftevis bruges andre steder, et år til at beså og holde fredet for creature, og andre år igen til overdrev. Men her på landet ligge agrene i flæng, snart blive nogle besåede, snart andre liggende til hvile. Heste, kvæg, får, svin og øvrige creature går fra indhøstet er, hen til hegning skal holdes, nemlig 1. maj eller Valborg dag over alt både de usåede, som og med rug besåede agre, samt engene, frit omkring, ja fårene endog længere indtil vårsæden er lagt.«

En ager var betegnelsen for den mindste markenhed indenfor et vangebrug. Vangebruget var som tidligere nævnt den fremherskende dyrkningsmåde af landsbymarkerne på Sjælland og Fyn. Landsbymarken var de fleste steder inddelt i tre vange. Disse vange var igen inddelt i åse, som igen var inddelt i agre. Agren var således den markenhed, én bonde havde ansvaret for, og bonden kunne have utallige agre rundt omkring i bymarken. Det var ikke ualmindeligt, at en enkelt gård havde over 100 agre fordelt i landsbymarken. Der var dog system i opbygningen, sådan at der i hver ås var ligeså mange agre, som der var gårde i landsbyen, og bønderne blev i fællesskab enige om, hvad der skulle dyrkes af afgrøder i de enkelte åse.

Det er dette dyrkningssystem, Urne sammenligner det bornholmske med i ovenstående citat. Hvad han mener, når han skriver, at de bornholmske agre ligger i flæng, kan man få et indtryk af ved at se på Hammers kort, hvor agrene er indtegnet (fig. 4). Umiddelbart ser der ud til at være meget smukt system i markanlæggene, og det Urne mener, er heller ikke, at agrene ligger hulter til bulter. Han mener, at agrene er

anlagt, hvor de bedst kan og med baggrund i personlige interesser uden nogen fælles koordinering. De agre, som tilhørte en bestemt gårdmand, blev dyrket, som denne gårdmand ønskede det, uden forudgående aftale med de øvrige bønder. Man havde altså ikke på Bornholm indrettet et system, hvor man gennem rådslagning bønderne imellem vedtog, hvilke arealer der skulle besås med byg, hvilke der skulle besås med rug, og hvilke der skulle henlægges til fælles overdrev og til græsning for kreaturerne. Den enkelte bonde »bestemmer sine jorders inddeling til mueligste fordel, efter jordens natur og beliggenhed«, som Prahl udtrykker det.

Hvordan fungerede den bornholmske dyrkningsmåde så i praksis, og var det bornholmske dyrkningssystem mere eller mindre funktionsdygtigt end det danske?

Både Urne og Prahl beskriver markrotationer, samt hvordan de enkelte afgrøder skal dyrkes, for at man kan opnå det bedste resultat; men de understreger til stadighed, at de kender andre bønder, der har deres egen foretrukne facon.

Generelt blev jorden opdelt i to typer: bygjorden og havrejorden. Byggen var den kornsort, der blev regnet for mest værdifuld, mens havren var den mindst værdifulde. Bygjorden var da også den gode jord, som blev gødet og dyrket med rug, byg, ærter og vikker. Prahl beskriver en bygjords rotation, som den almindeligt tog sig ud, således: En ager i bygjorden skulle hvert sjette år have hvile og gødning. Brakåret skulle komme efter det år, hvor der havde været sået rug. Det vil sige, første år såede man rug, andet år lå agren brak. Herefter såede man tredje år byg, fjerde år ærter, femte år byg igen. Sjette år blev agren delt op i to dele, hvorefter den ene part blev sået med byg, den anden med vikker, hvorefter man begyndte forfra igen. Om havrejorden skriver Prahl, at man bør beså halvdel og lade den anden halvdel ligge gold.

Den enkelte bondegårds jord lå ikke samlet, som landbrugsjorden gør det i dag

med markerne i umiddelbar nærhed af gården. Selvfølgelig befandt nogle af markerne sig i nærheden af gården, men der var også mange, der lå spredt rundt i landskabet længere væk. Når Prahl taler om bygjorden, skal dette derfor ikke opfattes som én samlet jordlod indenfor samme indhegning. Bygjorden såvel som havrejorden var summen af alle de mange agre, den enkelte gård havde rundt omkring, og det kunne være et stort problem, der krævede meget arbejde, alene at transportere sig derhen, hvor den ager, der skulle dyrkes, var placeret.

Et andet problem, det bornholmske marksystem affødte, var spørgsmålet om afvanding. Prahl skriver: »Vandets afløb beforders ved dybe furer, render og grøfter; men her mødes ofte den vanskelighed, at det er en nabos eller en anden mands jord, som enten skulle gøres rende igen, eller hvor vandet skulle løbe over eller på, og som ej vil tillade samme at ske.« Problemet opstår ifølge Prahl derved, at bønderne »som selvejere søge på den fordelagtigste måde at gøre sig jorden nyttig, så enhver retter sig efter sin egen fordel«.

Der er ingen tvivl om, at det visse steder har været en fordel for bønderne, at de var herrer over deres egen jord. De, der har haft gode driftsbetingelser, det vil sige en stor del af deres jord samlet i umiddelbar nærhed af gården og ikke for mange lavtliggende jorder, har ikke været nødsaget til at tage hensyn til andre bønders krav. Det er interessant at se både Urnes og Prahls holdning til spørgsmålet om det bornholmske systems kvaliteter. På den ene side er de samstemmende enige om, at det er en fordel for bonden at være fri af fællesskabet og fri for diverse godsejerkrav. De skriver begge to, at den bornholmske bonde i særlig grad har mulighed for at høste optimalt, da der ikke påhviler ham pligter såsom hoveri o.lign. På den anden side oplever man gang på gang, at de i deres vurderinger ligefrem efterlyser et dyrkningsfællesskab. Udover den bemærkning om højbjærgnin-

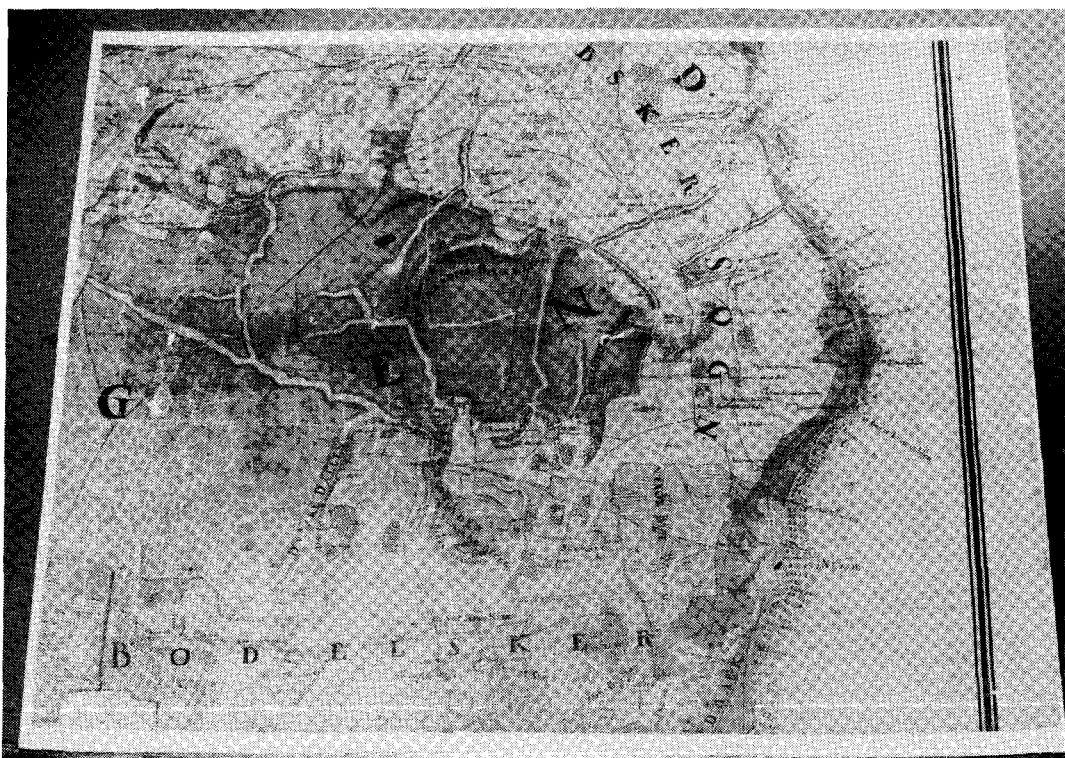

Fig. 4. Blad fra Hammers kort. Bodilsker sogn med Paradisbakkerne. Foto af original i Det Kongelige Bibliotek. (Foto AHR. 1988.)

gen, som Urne blev citeret for i begyndelsen af dette afsnit, skriver han ligeledes om efterårsplojningen, at den ikke er så effektiv på Bornholm som i det øvrige land. Efterårsplojningen havde til formål »at pløje stubbene ned om efterhøst, for at få jorden desto mørere vinteren over«. Men da bornholmerne ikke havde brakvange, hvorpå de kunne have kreaturerne gående, var de nødt til at lade dem gå på de jorder, der ellers burde have været pløjet ned. Generelt synes Urne at mene, at de manglende vange især gør det til et problem at få kreaturerne til at indgå i driften på en fornuftig måde.

Hvis spørgsmålet, om det bornholmske landbosamfund i 1700-tallet fungerede bedre eller dårligere end det danske godssystem, skal besvares, kan det ikke blive med et enkelt »ja« eller »nej«. Det bornholmske

system havde sine fordele såvel som ulemper, og det havde dyrkningsfællesskabet også. Generelt må det siges, at hvis det bornholmske landbrug i 1700-tallet skulle komme til at yde mere, end det gjorde, var reformer nødvendige på samme måde som i det øvrige land. På dette centrale punkt kom Bornholm nok til at stå noget i skyggen, netop fordi bønderne ikke indgik som en del af det danske godssystem. Det var jo på baggrund af dette system, landboreformerne blev udarbejdet. Det mest markante eksempel på konsekvensen af, at bornholmerne stod udenfor her, var måske udskiftningen. Mens man i det øvrige land i slutningen af 1700-tallet var godt igang med udskiftningen, hvorved hver enkelt gård fik sin jord samlet omkring sig, blev grundlaget for en bornholmsk udskiftning først

lagt langt op i 1800-tallet. Den første matrikulering af den bornholmske jord fandt sted i 1840'erne. I det øvrige land begyndte man at matrikulere allerede i 1600-tallet, hvilket endte med Christian V's matrikel fra 1688.

Den bornholmske bonde var ikke stavnsbunden efter samme juridiske princip som den oversøiske kollega. Han var ikke direkte undertrykket af nogen herremand, men til gengæld trykket ind i et socialt fastlåst samfund, ofte alene med sig selv og sin familie udenfor et fællesskab, der kunne mobilisere kamp for bedre vilkår, når en storbonde havde sat sig på en del af hans udkomme. Alligevel fungerede landbosamfundet på Bornholm, og produktionen var fuldt på højde med de øvrige landsdele. Befolkningstallet steg, og landbosamfundet udviklede sig imod en tilpasning til en ny tids krav.

Kilder:

Arkivalier i Rigsarkivet.

Rentekammerets arkiv, 361 Bornholmske sager:

Pakkenummer:

- 361,55 Jordebog over Bornholms Amt 1696.
- 361,57 Breve og dokumenter vedrørende kommissionen af 1718 28. december angående udmarksjorderne på Bornholm.
- 361,58 Breve og dokumenter vedrørende kommissionen af 1723 20. september angående udmarksjorderne på Bornholm.
- 361,59 Jordebøger over den indtagne udmark på Bornholm. 1727-29.
- 361,60 1743-60. Dokumenter vedr. salg af kgl. gods på Bornholm, navnlig auktionen 1744 1. maj.
- 361,61 1744-67. Indkomne sager fra Bornholm, navnlig vedrørende udmarksjorderne.
- 361,62 Ansøgninger fra Bornholms forskellige sogne angående udmarksjorders indtagelse 1772-1780.

- 361,63 Ca. 1775-1832. Sager vedr. udmarksjorderne på Bornholm.
- 361,64 Diverse sager vedr. navnlig kommissionen af 1738 til at undersøge forskellige forhold på Bornholm.
- 361,65 1738-39. Dokumenter vedr. kommissionen af 1738 til at undersøge forskellige forhold på Bornholm.

Arkivalier i Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

Bornholms amtsstuearkiv.

Pakkenummer:

C. Matrikelvæsen

- 30 Hartkornsspecifikation 1736.
- 37 Jordebøger 3 bd. Øster, Nørre, Sønder hrd. Ca. 1776.
- 39 Fortegnelse over udmarksjorder 2 bd. i en pakke. 1729, 1829 (?), 1839.

D. Regnskabsvæsen

- 46 Hovedbøger over indkomne kendelser og fæstepenge 1744-1858.
- 56 Specifikation over betalte fæstepenge. 1789-94.
- 66 Specifikation over Bornholms gårde.

F. Godsforvaltning

- 109-123 Fæsteprotokoller 1689-1846. Fæsteprotokoller 1721-1751. (Findes på mikrofilm nr. M 13874ff.)
- 124-139 Fæstebreve 1721-1851.
- 152-184 Afskrivningsbøger for landgilde. (Ordnet herredsvis.)
- 185 Landgilde og udmarkshavre efter forordning 16/6-1792 efter taxt. 1793-1798, 1800-1802.

Trykte kilder

- H.J. Skovgaard: Kort Afbildning paa Bornholms Vedtægt om Adgangsret til Selveyergaarde (Kbh. 1771).
- J.C. Urne: Ager-Dyrkningens Behandling paa Bornholm (Udg. Kbh. 1964).
- J.P. Prael: Agerdyrknings Catechismus efter Bornholms Agerdyrknings-Maade (Kbh. 1777).
- N. Grønbech: Noget om Landbruget paa Bornholm med Forslag til dets Forbedring (Kbh. 1815).
- O. Andersen Borreby: Anviisning til den Practiske Agerdyrkning grundet paa egen Erfaring (Kbh. 1772).

Oldtidens landbrug, 4000 f.Kr. - 1000 e.Kr.

Af Lars Jørgensen

Stenalderen (4000-1800 f.Kr.)

I det 5. årt. f.Kr. bestod Bornholms befolkning af små grupper af jægere og fiskere. De var primært tilknyttet kystområderne, og i flere strandvolde har man fundet spor efter deres bopladser. Der er tale om efterladenskaber i form af flintøkser, flintpile og andre kasserede redskaber som simple knive og skrabere. I enkelte tilfælde er der også fundet knuste lerkar og madaffald (knogler, muslinger etc.). De centrale dele af Bornholm var tæt bevokset med egeskov, blandet med elm og lind. Skoven leverede vildt, primært vildsvin og hjort, og man indsamlede nødder og lignende spiselige frugter.

Disse små jæger/fiskergrupper fandtes i slutningen af det 5. årt. f.Kr. spredt over hele Sydskandinavien og benævnes Ertebøllekulturen. Fund af fremmedartede stenøkser og særlige træk ved Ertebøllekeramikken viser, at jægerbefolkningen har haft kontakt til agerbrugsbefolkningerne syd for Østersøen. Her havde man kendt til agerbrug de sidste 1000 år, og via disse kontakter blev kendskabet til agerbrug formidlet til Ertebøllekulturen. Ved byttehandel kom det første korn og husdyr som kvæg, får og svin til Skandinavien, herunder også Bornholm.

Overgangen fra jæger/fiskersamfund til agerbrugssamfund, ca. 4000 f.Kr., havde ikke karakter af en voldsom ændring. Derimod ses der i løbet af de første 2-300 år af det 4. årt. f.Kr., hvorledes agerbruget kun langsomt optages af befolkningen. Man fortsætter med sit tidligere hovederhverv, jagt/fiskeri og indsamling, men agerbruget indtager med tiden en stadig voksende andel af økonomien.

Med agerbruget ses nu en omlægning af bosættelsesmønsteret. De kystbundne bopladser fra Ertebøllekulturen afløses nu af

indlandsbosættelser på de lettere jorder, hvor en opdyrkning med de primitive redskaber var mindst arbejdskrævende. Der har sandsynligvis været tale om såkaldt *svedjebrug*, hvor et mindre skovområde blev ryddet for træer, hvorefter underskoven blev afbrændt. Herefter blev muldlaget løsnet, i begyndelsen måske med *hakker af hjortetak* eller træ, men allerede 3500 f.Kr. synes ploven i form af den simple *krogard* være anvendt (fig. 2a). Denne plovtype har ikke vendt jorden, men ved pløjning på kryds og tværs kunne den løsne jorden så meget, at såning var mulig. Under høje finder man bevaret de karakteristiske ardsprø, og de tidligste er netop fra ca. 3500-3200 f.Kr.

Vi har kendskab til de første kornarter via aftryk i stenalderens lerkar og fund af forkullede korn i affaldsgruber på bopladserne. Fra Vallensgård og Øster Krusegård har man gjort fund af kornaftryk i bondestenalderens lerkar. Der var tale om primitive hvedearter som *enkorn* og *emmer*, samt en mindre del *nøgen byg*. Alle er kornarter, der har deres oprindelse i den Nære Orient, hvor man påbegyndte korndyrkning allerede i det 8. årtusinde f.Kr.

Også de bornholmske moser vidner om agerbrugets indførelse. I Græssøens tørvestøv (pollen) fra korn dukker op i lag fra 4000-3500 f.Kr. Også den dyrkede marks følgeplanter, f.eks. bredbladet vejbred, ses samtidig med de første kornpollen i moserne.

De første kornmarker var ganske små, og meget tyder på, de blev dyrket gennem en længere årrække, inden jorden var udpint. Herefter blev marken opgivet og et nyt skovområde ryddet for skov og en mark anlagt.

Kornhøsten foregik med enkle *kornsegl*

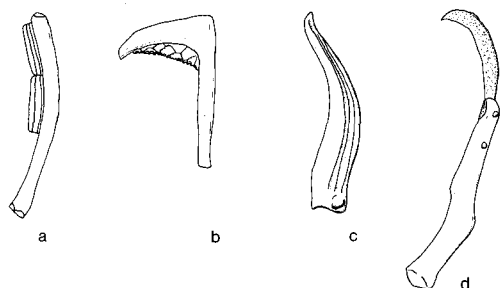

Fig. 1. Eksempler på kornsegl fra oldtiden, a: flækkesegl fra tidlig bondestenalder, 4000-3000 f.Kr., b: kornsegl fra sen bondestenalder og ældre bronzealder, 2400-1500 f.Kr., c: seglblad af bronze fra Kras Mose, yngre bronzealder, 1000-500 f.Kr. Segl med jernblad fra ældre jernalder, 0-200 e.Kr.

bestående af et træskaft, hvori var indsat skarpe flinteflækker som ægge (fig. 1a). På bopladserne finder vi disse seglflækker med deres karakteristiske skinnende overflade, som skyldes de kiselholdige kornstrå.

Introduktionen af kornavl betød, at der nu fandtes en ny føderessource - et forhold der sandsynligvis har medført en befolkningstilvækst. Denne tilvækst betød igen, at stadig større landområder måtte udlægges til marker og agerbruget intensiveres. Gradvist må man opgive de ældre jægererhverv og koncentrere sig omkring landbruget. Agerbruget var stadig svedjebrug, men de større arealer der opgives efter jordens udpining, skaber nu grundlag for dannelsen af de første overdrevsområder. Alt tyder dog på, at disse relativt hurtigt atter blev dækket med skov - endnu var presset på jorden ikke så hårdt, at permanente overdrev kunne dannes. Først ca. 2800 f.Kr. ses permanente overdrev. Kornarterne udgøres nu primært af nøgen byg og en mindre del af emmer, enkorn og almindelig hvede. Som noget nyt ses nu også *hirse*. Fra en affaldsgrube ved Nørre Sandegård i Østerlars har vi et indtryk af kornsammen-sætningen under stridsøksekulturen. Her fandtes ca. 60% byg og 40% hvedearter.

Desuden fandtes der *hirse* og indsamlede *vildæbler*, som var blevet flækket og tørret.

De første *husdyr* dukkede op samtidig med kornavl. Der var tale om *kvæg*, *svin* og *får*. De var alle indførte, men specielt svinet blander sig med de lokale vildsvin. Kvægets stamfader var uroksen, et stort dyr, hvor tyren kunne veje op mod 1 tons og med en skulderhøjde på op mod 2 m. Stenalderkvægets nære slægtskab med uroksen ses da også i deres størrelse, idet knoglefund viser, der var tale om store dyr og klart større end de senere dværgformer fra jern- og middelalderen. Stenalderens svin kan måske bedst beskrives som en mellemform til vore dages svin og vildsvin.

De første husdyr blev for en stor dels vedkommende *løvfodret*, specielt elm var velegnet. I denne forbindelse er det interessant, at vi fra moserne har bevis for et markant fald i elmepollen samtidig med agerbrugets indførelse. Man tolker dette fald i elmens pollenproduktion som udtryk for løvfodring med elm, idet afløvningen forhindrede pollenproduktionen. Denne løvfodring ophørte efterhånden, og man lod nu kvæget være fritgående. De store permanente overdrevsområder, som blev skabt ca. 2800 f.Kr., er uden tvivl blevet opretholdt af fritgående kvæg. Samtidig ses de første tegn på en mindsning i dyrenes størrelse - et resultat af ændringen til fritgående kvæghold.

Bronzealderen (1800-500 f.Kr.)

Under den ældre bronzealder, 1800-1000 f.Kr., ses en videreførelse af det landbrug, der var etableret under den sene del af stenalderen. Der er stadig tale om svedjebrug og store overdrevsområder. Sandsynligvis er en stadig større del blevet inddraget til opdyrkning. Kornarterne er stort set de samme, men nøgen byg er klart dominerende og har afløst emmer som den førende kornart. Dette er muligvis et resultat af en klimændring, idet byg er mere hårdfør end hvedearterne. Under bronzealderen bliver *avneklædt byg* også almindelig, mens

den kun optrådte sporadisk i yngre stenalder. Også hirse ses oftere, og for første gang optræder havre. Andre dyrkede eller indsamlede afgrøder er *hvidmelet gåsefod*, *pileurt*, *sæd-dodder*, *ærter* og *hestebønne*.

Fra det øvrige Danmark har vi nu de ældste sikre fund af plove i form af den tidligere omtalte krogard og den mere udviklede *bueard* (fig. 2b). I modsætning til krogarden har buearden et påmonteret skær af hårdt træ.

Ved høsten anvendtes kornsegl, i begyndelsen med en indsat æg af flint (fig. 1b) - en type, der dukkede op i slutningen af yngre stenalder. Denne type fortsætter langt op i bronzealderen. Det nye metal, bronzen, fandt dog også anvendelse i landbruget, og specielt i yngre bronzealder støbte man metalsegl med svungen æg (fig. 1c). I *Kras Mose* i Klemensker er der fundet 3 ofrede bronzesegl af denne type. Desværre er fund af denne type sjældne, sandsynligvis fordi opslidte bronzeredskaber blev omsmeltet til nye redskaber.

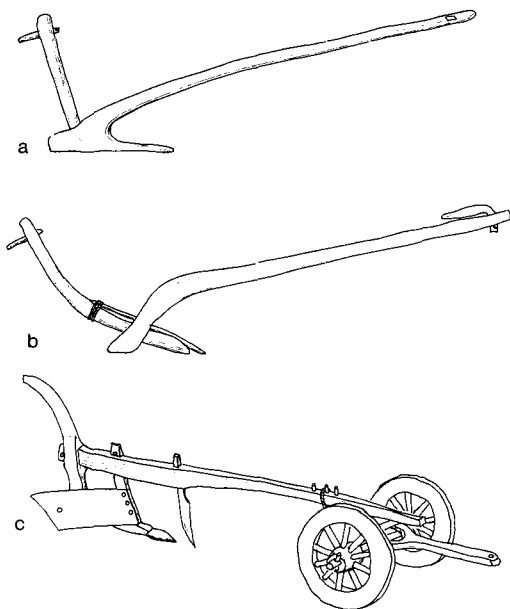

Fig. 2. Oldtidens plovtyper. a: krogard (3500 f.Kr.-800 e.Kr.), b: bueard (ca. 1500 f.Kr.-1000 e.Kr.), c: hjulplov fra vikingetiden med muldfjæl af jern.

Fig. 3. Fossilt marksystem fra Blemmelyng med digevoldinger. Sandsynligvis fra 500 e.Kr.-0. Anlæggelsen af disse permanente marker omkring 500 e.Kr. viser, at man nu gøder markerne. (Efter V. Nielsen 1984, omtegnet.)

Husdyrene er de samme som under yngre stenalder, men en nyhed er *hesten*, som dog muligvis dukker op omkring 2800 f.Kr. Det er dog først fra bronzealderen, man har sikre fund af tamhest. Mindsningen i husdyrenes størrelse, som allerede begyndte i slutningen af stenalderen, fortsætter under bronzealderen, kvæget er klart mindre dyr end under den tidlige bondestenalder.

Jernalderen (500 f.Kr. - 1000 e.Kr.)

Allerede fra yngre bronzealder, ca. 1000 f.Kr., kendes der spredte fund af oldtidsmarker på Bornholm. Fra den tidlige jernalder kendes der imidlertid et stort antal bevarede oldtidsagre, og det er klart, at svedjebruget nu var afløst af permanente marker. I flere af øens skove kan disse fossile marksystemer ses idag. På op imod 100 lokaliteter er spor efter dem blevet påvist. Fra Blemmelyng ved Rønne kendes der et meget omfattende marksystem (fig. 3). Markerne var relativt små, eks. 50 × 100 m, og omgivet af lave diger af stenene fra markrydningen. Det forhold, at markerne nu også anlægges i de udprægede marginaljordsområder, eks. Blemmelyng, tyder på, en meget stor del af Bornholm må have været opdyrket omkring 500 f.Kr.-0, hvorfra

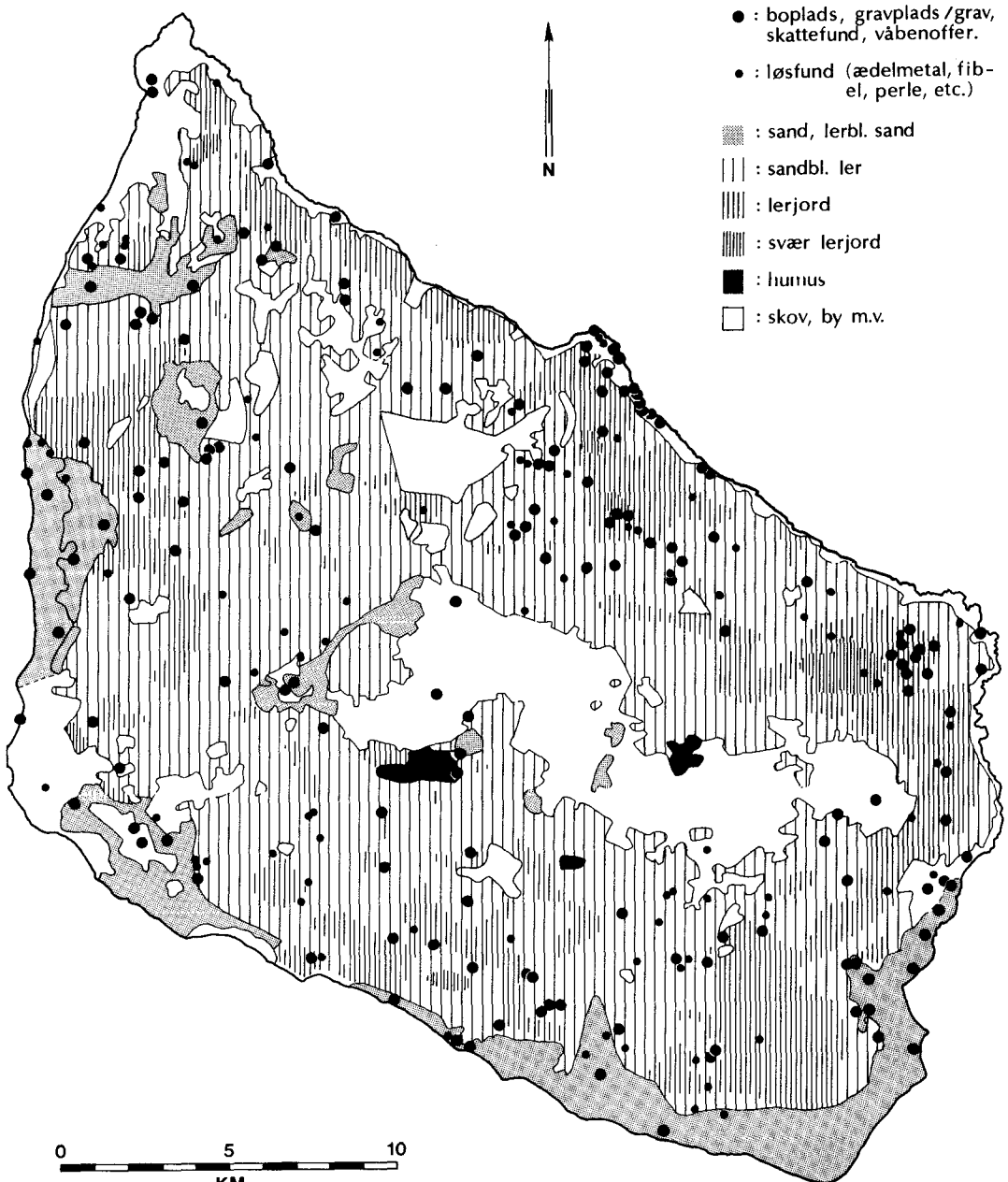

Fig. 4. Landbrugsjordens bonitering og fordelingen af fundlokaliteterne fra 175-1000 e.Kr. Bemærk placeringen af flere lokaliteter på de svære lerjorder i Øster herred (Østerlars-Ibsker). I de øvrige dele af øen synes disse jorder være undgået.

hovedparten af disse marksystemer stammer.

Mange af kornarterne var de samme som under bronzealderen, men i perioden fra 0-200 e.Kr. afløses nøgen byg helt af avneklædt byg. Mange af de gamle kornarter forsvinder i løbet af ældre jernalder, tiden op til 400 e.Kr. Det gælder således hvedearterne enkorn, emmer og spelt. Til gengæld ses *rug* for første gang, i begyndelsen sikkert som ukrudt, men i vikingetiden (800-1050 e.Kr.) dyrkes den helt klart. En anden vigtig jernalderplante er *hør*, som nu dyrkes for tavernes skyld og efterfølgende fremstilling af hørklæde.

På jernalderbopladserne Dalshøj og Sorte Muld i Ibsker er der gjort fund af forkullet korn. Specielt fundet fra Dalshøj er spændende, idet der herfra stammer et af de største danske fund af forhistorisk korn. I et hus fra det 1. årh. e.Kr. fandtes der over 30 liter forkullet korn, som under en brand i huset må være styrtet ned fra kornloftet. Hovedparten af kornet bestod af avneklædt byg, mens en mindre del var emmer, nøgen byg, flyvehavre og alm. havre. Korn typer som alm. hvede (brødhvede) og rug fandtes slet ikke i Dalshøjgården.

Kornfundet fra Sorte Muld er meget mindre end Dalshøj. Det blev gjort i et hus fra ca. 500 e.Kr., altså 400 år yngre end Dalshøj. Den almindeligste kornart var stadig avneklædt byg, men de gamle typer som nøgen byg og emmer var nu forsvundet, og i stedet fandtes der nye typer som alm. hvede og rug. De to kornfund fra Dalshøj og Sorte Muld viser tydeligt, hvorledes de gamle korntyper, nøgen byg og emmer, afløses af alm. hvede og rug.

De gammelkendte landbrugsredskaber som krog- og bueard anvendes under hele jernalderen. Ved vikingetidens start introduceres desuden den kraftigere *hjulplow* (fig. 2c). Fra det øvrige Danmark er der desuden tegn på, at *højryggede agre* allerede anlægges under vikingetiden - et sikkert tegn på at *hjulploven med muldfjæl* er dukket op. Hermed kan bonden for første gang

vende pløjejorden, noget de gamle arder ikke var i stand til.

Høstredskaberne forsynes nu med skær af jern (fig. 1d), og nye former som *kort- og langle* ses allerede i den ældre jernalder. I flere bornholmske grave fra perioden 0-200 e.Kr. er der fundet lange leblade af jern, eks. Slusegård. Tilsynekomsten af leen og træriver viser, at *høslet* nu er en vigtig del i forbindelse med indsamling af vinterfoder til de *opstaldede dyr*.

Husdyrene er de samme som under bronzealderen, men kvæg og svin har nu næsten dværgagtige størrelser. Et helt nyt husdyr er dog *hønen*, som dukker op 200-400 e.Kr. Hele spektret af jernalderens husdyr er fundet på de store bopladser Dalshøj og Sorte Muld i Ibsker.

Under jernalderen sker der muligvis også en opdeling af Bornholm i korn- og kvægproducerende områder. De lettere jorder, specielt på Sydbornholm, har været særligt egnede til korndyrkning, hvorimod græsningsområderne har været specielt beskedne. Derimod har de store områder med svære lerjorder i Øster herred rummet udstrakte engområder med fine græsningsmuligheder og stort høslet (fig. 4). I dag er disse engområder bortdrænede, men det er muligt via gammelt kortmateriale fra 1700-tallet at rekonstruere deres oprindelige udstrækning. Vi kan konstatere, at kun 5% af de oprindelige arealer er bevaret i dag. I Gudhjem-Østerlars området har der under jernalderen været et udstrakt system af engområder i et 2 km bredt bælte langs kysten (fig. 5) Ind imellem disse enge placerede jernalderbefolkningen sine bopladser på de tørre områder. Bopladsernes nære tilknytning til vådområderne viser, at kvægholdet har indtaget en central placering i økonomien. Dette afspejles også af de store mængder kvægknogler på bopladser som Sorte Muld, hvor svin og får kun indtager en sekundær position. Mange fiskeknogler, især fra sild, viser dog, man ikke udelukkende har ernæret sig ved landbrug.

Udviklingen i oldtidens landbrug viser,

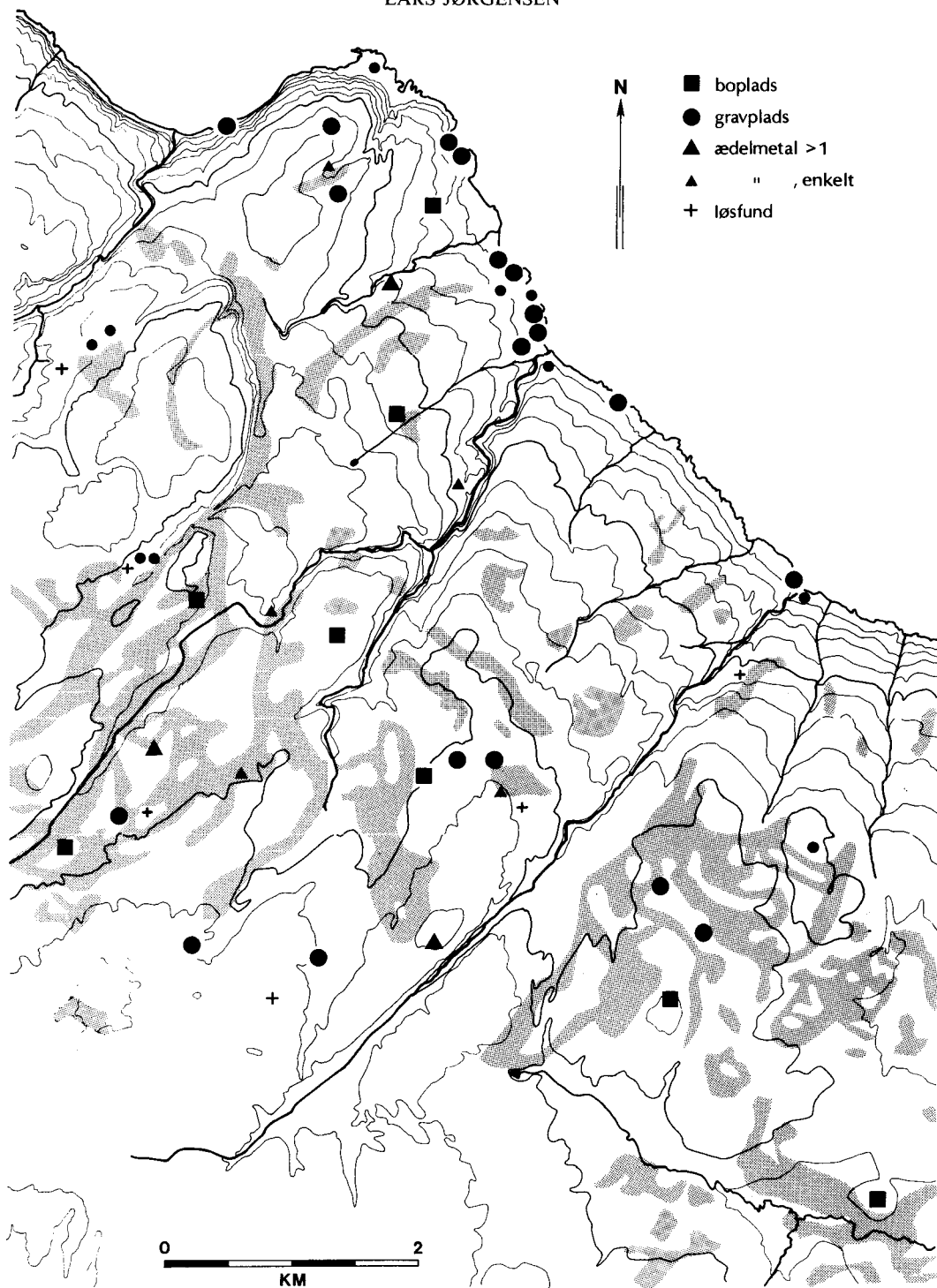

Fig. 5. Gudhjem-Østerlars området med lokaliteter fra 175-1000 e.Kr. Med gråtone er vist de oprindelige engområder under oldtiden.

hvorledes der sker en øget intensivering af driften. Redskaberne gennemgår en stadig udvikling og forbedring. Nye og bedre typer optages hurtigt. Også blandt kornsorterne sker der en udvikling, idet arter med lavt udbytte opgives og afløses af typer med en bedre ydelse i det nordiske klima. Muligvis introduceres vintersæd under en kortere varmeperiode i vikingetiden, idet der ses mange frø af kornblomst i flere kornfund. Kornblomst er netop en ledeplante for marker med vintersæd, idet den er toårig. Med den klart forbedrede teknologi og afgrødevalg, som ses under vikingetiden, er lagt grundstenen for det bornholste landbrug i middelalderen.

Litteratur:

- Becker C.J.: Nørre Sandegård og Snogebæk. En boplads og en gravplads på Bornholm med fund fra stridsøksekulturen. I *Stridsøksetid i Sydskandinavien*, C. Adamsen og K. Ebbesen (red.). 1986.
- Helbæk H.: Bornholm Plant economy in the first half of the First Millennium A.D. i O. Klindt-Jensen: *Bornholm i Folkevandringstiden*. Nationalmuseets Skrifter, Større Beretninger, II, 1957.
- Mikkelsen V.M.: Bornholms Natur, Beboere og Naturfredning gennem tiderne. *Bornholmske Samlinger*.
- Nielsen V.: Prehistoric Field Boundaries in Eastern Denmark. *Journal of Danish Archaeology* vol. 3, 1984.

Træk af de bornholmske bønders vilkår i senmiddelalderen

Af Hanne Valsø Vensild

Artiklens hovedemne er de almindelige bønders vilkår i perioden: fra slutningen af 1400-tallet til ca. 1600. Det er forbundet med store problemer at beskæftige sig med almindelige mennesker i den omtalte periode, hvilket først og fremmest skyldes, at kildematerialet er meget sparsomt. Men det kompliceres yderligere af, at de kilder der er, naturligvis ikke er nedskrevet af hensyn til vores nysgerrighed, men først og fremmest er blevet til ud fra et behov for at regulere og administrere nogle indtægter for de store jordejere. Eller for at afgøre nogle klager, eller administrationsproblemer. Det betyder, at denne artikel kun antydningssvis kan skitserer de almindelige menneskers liv.

Materialet oplyser hovedsagelig om afgifter og love. Familieliv, arbejde, ud over det der skal præsteres for jordejeren eller kongen, sorg og glæde, alt det oplyser materialet så godt som intet om. I hvert fald ikke direkte, men under tiden indirekte. Ind imellem belyses disse sider af tilværelsen, som f.eks. i en notits fra en af de lybske embedsmænd, den senere foged, Herman Boitin. Han beklager sig over bøndernes mange fester. Det kommer frem i to skrivelser fra henholdsvis 1548 og 1552¹. I første omgang er årsagen den, at bønderne i Rø sogn klager over en afgiftspligt, kaldet »gæsteri«², som de siger er af ny dato, men H. Boitin mener har været sædvane de sidste 80 år. Bønderne vil have afgiften ophævet, de karakteriserer sig selv om uformuende og vil derfor ikke belastes yderligere. H. Boitin har tilbudt at hjælpe dem med en skrivelse for at begrunde overfor administrationen, at de ikke kan yde denne afgift. Men han stiller som betingelse, at røboerne skal standse deres selvruining, som, mener han, stammer fra de hyppige fester de holder, både ved Kermesse (Lys-

fest, 2. feb.) og i forbindelse med fødsler og brullupper. Bønderne afslår - naturligvis. Hvordan skal man kunne udholde savnet af årets højdepunkter, med overflod af mad, drikke og løjer. Det er det, der bærer igennem den sure arbejdsdag. Boitin må have opfattet det som et alvorligt økonomisk problem, for han trækker det frem igen i 1552. Denne gang er det generelt om alle bornholmere. De fester de holder, er efter hans opfattelse mere omfattende og bekostelige, end de der holdes i det øvrige Danmark. Hvor han så ved det fra.

Derudover er der nogle få kilder, der belyser datidens lovovertrædelser, som vil blive behandlet i et senere afsnit.

Hovedtemaet for artiklen er fæstebønders og selvejerbønders forhold, som kan belyses ud fra de skiftende landsherrers forordninger, og fra de oversigter der er over bøndernes afgifter.

De jordejende og de jorddyrkende grupper
På Bornholm var der i denne periode knap 900 gårde. Heraf var omkring 680 selvejergårde³. De udgjorde grundkernen i det bornholmske landbrug. Både p.g.a. antal og p.g.a. de skatter og afgifter, ejerne skulle betale. Derudover var der ca. 120 fæstegårde, fordelt på mange »hænder«. I begyndelsen af perioden var det bispens og forskellige frimænd og højadelige, der ejede fæstegårdene. Senere, i slutningen af perioden, blev en stor del af fæstegårdene koncentreret hos kongen. En væsentlig forklaring på denne ændring af ejendomsforholdene er, at kronen inddrog kirkens jord i forbindelse med reformationen 1536. I 1569 startede kronen en registrering af det tidligere kirkegods⁴. Denne registrering gør det muligt at konstatere antallet af disse fæstegårde. Der har været 28 gårde direkte

under bispesædet. Dernæst var der 15 gårde, som hørte til St. Jørgensstiftelsen, hospitalet. Indtægterne fra dem blev brugt til hospitalets drift. Desuden var der i hvert sogn en præste- og en degnegård, som var hovedindtægtskilden for henholdsvis præst og degn.

Forskellen på en selvejerbonde og en fæstebonde vil der senere blive redegjort nærmere for. Men ganske kort kan de karakteristiske forskelle trækkes op ved at sige, at selvejeren ejer sin jord i modsætning til fæstebonden, der har lejet jorden af en jordejer. Lejeafgiften kaldes landgilde.

Udover disse to grupper af aktive, upriviligerede jorddyrkere, har der været nogle husmænd. De er vanskelige at få øje på, bl.a. fordi de sjældent står opført i regnskaberne. Men de dukker op, når der skal betales ekstraskatter⁵. Dog uden at vi af den grund får nogen oplysninger om, hvor mange der er af dem.

I modsætning til de upriviligerede, som betaler skatter og afgifter, findes der en lille gruppe, der er privilegerede: de adelige. De falder i to grupper, de lavadelige også kaldet frimænd og de højadelige. At være frimand betyder, at man er fritaget for at betale skatter og afgifter af sin sædegård, til gengæld skal man yde krigstjeneste. Af denne gruppe er der kun omkring 15-20 stykker⁶. De »rigtige« privilegerede, højadelen, var der kun få af. Enkelte var bosiddende på øen, andre i det øvrige Danmark. De kunne selv indkassere alle afgifter fra deres fæstebønder, hvorimod frimændenes fæstebønder også skulle betale til konge eller bisp. Det specielle ved Bornholm er det store antal selvejere. I det øvrige Danmark var denne klasse svundet meget ind i løbet af middelalderen og udgjorde ved periodens slutning 10-15 % af samtlige bønder⁷.

Den generelle udvikling i ejer- og brugerforhold i Danmark gennem middelalderen
I begyndelsen af middelalderen var der en del store og middelstore jordejere, som havde enten trælle eller såkaldte brydere,

som er en art forpagtere, til at drive jorden. I perioden ca. 1150-1300 sker der en opblomstring i landbruget og en opdyrkning af hidtil uopdyrkede områder. Mange faktorer spiller ind. Nogle af de væsentligste har nok været de nordtyske østersøbyers fremvækst, her var et godt afsætningsmarked. Desuden anvendelsen af nye arbejdsredskaber. Man gik over til at bruge hjulploven med muldfjæl, som vender jorden og pløjer dybere end det tidligere anvendte pløjeredskab: arden. I denne periode sker der en strukturændring blandt de sociale grupper på landet. De dygtige og effektive blandt de lidt større bønder investerer i nyopdyrkning, og derved øges deres indtægter. De, der bliver sendt ud for at opdyrke jorden, bliver fæstere eller lejere af anden mands jord.

Efter denne periode, som var gunstig for den samlede landbrugsproduktion, følger en såkaldt landbrugskrise, som man med en vis ret kan kalde en jordejerkrise. Fra ca. 1350 bliver vilkårene dårlige. Der er naturligvis flere årsager, ligesom da man skulle forklare opgangsperioden. Denne gang er der pest og dermed stor dødelighed, samt dårligere klimatiske forhold, der griber ind i det danske bondesamfund. Den sorte død i midten af 1300-tallet river store dele af befolkningen med sig. Men nu er det fæstebøndernes tur til at få fordel af situationen⁸. De er blevet færre til at dyrke jorden, hvilket bliver udnyttet til at presse landgildebetalingen ned, og i det hele taget forbedre deres vilkår. Men krisen indvirker også på de selvejende bønders forhold, både de store og små. De mindre kan ikke klare deres afgifter p.g.a. krisen og synker socialt ned i fæstebondestanden. Mange af de større jordejere tiltræder også den sociale glidebane og havner blandt lavadelen, de der på Bornholm kaldes frimænd.

Forholdene stabiliseres omkring 1440. Slutresultatet må siges at være flere fæstebønder med lidt bedre vilkår og færre privilegerede. Fra midten af 1400-tallet er der nok ikke sket nogen væsentlige ændringer,

hvad angår forholdet mellem ejere og brugere. Med undtagelse af Jylland, hvor op-rørerne fra Grevens Fejde straffes ved, at deres gårde tages fra dem, andre ved at de mister deres hoved. På samme måde med afgifternes størrelser. Der sker naturligvis ændringer, men de er små og få i forhold til de tidligere århundreders store variationer.

I hvilken grad Bornholm har været be-rørt af de nævnte svingninger i landbrugs-konjunkturerne og ejendomsforholdene, lader sig ikke besvare. Det, man kan undre sig over, er de forholdsvis få fæstebønder og få privilegerede frimænd. Men at give forklaring på disse forhold ligger uden for denne artikels rammer.

Bornholms politiske forhold

Oprindeligt var det kongen, der var øens landsherre, ligesåvel som han var det i det øvrige Danmark. Det betød, at det var hans fogeder, der opkrævede skatter og opret-holdt et vist minimalt forsvar. Derudover havde han domsmyndigheden, hvilket bety-der, at han skal indsætte dommere, har an-svar for, at domstolene fungerer, samt ind-kassere de bøder, befolkningen idømmes.

Allerede i 1149 måtte kongemagten afstå 3 af de 4 bornholmske herreder⁹ til ærke-bispen. I tiden frem til midten af 1300-tallet udkæmpede kongemagt og kirken en hård og langstrakt magtkamp. Ærkebisperne var ofte mere loyale overfor paven i Rom, end overfor kongen. Den katolske kirke var på denne tid en »overnational« eller »intereu-ropæisk« organisation. Det kunne også forekomme, at ærkebisperne varetog egne interesser overfor den danske kongemagt. Kampen var ikke et isoleret dansk fæno-men, men blev udkæmpet i hele Europa. Kort fortalt drejede den sig om, hvorvidt de nationale kongedømmer kunne acceptere kirken som en stat i staten, med egne love og egne domstole. Kirken forsøgte at ud-strække sine retsregler over de beboere, som var på dens jorde. Denne magtkamp blev også udkæmpet på bornholmsk jord. Kong Christoffer (1252-1259) havde ladet

ærkebisp Jacob Erlandsen overfalde og ar-restere om natten d. 5. feb. 1259, hvorefter han blev ført i fængsel på slottet Hagen-skov på Fyn¹⁰. Fængslingen må ses som et udtryk for den voldsomme magtkamp, der udspillede sig på daværende tidspunkt. Kongen var kommet til et punkt, hvor han ikke havde andre muligheder end rå magt. De stormænd, der støttede ærkebispen, be-sluttede sig for at gøre, hvad de kunne for at hjælpe ham. Her blev de bornholmske bønder inddraget og brugt som bønderne i et skakspil. Jacob Erlandsens tilhængere allierede sig med fyrst Jarimar af Rygen. Et af de første udspil blev et overfald på Born-holm, hvor kongens fæstning, Lilleborg, blev erobret. I et senere anklageskrift mod Jacob Erlandsen fra pave Urban d. 4, som af forskellige grunde har taget den danske kongemagts parti i denne sag, får man et indtryk af, at fyrst Jarimars overfald, som skulle genere kongen, også har generet be-folkningen. Paven beskriver de forskellige forbrydelser, ærkebispen og hans venner har begået. Om angrebet på Bornholm skriver han ... »der skal du på grusom må-de have ladet omtrent 200 af kongens mænd dræbe, beskattet de overlevende af kongens mænd, ødelagt hans borg i bund og grund og med vold sat dig i besiddelse af øen«¹¹.

Der er tale om flere voldshandlinger, 1) drab på ca. 200 af kongens mænd, 2) be-skatning på uretmæssig vis, 3) ødelæggelse af Lilleborg, 4) erobring af øen. Det er punkt 1 og 2, der har vores interesse. Kon-gens mænd, det er de bornholmske selveje-re. Man kan forestille sig, at det er ved landgangen på øen, at fyrsten har foran-staltet denne nedslagtning af bønderne. De har naturligvis forsøgt at forsvare sig mod den indtrængende fjende, men de har ikke kunnet drive hans hær tilbage. Paven har muligvis overdrevet ved talangivelsen. Men det centrale og tragiske er, at bønderne blev dræbt p.g.a. magtspillet mellem stormæn-dene. Derudover har fyrsten så anvendt den så almindelige kendte al Capone-metode:

Brandskatning. Hvis de overlevende ikke ville lide samme skæbne, måtte de betale penge eller vel snarere naturalier til sejrherren.

Kampen mellem de to magtinstanser fortsætter i de følgende årtier og kommer derfor til at involvere de følgende konger og ærkebisper. I begyndelsen af 1300-tallet er der opnået et foreløbigt forlig mellem parterne, og i den sammenhæng må kong Erik Menved (1286-1319) afstå Rønne Herred, som endnu hørte under kronen. I et brev af 4. april 1303 pålægger kongen stedets indbyggere: »... at de ydmygt og fromt skal adlyde og følge ærkebisperen ... svare ham al kongelig ret helt og udelt, ved domstol og udenfor«¹². Hvilket betyder, at ærkebisperen på alle måder både juridisk og økonomisk har overtaget kongens rolle, li-

gesom han også har i de 3 øvrige herreder. Det er først ved midten af 1300-tallet, at der falder ro over de stridende parter. Den endelige ordning, frem til begyndelsen af 1500-tallet, blev, at det var ærkebisperen, der sad som landsherre. Hvilket betød, at det var til ærkebispens fogeder, der skulle afleveres skatter og afgifter¹³. For bornholmerne har det nok ikke gjort den store forskel, om det var den ene eller den anden, man skulle betale sine skatter og afgifter til. Bare man kunne få fred til at dyrke jorden.

Fra 1522-25 er øen atter under dansk konge. Men allerede fra 1525 er den pantsat til lybækkerne for en 50-årig periode. For så til slut i 1576 at komme under kronen.

De bornholmske selvejere

For at belyse de bornholmske selvejeres

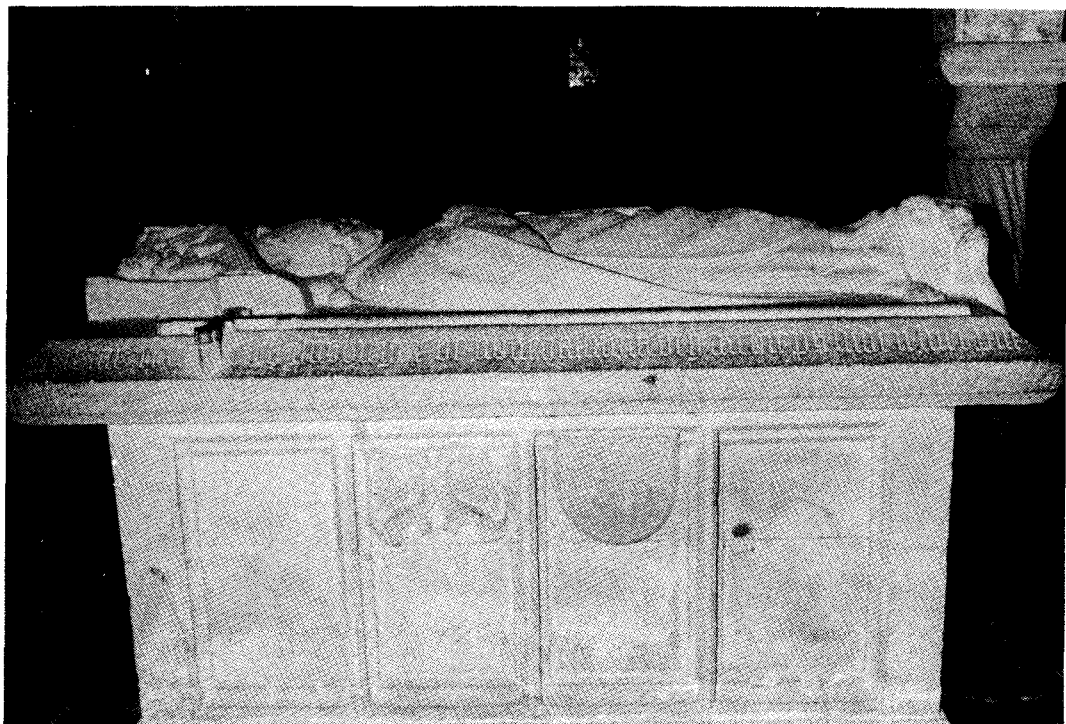

Fig. 1. Biskop Birgers sarkofag i krypten i Lund Domkirke. Birger Gunnarsen var ærkebisp af Lund fra 1497 til sin død 1519. I sin egenskab af landsherre på Bornholm fik han afgifter fra bønderne og udstedte sin formanende skrivelse til bønderne 1499. Han var nok hverken værre eller bedre end andre af datidens jordejere. Foto: Bornholms Museum.

forhold vil vi se på et brev, som ærkebisp Birger sendte til Bornholm i 1499. »Vi Birger, med Guds nåde, ærkebisp i Lund, Sveriges første og pavens legat, hilse eder alle vore kære undersåtter, menig almue, som bygge og bo på vort og vor lundedomkirkes land, Bornholm, kærlig med Gud«¹⁴. Det er øens almindelige indbyggere, ærkebispens henvender sig til, i første række de jordejende bønder, (de benævnes undertiden selvejere eller skattebønder). Men derudover berøres fæstebønderne (vornedbønderne) og frimændene også.

Ærkebispens minder sine kære undersåtter om, at hans forgænger havde givet dem nogle retningslinier, nogle »mærkelige artikler og punkter ... til landets nytte og den menige mands forbedring«. Men til Birgers irritation og ærgrelse har hans »kære undersåtter« ikke overholdt disse artikler og punkter. Så nu vil de blive gentaget.

At biskoppen opfatter øen som sin retmæssige ejendom, kommer tydelig frem i nogle af de første bestemmelser i brevet. For det første bliver det forbudt at gå på tømmerhugst i de almindelige skove, de er blevet alt for ødelagt, så nu skal de værnes. Hvis nogen gribes i at overtræde dette forbud, skal han miste både den vogn og hest, som han havde tænkt sig at transportere træet væk med. Dernæst skal han betale en bøde på 3 mk. til fogeden. For yderligere at værne skovene kommer der et generelt forbud mod at holde geder. Alle, ligegyldig hvem de er, vil få dyrene konfiskeret, både frimænd, selvejere og vornede. Hvis det har været almindeligt at holde geder, er det klart, at det vil skade vegetationen.

Ved næste punkt minder bispens indbyggere om forbuddet mod at holde hemmelige møder. Det forbydes under fortabelse af liv og ejendom. Hemmelige møder må hverken holdes i skoven eller andre steder, hvor man kan samles udenfor al offentlig søgelys. Hvis der er noget, man vil anklage hinanden for, så skal det foregå på sogne-stævnet eller på de to andre offentlige ting,

nemlig herredstinget og landstinget. Her kan sagerne dømmes efter loven. Bispens har ønsket, at alle uoverensstemmelser blev reguleret af ordensmagten. Bønderne skulle ikke mødes uden for de ting og stævner, som var de etablerede. De skulle ikke afgøre deres uoverensstemmelser v.h.a. våben eller slagsmål, eller på hvilken anden måde de kunne tænke sig at klare stridighederne. Den form for selvtægt kunne snart ende i det rene anarki. Desuden ville det være kedeligt for bispens, hvis bønderne selv kunne klare deres problemer, hvilket argument ville der da være for at afkræve rettertingspenge. Det var en afgift, der betaltes, for at bispens foged skulle klare retsvæsenet. Men hvad værre var, bispens ville også gå glip af bødeindtægten. I et samfund med ordensmagt er der ikke plads til, at befolkningen laver sine egne løsninger på stridighederne. Selvtægt kalder vi det i vore dage. Indlysende er det, at de svage hurtigt vil komme til kort. Men det vil også sætte spørgsmålstegn ved ordensmagtens betydning.

Et af de helt store irritationsmomenter må have været, at befolkningen har været efterladende med at betale deres skatter til bispens foged på Hammershus til de fastsatte terminer. Det må i hvert fald være den slutning, man drager af ærkebispens mænende ord til bønderne om at betale før forfaldsdagen. Henvendelsen gælder specielt de jordejende bønder. I middelalderen var der ganske få afgifter, der blev erlagt i penge. Det, man betalte med, var de produkter, man havde på sin gård. Hvilket bevirker, at bondens produktion kan aflæses af de afgifter, der blev betalt. Der er i virkeligheden tale om et styrende eller medbestemmende element for produktionen, når afgifterne kræves i naturalier. I denne henvendelse fra bispens nævnes der ikke, hvor meget den enkelte bonde skal aflevere, men der kommer en opremsning af alle kategorier af ydelser, som skal afleveres til fogeden på Hammershus, samt en understregning af sidste rettidige betalingsdag. Smør

Fig. 2. Svensk billede fra 1500-tallet. Bønderne afleverer deres afgifter til fogeden og hans knægte. De ubevæbnede bønder afleverer deres pengeafgift til den bevæbnede ordensmagt. På samme måde har det været for de bornholmske bønder. Olaus Magnus: *Historia om de nordiska folken*. 13. bog kap. 3. 1555.

skal leveres inden St. Laurentii dag, d. 10. aug. Inden Marie messe nativitat, 8. sept., skal bønderne have omsat nogle af deres produkter til penge, som skal afleveres til slottet. Denne afgiftsform kan der være flere fordele ved. Bonden kan selv bestemme, hvilke produkter han vil sælge for at skaffe rede penge til at betale sin afgift med. Han kan vælge det, der bedst kan undværes, eller det, der giver størst indtægt. I de perioder, hvor der er prisstigninger, kan han nøjes med at sælge et mindre kvantum for at få den krævende pengesum. Næste afgift forfalder til betaling inden 1. nov.: opfede- de husdyr. Et udmærket tidspunkt, kreaturerne er i god foderstand efter sommeren, og slagtingen kan begynde. Man lod ikke særlig mange dyr leve vinteren over, det ville tære for meget på det sparsomme vinterforråd. Der skal afleveres okser, får, køer, lam, gæs og høns. Her, såvel som ved de andre afgiftsposter, er der ikke angivet mængde, fordi der er tale om visse forskelle fra bonde til bonde. Hvilket senere vil blive belyst.

Allerede d. 30. nov. forfalder der atter en afgift. Nu er det kornet, det gælder. Når det først er på dette tidspunkt, skyldes det, at bønderne skulle have tid til at tærsk det, inden det blev afleveret. I virkeligheden består afgiften af to elementer: Det dyrkede og høstede korn, og dernæst den meget arbejdskrævende proces, som tærskningen var. Som sidste afgift skal man forsyne Hammershus med julemad, idet bispnen kræver, at der betales svin eller flæsk inden jul. Hvis der skulle være nogen, som ikke betaler til tiden, har bispnen nogle ganske skrappe sanktionsmuligheder: For det første skal man betale en bøde på 3 mark til embedsmanden (fogeden) på Hammershus. For det andet kan man yderligere presse restanten: »og haver siden vor embedsmand magt at lade gæste, til det udkomme«. Hvilket vil sige, at fogden og nogle af hans mænd kunne hjemsoge skyldneren. De har så indkvarteret sig med heste og har krævet mad til sig og foder til hestene. Det har været en ganske alvorlig sag, at blive udsat for gæsteri. I 1548, hvilket er i lybækkertide,

har en af de lybske embedsmænd Herman Boitin, som tidligere omtalt, problemer med nogle bønder i Rø sogn i forbindelse med gæsteri¹⁵. Problemet var i den sammenhæng omfanget af det pligtige gæsteri. Men det bispren omtaler her, er gæsteri anvendt som tvang. Sagen mellem Røbønderne og H. Boitin gik, som tidligere omtalt, i hårdknude. Boitins måde at løse sagen på viser, at den, der har magten, også har retten. For at tvinge bønderne til at acceptere gæsteri-pligten, beslutter han sig til at gæste dem efter Skånske lov, hvilket vil sige, sådan som loven fra gammel tid har tilladt landsherren at gæste selvejerbønderne. Det meddeler han rådet i Lybæk d. 21. feb. Allerede d. 24. feb. skriver han atter til Lybæk om denne sag, og nu meddeler han, at han er i gang med at gæste bønderne i Rø sogn med 8 heste, fra nabo til nabo.¹⁶ Det har nok ikke været helt i overensstemmelse med Skånske lov at hjemsege med 8 heste, for i 1555 beklager bønderne sig til kongen over lybækkerne, som ofte kommer med 15 eller 16 heste, når de blot skulle nøjes med at komme med 6: »Som i bisprenes tid.«¹⁷ Man må nok heraf slutte sig til, at gæsteri i almindelighed forekom med 6 heste, men det er ikke til at sige noget om, hvor mange heste fogeden er mødt op med som straffeforanstaltning. Men under alle omstændigheder har det været en alvorlig bekostning for en gårds forråd, at blive hjemstøgt af ekstra heste og mænd. Det har nok ikke været vandgrød, de herrer er blevet opvarmet med. Hvis bonden er kommet bagud med sin skattebetaling, kan man godt nok undre sig over, hvordan det skulle være muligt at presse afgifterne ud, og hvordan den gård har klaret sig vinteren over. Pengeinstitutter fandtes ikke, så bonden kunne ikke gå hen og låne penge. Men måske har de øvrige i sognet hjulpet de ulykkesramte. Den alvorlige sanktion er måske indført af forebyggende grunde. Når man ved, hvilke ulykker der kan overgå en, så skal man nok sørge for at betale i tide.

Nogle af bønderne har dog forstået at

snyde »skattevæsenet«. De har nemlig opkøbt flere skattegårde, som de har lagt under deres egen avl. Men nu har bispren fundet ud af det. Det må have skortet på indtægterne til den biskoppelige kasse. »Ligeledes har vi erfaret, at mange af eder har lagt under sig skattegods, somme to og somme tre, og skatte dog ikke mere end for en gård og ej gøre flere redsler (ydelser og afgifter), vort slot til stor skade og forderv.« Nu bliver det meddelt, at embedsmændene på Hammershus vil foretage en tilbundsgående undersøgelse og finde frem til, hvem der har flere gårde. De gårdmænd, der ikke vil komme frem med sandfærdige oplysninger om deres ejendoms størrelse, vil som straf miste al deres ejendom. Det er nogle barske sanktioner, bispren truer med at tage i anvendelse. Ærkebisp Birgers interesse for egen indkomst strækker sig så langt, at han begrænser bøndernes dispositionsret til deres egen jord. Han udsteder et forbud mod, at de sælger jord fra eller pantsætter noget af den. Bondens betalingsevne vil jo blive svækket, hvis han gør noget sådan, og det må ikke ske.

Andre måder at omgå skattebetalingen på, er at lade ufrit gods (skattebetalende) komme under frit gods (ikke skattebetalende), eller privilegeret). Det er nok en af grundene til, at bispren griber ind i den private ejendomsret, som før nævnt. Men det kan ske på andre måder. Hvis en bondes datter gifter sig med en frimand, så skal man lade fogeden det vide, at han kan notere det. Det skulle jo nødig gå sådan, at den jord, pigen evt. fik eller arvede, blev skattefri jord. At det ikke er unormalt, at frimændene rækker ind over bisprens »ejendom«, ses af en anden bestemmelse, hvor frimændenes købelyst yderligere bliver svækket. Det bliver slået fast, at de slet ikke har lov til at købe eller pante nogen »de ejendele som ligger til vore bondegårde«. Det er naturligvis blot en logisk fortsættelse af den tidligere omtalte bestemmelse om forbud mod, at bønderne pantsætter eller

sælger noget af deres jord. Det kan tydeligt fornemmes, at ærkebisen fører en kamp for at fastholde sit beskatningsgrundlag. Der må ikke ske nogen ændringer. Men det er ikke kun ham, der forsøger at holde sine indtægter uændret. Kongemagten udsteder i slutningen af middelalderen et forbud mod, at adelen køber eller panter selvejer-gods og på den måde gør det skattefrit, uden kongens samtykke¹⁸.

Selvejernes ejendomsret til deres gårde bliver noget indskrænket ved de bestemmelser, der laves om forbud mod salg og pantsættelser. Man kan i det hele taget få den opfattelse, at bønderne først og fremmest er til for at betale afgifter til bispem. Det er i hvert fald relevant at stille sig det spørgsmål: Hvilke fordele har bønderne haft af at have en landsherre? I første omgang vil man kunne konstatere, at der er organiseret et retsvæsen, hvis opgave det vel må være at sikre de svage mod at blive tyranniseret af de stærkeste. Men samtidig kan man konstatere, at ikke alle bønderne har været tilfredse med det retsvæsen, som bispem har organiseret, hvorfor de åbenbart har taget sagerne i egen hånd. I hvor udstrakt grad, der har været tale om selvtagt, er ikke til at afgøre, men det drejer sig nok om mere end nogle få sager, ellers ville det vel ikke blive nævnt i denne skrivelse. Udgifterne til opretholdelse af retssystemet er i øvrigt ikke overvældende. Fra en sag i 1530-erne, ser det ud til, at det har været almindeligt med en fast afgift pr. bonde på 15 penninge og 2 læs brænde, som skulle afleveres til slottet¹⁹. Hvilke andre fordele har bønderne haft af landsherren, eller formuleret på en anden måde, hvad har de fået ud af deres skattebetaling? Som tidligere nævnt, har bispem, såvel som kongen, skullet opretholde en vis grad af forsvar. Men så er det nok også alt, hvad bønderne får ud af deres afgifter. Når vi i dag betaler skat, ved vi, at pengene bliver brugt til vores fælles bedste: veje, sygehuse, socialforsorg o.s.v. Vi kan være uenige om prioriteringerne af de enkelte poster, og vi kan væ-

re utilfredse med skattetrykket, men i sidste instans er det dog noget, som vi alle har gavn af. I middelalderen forholder det sig ganske anderledes. De skatter, som ærkebisp Birger, eller en hvilken som helst anden landsherre, kunne opkræve, var i første række hans indtægt, som han brugte på sig selv. Den, der har magten, har retten. Nok ejer bonden selv sin jord og er derved sikret mod at blive sat ud af gården, hvis fogeden eller en anden finder det for godt. Selvejeren høster også selv fordelene ved ekstra slid på marken og ved gode investeringer. Men hans afgifter og de indskrænkninger, der lægges på ham, gør, at man nok må revidere sit billede af den frie, selvstændige, jordejende bonde.

Det er bispens ord, der er lov frem til 1522, herefter er det kongen, og i en periode lybækkerne, der repræsenterer den fysiske magt, som bønderne selv betaler til opretholdelse af ved deres afgifter.

Selvejernes afgifter

Oprindelig blev de ydelser, som selvejerne i Danmark blev pålagt, betegnet: Inne, stud og leding. I Skånske lov blev ledingsafgiften sat til 3 mark i midten af 1200-tallet²⁰. Hvis bonden betalte ledingsafgift, betød det, at han slap for at møde, når der blev udbudt leding, krigstjeneste. Så kunne han blive hjemme og dyrke sin jord i fred. Inne var en arbejdspligt, som til en vis grad svarer til fæstebondens hoveriydelser. I periodens løb ændredes mange af arbejdspligterne til pengeydelser. Stud var en afgift, som betales til landsherren, for at han skal tage sig af visse fællesopgaver, så som tidligere omtalt, retsvæsenet.

Af bispens brev fra 1499 kunne man få det indtryk, at bønderne har leveret deres afgifter og arbejdsydelser direkte til Hammershus. Men sådan var det ikke, så længe bispem sad som landsherre. Oprindelig har øen haft fire fogeder, en i hvert herred. Herredsfogederne sad på store gårde, som slotsherren havde forlenet dem med. Brændsgård i Ibsker, Vallensgård i Åker, Ve-

stergård i Vestermarie og Nygård i Klemensker²¹. Oprindeligt var det på disse gårde, selvejerbønderne udførte deres hoveriarbejde, af hvad art det så har været. Formentlig har nogle af disse arbejdsydelser også være ydet overfor slottet. Omkring det tidspunkt øen overgår til kongen i 1522, ser det ud til, at den kongelige administration har effektiviseret afgiftsydelserne ved at ophæve fogedgårdene og få afgifterne bragt til slottet. I 1536 ændres en del af hoveriet til en smørydelse²².

Der findes ikke nogen oversigt over, hvad selvejerne betalte til bispemanden omkring 1500. Heller ikke fra nogen tidligere periode. Men anvender man oplysninger fra lybækkertiden, så er det muligt at danne sig et billede. Grunden til, at det er rimeligt at bruge tal, der ligger et halvt århundrede fremme i tiden, er, at lybækkerne havde forpligtet sig til, at de afgifter, de opkrævede af bønderne, skulle være af samme art og omfang, som de, der var blevet opkrævet før 1525²³. Den lybske foged Bernt Knop har i 1547 lavet en oversigt over, hvad de enkelte sogne har betalt til slottet af smør, derudover har han lavet en samlet oversigt over de øvrige naturalieydelser.²⁴ Det betyder desværre, at vi i første omgang ikke kan få indsigt i, hvad den enkelte gård skulle yde. Angående smørret blev det under alle omstændigheder betalt sognevis, kollektivt. Der er tale om flere forskellige typer af smørafgifter. Høsmør betales for at slippe for en tidligere arbejdsydelse, nemlig at levere hø til slottet, dagværks-smør betales som erstatning for hoveriarbejde. Derudover betales kosmør og skur-smør. Begge ydes af såvel fæstebønder som selvejere. Oplysningerne om de to ydelser er ikke helt entydige. En oplysning fra 1543 lyder sådan: »Det er den skat på Bornholm, som kaldes kosmør, den tager de om st. Hans dag, 2 mark smør af hver ko. Ligeledes den anden skat tage de om st. Olufs dag, som kaldes skur, 2 mark smør af al deres kvæg, hvert stykke særdeles.«²⁵ Det kan opfattes således, at der først betales 2

mk. for hver ko, og dernæst forfalder en betaling noget senere på året for alle kreaturerne, incl. køerne. Så må afgifterne vel nødvendigvis være i lige tal og vel også variere fra år til år. Men sådan er det ikke. Fra 1530 er der en oversigt over det ko- og skur-smør, som fogeden, Bernt Knop, uretmæssig har taget fra nogle fæstebønder under et privilegeret gods. Her er tale om flere ydelser, opgivet i ulige tal. F.eks. Mogens Olsen i Ibsker sogn har betalt 11 mark kosmør i 1528 og 9 mark kosmør i 1529²⁹. Den sum, bonden betaler, kan ikke deles med 2, men hans afgifter varierer, så det er fristende at antage, at hans antal af kreaturer varierer. Men der er andre oplysninger, der kunne tyde på, at skatten er en kollektiv skat, pålignet pr. sogn, og så har man selv fordelt den indbyrdes. To oplysninger peger hen mod den løsning. I en opgørelse over slottets indkomster fra lybækkerperioden, står der f.eks. under Østerlars sogn: »Giver alle år 3½ tønne smør for køerne«²⁷. Samtidig har man nogle formodninger om, at den ydede smørmængde er så godt som konstant gennem 1500-tallet. Så man må nok slutte ud af disse oplysninger, at det er bønderne, der indbyrdes har pålignet hinanden smørafgiften, alt afhængig af, hvor mange køer og kreaturer den enkelte har. Slutsummen skal blot være den samme hvert år.

Ud over smørydelserne er der som sagt en opremsning af den totale sum af de øvrige ydelser, som er bragt op til slottet i 1547. Denne sammentælling siger heller ikke noget om den enkelte bonde. Men man kan lave en sammenligning med tiden efter lybækkerperioden, efter at øen atter er kommet under kongen. Det første egentlige regnskab, som både indeholder en samlet oversigt og detaljerede oplysninger for hver gård, er fra 1598-99.

Den totale smørbetaling, som Bernt Knop laver en oversigt over i 1547, viser, at bønderne tilsammen betaler ca. 159 tønner smør. Men ydelsen varierer fra sogn til sogn. Yderpunkterne udgøres af Olsker

TABEL A

*Hammershus jordebog 1598-99.**Oversigt over de 15 førstøpførte bønders afgifter i Knudsker sogn.*

Ydelser	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Tønder byg	1	2	1	1	1	2	1	1	1	1	1	2	1	2	2
Tønder rug												1			
Tønder havre	1	1	2	2	1	2	1	1	1	1	1	2	1	2	2
Høns	12	2	2	2	2	2	12	2	12	2	2	2	2	2	2
Gæs	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Penge sk. og alb.	4,2	4	4	4	4	4	4,2	4	4,2	4	4	4	4	4	4
Penge: album	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½
Lam	1				1					1					
Får	½				1	1	½		½	1	1	1	1	1	
¼ ko	1						1		1						
¼ svin	1						1		1						
Læs ved	6	4	4	4	4	4	6	4	6	4	4	4	4	4	4

Angående afgiften: penge sk. og album. Man kan ikke opgive summen med komma: 4,2 er 4 sk. og 2 alb. Det er kun gjort for overskueligheden i skemaet.

Hammershus jordebog 1598-99, Østerlars sogn

Ydelser	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Tønder byg	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Skæpper byg	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Tønder havre	1	1	1	2		2	1	2				2	2	1	1
Høns	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Gæs	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Penge skilling	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
Penge album	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½	5½
Læs ved	4	4	4	4	4	4	4	4	4	3	3	4	4	4	4
Skæpper havre	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Får					1		1								

Afgiften for de 15 første bønder i Østerlars sogn.

med 5½ td. smør og Østermarie med 17½ td. W. Kruse, der har skrevet om »Bornholm som Lybæks lensbesiddelse«, mener at kunne påvise, at der ikke sker nogen væsentlige stigninger i afgiftsbetalingerne i løbet af 1500-tallet.²⁸ Umiddelbart ser det ud til at være et rimeligt ræsonnement. Men han overser alle de småydelser, der står opført i jordebogen af 1598-99, så som æg, sække og andre lignende ydelser. En mere tilbundsående undersøgelse af afgifternes størrelser er et ganske vanskeligt arbejde og er ikke foretaget i detaljer i forbindelse med denne artikel. Men umiddelbart ser det ud til, at der er tale om en svag stigning mod slutningen af århundredet.

Som tidligere omtalt er der i jordebogen til Hammershus 1598-99 noteret, hvad hver enkelt bonde har leveret det pågældende år.²⁹ Som eksempel vil vi tage de første 15 selvejerbønder fra henholdsvis Knudsker og Østerlars sogn. På dette tidspunkt har man endnu ikke sat numre på gårdene. Men de står opført i den samme rækkefølge som i de senere jordebøger, så for overskuelighedens skyld vil der blive anvendt gårdnumre. Tabel A.

Tabellen for Østerlars viser en vis ensartethed i ydelsernes størrelse. Man kan næsten tale om en »normal-ydelse«. Idet gårdene nr. 1-3, 9, 14-15 leverer den samme mængde, og derudover kan det tydeligt ses,

at de øvrige gårde ikke varierer særligt fra denne afgift. Det ser snarere ud til, at denne såkaldte »normalydelse« går igen i de øvrige ydelser med visse variationer. Afvigelserne er ikke store, varierende fra 10.s.g., som betaler mindre end de øvrige, idet gården ikke betaler den td. havre, som de øvrige leverer, og kun kører 3 læs brænde til Hammershus mod de øvriges 4 læs. De fleste af de andre varierer i et iøjnefaldende mønster, idet de leverer 2 tdr. havre mod den normale ydelse på 1 td. eller 1 får. Ved en gennemgang af samtlige gårde viser det sig, at der ikke er andre væsentlige variationer, ud over den afgift, som pålægges visse gårde: 1 lam, 10 høns, $\frac{1}{2}$ får, $\frac{1}{4}$ ko, $\frac{1}{4}$ svin samt 2 læs brænde. I Knudsker sogn varierer ydelserne efter nogenlunde samme princip som i Østerlars. Dog kan det bemærkes, at der her optræder en afgift, som ikke forekom i Østerlars, nemlig rug. Tre gårde i sognet, henholdsvis nr. 11, 16 og 27 selvejergård, leverer hver 1 td. rug. (De to sidste gårde er ikke taget med i oversigten.) Også i dette sogn optræder den specielle afgift, som blev nævnt under det forrige sogn: $\frac{1}{4}$ ko, $\frac{1}{4}$ svin o.s.v. Denne ydelse er en »roterende« ydelse. Sognet som helhed blev pålagt et vist antal køer, svin, lam, brændelæs o.s.v. Derefter besluttede sognebønderne så selv, hvem der det pågældende år skulle levere ydelsen. Fire gårde måtte gå sammen om at levere en ko og et svin. Heraf den mærkelige ydelse $\frac{1}{4}$ ko.

Men ud over denne særydelse, kunne det konstateres, at der var visse variationer i betalingen. Det vil være mest naturligt at forklare dette ud fra jordtilliggendets størrelse. Men da der ikke findes nogen oplysninger om gårdenes størrelser fra dette tidlige tidspunkt, må det stå som en teori. Hvis det har været jordtilliggendet, der har været udgangspunkt for selvejergårdenes afgifter, så må de have været af nogenlunde samme størrelse alle sammen, inden for hvert sogn. Men det er vel ikke særlig sandsynligt, at det har været tilfældet. Man ved, at der foregik en livlig handel med

jord, selv om bispen forsøgte at standse det. Man kan også stille en anden teori op, nemlig at det af administrationsmæssige grunde var nemmere at have en ensartet beskatning. Begge muligheder er der. Hvis det er den sidste, der er tale om, har beskatningerne ikke været afpasset efter indtægtsmuligheder, hvilket vi i dag anser for at være det mest rimelige.

Hoveri for selvejerne

Af selvejerbønderne blev der, som tidligere omtalt, også krævet en arbejdsydelse, inne, som bedst kan sammenlignes med fæstebøndernes hoveriarbejde. De bornholmske selvejere skulle både pløje og høste på de marker, der hørte under landsherren. Hvilket vil sige, at de i begyndelsen af denne periode skulle møde på fogedgårdens marker. Senere, efter nedlæggelsen af disse, skulle de, ligegyldigt hvor på øen de var boddende, tage til Hammershus. En anden arbejdsydelse var ægt eller kørsel. Bønderne havde pligt til at transportere brænde, vand og møg. Disse arbejdspligter blev krævet og ydet hvert år. Men derudover kunne der dukke nye pligter op, når der skulle bygges på slottet. Så blev det pålagt bønderne at transportere byggematerialet, limsten og limved, hvilket er det brænde, der skal bruges, når man brænder kalk. Derudover skulle de i visse tilfælde påtage sig det forefaldende arbejde ved byggeriet. At man har forsøgt at undslå sig for kørslen i forbindelse med byggeriet på slottet, ses af en skrivelse fra 1555³⁰. Bønderne har beklaget sig til kongen, over at de af lybækkerne er blevet pålagt kørsel og arbejde til den nye avlsgård til Hammershus. En dansk delegation, som er kommet til øen for at gennemgå samtlige beklagelser, som bønderne og lybækkerne retter mod hinanden, giver bønderne medhold. De skal ikke pålægges denne ekstra byrde. Men allerede i 1583, blot 7 år efter at lybækkerne havde forladt øen, kommer der en skrivelse fra kongen, som pålægger bønderne, at de skal transportere alt, hvad der behøves til det

byggeri, Frederik d. 2. har sat i gang på Hammershus. Det understreges, at de i det hele taget skal stå til disposition i forbindelse med byggeriet.³¹ At bønderne fik medhold i deres klage i 1555, skal nok ses som et led i den almindelige chikane mod lybækkerne, som den danske konge forsøgte sig med på flere forskellige måder. Men kongen følte det selv som en naturlig sag at disponere over bøndernes arbejdskraft, når det var nødvendigt for ham. Lige så naturligt har bønderne vel følt behovet for at unddrage sig denne pligt. I sept. 1576, blot en måned efter at øen atter er kommet under kronen, skriver Frederik d. 2. til bønderne³². Han er fortørnet. Det er nemlig kommet til hans kendskab, at nogle af dem undlader at efterkomme de hoveripligter, de har. Man må antage, at denne arbejdsvægring har haft et ganske stort omfang, ellers ville lensmanden, Manderup Parsberg, vel ikke have været nødt til at få kongen til at tale dunder til bønderne. Både bønder og administration kunne være interesserede i at ændre ved de bestående regler for arbejdsydelser. Allerede før ly-

bækkerperioden skete de første ændringer i forbindelse med nedlæggelsen af fogedgårdene. Herefter var der ikke brug for lige så mange arbejdsdage, så af hensyn til bispens indtægter kunne det bedre betale sig at ændre arbejdsydelser til naturalieydelser. Arbejdsydelser blev omsat til en smørydelse, dagværkssmørret.

Men selv om bønderne ikke altid var en pålidelig arbejdskraft, har man fra administrationens side dog ikke altid opfattet det som en fordel at afløse arbejdsydelserne med naturalieydelser. Bønderne forsøger at betale sig fra plovægten og vandægten i 1593³³. Men først i 1609 kommer der en løsning på dette problem. Det besluttet nu, at enhver bonde herefter skal betale en skæppe havre pr. år for plov og vandægt: »Efterdi det er bønderne fast besværligt at drage til slottet med deres plov at pløje, så og med deres heste og vogne at age vand ... efterdi en part af bønderne haver 5 eller 6 mil i så måde, at drage til slottet med deres fæmon, plov og vogne.«³⁴

Hvor lang tid den enkelte har anvendt til hovarbejde, kan ikke ses af kilderne. Efter

Fig. 3. Svensk billede af forårsarbejdet, fra 1555. I forgrunden en bonde, der pløjer med ard og hest, hvilket nok ikke var almindeligt på Bornholm. Bagved kører en anden bonde og tromler den stenede mark. Olaus Magnus: *Historia om de nordiska folken*. 13. bog 3. kap.

nedlæggelsen af fogedgårdene har de, der boede på Sydbornholm, været mere belastede, end de, der boede på den nordlige del af øen. Men med visse forbehold må man nok regne med, at en gennemsnitsbonde på et gennemsnitsår i slutningen af 1500-tallet, og under forudsætning af at der ikke var byggeri, havde anvendt 3 dage til kørsel af brænde, 1-2 dage til vandkørsel, 1-2 dage til at pløje, 1-2 dage til møgkørsel samt 1-2 dage til høst. Tallene er absolut minimumstal. Det giver i alt 7-11 dage. Umiddelbart er 7-11 dage ikke overvældende. Men man skal huske, at for en bonde i Poulsker kan en ægt godt have taget to arbejdsdage, hvor det for bonden i Rø kun har kostet 1 dag. Hvorefter vi er oppe på minimum 14-22 dage. I disse tal er ikke indregnet, hvad det kunne koste af arbejdsdage, når der var byggeri på Hammershus. Hvor mange dage det har drejet sig om, er det endnu vanskeligere at sige noget om. Men man skal gøre sig klart, at det har været tungt og slidsomt for hestene. Specielt i forbindelse med byggeriet, hvor de skulle trække læs med sten. Vejene var dårlige, og om foråret var de opblødt af regn, og vognene kørte nemt fast. Hestene blev udasede af dette arbejde. Hvorefter de ikke har kunnet præstere den indsats, bonden havde brug for i de følgende dage. For at kunne vurdere arbejdsbyrdens omfang, må man sammenligne med andre bønders hoveriarbejde. Det ville være mest nærliggende at sammenligne med fæstebønderne på Bornholm. Men her svigter kildematerialet. Der er ingen oplysninger om det. Men der findes oplysninger om fæstebønder fra andre dele af landet. Rise Hansen har ud fra materialet fra Ringsted klostres gods beregnet hoveriarbejdet for de fæstebønder, der hørte under dette gods i perioden 1570-1620. Det viser sig at variere fra 7,4 dage til 50,5 dage pr. gennemsnitsbonde, afhængig af hvilket år der er tale om³⁵. Vi ved ikke, hvor meget ekstra arbejde, der blev krævet af de bornholmske skattebønder i forbindelse med byggeriet på Hammershus. Det eneste, vi kan sige

med sikkerhed, er, at det øgede deres arbejdsbyrde. Men hvad angår hoveriarbejdet er der altså ikke så store forskelle mellem det, der krævedes af en sjællandsk fæstebonde og en bornholmsk selvejer. Det har ikke været muligt at skaffe tal for selvejerne i det øvrige Danmark. Men af Frederik den Andens skrivelse af 20. sept. 1576 må man gå ud fra, at samtlige selvejere i landet har kunnet udskrives til de samme arbejdsydelser som de bornholmske: »Vi er kommet udi forfaring, at når I blive tilsagt at gøre pløjning, høstarbejde, ægter, eller i andre måde til vort slot Hammershus, eftersom andensteds her udi riget sædvanlig er, vægre og fortrykke en part sig ... og ikke fremkomme og gøre fyldest, som det pligt er.«³⁶

Selvejernes frihed og dispositionsret

Selvejernes selvstændighed og frie dispositionsret indskrænkes i årtierne efter, at øen atter er kommet under den danske krone, hvilket skete i 1576. Allerede under Lunde-bisperne var der visse bestemmelser, som måtte opfattes som indgreb i den frie dispositionsret. I bisp Birgers skrivelse i 1499 var der følgende bestemmelser, som må betragtes som indgreb: 1) om hunde, 2) om køb og salg af jord, 3) forbud mod at holde geder. De to sidste bestemmelser er allerede tidligere gennemgået. Men ikke bestemmelsen om hundene. Ingen bonde måtte holde mere end 2 hunde, og hvis det var større hunde, skulle de have det ene ben lemmet. Bestemmelsen er indsat, for at bøndernes hunde ikke skal jage bispens vildt. Senere gentages bestemmelserne om bøndernes hunde. Nu er det kongens vildt, det drejer sig om. Øen er landsherrens jagtmark.

I lybækkerperioden sker der ikke væsentlige ændringer i selvejernes forhold. Men fra 1576, hvor øen atter er under kongen, kan man se grebet blive strammet om dem. April 1581 sender Frederik d. 2. et åbent brev til de menige indbyggere på Bornholm. Hvis man vil sælge sin jord, så må det kun ske til andre bønder, ikke til

Fig. 4. Svensk høstbillede. Mændene høster og kvinderne binder op. Kornet skæres med segl og ikke med le, som man formentlig brugte på Bornholm. Olaus Magnus: *Historia om de nordiske folken*. 1555. 13. bog 8. kap.

adelen. Derimod kan man tilbyde kongen at købe jorden.³⁷ Det er måske ikke nogen voldsom indskrænkning i bondens selvbestemmelsesret. Men på den anden side er det ikke sikkert, at kongen vil give den sum for jorden, som en adelig køber havde været villig til. Bestemmelsen skal ses som et led i den kamp om jorden, som udspillede sig i hele landet allerede fra slutningen af 1300-tallet. Adelen søger at få afrundet sine jordbesiddelser, og kongen prøver at skubbe adelen ud af markedet.³⁸ Meget forståeligt, for hvis jorden først kom på adelige hænder, ville kongen miste sine indtægter fra selvejerbønderne. Altså: selvejerbønderne tvinges til ved salg at tage hensyn, ikke til egen økonomisk fordel, men til kongens interesser.

Som tidligere omtalt bliver selvejerbøndernes arbejdsydelser udvidet, da man i 1583 er i gang med en ombygning af Hammershus. De blev pålagt at køre bygningsmaterialer til slottet og gøre andet arbejde, så længe denne »bygning står på«. Man kan forestille sig, hvor irriterende og ærgerlige bønderne er blevet over denne bestem-

melse. Hvem siger, at man har folk nok på gården til at klare disse ekstraindelser. Det kan betyde mere arbejde for alle på gården, eller det kan få den konsekvens, at man ikke får gjort sit eget arbejde. Som sidste mulighed har der vel været noget løs arbejdskraft, man har kunnet betale for at aflaste arbejdspresset. Men under alle omstændigheder bliver det en forringelse af bondens kår.

At bønderne nok ikke altid har bøjet sig for landsherrens bestemmelser, ses af et brev kongen sender i 1592³⁹. Han skriver, at han har erfaret, at mange jordejende bønder på Bornholm: »Forpanter, sælge ager og eng eller nogen anden jord og ejendom fra deres gårde«, hvilket resulterer i, at gårdene forfalder og bønderne forarmes: »Da ville Vi dermed herefter således forholdet have, at aldeles ingen jordejer må forpante eller sælge ager, eng eller anden jord, men derimod skal han indløse, hvad han forpantet haver.« Derefter følger så et forbud mod at fælde træer i sin egen skov, medmindre slottets embedsmænd har foretaget en udvisning. Og endelig forbydes det

at flytte fra sin gård uden lensmandens samtykke. Det kan karakteriseres som en form for stavnsbånd. Den sanktion, som kongen har tænkt sig at anvende mod de, der overtræder bestemmelserne, er ganske karakteristisk for de jordejende bønders situation. Den, der ikke retter sig efter skrive- lsen, vil kort og godt blive sat fra sin gård. Allerede biskop Birger og hans forgænger søgte at forhindre, at gårdene blev mindre værd ved pantsættelse eller salg, ligesom han også truede med at sætte bønderne fra deres gårde. Kongens brev minder på mange punkter om bispens bestemmelser. Men det lader til, at bønderne fortsat gennem hele 1500-tallet har overtrådt regler og bestemmelser. At det har været nødvendigt at værne om skovene, er nok helt sikkert. Træ blev brugt både til opvarmning, redskaber, møbler, skibsbyggeri samt til husbygning. Derudover var der brugt meget tømmer til opbygning af flåden. Så man kan vel sige, at det var til fælles nytte, at skovene ikke blev mere ødelagte. Hvad angår det første punkt, om salg af jord, kan man selvfølgelig godt anlægge den synsvinkel, at kongen vil hjælpe bønderne, så de ikke ødelægger deres eget økonomiske grundlag. På den anden side kan man jo også overveje, hvad grunden har været til, at man sælger fra eller sætter jord i pant. Det vil selvfølgelig være umuligt at finde alle grundene, noget kan skyldes dårlig høst, dårlig administration af gården, et for stort forbrug, måske i forbindelse med festligheder så som bryllupper. Men det kan sandelig også skyldes de byrder, bonden pålægges af kongen. Under alle omstændigheder er det at karakterisere som et indgreb i den frie dispositionsret.

Men denne gang har bønderne taget sagen op. Nu kan det være nok. Der er blevet holdt møder og skrevet klageskrivelser, som bliver sendt til kongen. Ikke blot urimelighederne i denne forordning bliver taget op. Men også ydelser og uretfærdigheder, der går længere tilbage i tid, vil man ikke længere tie med, de bliver åbent for-

muleret. De vil have ret til fri skovhugst, de siger, at de er overbebyrdede med kørsel og arbejde for slottet i forbindelse med byggeriet og kørslen med limsten. Harmen retter sig mod lensmand og konge. Men hvad får man ud af det? Kongen står fast på forbudet mod fri skovhugst, mod pantsættelse og salg af jord, og mod at man flytter uden tilladelse fra lensmanden, samt på pligten til hoveri. Det eneste punkt, hvor kongen måske kan siges at være en smule imødekommende, er punktet angående kørsel af limsten. Det pålægges lensmanden, at han ikke må forlange mere af bønderne, end hans forgænger i embedet Henrik Brahe har gjort⁴⁰. Det var ikke meget, der kom ud af den klage.

En samlet vurdering af selvejerens situation må da tegne sig således. Han skal betale en del skatter og afgifter i penge og naturalier, skal yde arbejdstjeneste i et vist på forhånd fastsat omfang. Men det kan forøges, alt efter omstændighederne. Der opnås ikke meget ved at klage. Kun hvis det kan konstateres, at der er tale om, at kravene er blevet hævet op over, hvad de har været fra »Arilds tid«. Den frie dispositionsret til jorden må man vel også sætte et spørgsmål ved. Der er regler for, hvem man må sælge jorden til, og forbud mod pantsættelser. Som straf for overtrædelser kan man endog miste sit eksistensgrundlag. Men at bønderne ikke er villige til at bøje sig kommer klart frem, idet kongen i slutningen af 1500-tallet må gentage en del af de bestemmelser, som allerede bispens 100 år tidligere havde villet presse ned over bønderne.

Fæstebønderne

Fæstebønder var der ikke mange af, måske omkring 120 stykker. De hørte under forskellige ejere. Før reformationen var det kirken, der var den store godsejer, senere blev det kongen. Men derudover var der både adelige, frimænd og almindelige selvejere, der havde fæstegårde. Man kunne endda være flere om at have en enkelt gård. Det er der et eksempel på fra 1429, hvor to

væbnere (frimænd) Hans Bentzen og Bo Pedersen sælger en fæstegård, Stengården (i dag 19. selvejergård), i Ibsker sogn til Åge Nielsen⁴¹. Fæstebønderne dukker som oftest op i kilderne i forbindelse med deres afgiftsbetaling, hvoraf landgildeydelsen som regel nævnes ved køb og salg af gårde. Landgilde er den årlige betaling for leje af jorden. 1490 bliver der handlet gård mellem Mogens Pedersen og Per Lang. Gården ligger i Åkirkeby sogn og omtales ikke ved navn, men ved beboeren: Morten Olsen. Han skal nu i fremtiden betale sin landgilde, bestående af 12 pund smør til Per Lang⁴². At det i øvrigt kommer til at indvirke på Morten Olsens liv, at jord og bygninger skifter ejer, er hverken han eller de to, der foretager handlen, klare over. Men både han og de andre bønder, som hører under Per Lang, bliver senere kastebolde mellem forskellige magthavere på øen på den ene side, og på den anden side fæstegodsets forskellige ejere. Striden og problemerne vil senere blive omtalt.

Oftest nævnes kun en smørydelse som landgilde, når en fæstegård skifter ejer. Men andre gange bliver man klar over, at det ikke kun er landgildeydelsen, fæstebonden betaler til jordejeren. I april 1457 overlader Åge Nielsen til Maglegård, en gård til Østermarie kirke, for at sikre, at der bliver holdt messe i Maglegårds kapel. Indtægterne af gården angives til at være 4 pund smør i landgilde, samt »teje og tjeneste«⁴³. Under denne betegnelse skjuler sig både naturalafgift og en arbejdsydelse. Tejen dækker normalt 1 gås, 2 høns, 1 får eller 1 lam eller 1 td. havre. Tjeneste svarer til hoveri. Nu skal man ikke forestille sig »Jeppe-påbjerget« tilstande på daværende tidspunkt, jævnfør de tidligere oplysninger om hoveriet på Ringsted kloster. Men det er den del af betalingen, der nemmest kan øges. Man kan forlange forskellige ting af fæsteren, så som at han passer én af ens egne køer. Man slipper selv for foder og får blot udbyttet. Man kan også forlange en betaling i torsk eller en arbejdsindsats fra fæsterens side.

Et privilegiebrev fra 1495 belyser yderligere, hvilke afgifter fæsteren skulle yde. Juni 1495 giver ærkebispens Jens, bisp Birgers forgænger, Per og Jep Lang frihed for al skat og skyld på deres gårde og vornede på Bornholm⁴⁴. Det fremgår af brevet, at de to brødre har tjent ærkebispens, og som tak for foreløbig tro tjeneste og med håb om en fortsættelse af det, giver ærkebispens dem dette privilegie. Friheden eller privilegiet består i, at deres fæstebønder ikke skal betale afgifter til ærkebispens. For en sikkerheds skyld er alle arter af afgifter nævnt, ikke i omfang, men i art: Tynge, skat, gæsteri, kosmør, skursmør og alle andre »redsler« (arbejdsbyrder). Det er, hvad ærkebispens plejer at modtage fra de andre jordejeres fæstebønder. Dog understreges det, at brødrene Langs bønder fortsat skal være pligtige til at deltage i øens forsvar, hvis det skulle være nødvendigt. Ærkebispens gør denne fritagelse evig. Samtidig sætter han den ind i en landssammenhæng. Han skriver: »Da skulle de (brødrene Lang) jo nyde og beholde den herefter og til evig tid, så frit som de have andre deres bønder og vornede i Skåne eller andetsteds i Danmark i alle måder.«

Ærkebispens har nu flyttet nogle indtægter fra Lundekirkens kasse over i lommerne på to andre jordejere. Bønderne er der i denne sammenhæng ikke taget hensyn til.

Der er senere en del oplysninger om nogle af de fæstebønder, der var under Per Lang, på grund af den tidligere omtalte konflikt mellem landsherren og ejeren. En konflikt, som startede under bisp Jens' efterfølger, Birger. Inden konflikten starter, har bønderne skiftet ejer. Per Lang er død, og hans datter Anne Lang har arvet gården. Hun er gift med Niels Brade. Bisp Birger mener ikke, at det tilsagn, hans forgænger så rundhåndet har givet, skulle være evigt⁴⁵. Så der opstår virkelig problemer, Dem, det kommer til at gå ud over både fysisk og økonomisk, er naturligvis i første række fæstebønderne, men selvfølgelig kommer Anne Lang også til at lide et ind-

Fig. 5. Svensk billede fra 1500-tallet. Tærskning med plegl. Efter at høsten var kommet i hus, skulle kornet tærskes for at få kernerne skilt fra akset. Olaus Magnus: *Historia om de nordiske folken*. 1555. 13. bog 7. kap.

tægtstab. Bispens foged vil opkræve afgifter af Anne Langs bønder, ligesom af de øvrige fæstebønder, der hører under upriviligerede ejere. Men bønderne modsætter sig fogedens opkrævninger. Det resulterer i vold fra fogedens side. Han og nogle af hans mænd trænger ind på gårdene og generer beboerne ganske groft. Bønderne klager senere over den behandling, de har været udsat for fra fogedens side. Han og hans mænd har »... taget deres (bøndernes) klæder af deres krop og gryden af deres ild og kastet deres mad i skarnet, så at de er så udmarvede, at de må overgive både bo og bygninger, og så at gårdene er ganske øde«.⁴⁶

Sagen ender i første omgang med, at kongen i 1519 beslutter, at ærkebispens skal erstatte de skader, der er sket⁴⁷. Men de stakkels fæstebønder får ikke fred. Ulykker og besværligheder fortsætter, efter at lybækkerne har fået øen i pant. De har formentlig set i de tidligere jordebøger, at disse bønder betalte afgifter til Hammershus. Altså skulle de fortsat betale. Men det er nu lidt underligt, eftersom sagen skulle være

afsluttet i 1519, og lybækkerne først får øen i pant i 1525. Dernæst er det ikke konsekvent alle Anne Langs bønder, der skal betale afgifterne til lybækkerne. Men de voldelige metoder anvendes endnu en gang for at inddrage skatterne, og nogle blev forulempet mere end andre, f.eks. »Truit Poulsen i Poulsker sogn (han) blev slagen udi hans egen gård, med et knæbspid sønder på hans ryg og løb samme karl siden efter husfruen og stak igennem døren med et draget sværd.«⁴⁸

Det har ikke været ufarligt at være fæstebonde i de tider, når man kom i klemme mellem de »store«. Hvor stor en indtægt drejede det sig om? Det kan tildels besvares ud fra en oversigt fra 1530, lavet i forbindelse med en undersøgelse af, hvor meget den lybske foged B. Knop har taget fra Anne Langs bøndergods⁴⁹. Dette gods bestod af 30 gårde, og af de 11 havde fogeden taget uretmæssige afgifter over en 3-årig periode. De afgifter, det drejer sig om, er skursmør, kosmør og en smøravgift, som betales som erstatning for, at bønderne slipper for at køre brænde til slottet, kaldet

vedsmør, samt rettertingspenge. Den samlede indkomst, som Anne Lang fik fra de 30 gårde, var i 1528 på 10¾ tønne og 1 pund smør samt 5 mk. og 35 skilling⁵⁰. I det samme år har Anne Lang mistet en indtægt på 13 pund og 18 mark smør, samt 105 penninge fra de 7 bønder, som fogeden det år har beskattet uretmæssigt. Hvilket betyder, at hun har mistet en sum svarende til 1/10 af hele indkomsten.

Bøndernes afgifter består altså af landgilde, kosmør, skursmør, vedpenge eller vedsmør samt rettertingspenge. Det er den faste buket af skatter og afgifter, en fæstebonde må betale. Derudover er der så forskellige andre, som varierer afhængig af, hvem de er fæstebønder under. Det kunne være den omtalte teje, eller som i dette tilfælde gårdspenge og skibspenge. Nok betales nogle af afgifterne i penge, men det mest iøjnefaldende er, at der betales store afgifter i smør. Hvorfor smør og ikke korn som f.eks. på Sjælland? Formentlig fordi der er en sammenhæng mellem, hvad jorden er bedst egnet til, og den ydelse, der betales i landgilde. God agerjord betyder kornafgifter. Græsningssområderne har leveret smør, og i skovområderne blev landgildebetalingen svin.⁵¹

Hvordan har afgiftsniveauet været i løbet af 1400- og 1500-tallet? Var det konstant eller stigende? Var der nogen sammenhæng mellem landgildeydelse og størrelse og den jordmængde, bonden havde fæstet? Det er nogle spørgsmål, som kunne være værd at undersøge. Som tidligere omtalt blev landgildeydelse stabiliseret omkring 1440. Hvad angår de fæstebønder, der var under kongen, er der nok ikke sket nogen stigninger i de første mange årtier efter 1441. Kongen udsender et brev i det år, i hvilket han påbyder, at landgilden ikke må forhøjes. Det gælder naturligvis kun for de kongelige fæstebønder. Men en hovedårsag til brevet har nok været, at der i årene forud havde været en del ganske voldsomme og store bondeoprør, som bl.a. var udsprunget af, at fæstebøndernes afgifter var

begyndt at stige⁵⁷. De almindelige jordejere har formentlig haft samme opfattelse som kongen: Undgå for enhver pris at udælske fæstebønderne. Man kan med en vis sandsynlighed gå ud fra, at det er den samme landgildebetaling, der ydes i 1528 og i 1450. For den øvrige del af 1500-tallet kan man undersøge tallene for det bondegods, som Per Lang og senere hans datter Anne Lang havde. Det bliver solgt til Peder Okse i 1553, og efter hans død laver hans enke et mageskifte med kongen, hvilket bevirker, at gårdene står opført i jordebogen for Hammershus for året 1598-99. På grundlag af den oversigt, der blev lavet i 1528 over Anne Langs indtægter fra hendes fæstegods, kan man få et indtryk af, hvad de har betalt. Landgildeydelsen bestod af en smørydelse, varierende fra ¼ tønne smør til 1 tønne smør. Derudover nævnes nogle pengeydelse henholdsvis gårdpenge, som varierer fra 0 til 15 skilling. De fleste betaler 9 skilling, og skibspenge varierede fra 0 til 4 skilling. De fleste betaler 2 skilling.

I den oversigt, der er lavet i 1528, er der som oftest nævnt, hvilken fæstebonde, der skal betale landgilden, undertiden er gårdnavn og sogn også pågivet. I jordebogen af 1598 er det samme tilfældet. De steder, hvor det er den samme gård og sogn, der nævnes, kan man lave en sammenligning mellem landgildeydelse. Sammenligningerne viser, at der næsten ingen ændringer er sket på disse gårde, idet smørydelsen på én undtagelse nær, er den samme. I to tilfælde er der indført en afgift i penge på 12 skilling, som må have afløst de to afgifter, der går under betegnelsen gårdpenge på 9 skilling og skibspenge, som varierer fra 1-2 skilling. Den eneste virkelige ændring ligger i indførelsen af en ny afgift, nemlig torsk. Afgiftens størrelse svinger fra 1 til 2 tønder. Alt i alt en lille stigning. Se tabel B.

Det næste spørgsmål er, om der var en sammenhæng mellem afgiften og den jord, bonden havde lejet. Det er vanskeligt at besvare. For fæstegårde gælder det samme som for selvejergårdene, der er ingen oplys-

ninger om gårdenes størrelser. Men man fristes til at forestille sig, at der må være en sammenhæng mellem den størrelse, gården har, eller det udbytte, den kan give, og landgildebetalingen. Der er langt flere variationer i landgildebetalingen for fæstebønderne, end det var tilfældet for selvejernes skattebetaling til Hammershus.

Sammenligning af fæstebondens forhold og selvejerens

En samlet vurdering af fæstebondens forhold må blive således: Der betales afgifter til jordejeren, landgilden. Muligvis er der en relation mellem afgiftens størrelse og gårdens ydeevne. I løbet af perioden 1500-1600 ser det ud til, at der er sket en lille stigning i afgiften. Til Hammershus betales 15 skilling i rettertingspenge og $\frac{1}{2}$ pund smør i vedpenge. Denne sidste afgift betales for at slippe for at køre brænde til Hammershus. Desuden skal fæstebonden deltage i sognets betaling af kosmør og skur-smør. Men ud over naturalieafgifter og pengeafgifter skal fæstebonden også yde hoveri på jordejersens marker. Men eftersom flere af de bornholmske jordejere slet ikke boede på øen, men i Skåne eller andre steder i Danmark, kan man forestille sig, at fæstebonden overhovedet ikke har været belastet af denne »afgift«. Derimod har selvejeren været nødt til at møde på foged-gårdene eller slottet. Selvejerens afgifter til landsherren

ser desuden ud til at være en fast afgift, der ikke har så meget at gøre med gårdens afkast. De store gårde har vel haft fordel af det, mens de mindre har siddet betragteligt mere klemmt p.g.a. denne afgiftsform.

Den store forskel mellem de to typer af bønder er naturligvis ejendomsretten til jorden. Selvejeren har sikkerhed for at få langsigtet udbytte af den arbejdsindsats, han har lagt i dyrkningen af sin jord. Han kan være næsten sikker helt sikker på at beholde sin jord, og at den går videre i hans slægt. Med mindre han har hugget træ i skoven uden anvisning, solgt eller pantsat jord, som han ikke kan indløse, eller på anden måde overtrådt de bud og forbud, som landsherren har opstillet, og som lensmanden skal administrere. Fæstebonden kan siges op fra sin gård. Det giver usikkerhed. Men selvejeren må ikke flytte fra sin gård, uden at lensmanden har givet sin tilladelse. Det binder bonden, men sikrer kongen hans indtægt. Bønderne er til for kongens skyld. Det eneste, kongen giver bonden, er retsvæsnen, ro og orden. Men det betaler de jo alle en særskat for udover de øvrige afgifter, de betaler.

De lystne og stridbare bornholmere

Vi er meget tilbøjelige til at jamre over den stadig stigende vold i det moderne industri-samfund, og de mange brudte ægteskaber. Vi giver det flere forskellige forklaringer,

TABEL B

Oversigt over de gårde fra Anne Langs fæstegods fra 1528, som kan sammenlignes med de, der står opført i Hammershus jordebog 1598-99.

Gård	Anne Lang 1528			Hammershus jordebog 1598		
	smør	gård-penge	skibs-penge	smør	penge	torsk
Maglegård, Østermarie	1 td.		4 sk.	1 td.		2 td.
Eginsgård, Bodilsker	$\frac{1}{4}$ td.	9 sk.	1 sk.	$\frac{1}{4}$ td.	12 sk.	1 $\frac{1}{2}$ td.
Paradisgård, Ibsker	$\frac{1}{4}$ td.			$\frac{1}{4}$ td.		1 td.
Kragegård, Ibsker	$\frac{1}{4}$ td.	9 sk.	1 sk.	$\frac{1}{4}$ td.	12 sk.	1 td.
Frennegård, Ibsker	1 td.	4 sk.		1 td.		2 td.
Rågelundsgård, Østerlars	$\frac{1}{2}$ td.		2 sk.	1 td.		2 td.

så som fremmedgørelse, urbanisering, mangel på respekt for andre mennesker. Som oftest mener vi, at i de gode gamle dage var det anderledes. Vi taler om, at kernefamilien er i fare, skilsmisseprocenten er stadig stigende, flere og flere driver seksuelle eskapader uden for kernefamilien, som vi i øvrigt efterhånden anser for at være funktionsløs. Vi sammenligner med tidligere tider, hvor ægteskabet var en funktionsenhed eller en arbejdsenhed. En gård kunne kun drives, hvis mand og kone arbejdede sammen. Hans ansvar var mark og hendes husholdning, derfor holdt de sammen, de havde en funktion. Det har vi ikke på samme måde i dag. Men dykker vi ned i 1500-tallet og prøver at danne os et billede af forholdene på den tid, bliver man ganske overrasket. Også her er der mord, hor og indbrud. Der findes en del retssager, hvor det drejer sig om større og mere specielle sager. Retssager, som er endt med strenge domme. F.eks. en sag fra 1557, hvor en mand bliver dømt til galgen, fordi han har bedraget: Han har lovet at levere 4 mænds landgilde, men det når aldrig frem til jordejeren. Den anklagede har selv lagt sin hånd på afgifterne⁵³. Datidens domme var ganske anderledes end nutidens. Det understreges også af en sag fra 1572, som ender med, at både dommer og de 12 mænd, som deltager i domsafsigelsen, bliver idømt kagstrygning, fordi de 2 år tidligere uretmæssig havde dømt Birgethe Køllers til kagen som løgnerske⁵⁴. Det er ikke blot en hård fysisk straf, men også vanærende. Det kan sammenlignes med de pryglestraffe, som vi i dag tager afstand fra i de islamiske lande.

Men vi vil i denne sammenhæng holde os til de mindre drastiske sager, som på mange måder kaster lys over bornholmerne i 1500-tallet. Der er to hovedkilder til det. En oversigt fra 1555, som Bernt Knop har ladet udarbejde, over de indtægter, som han har tilegnet sig fra den gejstlige jurisdiktion, hvilket vil sige fra de bønder, som var fæstere under kirken. De skulle nemlig betale bøder til kirken, men til vores held har

B. Knop altså uretmæssigt tilegnet sig bøderne. Oversigten indeholder en liste over bødebetalingerne i perioden 1526-1540⁵⁵. Den anden hovedkilde er fra lensregnskabet oversigt fra 1586. Den opregner de penge, der er betalt i bøder i det foregående år. Her drejer det sig om alle bønder på Bornholm, eftersom kirkens bønder nu hører under kronen⁵⁶. Fogederne har nøje holdt regnskab med, hvem der betalte, hvor meget og for hvilke forbrydelser.

I 1500-tallet blandede øvrigheden sig i folks privatliv. Derfor får vi i de to omtalte kilder et indblik i bornholmernes moral eller mangel på samme. I en periode på 14 år, 1526-40, er der faldet dom 63 gange over 43 bønder og 30 præste og degne, som alle hørte under den gejstlige jurisdiktion. Det virker overvældende, i betragtning af at det kun er de husstande, der er under kirken. Endnu mere overvældende bliver det, når man tager i betragtning, at der kun er tale om 4 domme, hvori præster og degne indgår. Det er altså de »almindelige« bønders forseelser, der er tale om. Når man ser nærmere på sagerne, bliver man noget overrasket. Ud af de 63 domme er der kun få, måske op til 9 sager, der ville være kommet en retssag ud af i dag. To af sagerne drejer sig om ukvemsord eller »galen snak«, som der står. Hvis det er injurier, ville sagen måske være gået til en domstol, men det kan man ikke vide med sikkerhed. I Svaneke er der en kvinde, der har forsømt sit barn. Hvor alvorligt og omfattende det er, siges ikke. Præsten i Ruts kirke har uretmæssigt anklaget sin skytte for tyveri og bliver derfor selv idømt en bøde. I den mere alvorlige afdeling er der et eksempel på hustruvold. Det er Hans Brumarsch i Vestermarie sogn, der har handlet »utilbørligt« med sin hustru. Derudover er der 2 voldtægter, og endvidere 2 sager, der fortæller noget om hidsighed og temperament. To bønder, Rane Esbersen og Hans Ødbernsen er kommet i klammeri med hinanden på kirkegården. Hvorfor, siger sagen intet om. Men Rane Esbersen bliver så vred, at han trækker sit

sværd, hvilket giver anledning til en bøde. Langt værre går det præsten ved Pouls kirke. Han har været på ulovlig skovhugt i Jep Samsings skov. Nu var skovene jo noget, man allerede under bispens periode værnedes om. Jep Samsing er i hvert fald blevet vred, da han opdager tyveriet, uanset at det er præsten, der er den skyldige. Han har forsøgt at tage sagen i egen hånd. Det ender i et skrækkeligt slagsmål, hvor præsten »styrtede hans (Jep Samsings) hals sønder«. Det bliver en dyr bøde for præsten: 113 mark, 6 skilling, 11 køer og 9 stk. ungkvæg. Det gik lige i fogedens lomme. Blev der mon givet erstatning til Jep Samsings efterladte? Det fortæller dokumenterne ikke noget om.

Hvad har øvrigheden ellers interesseret sig for? Ja, man kan godt undre sig over sagerens indhold. Der er 2 sager, hvor kvinder anklages for troldom. Resten af dommene må absolut siges at høre ind under privatlivet. Det må have været skrækkeligt irriterende, men for os er det interessant, eftersom det er med til at belyse bøndernes

liv. Seks brudte forlovelser har fogeden fået bøder ind for, resten er brudte ægteskaber eller uægteskabelige forhold, der kaldes de for. Der er 41 sager af den type. Der er faldet domme både til gifte og til ugifte. Det er i almindelighed ikke muligt at gennemskue, om de implicerede mænd er gift, men de gifte kvinder nævnes ofte med mandens navn. I en sag fra 1526 er der tale om en trekant mellem Hans Villumssens datter, som i øvrigt er ægteviet til Per Andersen. Hun har ligget i med to karle. Det må hun bøde 20 mark for. Derudover skal man nok ikke glemme den almindelige snak og sladder, der vel følger efter en sådan sag. I Pedersker sogn bliver gamle Laurs Andersens dreng idømt en bøde på 4 lod sølv, for »han belå en pige«. Man spørger sig uvilkårligt, med hvilken ret myndighederne blander sig i en karls og piges seksualliv. Som hovedregel er det gifte folk, der bliver dømt. Nogle gange er det sager, hvor man med lidt fantasi kan forstå, at familien må have været på randen af opløsning, nemlig i de tilfælde, hvor en stedfader er ansvarlig for

Fig. 6. Svenske bønder til drikkegilde. Det har nok ikke været almindeligt på Bornholm med de meget kunstfærdige trækrus, som de 4 bønder drikker af. Derimod var de »små stobe« almindelige. Den midterste kande på bordet er en stob. Olaus Magnus: *Historia om de nordiska folken*. 1555. 13. bog 37. kap.

sin steddatters graviditet. I det ene tilfælde flygter de sammen bort fra Bornholm. Her har sognets mishag nok spillet ind, idet det nærmer sig blodskam i datidens bevidsthed.

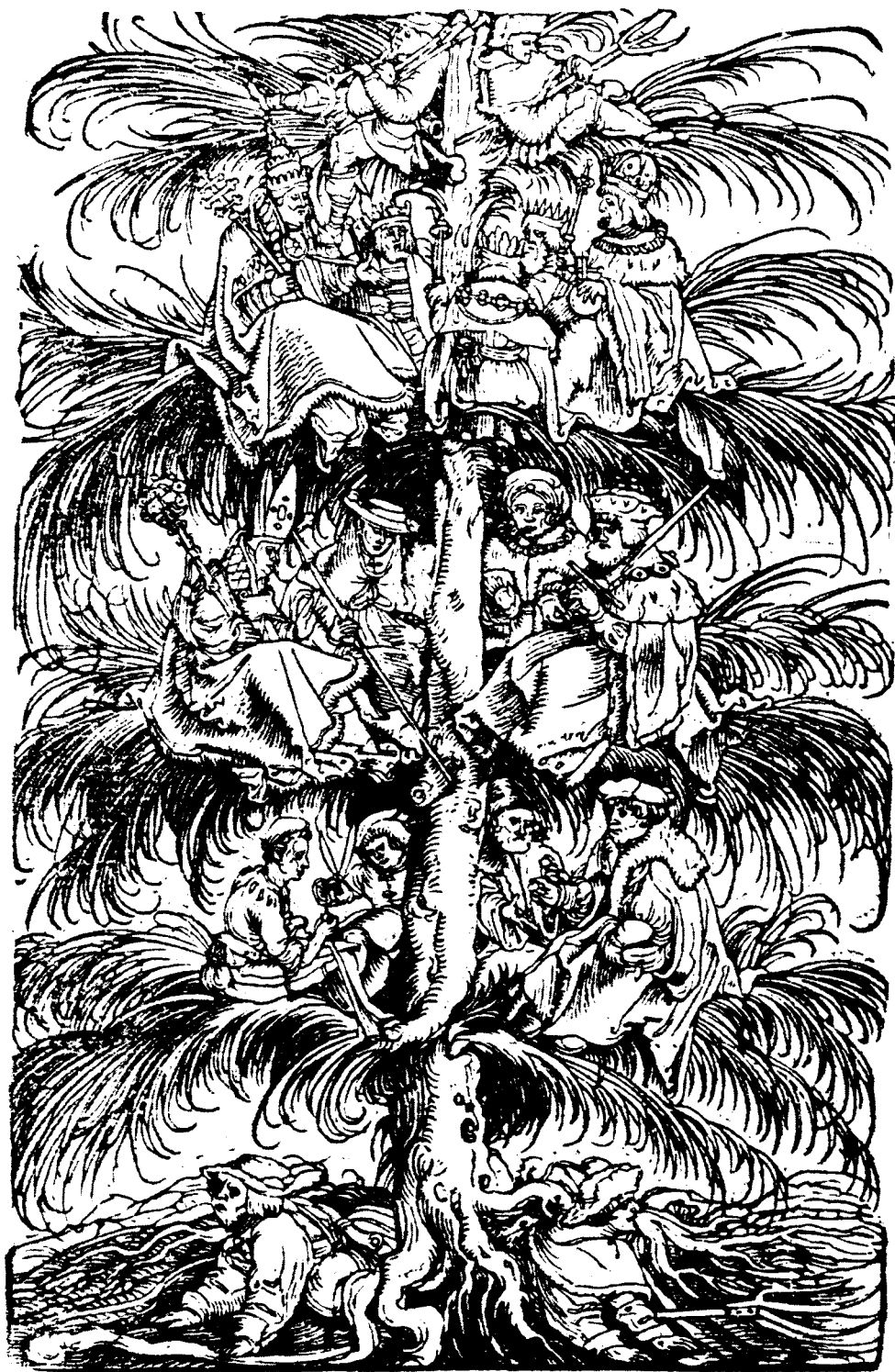
Fra 1586 er der som omtalt bevaret en oversigt over Henrik Brahes regnskab, det drejer sig om de penge, der er kommet ind i bøder i perioden 1585-86. Der er idømt 59 bøder. Det må dog siges at være et væsentligt lavere tal end i den før omtalte 14-års periode, idet det nu drejer sig om alle øens bønder. Nu er det voldssagerne, der er dominerende. Heraf kan vi naturligvis ikke slutte, at de bornholmske bønders seksualvaner har ændret sig. Men ligesom i vore dages kriminalstatistik må vi erkende, at vi kun har kendskab til en del af sagerne, og måske er kongens foged ikke så ivrig efter at løfte dyner eller lede i høstakke som lybækkernes fogeder. Omvendt kan vi heller ikke afgøre, om bønderne er blevet mere voldelige, selv om tallene umiddelbart synes at vise det. Sagernes fordeling må snarere sige noget om fogeder og dommere.

I forbindelse med voldssagerne er det som oftest en af bønderne, der har ladet sin vrede gå ud over enten egen karl eller en af de andre gårdmænds karle. Men andre gange er det bønderne, der er i håndgemæng indbyrdes. Om det er sket i drukkenskab ved et af de mange gilder, der holdes ved bryllup og barsel, eller hvad årsagen er, siges ikke. Men hvilken indflydelse drukkenskab kan have, og hvilke konsekvenser det kan få, det får man en fornemmelse af ved at kaste et blik på Hammerhus jordebog fra 1599⁵⁷. Antallet af sager er kun 9, så man må antage, at den i nogen grad er ufuldstændig. Så store ændringer kan umulig være korrekt. Men her er et par »lystige« sager. I Ibsker er Niels Ågesen og Jep Mogensen kommet i skænderi med hinanden under et drikkelag. De idømmes 2 daler for »tørre hug, de have slaget hinanden med bare næver og små stobe (kander)«. Det er gået voldsomt til. I Poulsker er drikkeriet også årsag til en voldssag: »Hans

Laursen ... slog Jens Hansen, sandemand, med en bismær (vægt) udi hans hoved, dog i drukkenskab.« Bøde 3 daler. Det virker, som om drukkenskaben bruges som formildende omstændighed. En af de typer lovovertrædelser, som vi i vore dage ser stige fra år til år i kriminalstatistikken, er tyveri, indbrud. Det har der ikke været meget af i 1500-tallet. Måske fordi der hele tiden er nogen på gårdene. Det er vanskeligere at stjæle i de små samfund, det sociale sikkerhedsnet er mere finmasket end i et moderne bysamfund. Men det skete dog. En af de mere markante sager stammer fra 1586, hvor der direkte er tale om vold og indbrud. Kristine, Mogens degns kone i Åkirkeby, kom ud for en ubehagelig overraskelse, da to mænd brød døren op til hendes hus og slog hende ned. En ganske usædvanlig sag i sammenligning med, hvad der ellers er set ud fra det forhåndenværende materiale.

Det er nok rigtigt, at der var mindre vold før i tiden og mindre tyveri. Som sagt skyldes det sikkert det mere finmaskede sociale sikkerhedsnet. Alle kender hinanden. Men med henblik på moralen på det seksuelle område, må man nok revidere sin opfattelse. Materialet taler meget tydeligt om, hvor knirkende ægteskaberne er. Grunden til, at så få blev skilt, er vel at finde i nødvendigheden af at få det praktiske, gården og dermed livets opretholdelse, til at fortsætte, og så naturligvis kirkens indflydelse. Men nog-

Fig. 7. Træsnit fra 1532. Træet symboliserer samfundspyramiden. Nederst bønderne, som samfundet suger næring af, og som er en nødvendig forudsætning for jordejernes behagelige tilværelse. Op langs træets stamme er de øvrige samfundsklasser anbragt, håndværkere, købmænd, jordejere, kirkens ledere og konger og fyrster. Men øverst har den anonyme kunstner anbragt to ubekymrede bønder. Han har vendt den sociale orden på hovedet og har på den måde illustreret, hvad der rørte sig hos en del af bondestanden. Trostpiegel in Glück und Unglück. Tyskland 1532.

le få tog konsekvensen af deres situation og stak af fra det hele.

Bøndernes opfattelse af deres egen situation

Vi vil umiddelbart være tilbøjelige til at mene, at bønderne, ligegyldig hvilken status de havde, selvejere eller fæstere, var undertrykte, udbyttede og umyndiggjorte. Spørgsmålet er, hvordan de selv har opfattet deres egen situation. Vi er tilbøjelige til at vurdere dem efter vor tids menneske- og samfundsopfattelse. Måske er det forkert at gøre det. På den anden side har mennesket vel altid haft et fundamentalt behov for at bestemme over sig selv og sin tilværelse. Men det vil være rimeligt at kaste et blik på det middelalderlige menneskes livssyn og menneskeopfattelse, som er ganske anderledes end vores. Mennesket er underordnet en større helhed, det er underordnet Gud og dermed kirken, samt fyrsten. Det er ganske i modsætning til den officielle nutidige liberale menneskeopfattelse, med det enkelte individ i centrum. En tankegang, som vel først dukker op i renæssancen i Sydeuropa, og som langsomt slår igennem i løbet af 1800-tallet og videre op i dette århundrede. Det er den opfattelse, der ligger bag de demokratiske forfatninger, hvor den enkelte uanset køn og status i samfundet kan deltage i det politiske liv. Det middelalderlige samfunds struktur er feudalt. I princippet vil det sige, at samfundets værdier, nemlig jorden, ejes af en landsherre, en fyrste. Han låner den ud til adelige lensmænd, som til gengæld skal yde visse tjenester til fyrsten. Ligeledes låner eller bortfæster de jorden til bønderne. Det danske middelaldersamfund er ikke gennemført feudalt, alene af den grund, at der er så mange selvejerbønder. Eftersom det var jordbesiddelse, der gav mulighed for poli-

tisk indflydelse, og jo større ejendomsbesiddelse jo større indflydelse, så var det kun få, der deltog i de politiske beslutninger. Bønderne blev underordnede individer. Opfattelsen støttes af kirken, som lærer mennesket, at det er sat på jorden af Gud for at arbejde i sit ansigts sved. Men det er den officielle ideologi. I nogen grad har bønderne naturligvis været præget af samtidens overordnede bevidsthed. Men eftersom bønderne i middelalderen også kendte til oprørets mulighed og klageskrivelsernes anvendelighed, får vi et andet billede. De nægter jo under tiden ganske enkelt at efterkomme myndighedernes krav. Det ses i flere tilfælde på Bornholm. Både overfor de lybske fogeder og senere også mod kongernes skrivelser⁵⁸. I øvrigt også længere tilbage i tiden, hvorfor skulle biskop Birger ellers have anledning til at udsende sin skrivelse i 1499, som er en gentagelse af hans forgængers skrivelse og påbud. Der er mange beviser på, at bønderne ikke har bøjet nakken, og at de dermed heller ikke har fundet forholdene rimelige. Vi må da til en vis grad kunne anvende vores egen opfattelse af de middelalderlige bønders forhold. De har ikke været frie og selvstændige, men været udbyttede. De skulle rette sig efter love, som ikke var til fællesskabets bedste, men til fyrstens bedste. Og det kan de godt gennemskue. Måske har de ikke på Bornholm formuleret sig som bønderne i Skåne under et oprør i 1180, hvor de på ting besluttede at afskaffe alle de afgifter, der skulle betales til bispem: »... og gav præsterne lov at gifte sig, samt vedtog at disse godt alene kunne tage vare på gudstjenesten, så ærkebispens embede var overflødig⁵⁹. Men man har nok også på Bornholm ment, at de overordnede myndigheder mere var til plage end til gavn.

Noter

1. Hübertz Aktstykker til Bornholms historie, kilde nr. 130 og 139.
2. »Gæsteri«, er en pligt til at modtage jordejerens eller kongens folk, heste og hunde i indkvartering og underholde dem (jvf. Håndbog for danske lokalhistorikere). På Bornholm forekom der gæsteri i de enkelte sogne bl.a. i forbindelse med, at lensmandens skriver eller foged red rundt for at få oversigt over skattebetalingen.
3. Hübertz nr. 379.
4. Hübertz nr. 231.
5. Hübertz nr. 197.
6. Bornholmske Samlinger bd. 17 s. 51.
7. Håndbog for dansk lokalhistorie s. 423. K. Prange: Bol og by nr. 5 s. 42ff. S. Gissel: Landgilde og udsæd s. 160-163.
8. Jørgen Würtz Sørensen: Bondeoprør i Danmark 1438-41. Kap. 2.
9. K.M. Zahrtmann: Borringholms historie bd. 1 s. 59.
10. E. Kjersgaard: Borgerkrig og Kalmarunion s. 96, Politikens forlag 1963.
11. Danmarks Riges Breve nr. 422, 4. april 1264.
12. Danmarks Riges Breve nr. 249.
13. Danmarks Riges Breve nr. 448.
14. Hübertz nr. 37. Stavemåden er ikke bogstavret, men jeg har valgt at gengive den på moderne retsskrivning.
15. Hübertz nr. 130.
16. Hübertz nr. 131.
17. Hübertz nr. 163.
18. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder bd. 7 spalte 690f.
19. Hübertz nr. 76.
20. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder bd. 10 sp. 443-450.
21. Bornholmske Samlinger 1986 s. 45.
22. Hübertz s. 149.
23. Hübertz s. 68.
24. Hübertz nr. 275.
25. Hübertz nr. 112.
26. Hübertz nr. 76.
27. Hübertz nr. 275.
28. Bornholmske Samlinger 1986 s. 91-92.
29. Rigsarkivet. Mikrofilm 18.215.
30. Hübertz nr. 163.
31. Hübertz nr. 336.
32. Hübertz nr. 301.
33. Hübertz nr. 360.
34. Hübertz nr. 399. Fæmon betyder heste.
35. Rise Hansen: Hoveriet på Ringsted kloster 1570-1620. København 1968. Tabel 13 s. LXVI.
36. Hübertz nr. 301.
37. Hübertz nr. 332.
38. P.J. Jørgensen: Dansk retshistorie s. 338ff.
39. Hübertz nr. 354.
40. Hübertz nr. 362.
41. Hübertz nr. 14.
42. Hübertz nr. 26.
43. Hübertz nr. 21.
44. Hübertz nr. 44.
45. Hübertz nr. 53.
46. Hübertz nr. 48.
47. Hübertz nr. 58.
48. Hübertz nr. 112.
49. Hübertz nr. 76.
50. Hübertz nr. 73 og 77.
51. Gissel: Landgilde og udsæd. Anmeldelse heraf i Information d. 28-11-1968.
52. J.W. Sørensen: Bondeoprør i Danmark s. 103 og 105.
53. Hübertz nr. 270.
54. Hübertz nr. 373.
55. Hübertz nr. 160.
56. Hübertz nr. 343.
57. Hübertz nr. 380.
58. Som eksempler kan nævnes følgende dokumenter fra Hübertz nr. 130, 131, 158, 162.
59. J.W. Sørensen: Bondeoprør i Danmark s. 15-16.

Jordbrug og landgilde på Bornholm ved midten af det 17. århundrede

En upågtet svensk jordebog fra 1658

Af Ebbe Gert Rasmussen

»Siden sidst *in Julio* og først *in Augusto* lod han en ugudelig Boghandler alle Steds paa Landet omrejse, der udi hvert Sogn, hver Bondes Huse og Gaarde med tilliggendes Sæd-Agre og Enge, *geometrice* Vis skulde beskrive og med Mænd *taxere* og sætte...«

(Rasmus Pedersen Ravn ca. 1670.)

Da Bornholm i 1658 blev afstået til Sverige¹, måtte den nye svenske statsmagt meget hurtigt rette sin opmærksomhed mod erhvervsforholdene på øen, hvilket i første række betød landbruget. Dette erhverv var også det altdominerende i det 17. århundrede. Her havde langt størstedelen af befolkningen sit daglige virke. Så hurtigt og så indgående som muligt måtte styret skaffe sig overblik over og indseende i jordbruget og dets arbejdsvilkår.

Baggrund

Straks ved den formelle udnævnelse af oberstløjtnant Johan Printzensköld til slots- og lenshøvding var problemet blevet formuleret. Vel talte den nye befalingsmands fuldmagt af den 28. marts² kun i generelle vendinger om hans fremtidige stilling, herunder den iver han burde lægge for dagen med henblik på kronens, dvs. statens indtægter og erhvervsforhold. Men i den samtidig udstedte biinstruks³ pålagdes det ham utvetydigt »medh forderligste« at lade sig informere af de danske embedsmænd, som hidtil havde sørget for skatternes opkrævning og forvaltning. Næringslivets snævre forbindelse med det offentlige finanser var hermed klart blevet udtrykt.

Yderligere præciseret blev problemstillingen i sammenhæng med den påfølgende

udnævnelse af Printzensköld og den ham nu tilknyttede herredshøvding Johan Sylvius til at holde »ransakning«, dvs. en gennemgribende undersøgelse af forholdene på øen. Også her den 10. april er det instruksens⁴ mere end fuldmagten⁵, der udtrykker de konkrete pålæg. Fra dokumentets start fastslås, at kommissærerne skal lade sig informere i bredeste forstand, herunder om det som angår »Landzens Iordeböcker, *intrader*, och alle andre dess tilhörige lägenheeter« med henblik på at indgive en »godh och *pertinent*« indberetning til kongen, således at et og andet siden »fogeligst blifwa lämpat« til svenske love og sædvaner. En række punkter formulerer herefter det relevante, således næringslivet i by som på land. Iøvrigt henledes senere i aktstykket kommissærernes opmærksomhed på »Iordeböcker« og andet godt bevismateriale - det er i forbindelse med omtalen af embedsmændene og den danske rigshofmester Joachim Gersdorff, der inden øens afståelse havde været dansk lensmand her, og som i marts havde sikret sig fortsat ret til at nyde sine hidtidige bornholmske lensindtægter.⁶ Om den svenske regerings politik var der ingen usikkerhed. Allerede her skulle Bornholms vandring mod det fuldgyltige medlemskab af det svenske rige tage sin spæde begyndelse.

Efter deres ankomst til Bornholm søgte Printzensköld og Sylvius at virkeliggøre disse anvisninger. På det store møde i Rønne i dagene efter den 11. maj mellem de svenske herrer og en talrig forsamling af repræsentanter for øsamfundet - tilsyneladende var disse ganske samarbejdsvillige -

blev det første skridt taget.⁷ Ved denne lejlighed blev en mangfoldighed af emner drøftet, tidsvis særdeles indgående: Geografiske forhold, natur, embedsvæsen, militær, erhverv, kirkelige anliggender m.v. Sit skriftlige udtryk fik forhandlingerne i kommissærernes rapport (»ransackning«) af den 17. maj, som straks med bilag afsendtes til Karl X Gustav, mens et yderligere eksemplar heraf med de fleste dokumenter samtidig fremsendtes til generalguvernøren over de nyerehvervede skånske land-skaber, feltmarskal Gustav Otto Stenbock.

I det omfangsrige hoveddokument⁸ er vort emne berørt flere gange. Således bliver der udtrykkelig henvist til jordebogen under omtalen af den fåtallige adels- og fri-mandsstand og disses fæstebønder, i forbindelse med skildringen af Gersdorffs lensindtægter, dog allertydeligst i bemærkningerne om landgilden, dvs. jordebogens indtægter, hvis navne iøvrigt nævnes, samt vedrørende beskrivelsen af bøndernes gårde (»Hemmanen«), hvis betegnelser på samme omhyggelige måde er anført.

Om jordebogens fundamentale betydning for forståelsen af landbrugets beskatningsforhold herskede altså ingen tvivl for kommissærerne, men uheldigvis har de indskrænket sig til en ganske almindelig - og dermed ret intetsigende - omtale af det vigtige dokument. De har således ikke givet nogen nøjere beskrivelse af dette, dets indhold og omfang endsige tidsfastsættelse. Ej heller har de oplyst, hvornår og under hvilke omstændigheder dette vigtige materiale rent faktisk kom i svenske hænder. Muligvis skete det allerede ved Hammershus' overdragelse, kan hænde det først fandt sted i forbindelse med rønnemødet.⁹ Men vi ved det ikke.

Noget uklart former sig desværre også denne jordebogs skæbne i enkeltheder. Hvorvidt den straks sammen med det øvrige undersøgelsesmateriale fremsendtes til vedkommende myndighed i Sverige eller - som de senere tildragelser snarere synes at indicere - blot toges i forvaring på slottet,

savner vi også sikker viden om. Nok nævnte Printzensköld og Sylvius i deres følgeskrivelse af samme 17. maj til kongen¹⁰ udtrykkelig hvilke bilag, der fremsendtes til denne, men disse omfatter ikke jordebogen. Og det samtidige - kun delvis bevarede - brev til generalguvernøren¹¹ indeholder i sin bevarede skikkelse ingen tilsvarende fortegnelse over det mere omfattende materiale, der afgik til generalguvernementet. Vi synes også at stå på bar bund her.

Og dog. Det forekommer - trods alt - rimeligt at antage, at den modtagne jordebog forblev på Bornholm i endnu nogle måneder. Med en til vished grænsende sandsynlighed er det netop denne, der i den kommende tid skulle blive det faste fundament for det svenske arbejde på området.

Derimod erkendte den nye svenske lens-administration med lysende klarhed sin egen manglende sagkundskab i bl.a. beskatningsanliggender. Således lod Printzensköld selve ransackningen¹² munde ud i en direkte anmodning om at få til hjælp »een godh Fougde eller Bookhållare«, der ved hvert enkelt af øens jordbrug skulle »effterspana och annotera« disses herligheder og kronens krav på indtægter. I følgeskrivelsen til kongen¹³ gentog han denne, dog med den sikkert ikke urigtige tilføjelse, at det så ud til, at man tidligere ikke havde været synderlig påpasselig i denne henseende. Samtidig understregede han overfor Stenbock¹⁴ det betimelige i, at hans bøn om sagkyndig bistand blev opfyldt med det snarest.

Sagens store betydning blev ikke underkendt i Sverige. Man handlede straks. Så tidligt som den 4. juni - sikkert umiddelbart efter modtagelsen og den første granskning af det bornholmske materiale her¹⁵ - udnævntes Johan Nilsson til bogholder på Bornholm jævnsides bestillingen i Blekinge. Allerede den ordrige fuldmagt, der udfærdigedes for ham denne dag¹⁶, indskærpede hans pligt til straks at føre nøje tilsyn med kronens interesser og udfærdige »Wisse och säkre Iordeböcker«. Hans - sikkert

samtidige - instruks¹⁷ præciserede dette i en række punkter med kronens indtægter som gennemgående tema. Der var hermed utvetydigt taget håndgribeligt initiativ til indførelse af en mere effektiv skatteligning på lidt længere sigt. Og som sagen nu blev grebet an fra ansvarlig side indebar dette en udtalt tilnærmelse til svenske forhold.

Fra sommerens midte blev den nyudnævnte bogholder travlt beskæftiget på vor ø. Den 16. juli kunne Printzensköld således indberette til generalguvernøren¹⁸, at nu var Nilsson »och Befahlningzman« ankommet, og at sidstnævnte herefter skulle indkræve smørlandgilden. Men i den kommende tid høres næsten intet til Nilsson og hans daglige virke fra svensk hold. Dog har heldigvis den lærde degn i Aaker, Rasmus Pedersen Ravn¹⁹ - som citeret til indledning - år senere nedskrevet, hvad der skete set med bornholmske øjne. Lad være at han i sin beretning lod harmen få frit løb over denne - efter hans mening - ugudelige »Boghandler«. Ulige vigtigere er dog, at det væsentlige i Nilssons fremgangsmåde er fastholdt i Ravns pen, nemlig at bogholderen i løbet af sensommeren og det tidlige efterår berejste de enkelte bondebrug sogn efter sogn med henblik på en registrering af disse. At dette afstedkom »stor Bedrøvelse hos menige Mand« kan ikke undre, thi hvornår har skatteligning i grunden været yndet hos de skyldige? Og så når selve årstiden tages i betragtning. For ikke at tale om alle de genvordigheder netop denne tidsalders bornholmske bønder havde døjet i de foregående år i form af krav fra kronen. Alle disse omstændigheder måtte stille overordentlig store - også psykologiske - krav til sin mand. At Nilsson virkelig overkom den opgave, der var pålagt ham, under disse vanskelige omstændigheder, fortæller ikke alene om nidkærhed og flid, men også om menneskeforstand.²⁰

I sidste halvdel af november trak tunge, mørke skyer sammen om den intetanende svenske slotsgarnison.²¹ Men Nilsson var heldig at undgå uvejret. Den 18. november

indberettede Printzensköld til både konge²² og generalguvernør²³, at han nu havde afsendt bogholderen til Malmö via Simrishamn med det landgildesmør, som endnu ikke var blevet afsat. Om Nilssons øvrige bagage er kilderne ikke meget meddelssomme, men troligt er, at den også omfattede den danske jordebog, som bogholderen utvivlsomt har støttet sig til i sit bornholmske arbejde, og de af ham selv herunder udførte forarbejder til en ny - og bedre - svensk udgave, som herefter skulle udformes i Sverige.

Den svenske jordebog

Arbejdet blev fortsat i generalguvernementet i Malmö. Til trods for bornholmernes revolte i decembers begyndelse,²⁴ der eliminerede det svenske styre på øen. Og på trods af Københavnsfreden i maj 1660²⁵, som fastsatte, at Bornholm skulle forblive dansk, men dog hensked de nærmere omstændigheder til en særlig forhandling, der endelig afsluttedes juli 1660 ved traktaten i Stockholm²⁶ vedrørende størrelsen af det ækvivalent, dvs. erstatning, i skånsk adelsgoods, som den danske konge skulle betale for Bornholm.

Materialet og dets hidtidige benyttelse

Til vore dage er i det svenske Riksarkivet i Stockholm bevaret en indbundet foliant betitlet *Bornholms Iordebok Pro Anno 1658* tællende i alt 424 sider. I denne er forrest indlagt en række ark (9 i tallet) med et antal mere eller mindre beskrevne sider (i alt 14).²⁷ Kendskabet til denne jordebog er ikke så forfærdelig gammelt, ligesom historikeres og andres interesse for den har været ret afmålt.

I 1934 gjorde stednavneforskeren *Gunnar Knudsen* - efter et besøg i den svenske hovedstad året i forvejen foranlediget af studier over bornholmske gårdnavne - som den første overhovedet opmærksom på jordebogens eksistens. I en artikel i *Bornholmske Samlinger*²⁸ nøjedes han dog med en kortere præsentation af denne som en al-

mindelig skattejordebog, ligesom han udtrykke- lig omtalte de heri vedlagte »løse Ark med forskellige Notitser« og i øvrigt drog den - sikkert rigtige - konklusion, at det direkte forlæg måtte have været en tilstede- værende dansk jordebog. Desværre forblev artiklen stort set upåagtet af samtidige bornholmshistorikere. Men heldigvis kom Knudsens arbejde med den kulturelle side af jordebogsstoffet - navnene - en større læserkreds til gode ved hans betydningsfulde deltagelse i udgivelsen af værket om de bornholmske stednavne.²⁹

En menneskealder senere opholdt *denne artikels forfatter* sig som stipendiat ved de rigssvenske arkiver i hovedstaden med det formål at kortlægge disse til belysning af det svenske styre af og opstanden på Bornholm med henblik på specialet til embeds- eksamen. I dette, der i noget udvidet og ændret form offentliggjordes 1967 i *samlingerne*³⁰ var benyttelsen af jordebogen imidlertid begrænset til blot påvisning af, at i hvert fald de bilag, der tidligere var fremsendt til Karl X Gustav, var be- varede, men nu som indlæg i jordebogen. Disse var i artiklen benyttet i beskedent omfang, hvorfor de delvis tryktes i den påfølgende kildeudgave i *samlingerne*, der udsendtes i 1972.³¹

På dette grundlag har fornylig retshisto- rikeren *Inger Dübeck*, 1987; tilsyneladende uden at have set jordebogen, inddraget den i sin fortrinlige *studie over den retlige for- svenskning i de tabte landsdele*³² under redegørelsen for, hvad der blev afleveret af danske forvaltningsarkiver ved afståelserne til Sverige. I polemik med svenskeren Alf Erlandsson³³ hævder forfatteren, at når danske jordebøger m.v. ofte ikke er bevaret i Sverige, skyldes det, at de hurtigt efter omskrivningen 1658-59 var ubrugelige, hvorfor de kan være blevet kasseret af fogederne selv eller andre. Om specielt den svenske jordebog for Bornholm siges, at denne udfylder et hul for netop den svenske periode, og at svenskerne medtog den, da de atter forlod øen.

På baggrund af den foran givne redegø- relse synes det imidlertid hævet over enhver tvivl, at vor svenske jordebog er den endeli- ge, færdigredigerede udgave af det materia- le, som først indsamledes på Bornholm af Nilsson under hans kortvarige arbejde her - og da sikkert støttende sig til den forud af- leverede danske udgave, der sidenhen de- strueredes i generalguvernementet - og her- efter bearbejdedes og renskrevet med hen- blik på praktisk anvendelse. At denne må være sammenhængen turde fremgå af, at bindets indside - med samtidig hånd - skriver, at jordebogen er indleveret i det kongelige regnskabskammer af guverne- ments »Cammareraren« Johan Forsman den 11. oktober 1664.³⁴ Netop Forsman, der virkede som kæmner i generalguverne- mentet indtil 1665³⁵, skulle ifølge Erlandsson³⁶ sammen med sekretæren Gi- lius Giliusson have været den toneangiven- de her gennem det meste af sin embedstid. Men at han skulle være jordebogens penne- fører turde dog være yderst tvivlsomt.

Beskrivelse

En nærmere skildring af dette på svensk grund bevarede jordebogsmateriale kan passende tage sit udgangspunkt i de løse ark, der er indlagt forrest i selve jordebogen. Dels er deres vægt i den større sam- menhæng forholdsvis beskeden, dels er de - omend kortfattet - omtalt i den historiske litteratur.³⁷

Bilag

Det første af indlæggene³⁸ udgør - under betegnelsen Num. 2 - en fortegnelse over de gårde, der var pantsatte ved den svenske overtagelse. Der er her tale om en forteg- nelse over tilsammen 93 jordbrug - hvoraf 2 er skattegårde, resten kronens - der repræ-

Fig. 1. Den svenske jordebog for 1658. Riksar- kivet (Jordeböcker, Malmöhus län). Bemærk på indbindings højre kant rester af læs.

N° 3
Horstholms Sordet
Pro Anne
1658

N° 14
Jordet
af
Bornholm

1658

senterer den danske kronens gæld, og som er anført udfor tilsammen 24 enkeltpersoner eller grupper af sådanne i en ujævn fordeling. Oberstløjtnant Michael Eckstein optræder som klart største kreditor med 13 gårde, fra hvilken der er et stort spring ned til den næststørste, Otto Marsvins arvinger med 7. I alt 9 kreditorer eller grupper af sådanne, heraf flere militære, tegnes for blot en enkelt gård. Slående er her, at den danske krone i 1658 havde pantsat på Bornholm ikke alene alle sine egne fæstegårde, men også et par skattebrug, der af uvis grund var kommet under kronen. Et malende billede af den danske stats finansielle uføre, da svenskekrigene for alvor væltede ulykkerne ind over vort land.

Det *andet* bilag³⁹ omfatter en række forskellige kategorier af jordbrug og indledes med en opgørelse over den afgift, som de pantsatte brug var skyldig for 1657, dvs. kronens tab af årlige indtægter som debitor. Derefter følger en fortegnelse over de gårde, de civile embedsmænd besad som deres løn, der - som det oplyses - bestod i en fritagelse for den ordinære skat til jordebogen, hvorimod de måtte svare det ekstraordinære, når sligt påbødes. Det drejer sig her især om landsdommerens, sandemændenes og tingfogedernes gårde. Videre opregnes de gårde, der henlå under særlige embedsmænd som de to militskaptajner, strandrideren og skovrideren, hvilke alle - med undtagelse af strandrideren, der alene nød frihed for den ordinære landgilde - var fritaget for også ekstraordinære pålæg. Et særligt afsnit er helliget Simblegård i Klemensker med tilliggende kværn og ødegård (Smedegård), hvor hovedgården nød frihed for al afgift. Udtrykkelig bemærkes at godset er bevilget Michael Eckstein, dog konstateres - korrekt nok - vedrørende de enkelte afgiftsposter, at Gersdorffs forleningsbrev til obersten siger andet, hvorfor det er »wissast« at rette sig efter det. Desuden omfatter dette indlæg en opgørelse over afkortningen, dvs. nedslaget, for 11 ødegårde, heraf 7 i Poulsker, hvor ejen-

dommene er ødelagt af sand. Der afsluttes med en opstilling af den samlede sum for de i bilaget nævnte gårdes afkortning i skatten.⁴⁰

Som et *tredie* bilag⁴¹ foreligger fortegnelsen over adels- og frimandsgodset, der klart illustrerer den privilegerede stands beskedne rolle på vor ø. Påfaldende er i øvrigt, at største private godsejer er uden-ø, den skånske slægt Ulfeldt, hvor arvingerne til Knud Ulfeldt med hovedgården Lensgård i Østerlars besidder blot 8¼ gårde. Største bornholmske godsejere, Christian Maccabæus til Skovsholm i Ibsker og Sivert Gagge til Myregård i Aaker, var herrer til hver 8. Det var i sandhed beskedne hartkorn regnet med rigsdanske alen.

Det *fjerde* af bilagene⁴² indeholder en opgørelse af Gersdorffs lensindtægter - typisk for periodens noget forældede danske regnskabsystem er den for 1656 som det senest sluttede regnskabsår.

Endelig er det *femte* og sidste bilag⁴³ et uddrag af købstædernes afgifter til kronen. Det mest iøjnefaldende er vel her, at smørskylden - som i de omtalte andet og fjerde bilag - også spiller en fremtrædende rolle i disses skattemønstre. Undtagelsen, der bekræfter reglen, er Rønne. Et træk, der utvivlsomt er et vidnesbyrd om den vigtige rolle, jordbruget fortsat spillede for de bornholmske bysamfund i denne periode.

Rækken af indlæg omfatter i dag endnu tre løse ark indeholdende - med verbaloverensstemmelse - stoffet i de to første bilag. Det må antages, at der oprindeligt har eksisteret to udgaver af dette undersøgelsesmateriale, hvoraf store dele af den anden siden er gået tabt. At i øvrigt alle disse indlæg er blevet til på Bornholm fremgår af, at det er Hammershusforvaltningens to skrivere⁴⁴, hvis hænder vi genkender på alle disse ark i modsætning til selve jordebogen.

Oprindeligt var det hensigten, at bilagene skulle overføres til selve jordebogen. Et hurtigt blik på dennes begyndelse vidner herom. Thi de første 6 upaginerede sider af jordebogen er bl.a. afset netop til dette for-

mål. Det var således tanken på de to første, angiveligt under overskriften »*Bornhollms Handlinger*«, at indskrive særligt relevante dokumenter. De følgende to bærer overskriften »*Credit*« med værdiangivelsen i penge ude i margin, herunder »*Affkortningen*«, ligesom man har nået at anføre »*Rikshoffmästaren i Dannemark H: Gertzdorf*«. At Gersdorffs fremtidige bornholmske indtægter skulle indføres her som nedslag i den svenske stats indkomst af øen er givet. Men utvivlsomt gjaldt det ligeledes de øvrige afkortninger hidrørende fra de pantsatte gårde, embedsmandsjordbrugene, Simblegårdsgodset og ødegårdene samt muligvis andet. Blot er det ikke sket, uvist hvorfor. Meningen med disse sider var sandsynligvis den rent praktiske at give bogens kommende bruger, den svenske finansforvaltning, en overskuelig oversigt over bogholderiets kreditside, thi summen heraf skulle jo i sidste instans fradrages beløbet på debetsiden omfattende den påfølgende fortegnelse over de bornholmske skatter på jordbruget. På denne måde ville nettoindtægten af øen fremstå.

På den næstsidste af disse udfyldte sider har en senere hånd udformet et praktisk register over indholdet af de næste mange sider. Pudsigt er det, at man ved lejlighed anførte, at vor jordebog er fra Kristianstads len, hvilket først ses korrigeret i moderne tid. Vel blot et morsomt indicium for, at jordebogen historisk har været arkiveret sammen med de to øvrige skånske jordebøger fra 1658, der fortsat beror i Riksarkivet: Den ene for Malmöhus len og den anden for netop Kristianstads len og Blekinge.⁴⁵

Jordebog

Den egentlige jordebog er et overordentligt smukt udført arbejde. Hver enkelt af de mange paginerede, håndskrevne sider er ved hjælp af pertentligt udformede skillelinier inddelt i en bred margin yderst til venstre - nu og da oplysende særlige omstændigheder ved vedkommende brug f.eks.

pantsætning - derpå en smal kolonne til gårdnummeret - vel og mærke kun hvis bruget er en selvejergård - så selve hovedkolonnen til teksten, dvs. angivelsen øverst af ejers eller brugers navn, herunder de enkelte landgildeydelse, og sluttelig inden den ligeledes brede højremargin summen heraf i sølvmønt, hvor beløbene i daler, öre og penningar naturligvis har fået hver sin underkolonne.⁴⁶

På disse mange sider ligger det bornholmske jordbrug vidt udbredt for os. Dispositionen af stoffet er den i slige dokumenter for Bornholm traditionelle - hvad der som påpeget af Knudsen⁴⁷ - unægtelig tyder på et dansk forlæg. Rækkefølgen er helt den sædvanlige: Østre herred med sognene Østerlars, Østermark og Ibsker, Søndre med Bolsker, Poulsker, Pedersker og Aaker, Vestre med Nylarsker, Vestermark, Knudsker⁴⁸ og Nyker samt endelig Nørre med Klemensker, Rutsker, Olsker og Rø. Hvad der imidlertid adskiller denne jordebog fra dens danske forgængere er den påfaldende bogholderimæssige orden: De enkelte jordbrugs natural- og andre ydelser er konsekvent omregnet til penge, sammentalt og henført til sogneopgørelser⁴⁹, hvortil senere svarer opsamlende herredsopgørelser.⁵⁰ Endelig afsluttes det imponerende regnskab med en slutopgørelse over dels antallet af diverse kategorier brug og dels disses samlede landgildeafgifter for øen som helhed.⁵¹

I den mere detaljerede opsætning af stoffet er det også mærkbart, at vi befinder os på dansk grund: For de enkelte sogne begyndes altid med skattehemman, dvs. skattegårde, altså brug i selveje, der anføres i den hævdvundne nummerorden.⁵² Dernæst følger de øvrige brug, men uden en tilsvarende talbetegnelse. Dog trænger også her den svenske ordenssans sig på: Ikke alene på det bogholderimæssige område med de pertentlige sammentællinger for hvert enkelt brug, derpå vedkommende foliesides pengebeløb og dettes transport til den følgende og så fremdeles, men også rent sag-

ligt: Der er nemlig - i Sverige - foretaget en konsekvent yderligere inddeling af disse brug i diverse kategorier, der anføres slaviske i samme orden sogn for sogn: Kronehemman, dvs. kronens gods, udbyggere, husmænd med jord, fiskelejer, kirkehemman, dvs. det kirkelige gods, udjorder, dvs. andre, sikkert mindre brug, der ligesom udbyggerne - med eller uden tilladelse - er senere indtagelser af jord til individuel drift fra den fælles udmark, frelsehemman, dvs. adels- og frimænds gods, disses udbyggere og sædegårde, dvs. gårde, hvor den privilegerede ejer havde sit sæde, altså boede, for blot at nævne nogle.⁵³ En forbløffende konsekvent systematik - ikke mindst i lyset af det tilsvarende materiale, der er bevaret fra den danske tid. Hvilke træk unægtelig tyder på - som påpeget af Inger Dübeck⁵⁴ på grundlag af et langt større materiale - at også dette jordebogsarbejde følger et nyt, et svensk system.

Det samlede resultat af vor skattejordebog fremgår som nævnt af den afsluttende totalopgørelse.⁵⁵ Her anføres et samlet *hemmantal* på 883½⁵⁶ fordelt på i alt 886 jordbrug som summen af hemmantallene for 678 *skattehemman*, der aldeles dominerer som brugstype (og kan beregnes til 76,7% af det samlede hemmantal og 71,7% af samtlige produktionsenheder)⁵⁷, 93 *kronhemman* (hvis andel er henholdsvis 10,3% og 9,7%) fordelt på 95 brug, nemlig 91 hele og 4 halve, 27½ *kirkehemman* (3,1% og 2,9%) for 28 brug, 10 *kannikehemman* (1,1% og 1,0%), 1 *præstehemman* (0,1%), 11 *hospitalshemman* (1,2%) og 63 *frelsehemman*, dvs. adels- og frimandsgårde (7,1% og 6,7%). Dette hemmantal udgør de traditionelle bornholmske gårdbrug.

Men slutopgørelsen kender dog yderligere 59 enheder (eller 6,2% af samtlige enheder). Disse er de 21 *udbyggere under kronen* (2,2% af enhederne), 10 *fiskerlejer* (1%), 2 *kværne*, dvs. møller (0,2%), 3 *udjorder* (0,3%), 8 *udbyggere under adel og frimænd* (0,8%) samt disses 15 *sædegårde*

(1,6%). Altsammen fremvokset i tidens løb af forskellige grunde. Ved at føje antallet af disse »opkomlinge« til hemmantallets 886 faktiske brugstal fremstår summen 945 forskellige *produktionsenheder*, som jordebogen i virkeligheden arbejder med, og som også vi i det følgende vil lægge til grund for undersøgelsen. Thi alle disse skulle - med de nævnte undtagelser i form af afkortninger - svare jordebogens indtægter.

Den *samlede landgilde* er tilsvarende anført i slutopgørelsen med tallet 13708 *daler*, 2 *öre* og 18 *penningar*.⁵⁸ Påfaldende er her den ringe vægt, som den førstnævnte post, *pengeafgiften*, repræsenterer med sine 677:18:12 (eller beregnet til 4,9% af jordebogens samtlige indtægter målt i penge). Den langt overvejende del af den samlede landgilde hidrører fra forskellige *naturalafgifter*. Og her tegner den anførte pengeværdi - det eneste sammenligningsgrundlag, vi har for at måle alle de enkelte afgifters indbyrdes tyngde blandt de samlede afgifter - af den klart største post, *smørret* med over 3808 pund, sig alene for 6188:9:18 (eller beregnet 45,1%), altså knap halvdelen. Eller sagt med andre ord mere end tre gange værdien af næststørste post, *korn*, dvs. byg med noget over 869 tønder på 1956:15:- (14,3%) og mere end fire gange værdien af trediestørste, de over 1220 td *havre* på 1372:22:- (10%) og endelig mere end fem gange værdien af fjerdestørste, de 3818 læs *ved*, dvs. brænde⁵⁹ på 1075:16:- (7,8%). Et mere slående bevis på smørrets og dermed den animalske landbrugsproduktions betydning i det datidige bornholmske jordbrug skal man lede længe efter. Vort hovederhverv var i datiden så tydeligt et udpræget kvæglandbrug. Men i øvrigt er der

Fig. 2. Den først beskrevne side i jordebogen (skattegårde i Østre herreds Østerlars sogn). Man bemærker til venstre gårdenes numre i den traditionelle rækkefølge, i hovedkolonnen ejerne og disses skyldige afgifter og til højre summen af disse.

Bornholms Lødsbook for Ahr 1658

1

Ofter Maradt Ofter Laurstier Sotur Stalle Hentent

Sotfluer Mjgudt

den i fe

1. Hans Dornson

Sommer	21:12
Olufsen	8:
Wegel	21:22
Wegel	12:
Wegel	7:12:4
Wegel	3:
Wegel	1:28:
Wegel	12:
Wegel	6:
Wegel	1:13:
Wegel	4:12

15 12 14

2. Hans Dornson

Sommer	21:12
Olufsen	8:
Wegel	21:22
Wegel	12:
Wegel	6:31:4
Wegel	3:
Wegel	1:28:
Wegel	12:
Wegel	6:
Wegel	1:13:
Wegel	4:12

11 12 14

transportas 30 12 4

med de i alt 28 enkelte afgifter som helhed tale om et omfattende og varieret katalog over jordbrugets skatskyldige virksomhed, der naturligvis afspejlede en produktiv mangfoldighed af diverse afgrøder her ved midten af 1600-tallet.

Undersøgelse

En lidt mere indgående syslen med denne jordebog skal her for første gang forsøges med særligt henblik på de aspekter, som materialet selv så indbydende lægger op til, dvs. problemer vedrørende produktionsenhederne og landgildeafgifterne. Det følgende nærer på ingen måde håb om at være i alle henseender tilbundsående. Alene pladsen tillader ikke dette. Men det betragtes på dette sted som en nødvendig opgave at undersøge den geografiske placering af en række særlig interessante brugskategorier og at lodde byrden af nogle markante skatter. Og det vil i denne forbindelse være perspektivrigt at inddrage dele af det trykte⁶⁰ såvel som det - langt mere omfattende og stort set uudforskede - utrykte⁶¹ jordebogsmateriale, der er i behold fra den foregående danske forvaltning af øen. Herigennem skulle det være muligt at anskue forholdene i 1658 som led af en historisk udvikling over en længere årrække. Samtidig skulle det være gørligt at vurdere den svenske jordebog i lyset af dens danske forgængere.

Produktionsenheder

Vedrørende produktionsenhederne har vi allerede bemærket *skattehemmans* dominans i det samlede billede. Et træk, der er ganske atypisk for forholdene i Danmark som helhed i datiden, hvor det langt overvejende antal gårdbrugere var fæstere under enten kronen eller private adelige godsejere.⁶² Denne danske anomali skal måske tilskrives øens perifere beliggenhed i forhold til det øvrige land, men det kan også tænkes, at øen med sine vanskelige jordbundsforhold ikke har virket synderlig tiltrækkende på investeringslysten hos adel

og krone. Men i hvert fald kan der ikke her ske tvivl om, at denne frie stilling traditionelt var løftestangen for den bornholmske bondestands selvforståelse.

Den nærmere fordeling af øens skattegårde fremgår af tabel 1:

Tabel 1 Skattehemman 1658

Herred	Sogn	Antal	
Østre	Østerlars	49	165
	Østermark	80	
	Ibsker	36	
Søndre	Bolsker	39	175
	Poulsker	39	
	Pedersker	30	
	Aaker	67	
Vestre	Nylarsker	35	160
	Vestermark	68	
	Knudsker	30	
	Nyker	27	
Nørre	Klemensker	68	178
	Rutsker	48	
	Olsker	35	
	Rø	27	
I alt			678

Tallene fortæller umiddelbart om en ret stor grad af ensartethed i placeringen af de jordegne bønders gårde, især hvad herrederne angår. Undre kan det således ikke, at det største antal brug er at finde i det vidtstrakte Nørre herred, men hvor Søndre følger godt efter. Mærkeligt er det heller ikke, at omfattende sogne som f.eks. Østermark, Aaker, Vestermark og Klemensker huser flest skattehemman. Dette var at vente. Noget mere oplysende end de absolutte tal er derimod procentandelene. Således kan det beregnes, at Nørre herreds 178 brug i selveje udgør 26,3% af samtlige sådanne på øen som helhed, hvorimod de 160 i Vestre repræsenterer 23,6%. Ligesom det endvidere kan beregnes, at Østermarie med 80 skattegårde (eller 48,5% af disse i Østre herred), Vestermark og Klemensker med hver 68 (henholdsvis 42,5% og 38,2% i respektive Vestre og Nørre herreder) samt Aaker med 67 (eller 38,3% af denne type

gårde i Søndre herred) klart har den største sognevise andel i modsætning til Rø og Nyker med hver deres 27 (eller henholdsvis 15,2% og 16,9%) samt Pedersker med 30 (17,1%) og i Østre herred Ibsker med 36 (21,8%).

Nok så lønnende er det imidlertid at beregne, hvorledes skattehemman var fordelt i forhold til samtlige produktionsenheder. I denne henseende indtager Nørre herreds 178 skattegårde klart førstepladsen (med 78%), så følger Vestre herred (74%), Søndre (69,7%) og sidst Østre herred (66%). Går vi derefter ned i de enkelte sogne ses, at Rutsker med sine 48 selvejergårde ubestridt er stærkest repræsenteret (84,2%) fulgt af Vestermarie (79%) og på en delt tredjeplads Nylars og Olsker (begge 77,8%). Modsatningsvis er de svagest repræsenterede Nyker (med 58,7%), Ibsker (59%), Østerlars (59,8%) og Rø (75%).

Trods den egentlig forbløffende jævne fordeling over hele øen er der tale om mindre forskelle i helhedsmønsteret. Foranstående synes at indicere, at det bornholmske selveje i 1658 *relativt stod stærkest i Nørre herred* med især Rutsker og i noget mindre grad Olsker. Tilsvarende var det *forholdsvis svagest i Østre herred* med Ibsker og Østerlars.

At der i denne henseende ikke var tale om noget nyt, kan det tidligere jordebogsmateriale bevidne: Ganske vist arbejder jordebogen for 1646,⁶³ der alene omhandler de jordegne bønder, den forandrede jordebog fra 1625⁶⁴ og den korrigerede fra 1624⁶⁵ med i alt 680 skattegårde - fra førstnævnte år og indtil 1658 er blot sløjfet et enkelt brug i henholdsvis Nyker og Klemensker - men tilbage i 1599⁶⁶ optræder samme antal selvejergårde som i 1658, altså 678 - siden da og indtil 1624 er tilkommet en enkelt gård både i Klemensker og Vestermarie - muligvis dog 679, da der er nogen usikkerhed angående tallet for Vestermarie. Men under alle omstændigheder er hovedindtrykket, at øens dominerende brugstype, skattegårdene, udviser en overordentlig høj

grad af stabilitet, der ikke mindst er ganske imponerende, når perioden med alle dens fortrædeligheder tages i betragtning.

Den næststørste gruppe produktionsenheder - men betydeligt svagere repræsenteret end skattegårdene - er *krongodset*, dvs. fæstegårde i statens eje.

Tabel 2 viser den nærmere fordeling af dette krongods:

Tabel 2 Kronehemman 1658

Herred	Sogn	Antal	
		hele	halve
Østre	Østerlars	7	
	Østermark	13	
	Ibsker	11	
		31	
Søndre	Bolsker	1	
	Poulsker	7	
	Pedersker	6	
	Aaker	5	
		19	
Vestre	Nylarsker	3	
	Vestermarie	9	
	Knudsker	3	1
	Nyker	7	1
		22	2
Nørre	Klemensker	12	1
	Rutsker	4	
	Olsker	1	
	Rø	2	1
		19	2
I alt		91	4

Umiddelbart fortæller tallene, at herredet med det største antal kronefæstere var Østre herred med 31 (eller 32,6% af alt krongods på øen), hvorimod det mindste befandt sig i Søndre med 19 (eller 20%). Det ses også uden videre, at Østermark med 13 gårde (eller 41,9% af alle krongårde i Østre herred), Klemensker med 12 (eller 54,5% af denne type i Nørre herred) og Ibsker med 11 (eller 35,5% af Østre herreds andel) udgør den tunge ende af sognene modsat Olsker og Bodilsker med hver alene 1 (eller henholdsvis 4,8% og 5,3% af disse brug i henholdsvis Nørre og Søndre herreder) samt Rø med sine 2 (eller 9,5% af antallet i Nørre herred). Tabellen viser endelig

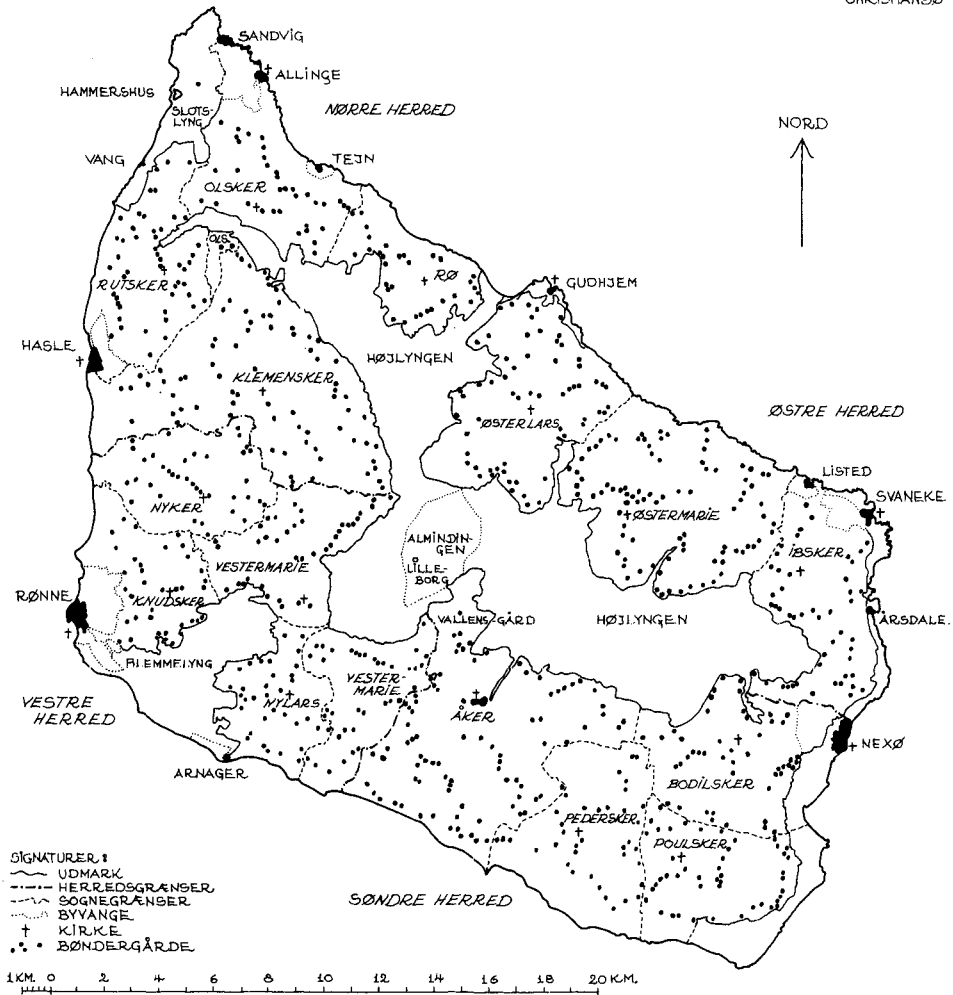

Fig. 3. Det dyrkede areal og gårdene (efter Niels-Holger Larsen). Prikkerne viser samtlige skatte- og vor-nedgårde, og de hvide partier over øens midte og langs visse kyststrækninger er de fælles udmarksområ-der. Sammenhold dette billede med fig. 4.

direkte, at begrebet halvgårde - der i 1600-tallet i skattemæssig henseende vistnok alene betød en mindre gård til forskel fra de større, helgårdene - alene er at finde i øens Vestre og Nørre herreder, snævrere afgrænset til sognene Knudsker og Nyker samt Klemensker og Rø.

Også vedrørende kronens gods er det givtigt at se nærmere på dettes andel af samtlige

ge produktionsenheder. Det kan her beregnes, at Østre herred blandt herrederne med sine 31 krongårde så tydeligt indtager førstepladsen (12,4% af alle enheder i herredet) fulgt af Vestre (11,1%), derpå Nørre (9,2%) og sidst Søndre herred (7,6%). På sognebasis ses, at Ibsker ligger i spidsen med sine 11 gårde (18% af alle sognets enheder), fulgt af Nyker (17,4%) og Klemen-

sker (14,4%). I denne henseende er de svagest repræsenterede sogne Bodilsker (med 1,9%), Olsker (2,2%) og Aaker (5%).

Der er herefter ingen tvivl om, at krongodset i 1658 var noget mere ulige fordelt end skattegårdene. *Relativt* betragtet var kronens fæstegårde især at finde i *Østre herred*, specielt i Ibsker. Modsætningsvis stod det *forholdsvis svagest i Søndre herred*, især Bodilsker, og til en vis grad *Nørre herred* med specielt Olsker.

Hvorvidt krongodsets andel har undergået væsentlige forskydninger i det samlede billede i den foregående periode kan ikke fastslås med absolut sikkerhed. Problemet knytter sig især til kildematerialets beskaffenhed. Således er de institutionelle jordebøger lidet hjælpsomme i denne henseende. Det er allerede nævnt, at jordebogen for 1646⁶⁷ alene registrerer jordegne bønder - vornederne, dvs. fæsterne er slet ikke medtaget. Og fortegnelserne fra 1625⁶⁸, 1624⁶⁹ og 1599⁷⁰ skelner ikke med tilstrækkelig skarphed mellem de forskellige kategorier fæstere. Vi kan derfor ikke trække kronens fæstegårde ud fra gruppen af vorneder og måle dem i forhold til andre fæstere.

På den anden side er det sikkert, at kronens andel af det bornholmske gods vitterlig var steget i det forudgående tidsrum. Således medførte de bornholmske militsofficerers lidet glørværdige kampindsats i slutningen af Torstenssonskrigen et juridisk efterspil ved herredagen i København 1646, da flere af de implicerede - ofte adels- og frimænd - straffedes på deres gods, der indtoges under kronen. En skæbne, der bl.a. timeses frimanden Anders Hansen til Simblegård. I begyndelsen af Frederik III's regering gik dele af det således forbrudte gods ganske vist atter tilbage til de gamle ejere eller deres arvinger.⁷¹ Men den vistnok rigeste del, Simblegårdsgodset, forblev i kronens besiddelse, og at det netop forholdt sig sådan i 1658 har vi set ovenfor.⁷²

Sandsynligt er, at den mulige tilstedeværelse af et rimeligt dækkende eller repræsentativt bevaret privat jordebogsmateriale

for disse år ville have kunnet bringe os nærmere problemets løsning. Men også her lades vi i stikken. Tilsyneladende er sådanne jordebøger alene bevaret fra Oluf Kofoed (udateret), Hans Berrildsen (1623) og Hans Grabov (antagelig 1624/25)⁷³, og disse udgør klart et mindretal af de bornholmske godsejere. Og nok anfører Grabov, at hans jordegods foruden hovedgården Simblegård omfatter 40 fæstegårde, 5 huse og en vejrmølle, men om hele dette - efter bornholmske alen virkelig omfattende - gods-kompleks i alle henseender var identisk med den ejendom, som kronen senere indtog i henhold til herredagskendelsen, turde være mere end tvivlsomt.

Vi må derfor nøjes med at antage, at der i tidsrummet før 1658 var sket en - ikke nærmere definerbar - styrkelse af kronens gods på øen, der var gennemført på bekostning af det privilegerede gods. Selvejrbøndernes forhold havde disse rystelser som sådan ikke berørt. Hvad vi derimod ved med sikkerhed er, at hele dette statslige gods-kompleks var pantsat til kapitalstærke kredse ved svenskernes overtagelse af øen.

Netop *adels- og frimandsgodset* - omfattende både sædegårdene og bøndergodset - er i 1658 den trediestørste gruppe af produktionsenhederne.

Omstående tabel 3 viser den nøjere placering af denne kategori.

Det fremgår uden videre, at Søndre herred blandt herrederne var adelens og frimændenes vigtigste tilholdssted. Her befandt sig 33 produktionsenheder (eller 42,3% af alt privilegeret gods på øen). Og der er en tydelig afstand ned til de øvrige herreder, Østre med 21 enheder (26,9%), Vestre med 17 (21,8%) og sidst Nørre med blot 7 (9%). Den privilegerede interesse for sydlandet sættes yderligere i relief, når vi betænker, at mere end en fjerdedel af alle sædegårdene og - ikke mindst - næsten halvdelen af alt fæstegods var hjemmehørende her.

Anskuer vi ligeledes denne kategori gods i lyset af samtlige produktionsenheder ses

Tabel 3 Adels- og frimandsgodset
(sædegårde og hemman) 1658

Herred	Sogn	Antal	
		Sædegårde	Hemman
Østre	Østerlars	1	8
	Østermark	1	4
	Ibsker	2	5
		4	17
Søndre	Bølsker		8
	Poulsker		4
	Pedersker	1	4
	Aaker	3	13
		4	29
Vestre	Nylarsker	1	2
	Vestermark		3
	Knudsker	1	1
	Nyker	3	6
		5	12
Nørre	Klemensker	1	1
	Rutsker		1
	Olsker	1	2
	Rø		1
		2	5
I alt		15	63

det, at Søndre herred af herrederne med sine i alt 33 adels- og frimandsgårde repræsenterer den største andel (13,1%) af alle herredets produktionsenheder), hvorimod andelen var klart mindre for Østre (8,4%), Vestre (7,9%) og Nørre herred (3%). Vedrørende sognene iagttages tilsvarende, at Nyker med sine i alt 9 gårde (eller 19,6%) klart står stærkest fulgt af Aaker (16%) og Bodilsker (14,8%). Svagest er andelen derimod i Rutsker (1,8%), Klemensker (2,2%) og Rø (2,8%).

Det må således konstateres, at adelens og frimændenes gods i 1658 var udpræget uligere fordelt end for de øvrige omtalte kategorier. Man kan tale om *to tydelige koncentrationer*. Det vægtigste tyngdepunkt var *Søndre herred* med Aaker og Bodilsker sogne, hvor sidstnævnte end ikke husede en eneste sædegård, som i øvrigt var tilfældet med Poulsker, Vestermarie, Rutsker og Rø. Det andet tyngdepunkt var *Nyker*, hvis relative andel var den største, og hvor den privilegerede interesse illustreres ved fore-

komsten af hele 3 sædegårde i det lille sogn, der unægtelig vejer tungere end det samme antal i det langt større Aaker. Koncentrationen her på vestlandet var for så vidt en enklave i den større sammenhæng som Vestre og - især - Nørre herred jo var mindst attraktive for adels- og frimænds traditionel investering.

Også her er det ugørligt med absolut visshed at fastslå, hvorvidt tallene fra 1658 udviser markante ændringer i forhold til tidligere. Forklaringen er den samme som for krongodsets vedkommende. Jordebogen for 1646⁷⁴ udelader generelt vornedbønderne, ligesom dens forgængere fra 1625, 1624⁷⁵ og 1599⁷⁶ ikke udskiller disse brug som selvstændig kategori, og at de få bevarede private jordebøger⁷⁷ på ingen måde kan gøre krav på at være dækkende endsige repræsentative for det privilegerede gods.

Vi har derefter lov til at antage, at adels- og frimandsgodset - med Simblegårds-komplekset som det væsentligste - havde tabt noget terræn i forhold til kronens godsmasse på øen. Men af mangel på fornødent kildemateriale må vi her afstå fra en nøjere afgrænsning heraf.

Blandt de øvrige kategorier produktionsenheder vil det her være rimeligt at se nærmere på gruppen *udbyggere og udjorder*. Deres tilstedeværelse vidner om det store pres, der var på dyrkbar jord - de er en slags målestok for tidens jordhunger - til trods for de foregående års krige⁷⁸, pestepidemier⁷⁹ og tidens almindelige økonomiske vanskeligheder og sociale spændinger.⁸⁰ Benægtes skal dog ikke, at begreberne udbyggere og udjorder i datiden var særdeles diffuse, hvorfor det kan være vanskeligt - for ikke at sige umuligt - for en senere eftertid at definere dem klart fra andre bønder og husmænd. Dog synes ét at stå fast, deres jord havde de - med eller uden tilladelse - skaffet sig ved at udtage områder fra den fælles udmark til deres egen individuelle drift.

Billedet, som det tegnede sig i 1658, ses i tabel 4:

Tabel 4 Udbyggere og udjorder 1658

Herred	Sogn	Kronens udbyggere	Antal Udjorder	Adels- og frimænds udbyggere
Østre	Østerlars	8	3	1
	Østermark	3		3
	Ibsker			1
		11	3	5
Søndre	Bolsker		4	
	Poulsker	1		
	Pedersker			
	Aaker	3		2
			4	2
Vestre	Nylarsker	2	2	1
	Vestermark			
	Knudsker			
	Nykei			
			2	1
Nørre	Klemensker	3	4	
	Rutsker			
	Olsker	1		
	Rø			
			4	
I alt		21	3	8

Tallene taler næsten alene for sig. Udtagelserne var først og fremmest sket i Østre herred med 19 eksempler (eller 59,3% af samtlige på øen), klart i mindre omfang i Søndre med 6 (18,8%), Nørre med 4 (12,5%) og allermindst i Vestre herred med blot 3 (9,4%). Umiddelbart fremgår endvidere, at Østerlars alene tæller 12 udtagelser (eller 63,2% af alle indenfor Østre herred), hvorimod ingen er registreret i Bodilsker og Pedersker i Søndre herred. Hele Vestre herred er gået ram forbi med undtagelse af de 3 eksempler i Nylars, ligesom der ingen er noteret i hverken Rutsker eller Rø.

Set i lyset af samtlige produktionsenheder kan det videre beregnes, at Østre herreds 19 udtagelser af udmarken især er påfaldende (svarende til 7,6% af alle herredets enheder), klart mindre vejer de i Søndre (2,4%), Nørre (1,8%) og Vestre (1,4%) herreder. Blandt sognene skiller Østerlars sig klart ud med sine 12 eksempler (14,6%

af sogneenhederne) foran Østermarie (5,6%) og Aaker (5%).

Det kan ikke bestrides, at problemet *mest markant* var tilstede i *Østre herred især i Østerlars og Østermarie, klart mindre i Søndre med først og fremmest Aaker*, hvorimod *Nørre og især Vestre herreder var sluppet mere skånsomt*. Det var - på lidt længere sigt - et alvorligt problem for hele det bornholmske landbosamfund, når initiativrige og virkelystne folk udtog områder af den fælles udmark i egen - forståelig - interesse. Thi derved reduceredes lige så såre fællesskabets traditionelle - og nødvendige - muligheder for græsning, lyngrusk m.v. Det var snarere en undtagelse end en regel, når jordebogen for 1625⁸¹ om den ene af Aakers da to udbyggere noterer, at han har kongelig bevilling fra lensmanden, Falk Gøye.

Set i et historisk perspektiv var *problemet nyt, men accelerende*, vel et udtryk for at det bornholmske samfund nu havde overvundet skaderne fra århundredets første år. Jordebogsmaterialet fra 1599⁸² og 1624⁸³ synes ikke at have ofret sagen opmærksomhed, men i 1625⁸⁴ anføres pludselig hele 6 udbyggere (4 i Østerlars og 2 i Aaker), og kaster vi blikket frem til 1671⁸⁵, er der her opgjort ikke mindre end 409 udbyggere. Hvor der på øbasis kan tales om mere end en femdobling for generationen indtil 1658, er der for alene den efterfølgende halve tale om en forøgelse på mere end tolv gange.

Reelt var problemet *langt alvorligere* end disse tal fra de institutionelle jordebøger fortæller. En lille flig for den dybe sociale afgrund løftes ved undersøgelse af de fragmentarisk bevarede *private jordebøger*.⁸⁶ Således fremgår det af Oluf Kofoeds (udaterede) godsfortegnelse, at de 3 af de 9 produktionsenheder, han ejede, blot var huse, for Hans Grabovs vedkommende (antagelig 1624/5) var de 5 af hans 46 enheder huse, og endelig angav Hans Berrildsen (1623), at de 4 ud af hans i alt 7 brug var huse. Når vi betænker, hvilken minoritet af

Fig. 4. Det bornholmske landskab (efter Niels-Holger Larsen). Fra de her skraverede udmarksarealer tog udbyggere jord ind til egen drift. Sammenlign med fig. 3.

godsejere, vi på denne måde har fortegnelser også på huse fra, anes på øbasis de meget svage konturer af et sikkert ganske omfattende antal *husmænd* - i virkeligheden næppe væsentligt mindre end tallet på bønder, der udgjorde et *halvproletariat* uden mange rettigheder, men hvor anvendelsen af udmarksjord ved siden af arbejdet på

gårdene var tilværelsens faste fundament. Når nu denne hævdevundne ret reduceredes efterhånden for disse småkårsfolk, blev ofrene henvist til at friste en tilværelse i samfundets næppe ubetydelige - men i vore kilder næsten helt uomtalte - *helproletariat* af udstødte, gamle, syge, krøblinge, kriminelle, forældreløse og andre, der havde lande-

vejen som eneste hjem og forbrydelse som sikreste levebrød. I det bevarede udtog af *Aaker kirkebog*⁸⁷ møder vi stundom disse ulykkelige skæbner på samfundets bund som f.eks. den Daniel Feltmann, der i 1662 blev mistænkt for mord på en Aakirkeby pige, men brød ud af sit fængsel og rømte, eller den hore, som i 1668 blev brændt i panden efter et tyveri i Hasle, for ikke at tale om den stakkels tjenestekvinde hos Hans Hansen i Rosendal, som efter at de i 1675 havde avlet et barn sammen, myrdede dette og skar halsen over på sig selv. Disse individers tilværelse var brutal som vor viden om den ringe. Samlet har de næppe endnu udgjort mere end nogle få procent af befolkningen, men de var der.

Vi skal afslutte omtalen af produktionsenhederne med at se lidt nærmere på *ødegårdene*. Også dette begreb synes i datiden at have været særdeles flydende, men som hovedregel omfattede det jordbrug, som af den ene eller anden grund helt eller delvis var ude af normal drift. I materialet for 1658 anføres som nævnt i et bilag⁸⁸, at det drejede sig om i alt 11 gårde, hvoraf et andet⁸⁹ placerer de 7 - alle ødelagt af sandflugt - i Poulsker. En fintælling af selve jordebogens poulskersider⁹⁰ afslører imidlertid hele 8 gårde i dette sogn under denne kategori, hvortil slutter sig 4 andetsteds,⁹¹ nemlig 1 i henholdsvis Nylars og Nyker og 2 i Rø.

Det samlede billede fremgår af tabel 5.

Utvivlsomt var problemet - ikke mindst i lyset af forholdene i det øvrige land⁹² - *minimalt* såvel som det i høj grad synes *lokalt* betinget. Alene de 8 ødegårde i Poulsker udgjorde 66,7% af alle sådanne her på øen, der i Søndre herred ovenikøbet kun fandtes i dette sogn. Og set i relation til antal produktionsenheder i henholdsvis herred og sogn er tallet lille (3,2% og 14,8%). Men når nævnte bilag med angivelse af 7 ødegårde i dette sogn anfører, at disse svarer bl.a. mere end 10 pund smør (eller 5,2% af sognets smørydelse), kan uden videre godtgøres, at tabet reelt var noget større.

Tabel 5 Ødegårde 1658

Herred	Sogn	Antal	
Østre	Østerlars		
	Østermark Ibsker		
Søndre	Bolsker	8	
	Poulsker		
	Pedersker		
	Aaker		
Vestre	Nylarsker	1	8
	Vestermark		
	Knudsker		
Nørre	Nyker	1	
	Klemensker	2	2
	Rutsker		
	Olsker		
	Rø	2	
I alt			12

Også i denne henseende var der tilsyneladende tale om et forholdsvis *nyt, men hastigt accelererende* problem. Første gang det dukker op er vistnok i et sognevidne fra 1618⁹³ udstedt af 8 mænd, at 4 gårde i Poulsker (nr. 23-26) er ilde fordærvede af sandflugt, således at der nu er høje sandbanker, hvor der før havde været avl og eng. To af gårdene havde måttet flytte langt væk og søgte nu at indrette lidt rug- og bygjord, hvor de tidligere havde haft havre. Men det synes, som om dette første anfald af uvejret blev redet af, thi i den næste menneskealder høres intet hertil. Derimod anfører den korrigerede jordebog for 1624⁹⁴ 3 helt andre gårde andetsteds som øde, nemlig nr. 16 i Nylars, hvor ejendom og landgilde er henlagt til bonde nr. 14, ligeledes nr. 16 i Nyker, hvor henlægning er sket til nr. 15 og endelig nr. 35 i Klemensker, som en vornedbonde, Lauritz Köller, nu har overtaget. Dette gentages i 1646-jordebogen⁹⁵, hvor det dog oplyses, at Lauritz Köller alene svarer ½ td smør i landgilde. Her erkendes tilsyneladende, at gårdens ydeevne er stærkt formindsket. I jordebogen for 1658⁹⁶ oprulles problemet i sit videre forløb: Om gårdene i Nylars og

Nyker gælder ordningen fra tolv år før, medens Klemenskerbruget nu helt er sløjfet af listen over skattegårde. Men nu er det også galt i Rø, hvor gård nr. 19 betegnes som aldeles øde, hvorimod det om nr. 22 oplyses, at sognet bruger jorden - gården synes trods alt fortsat i nogen drift, men altså uden individuel ejer. Her oppe på nordlandet har givetvis helt andre - os uoplyste - faktorer end sandflugt spillet ind.

Men især er det altså galt i Poulsker.⁹⁷ Gård nr. 11 betegnes slet og ret som øde uden nærmere forklaring. I modsætning til nr. 22, der betegnes øde til halvdelen, nr. 23 til en trediedel i alle artikler - formodentlig afgrøder - nr. 24 til halvdelen ligesom nr. 25, ydermere nr. 26 til en trediedel som nr. 27, hvorimod dette gælder for to trediedele for nr. 28. For alle disse gårdbrug, som samtlige havde været i drift i 1646, men - som vi så det - brugene nr. 23-26 havde haft problemer 40 år tidligere, anføres flyvesandet som »ruinerande«.

Det bemærkes, at graderne af ophørt drift er forskellige, ligesom årsagerne ikke er entydige. Hvor talen er om den tungest vejende årsag, flyvesandet, står vi overfor en kombination af uheldige klimatiske forhold - langvarige og stærke storme ind på kysten - og menneskelig uforstand - en stigende rovdrift på de til udmarken hørende strandmarker. Og når de udsatte brug alle er skattegårde, er forklaringen sikkert den, at netop jordegne bønder dominerede vor landbostand i så udpræget grad.

Med datidens viden, samfundsindretning og teknik betegnede sandflugten et *uløseligt* problem. En generation *senere* skulle det gribe om sig i *endnu større målestok*. Det var, da et jordebogsregnskab fra 1680'erne meldte ildevarslande om sandflugt også på vestlandet.⁹⁸

Afgifter

Med hensyn til landgilden er *smørrets* dominerende vægt i den samlede byrde allerede fremhævet. Det kan derfor være mere end rimeligt i en beskrivelse af nogle af af-

gifterne at ofre den særlig opmærksomhed, da ingen anden enkeltskat - og for den sags skyld afgrøde - tilnærmelsesvis har spillet den samme rolle i datiden.⁹⁹

Enkelthederne kan iagttages med udgangspunkt i tabel 6:

Tabel 6 Smørskyld 1658

Herred	Sogn	Smørskyld	
		Pund	Daler
Østre	Østerlars	347	564
	Østermark	387	629
	Ibsker	258	419
		993	1614
Søndre	Bolsker	233	378
	Poulsker	192	313
	Pedersker	175	285
	Aaker	369	599
		970	1577
Vestre	Nylarsker	165	268
	Vestermark	299	487
	Knudsker	181	295
	Nyker	190	309
		837	1361
Nørre	Klemensker	431	701
	Rutsker	242	394
	Olsker	165	268
	Rø	166	270
		1006	1634
I alt		3808	6188

Tallene fortæller umiddelbart om en meget høj grad af ensartethed. Det ses videre, at herredet med den største afgift målt i pund er Nørre herred med i alt 1006 pd (eller 26,4% af øens samlede smørydelse, hvilket svarer til 43,2% af herredets samlede landgilde udtrykt i penge). Herpå følger Østre (26% af ydelsen i vare på øbasis og 50% af herredets samlede byrde i penge), Søndre (med tilsvarende 25,5% og 44,5%) og endelig Vestre herred (med andelene 22% og 43,3%). Det var altså *især Østre og Søndre herreder*, for hvilke smørydelsen især synes at have spillet den altdominerende rolle i det samlede afgiftsmønster, hvorimod denne var mindre udtalt for Nørre og Vestre herreder.

Billedet bliver naturligvis mere varieret, når afgiften ansues på sognebasis. Her topper i det østlige herred Østerlars, når vi

måler smørydelsen i penge som bestanddel af den samlede landgilde (52,8%) - som allerede nævnt er pengeværdien det eneste helt gennemgående instrument, vi har til rådighed ved alle enkeltskatter - efterfulgt af Ibsker (51%). Noget lavere er tallene for sognene i Søndre herred, hvor især bemærkes Pedersker (46,6%) og Aaker (44,2%). Andelene er tilsvarende størst i Knudsker (48,1%) og Nyker (46,8%), når vi kommer til Vestre herred. I det nordlige herred er de på lignende måde mest tungtvejende i Rø (48,6%) og Klemensker (44%). Som helhed synes smørret *ofte* at være *af forholdsvis større betydning i de noget mindre sogne*.

Endnu mere perspektivrigt er det imidlertid at anlægge en *historisk* synsvinkel ved en sammenligning med de tilsvarende tal i henholdsvis jordebogen for 1599¹⁰⁰ og smørskyldopgørelsen fra 1624¹⁰¹. Således ses, at hvor Bornholm førstnævnte år var skyldsats til i alt 2526 pd, var ansættelsen 25 år senere steget til 2697 pd for så endelig 34 år efter at være forøget til i alt 3808 pd. Forudsat at de her anvendte smørmål (1 smørtønde á 16 pund) er identiske hele perioden igennem - hvad ikke er givet - muliggøres herved en beregnet *forøgelse* af smørskylden for Bornholm på *som helhed 1282 pd eller 50,8%* for en knap 60-årig periode - eller sagt med andre ord en årlig stigning på 0,9% for samtlige 59 år. Men denne stigning forløb ikke jævnt. Især var den markant i årene efter 1624 med ikke mindre end 41,2%.

Denne voldsomme udvikling i beskatningen i denne periode er for så vidt typisk dansk, som de forfærdende tal - der naturligvis bør ses i lyset af, at produktionssystemet stort set var det samme tidsrummet igennem, på Bornholm med den beskedne forøgelse, som tilvæksten i form af udbyggere og udjorder frembød - er en side af den »skattestat«, som ifølge historiske undersøgelser i vore dage så lyset i løbet af Christian IV's regering i styrets forsøg at dække kronens stigende finansbehov under stadig vanskeligere konjunkturer. En udvikling,

som mange steder i landet betød forarmelse og social degradering for bondestanden.¹⁰² At disse konsekvenser synes at være undgået for den bornholmske bondebefolkning er vel et udtryk for dennes styrke.

Men naturligvis har man følt sig presset også her på øen. Trykket var nemlig slet ikke ligeligt fordelt. Det kan således beregnes, at *Nørre herred* blandt herrederne var hårdest ramt af stigningen i smørskylden (89,8%) modsat Østre (50,5%), Vestre (35,9%) og Søndre herred (34,7%). Denne grelle forskel forstærkes ved bearbejdningen af tallene for de enkelte sogne. *Klemensker* i Nørre herred indtager en suveræn førsteplads, hvad den samlede stigning angår (134,2%), derefter følger Olsker (88,6%), og som det tredje sogn kommer Rutsker (65,8%) i samme herred. I den modsatte ende møder vi Nylars i Vestre herred (14,9%), Bodilsker (26,6%) og Pedersker (28,7%), begge i Søndre herred.

Her på øen bliver det vel på denne skræmmende baggrund mere forståeligt, hvorfor det netop var de så hårdt plagede bønder i Klemensker, som efter 1646 måtte kollidere så voldsomt med Ebbe Ulfeldt, just den lensmand der dette års 13. august fra Hammershus afsendte de indsamlede opgivelser fra skattebønderne til kancelliet til brug for den nye jordebog.¹⁰³ Det er også tankevækkende, at det lige netop var i Nørre herred, at Frederik III's opfordring til opstand mod de svenske fik så frugtbar en grobund tolv år senere.¹⁰⁴ Men skylden for den uheldsvangre udvikling var jo hverken Ulfeldts eller Printzenskölds, grunden til miseren var lagt tidligere under misforholdet mellem vigende konjunkturer og statens øgede finansbehov.

For Bornholms vedkommende blev en vigtig følge af dette dilemma, at smørskylden blev den altdominerende afgift i den samlede landgilde.

De øvrige afgifters andele i beskatningsmønstrer er som tidligere anført langt mere beskedne, ligesom de stigninger, der i denne henseende kan måles for perioden, er ty-

deligt mere afdæmpede. Det vil dog være rimeligt i det følgende at gå lidt nærmere ind på nogle af disse sekundære byrder.

Afgiften på *korn*, den næststørste afgift i jordebogen, blev som smørskylden svaret af bønderne i alle sogne. Umiddelbart betragtet lå også denne ret ligeligt fordelt. Det kan her beregnes, at Østre herred (med en afgift på 14,9% af herredets samlede skyld), Vestre og Nørre (begge 14,5%) alle svarer noget over gennemsnittet for hele øen (14,3%) modsat Søndre herred (med 13,1%). Heller ikke på sogneniveau er udsvingene kraftige, idet Østermarie og Rø (begge 16,2% af sognets samlede skyld) samt Vestermarie (16,1%) topper modsat Pedersker (11,4%), Nyker (11,5%) og Poulsker (12,5%) i den lette ende. Det bemærkes, at alle de tre sidstnævnte sogne omfatter betydelige strandmarker.

Også her er det lærerigt at betragte afgiften i et *historisk* perspektiv, omend kilde-materialet i denne henseende er knap så righoldigt som for smørskyldens vedkommende. Atter under den noget usikre forudsætning at kornmålet (1 korntønde á 5 skæpper) er nøjagtig det samme hele tidsrummet igennem, kan det beregnes, at øens samlede kornskyld i 1599¹⁰⁵ beløb sig til samlet 747 tønder byg, således at *stigningen* til 869 td i 1658 andrager *122 td eller 16,3%*, altså en ganske pæn forøgelse under de givne forhold, men naturligvis uden smørstigningens uhyggelige tendens. Men ligesom for smørret kan det for kornets vedkommende konstateres, at stigningen var forløbet ganske ujævnt. For byggen var det *Søndre herred*, der havde måttet holde for (med en forøgelse på 21,8%), hvorimod stigningen var forløbet mere moderat for de øvrige herreder (17,6% for Østre, 13,4% for Vestre og knap 13% for Nørre herred). Men sikkert føleligt nok for de skatskyldige. For de enkelte sogne findes desværre ingen tilsvarende opgivelser.

Den trediestørste afgift, *havren*, var ligeledes generel, men tallene synes her mere ulige. Det kan beregnes, at Søndre herred

(med en afgift på 11,6% af herredets samlede landgilde) og atter Østre (med tilsvarende 10,4%) yder over øens gennemsnit (10%) modsat Vestre (9%) og Nørre herred (med blot 8,2%). Udsvingene er noget større, når vi anskuer sognenes andele, fra Poulsker med mest (næsten 13% af sognets samlede skyld), derefter Pedersker (11,9%) og Bodilsker (11,7%) modsat mindst i Rø (med 7,2%), Nyker (7,7%) og Olsker (8,4%), hvor de tre sidste i øvrigt må regnes blandt de mindre sogne.

Anlægges også her et *historisk* perspektiv, så generationerne fra 1599 til 1658 ligeledes - og ikke overraskende - en stigning i havreskylden, dog noget mere moderat end for byggen vedkommende. Hvor øen således det førstnævnte år¹⁰⁶ skulle svare en samlet afgift på 1072 tønder havre, var denne pligt i det sidstnævnte steget til i alt 1220 td, altså en *forøgelse med 148 td eller 13,8%*. Også her var det ulighed, der gjorde sig gældende i ligningen på de enkelte herreder og endnu mere udtalt end for kornet. Hvad havren angår, stod *Nørre herred* forrest i skudlinien (med en stigning på 25,3%) foran Østre (15,8%) og Søndre (14,8%) herreder, hvorimod der kun er tale om en minimal forøgelse for Vestre herred (0,7%). Ikke mindst med henblik på en nøjere prøvelse af det usædvanlig lave tal for sidstnævnte herred er det beklageligt her at måtte savne tilsvarende opgivelser fra de enkelte sogne. Men det skal også her understreges, at beregningen forudsætter et identisk kornmål for hele perioden.

Den fjerdestørste enkeltafgift i landgilden, som også var almen, var *veddet*, der i datiden var stærkt efterspurgt som bygningstømmer, brænde m.m.m. Rent umiddelbart giver jordebogens tal for træ indtryk af en rimelig grad af ensartethed i ligningen, selvom udsving naturligvis forekommer, især hvad angår de enkelte sogne. Beregnes kan således, at Vestre herred (med 8,5% af herredets samlede landgilde) og Søndre herred (med 8%) svarer over øens gennemsnit (7,8%) modsat Nørre (7,6%)

og Østre (7,2%) herreder. Blandt sognene yder Olsker (med 12,7% af sognets samlede skyld) forholdsvis mest foran Aaker (10,6%) og Vestermarie (9%). De relativt mindre portioner kommer fra Ibsker (6,6%), Pedersker (7%) og Klemensker (7,2%).

Historisk indebar udviklingen også en tydelig stigning i statens behov for træ. Således opgiver materialet fra 1599¹⁰⁷ et krav fra kronens side på 3072 læs for øen som helhed, en fordring som i 1658¹⁰⁸ var steget til 3818 læs. Forudsat at et læs ved ligeledes er det samme de to år - og sikkert er dette ikke - iagttager vi en *stigning på ikke mindre end 746 læs træ eller 24,3%*. Som allerede antydnet er der her tale om en ret *ensartet* behandling af de enkelte herreder, hvor Østre nok topper (med en stigning på 27,5%), men de øvrige følger ganske godt med (Nørre herred med 24,4%, Vestre 23% og endelig Søndre 22,8%). Men urimelige ser disse forskelle nu ikke ud. De enkelte herreders skovmængde har jo fra naturens hånd været forskellig, de vanskelige jordbundsforhold især i Østre og Nørre herreder med forholdsvis megen klippe har vel henvist større arealer her til træbevoksning. Og med tanke på tilvæksten i gruppen udbyggere og udjorder ser specielt stigningen for Østre herred ret sandsynlig ud. Men for Søndre kan dette ikke siges at være tilfældet.

Blandt de generelle afgifter har *dagsværket* eller hoveriet en særlig karakter. Her drejer det sig om diverse pligtarbejde såsom høst-, slagte-, muredagsværk, der i datiden påhvilede bondebefolkningen, indbefattet fiskerlejerne. Selvom mange af disse arbejdspligter i tidens løb var blevet afløst af en pengesum her i landet, optræder de - endog med en stigende tendens - i vort materiale som arbejde eller afløst. Men tallene er små. På øbasis udgjorde hoveriet i alt 254 stykker eller blot 0,6% af landgildens samlede pengeværdi.

Jordebogens opgivelser viser, at de lokale forskelle var endog overordentlig store. I

denne henseende kan beregnes, at Vestre herreds andel så langt var den største (med 40,6% af øens samlede antal), hvorimod pligtarbejdet talte langt mindre i de øvrige herreder (28 % for Søndre, 22,4% for Nørre og blot 9% for Østre herred). Variationen bliver endnu mere udtalt, når vi ser på de enkelte sognes hoveri. I Østre herred påhviler dette næsten alene Østermarie (med hele 69,6% af alle herredets dagsværk), hvorimod det er mere jævnt fordelt i de øvrige herreder. Således fordeler Vestre herreds byrde sig forholdsvis ligeligt på Ny-lars (32%), Vestermarie (27,2%), Knudsker (22,3%) og Nyker (18,5%). I Søndre herred tager Aaker det store slæb (med 49,3%), og i Nørre er det Klemensker (35%).

Historisk anes en udvikling af nærmest eksplosionsagtig karakter. Jordebogen fra 1599¹⁰⁹ anfører i alt 10 dagsværk, alle i Søndre herred, og vort 1658-materiale kan altså registrere en *vækst på samlet 244 nye dagsværk*, dvs. en *forøgelse på mere end 24 gange* indenfor knap to menneskealdre. Heller ikke i denne henseende kan denne fortjene prædikatet ligelig. De kolossale forskelle ses derved, at dette pligtarbejde er helt nyt for Østre, Nørre og Vestre herreder. Trods dagsværkets ubetydelige rolle i dette institutionelle jordebogsmateriale et håndgribeligt udtryk for kronens behov i perioden.

Også på dette sted skal understreges, at dette materiale slet ikke er udtømmende, når talen er om dagsværk. Tyer vi atter her til de private jordebøger fra perioden,¹¹⁰ opgiver Oluf Kofoed for sit beskedne gods i alt 12 stykker dagsværk, hvoraf de 4 hviler på et enkelt hus, Hans Grabov for sit større samlet 103 og endelig Hans Berrildsen i alt 40 for sin atter mindre betydelige godsmængde. At disse tre ikke er hverken dækkende eller repræsentative for øens private godsmasse er allerede betonet.

Endelig kan der være grund til en omtale af jordebogens beskedne *pengeafgift*, der hidrører fra de skyldige beløb fra de middelalderlige skatter *sommernødspenge*,

skrivertingspenge, negæld og rumpeskat. Deres oprindelse og mening var i 1658 sikkert forlængst gået i glemmebogen, men ikke desto mindre opkrævedes de slavisk af alle skattebønder, hvorimod fæstere alt andet lige alene svarede negæld. Men afvigelser fra denne hovedregel kan dog iagttages.

I lyset af påligningsprincippet er det ikke forbavsende, at de skyldige beløb udviser en stor grad af ensartethed både hvad angår herreder - hvor Østre svarer den største andel af den samlede landgilde (5,8%) og Nørre den mindste (4%) - og sogne - hvor yderpunkterne er henholdsvis Ibsker (6,3%) og Klemensker (3,5%).

Desværre er det *ikke muligt* at måle, hvad der *historisk* er sket med denne pengeafgift i perioden. Vanskelighederne beror først og fremmest i det forhold, at det forhåndenværende jordebogsmateriale klart anvender *forskellige pengesystemer og møntværdier*. I jordebogsmaterialet for 1599 og 1624 anvendes en dansk daler som hovedmønt, hvorpå der gik 4 mark, men i jordebøgerne for 1625 og 1646 er systemet for så vidt ændret, som der fra nu af gik 6 mark på den danske daler.¹¹¹ Dertil kommer det yderligere problematiske, at den svenske jordebog fra 1658 igen bruger et herfra noget anderledes system, hvor den svenske daler i sølvmønt godt nok andrager

4 mark, men hvor dennes indhold er et andet i öre og penningar end den danske skilling. Endelig bliver billedet helt uoverskueligt, fordi vi ikke uden videre kan gå ud fra, at pengeforringelsen - inflationen om man vil - var identisk i de to nordiske lande.¹¹² Snarere må vi tage for givet, at det modsatte var tilfældet. Skønt det nok må antages, at angivelserne i den svenske jordebog - i den spæde begyndelse af overgangsperioden - har tilstræbt værdiansættelser, der i videst muligt omfang har lignet de overtagne danske, vil enhver sammenligning mellem de danske og svenske pengeangivelser være halsløs gerning. På dette sted skal dog yderligere tilstås, at den til denne undersøgelse afsatte tid slet ikke har muliggjort en detaljeret jävnføring af tallene i de samlede herredsopgørelser fra 1599 med de overordentlig mange spredte pengebeløb for hver enkelt produktionsenhed i de senere danske jordebøger. Vi må blot her trøste os med, at pengeafgiften - som nævnt - er så beskeden i det samlede landgildemønster.

I det statsfinansielle dilemma måtte der findes nye og utraditionelle beskatningsobjekter - dengang som i vore dage. Således oplevede perioden også en forøgelse af beskatningen i form af *helt nye landgildeafgifter* i forhold til, hvad der havde været tilfældet i 1599. Det gælder nye ydelser i form

Udskrift 1 Landgilden for 28. skattegård i Østerlars 1658

		Sommernødspenge	21 öre	12 penningar
		Skrivertingspenge	8 -	
		Negæld	3 -	6 -
		Rumpeskatspenge		12 -
5 lispund	5 mark	Smør	8 daler	20 -
1 tønde	1 skæppe	Korn	2 -	20 -
1 -	4 -	Havre	1 -	28 -
1		Kofjerding	1 -	16 -
1		Svinefjerding	1 -	16 -
½		Får		12 -
1		Lam		16 -
1		Gås		12 -
12		Høns	1 -	4 -
7 læs		Ved	1 -	31 -
1 -		Limsten	4 -	12 -
I alt			21 daler	15 öre
				14 penningar

af æg, torsk, tørre torsk, fodernød, dvs. kvæg der af fæsteren skulle fodres for godsejeren, tejer, dvs. en ydelse af småkræaturer, nemlig 1 lam, 1 gås og 2 høns, limsten, dvs. kalksten fra Limensgade, sække og langhalm. Nogle af disse nyheder var ødækkende - gældende for alle sogne - som æg og limsten, andre helt specifikke for et enkelt sogn f.eks. tørret torsk for Nylars og langhalm for Pedersker, atter andre gældende for et større eller mindre antal sogne, det gælder tejerne for Østermarie, Ibsker, Poulsker, Pedersker, Aaker og Nyker. Som helhed er værdien af de nye afgifter dog yderst beskeden, kun afgiften på torsk (med i alt $41\frac{1}{2}$ tønder eller knap 1,9% af øens samlede landgildeværdi målt i penge) skiller sig noget ud her.

Sammenfattende kan siges, at det samlede skattetryk på vor landbostand var stærkt stigende - ikke mindst hvad smørskylden angår - gennem det 17. århundredes første halvdel. I denne henseende synes udviklingen herovre at løbe helt parallelt med forholdene i Danmark i øvrigt.

Ejer og bruger

Men hvorledes så billedet ud for den enkelte bonde i 1658? Hvad var det typiske afgiftsmønster på nogle af de mere fremtrædende jordbrug? Til besvarelse af disse spørgsmål vil vi herefter aflægge et kortvarigt besøg på et par af de arbejdende produktionsenheder.

På 28. skattegård i Østerlars sad i 1658 bonden Hans Truedsen. Sammensætningen af hans pligtgyldelser til kronen var rimeligt repræsentativ for mange jordegne bønder, skønt den samlede pengeværdi var en del større end for flertallet af sognets øvrige selvejerbønder. Hvad bonden til denne gård (I Risen/Risenholm) årligt skulle stå til regnskab for på Hammershus fremgår af foranstående udskrift 1.

Udskriften for denne - formentlig ret velkonsoliderede - skattegård fortæller umiddelbart, at smørskylden ganske tydeligt er den mest værdifulde i denne vifte med 15

forskellige landgildeafgifter, der klart domineres af diverse naturalydelser. Der er en umiskendelig afstand ned til skylden af byg og havre. Bemærkes skal også, at pengeafgiften traditionelt angives først med beløbene - alle små - fra de middelalderlige skatter. For så vidt er billedet særdeles bornholmsk.

Og når dette er sagt kan tilføjes, at udskriften jo egentlig også skildrer, hvad datidens bonde på stedet dyrkede for lidt mere end 300 år siden. Vi mere end aner konturerne af et selvforsynende landbrug.

Det kan være interessant at følge gården historisk lidt bagud. For denne genfindes det samme mønster i jordebøgerne for 1646¹¹³, 1625 og 1624¹¹⁴. De største forskelle synes her at være, dels at smørskylden - som det forekommer med samme væremængde - endnu er specificeret i de 6 middelalderlige skatter (stuting-, ko-, hø-, dagsværke-, skur- og sogneoksesmør)¹¹⁵, dels at ejeren da var Trued Nielsen. Denne var sandsynligvis fader til Hans Truedsen, der i henhold til de særlige, ældgamle bornholmske arveregler¹¹⁶ som »gådrönt« (yngste søn) har arvet bruget efter sin fader.

Det mest overraskende er dog, at de skattepligtige krav stort set er identiske gennem den undersøgte periode, de forskydninger, der faktisk er tale om, er minimale. Et skattetryk der først med den senere jordebog for 1692¹¹⁷ bliver yderligere udtalt. Vort eksempel synes ikke enestående.

På samme sogns Pæregård, der i 1658 anføres som den anden vornedgård, møder vi kronens fæster Esbjørn Larsen. Hans bidrag til landgilden fremgår tilsvarende - og ligeledes repræsentativ i sammensætningen - af udskrift 2 nedenfor.

Også i dette tilfælde står vi formodentlig overfor en noget bedre gård. Umiddelbart springer i øjnene, at antallet af enkeltafgifter er langt mindre end for skattegården. Dette gælder både vedrørende pengeafgift og naturalskatter. Væsentligere er det dog at bide mærke i, at denne vornedgårds sam-

Udskrift 2 Landgilden for kronehemman (Pæregård) i Østerlars 1658

		Negæld			20 penningar
7 lispond	12 mark	Smør	12 daler	6 öre	
1 skæppe		Korn		12 -	
1 ½ tønne		Torsk	9 -		
2 læs		Ved		18 -	
I alt			22 daler	4 öre	20 penningar

lede bidrag til landgilden målt i penge overstiger den nævnte skattegårds, og det er let at se, at forklaringen ligger dels i en større smørskyld, dels i en værdifuld torskeskyld.

Eksemplet er ikke enestående, men kan vel tages som et indicium for, at vorned-bønderne her på øen i datiden ofte er blevet presset fuldt så meget - hvis ikke mere - end de jordegne fra kronens side. Et noget andet forhold end hvad der var tilfældet i det øvrige land,¹¹⁸ hvor overgang fra selveje til fæste i denne periode betød en væsentlig reducering af skatte trykket.

I Pæregårds tilfælde synes noget større ændringer at kunne spores, når vi anskuer dens landgilde i et historisk perspektiv. Det kan således iagttages, at gården i de ældre jordebøger - hvor fæsteren var Mogens Clausen - var skyldsats til tydeligt lavere jordebogsafgift i netop smør og torsk: Tilsyneladende fra 1625¹¹⁹ forhøjedes torskaftigten fra 1 ½ fjerding til 1 ½ tønne, ligesom smørskylden - endnu specificeret i de gamle skatter ko- og skursmør - noget senere - antagelig fra 1646 eller senere¹²⁰ blev sat op fra 1 ½ fjerding til 7 pund 12 mark, der er taksten i 1658.

Iagttagelsen er tankevækkende. Det er måske her vi står ved indfaldsvinklen til periodens påviste store skatteforhøjelser herovre. Var det de talmæssigt færre vorneder, eventuelt udbyggere, udjorder og andre småbønder snarere end de mange skattegårde, der har måttet lægge ryggen til? En mistanke, der uægtelig bekræftes, når vi dog ser, at det i 1625¹²¹ oplyses, at *kronens 4 udbyggere i Østerlars*, som af lensmanden Henrik Brahe var undt nogen fællesmark mod til gengæld årligt hver at svare mellem 1 pund og 1 fjerding smør, medens

de 8 udbyggere i 1658¹²² tilsvarende måtte aflevere hver mellem 1 pd og 3 pd 12 mk smør.

Mere dybtgående studier end disse vil formentlig kunne give et tydeligere svar.

Afslutning

Ovenstående arbejde gør ikke krav på at være udtømmende. Det har alene på disse linier været hensigten at give en lidt mere indgående præsentation af den alt for længe ret oversete svenske jordebog og i den forbindelse at udnytte nogle af dens oplysninger med henblik på en afgrænset undersøgelse af en række strukturer og funktioner i det bornholmske landbrug i første halvdel af det 17. århundrede.

Jordebogens uomtvistelige *værdi* ligger helt klart først og fremmest i det forhold, at den - som allerede fremhævet fra historisk hold - udfylder et hul i rækken af danske jordebøger. Som oplysninger herfra tidligere er blevet anvendt af stednavneforskningen, er sådanne nu med dette arbejde for første gang gjort til genstand for en bearbejdelse og en tolkning vedrørende de økonomiske og sociale tilstande og tendenser på vor ø i perioden.

Dertil kommer imidlertid, at denne jordebog udmærker sig blandt andre ved at være et enestående indicium for intentionerne bag den svenske politik med hensyn til Bornholm, idet den blotlægger, hvorledes den nye statsmagt agtede at forvalte øen i skattemæssig henseende i den nærmeste tid efter nyerhvervelsen. I denne overgangsfase skulle tilsyneladende grundlaget, dvs. de enkelte afgifter og disses takster, være de danske, som man havde overtaget, men iklædningen skulle fra starten være ny

5	Lup Wæg	L: 13:		
1	Lup Wæg	L: 12	15	12 14
2	Ment Drenge			
	Sammenligning	L: 21: 12		
	Skattebureau	L: 8:		
	Weg	L: 2: 22		
	Sammenligning	L: 1: 12		
4	Lup Wæg	L: 6: 21: 4		
13	Lup Wæg	L: 3:		
13	Lup Wæg	L: 1: 28:		
1	Wæg	L: 12:		
2	Wæg	L: 6:		
5	Lup Wæg	L: 13:		
1	Lup Wæg	L: 12	14	12 14
	Transportas		30	12 4

Fig. 5. Udsnit af jordebogens første side, jfr. fig. 2. Det gengivne viser 2. selvejergård i Østerlars (Melstedgård). Efter ejerens navn følger de skyldige byrder, først de gamle pengeafgifter og derpå naturalafgifterne. Sammenlign dissers antal og størrelse med de tilsvarende i det eksempel, der er nævnt i teksten.

og svensk, for så vidt som den hermed foretagne omskrivning tydeligt bryder med det overtagne danske system i sine bestræbelser for at opnå større overblik og bedre orden. Dette gælder både for de enkelte landbrug og for det hele register af afgifter. Hvorvidt det forsvundne danske forlæg så er gå-

et tabt ved den ene eller anden lejlighed er underordnet her. Væsentligere er på dette sted vidnesbyrdet om et svensk ønske om større systematik og effektivitet i fremtidens bornholmske skatteadministration.

Som undersøgelsen viser, kan dette - og andet - institutionelt kildemateriale yde et

vist *indblik* i landbrugets *ejendomsforædling og afgiftsmønster*, hvis grad dog ikke bør overdrives. Der er ingen tvivl om, at vi med den svenske jordebog står overfor den indtil da mest hensigtsmæssige, detaljerede og samlede oversigt over de forskellige kategorier jordbrug, der måtte svare landgildeafgifter. På denne måde har udviklingen i de nærmest foregående år kunnet belyses rimeligt sikkert, hvorved det er blevet fremhævet, at *kontinuiteten* er hovedindtrykket - takket være selvejets stabile dominans her på øen som ganske atypisk for forholdene i Danmark som helhed i denne tidsalder. Men for at nå ned til husmændenes store skare må vi imidlertid - som ligeledes påpeget - ty til et materiale af mere personlig karakter såsom private jordebøger, adkomstbreve m.v., der kun i ringe omfang synes bevaret for eftertiden.

Ligeledes er der heller ingen tvivl om, at 1658-jordebogen ikke har danske forgængere i behold, der så indgående og samlet giver et rimeligt overblik over mængden af skatter til kronen og deres indhold for såvel det enkelte brug som hele øen. I denne sammenhæng mener vi - som noget helt nyt, men iøvrigt typisk for forholdene i landet som helhed - at have påvist en *tydelig stigning i de krav kronen stillede* herovre, særlig markant - nærmest forfærdende - for smørskyldens vedkommende, et statsligt indkomstbehov, som muligvis i første række er blevet pålagt de mindre bønder at svare. Denne udvikling er formentlig indirekte en afspejling af, at det bornholmske jordbrug først og fremmest synes at have været et kvæglandbrug i denne periode med kornavlens afgjort i anden række. Men også her er forbehold nødvendige.

For det første kan det overhovedet være problematisk at søge at lodde betydningen af den påviste skattestigning, så længe vi ikke har rådighed over et mere omfattende og detaljeret talmateriale til belysning af produktion og priser. Og for det andet er det også i denne forbindelse nødvendigt at ty til de private jordebøger, hvis vi ønsker at få

et mere end overfladisk indtryk af dagsværkets omfang.

Endelig kan det her være stedet at påpege de mest iøjnefaldende *begrænsninger og mangler*, der gør sig gældende, når talen er om jordebøger generelt. Vi må ikke overse, at dette kildemateriale i sin hensigt helt klart er af normativ karakter. Jordebogsoplysninger om gårdbrug og skatter er mere et udtryk for kronens *ønsker på et erhvervet vidensgrundlag* end de repræsenterer rent faktiske forhold, som de foreligger her og nu. Disse sidste må findes andetsteds. Periodens jordebøger kan desværre heller ikke fortælle noget om de enkelte brugs nærmere udseende og størrelse, men alene om *det krav staten hævder at have til gode i vedkommende brug*.

Dette gælder også jordebogen fra 1658. Ravns til indledning citerede påstand om den geometriske opmåling og vidnefaste taksation har således intet som helst belæg i jordebogens prosaiske virkelighed.

De vigtigste forkortelser

dl/dlr	= daler
lpd/pd	= lispund/pund
mk	= mark
td/tdr	= tønde/tønder
sk	= skæppe/skæpper
st	= stykke/stykker

Mål, vægt og mønt

1 tønde rug	} = 5 skæpper à 4 fjerdingkar/spindt	} Som benyttet i Jb 1599
byg		
havre		
1 tønde smør	= 16 mark pund	
1 pund smør	= 24 mark	} (svensk sølvmønt) à 32 öre à 24 penningar (som benyttet i 1658 Jb jfr. det fuldstændige system i note 46)
1 daler		

Bilag I

Opgørelse for Østerlars sogn

Summa Oppå Föreskrefne
Öster Laurskier Sochn

Skattehemman hela	49.
Cronohemman hela	7.
Vithbyggare	8.
Fiskeläger	2.
Kyrckiohemman hela	3.
Vthiorder	3.
Frälsschemman hela	8.
Vithbygge	1.
Sätgård	1.
	67
	hemman

Räntta

		Penningar	53 : 20 : 10
347 pd	16 mk	Smör	564 : 30 : 16
70 td	2 sk	Korn	158 : 8 : -
90 td	2 sk	hafre	102 : 6 : -
6		Koofierdinger	9 : - : -
6		Swinefierdinger	9 : - : -
12		fåår	9 : - : -
7 st		Lamb	3 : 16 : -
50		Giäs	18 : 24 : -
160 st		hönss	15 : - : -
279 Lass		Vedh	78 : 15 : -
49 Lass		Limsteen	6 : 28 : 12
6½ td		Torsk	39 : - : -
3		dagzwercker	- : 30 : -
140 st		Egg	- : 21 : -
1		Säck	- : 24 : -
			1069 : 31 : 14

Bilag II

Opgørelse for Østre herred

Sümma Oppå Föreskrefne
Öster Häradh

Skattehemman hela	165.
Cronohemman hela	31.
Vithbygge	11.
Fiskeläger	4.
Kyrckiohemman hela	6.
Vthiorder	3.
Cannickehemman hela	2.
Prästehemman hela	1.
Hospitalshemman hela	1.
Frälsehemman hela	17.
Vithbygge	5.
Sätgård	4.

223

hem

Räntta

		Penningar	187 : 16 : 22
993 lispd	16 mk	Smör	1614 : 22 : 16
4 td		Rogh	9 : - : -
214 td	2 sk	Korn	482 : 8 : -
300 td	1 sk	hafra	337 : 22 : -
14 st		Koofierdinger	21 : - : -
14 st		Swinefierdinger	21 : - : -
29 st		fåår	21 : 24 : -
21 st		Lamb	10 : 16 : -
172 st		Giäs	64 : 16 : -
472 st		hönss	44 : 8 : -
420 st		Egg	1 : 31 : -
23 td		Torsk	138 : - : -
3 st		Fodernot	4 : 16 : -
4 st		Tejar	6 : - : -
829 Lass		Vedh	233 : 5 : -
165 Lass		Limsten	23 : 6 : 12
23		dagzwercker	7 : 6 : -
6 st		Säckier	2 : 8 : -
			3230 : 14 : 2

Bilag III
Opgørelse for Bornholm

Sümmarum Ofver
Bornholms Iordebock

Skattehemman hela	678
Cronohemman hela	91
halfua Dito	4
	93
Vthbygge	21
Fiskeläger	10
qwarnar	2
Kyrckohemman hela	27
halfua Dito	1
	27½
Vthioder	3
Cannichehemman hela	10
Prästehemman hela	1
Hospitalshemman hela	11
Frälsehemman hela	63
Vthbygge	8
Sätegarder	15
	883½
	Hem

Räntta

		Penningar	677 : 18 : 12	
3808	Lpd 4½ mk	Smör	a 1 ⁵ / ₈ Dlr 6188 : 9 : 18	
158	Tdr 5 sk	Rugh	a 2¼ Dlr 357 : 12 : -	
869	Tdr 3¼ sk	Korn	a 2¼ Dlr 1956 : 15 : -	
4	Tdr	Miöhl	a 2¼ Dlr 9 : - : -	
1220	Tdr 1 sk	hafra	a 1 ¹ / ₈ Dlr 1372 : 22 : -	
2	st	Köör	a 6 Dlr 12 : - : -	
150	st	Koofierdinger	a 1½ Dlr 225 : - : -	
2	st	Swijn	a 6 Dlr 12 : - : -	
150	st	Swijnefierdinger	a 1½ Dlr 225 : - : -	
241½	st	Fåår	a 24 öre 181 : 4 : -	
187	st	Lamb	a 16 öre 93 : 16 : -	
713	st	Giäss	a 12 öre 267 : 12 : -	
2664	st	Hönns	a 3 öre 249 : 24 : -	
2100	st	Ägg	a 3 öre 9 : 27 : -	[sic!]
42½	Tdr	Torsk	a 6 Dlr 255 : - : -	
1100	st	Torre Dito	a 1 Dlr 100 11 : - : -	
14	st	Fodernöth	a 1½ Dlr 21 : - : -	
11	st	Teyar	a 1½ Dlr 16 : - : -	
1		Oxe att Stalle	2 : 8 : -	
1		Nattgiesterij	- : 8 : -	
296	Lass	Höö	a 1 Dlr 296 : - : -	
3824	Lass	Wedh	a 9 öre 1075 : 16 : -	
673	Lass	Limsteen	a 4½ öre 94 : 20 : 12	
39	Tdr	Kohl	a 6 öre 7 : 10 : -	
254	st	Dagzwercke	a 10 öre 79 : 12 : -	
15	st	Säckiar	a 24 öre 11 : 8 : -	
8	Trafwer	Långhallm	a 4 öre 1 : - : -	
			13708 : 2 : 18	

Henvisninger og noter

1. Om det svenske styres etablering og virke se generelt Ebbe Gert Rasmussen: Bornholm 1658. Begivenhederne under Sveriges besiddelse af øen, Rønne 1967 = Bornholmske Samlinger II. række, 3. bind - herefter forkortet: Bornh. Sml. II, 3. Til de væsentligste trykte kilder samme: Kilder til Bornholm 1658, Rønne 1972 = Bornholmske Samlinger II. række, 6. bind - herefter Bornh. Sml. II, 6.
2. Bornh. Sml. II, 6, pp. 15f.
3. Smst. p. 17.
4. Smst. pp. 18ff.
5. Smst. p. 18.
6. Bornh. Sml. II, 3, pp. 37f.
7. Smst. pp. 48ff.
8. Bornh. Sml. II, 6, pp. 34ff. Se især pp. 40 og 42 for det nedenfor anførte.
9. Se herom også Inger Dübeck: Fra gammel dansk til ny svensk ret. Den retlige forsvenskning i de tabte territorier 1645-1683. Kbhvn. 1987, p. 52.
10. Bornh. Sml. II, 6, p. 32.
11. Smst. pp. 62f. Se specielt den p. 64 anf. note 5.
12. Smst. pp. 46f.
13. Se note 10.
14. Se note 11.
15. Bornh. Sml. II, 3, pp. 83ff.
16. Bornh. Sml. II, 6, pp. 96f.
17. Smst. pp. 98f.
18. Smst. p. 75.
19. Johs. Knudsen (udg.): Rasmus Pedersen Ravns Borringholms Krønike 1671, Rønne 1926, pp. 98f jfr. Bornh. Sml. II, 6, p. 112.
20. I 1646 havde det tilsvarende taget Ebbe Ulfeldts hjælpere knap to og en halv måned at indsamle stoffet til dette års jordebog, der dog alene omfatter jordegne bønder (Ulfeldt til kongen 1646 13/8 i den i note 61 nævnte jordebog).
21. Om den bornholmske sammensværgelse se Ebbe Gert Rasmussen: Dette gavebrev. Det politiske spil omkring den bornholmske opstand og Peder Olsens indsats i løsrivelsesværket 1658-59. Rønne 1982 = Bornh. Sml. II, 15-16 pp. 139ff.
22. Bornh. Sml. II, 6, p. 59.
23. Smst. p. 94.
24. Bornh. Sml. II, 15-16, pp. 229ff.
25. L. Laursen: Danmark-Norges Traktater 1523-1750. Kbhvn. 1920. 5, p. 364.
26. Smst. pp. 380 ff.
27. SRA, Stockholm. Jordeböcker Malmöhus län, Bornholms jordebok 1658 - herefter forkortet Jb 1658. Indtil den seneste nyorganisering af de svenske centralarkiver (1968) opbevarede jordebogen i Kammararkivet jfr. i øvrigt note 30.
28. Gunnar Knudsen: En Jordebog fra Svensketiden i Bornh. Sml. 1934. 22, pp. 52ff. Det bemærkes, at den p. 55 aftrykte oversigt helt mangler udjorder.
29. Stednavneudvalget (udg.): Bornholms Stednavne. 1950-51. 1-2. Om Knudsens arbejde se især forordet, bd. 2, pp. Vff.
30. Bornh. Sml. II, 3. Om de anførte bilag og jordebogen se specielt p. 153, note 114 og pp. 158ff, noter 216-17.
31. Bornh. Sml. II, 6. De omhandlede bilag er i forskelligt omfang gengivet pp. 100ff.
32. Se det i note 9 anf. a. af Inger Dübeck pp. 52ff.
33. Alf Erlandsson: Skånska Generalguvernementet 1658-1693. Förvaltnings- och arkivhistoriska undersökningar. Lund 1967 (disp.) har ikke behandlet vor jordebog, der jo beror i SRA og ikke i SLA.
34. Jb 1658 inderside af bind: »Inlefwererat vthi Konningl: Rächning-Cammaren af Gouvernamentz Cammareraren walh:^d Iohan Forssman den 11 Octob: 1664.«
35. Se det i note 33 anf. a. af Erlandsson p. 54.
36. Smst. pp. 40ff.
37. Se noter 30 og 31.
38. Jb 1658 bilag indeholdende en fortegnelse over pantsatte gårde, trykt i sin helhed Bornh. Sml. II, 6, pp. 100ff.
39. Smst. bilag med opgørelse over div. gårde, tr. i uddrag smst. p. 101.
40. Om Michael Eckstein og hans forbindelse til Simblegård se Ebbe Gert Rasmussen: Simblegård i året 1658 i Bornh. Sml. 1974. II, 7, pp. 9ff. - En afskrift af Gersdorffs brev til Eckstein på Simblegård 1651 9/9 er trykt i Bornh. Sml. II, 6, pp. 64f.
41. Jb 1658 bilag med fortegnelse over adels- og frimandsgodset, trykt i sin helhed Bornh. Sml. II, 6, p. 102.
42. Smst. bilag, Gersdorffs lensindtægter, tr. i sin helhed smst. p. 103.
43. Smst. bilag, købstædernes afgift til kronen, tr. i sin helhed smst. pp. 102f.
44. Bornh. Sml. II, 6, pp. 11f.
45. Se det i note 33 anf. a. af Erlandsson pp. 211f.
46. Det svenske pengesystem i perioden er særdeles indviklet, men siden 1570 regnedes i sølvmonter (til forskel fra kobbermonterfoden, der indførtes under Gustav II Adolf) vistnok 1 daler à 4 mark örtug à 8 öre à 3 örtugar à 8 penningar (Steen Carlsson och Jerker Rosén: Svensk historia. Stchlrm. 1962. 1, pp. 716f).
47. Se note 28.
48. En morsom lille fejl konstateres i jordebogspagineren, når p. 266 - sikkert ved sjusk - optræder to gange, først på Vestermaries sidste side og derefter på Knudskers første.
49. Se ovenfor bilag I (fra Jb 1658 p. 24).
50. Se smst. bilag II (fra sm. pp. 79f).
51. Se smst. bilag III (fra sm. pp. 423f).
52. Om nummereringen se J. Bulmer: Bemærkninger om Bornholms Bøndergaarde i Bornh. Sml.

1909. 4, pp. 41ff, Vagn Heiselberg: Kongens frie bønder i Rich. Nielsen og Th. Sørensen (red.): Bogen om Bornholm, Aabenraa 1957, pp. 173ff og Niels-Holger Larsen: Bornholmsk byggeskik på landet. Rønne 1983, pp. 12ff.
53. Jb 1658 pp. 1ff med Østerlars er her benyttet som eks.
54. Se det i note 9 anf. a. af Inger Dübeck p. 53.
55. Se ovenfor jfr. ovenfor bilag III. De følgende kursiveringer i teksten skyldes forfatteren.
56. Hemmantallet anføres normalt i alle sogneopgørelser, dog undtaget Poulsker, og herredsopgørelser, undtaget her Søndre herred.
57. Om produktionsenheder se nedenfor.
58. Jb 1658 pp. 423f med slutopgørelsen. - Trods al grundighed med talangivelser og div. sammen-tællinger er det dog gået galt nogle gange som bemærket:
- 1) Slutsummen for limsten anføres til 673 læs, hvilket imidlertid er 14 læs for højt p.gr. a. forkert sammentælling for Nørre herred til 177 i stedet for 163 læs. Tallet bør altså være 659.
 - 2) Slutsum for ved anf. til 3824 læs, som er 6 læs for meget p.g.a. gal smt. for sm. herred til 1026 i stedet for 1020 læs. Tallet bør her være 3818.
 - 3) Slutsum for gæs anf. til 713, hvilket omvendt er 50 for lidt takket være gal smt. for sm. herred til 182 i stedet for 232 stk. Tallet skal nemlig være 763.
- Det synes unægtelig, som om vor jordebogsredaktør har haft en dårlig dag under arbejdet med Nørre herred. En gal smt. vedr. sække for Østre herred til 6 i stedet for 3 er det dog lykkedes at redde i tide, således at sluttallet 15 er blevet det korrekte.
59. Se note 58 vedr. ved.
60. J.N. Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621. Kjbhvn. 1852, pp. 532ff: Udtog af Bornholms Jordebog 1599 1/5.
61. RA DK RTK omfatter til vort brug:
- 1) B 185 2 1588-1660: Akter til korrigeret og forandret Jordebog for Bornholm 1624-1625 indeholdende
 - korrigeret jordebog for 1624
 - smørskyld og kendelsespenge 1624
 - forandret jordebog for 1625.
 - 2) B 188 2 1588-1660 II. Diverse Jordebøger 2. Bornholm indeholdende flg. private jordebøger over gods tilhørende
 - Oluf Kofoed, udateret
 - Hans Grabov, ant. 1624/25
 - Hans Berrildsen, 1623.
 - 3) B 113 2 1572-1660: Designation paa jordegne Bønder og deres Landgilde paa Bornholm 1646.
- På netop denne baggrund er Inger Dübecks bemærkning i det i note 9 anf. a. p. 53, at RA for Hammershus len ikke har jordebøger »længere frem end til 1619« helt uforståelig.
62. Om periodens danske landbrug se Fridlev Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund 1500-1800. Kbhvn. 1978 især pp. 35ff, E. Ladewig Petersen: Fra stændersamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk socialhistorie. Kbhvn. 1980. 3, pp. 73ff og sm. i Aksel E. Christensen m.fl.: Danmarks historie. Kbhvn 1980. 2, 403ff, 507ff og 547ff.
63. Se note 61: Jb 1646.
64. Se smst.: Jb 1625.
65. Se smst.: Jb 1624.
66. Se note 60 med anf. a. af J.N. Hübertz: Jb 1599.
67. Se note 61: Jb 1646.
68. Se smst.: Jb 1625.
69. Se smst.: Jb 1624.
70. Se note 60 med anf. a. af J.N. Hübertz: Jb 1599.
71. Om begivenhederne 1643-46 se M.K. Zahrtmann: Bornholms Tilskikkelser i Christian IV's sidste Svenskekrig i Bornh. Sml. 1909. 4, pp. 101ff og Bornholms Historie. 1934. 1, pp. 232ff.
72. Se ovenfor med note 39 og det i note 40 anf. a. af Ebbe Gert Rasmussen.
73. Se note 61 med de i 2) nævnte private jb.
74. Se smst.: Jb 1646.
75. Se smst.: Jb 1625 og 1624.
76. Se note 60 med anf. a. af J.N. Hübertz: Jb 1599.
77. Se note 61: Priv. Jb.
78. Se de gængse oversigtsværker over periodens politiske historie.
79. Se især Aksel Lassen: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-60. Aarhus 1965, pp. 96ff.
80. Se de i note 62 anf. a. af E. Ladewig Petersen henh. pp. 73ff og 317ff og 503ff.
81. Se note 61: Jb 1625.
82. Se note 60 med anf. a. af J.N. Hübertz: Jb 1599.
83. Se note 61: Jb 1624.
84. Se smst.: Jb 1625.
85. Se det i note 52 anf. a. af Niels-Holger Larsen p. 15.
86. Se note 61: priv. Jb.
87. tr. Kirkehist. Sml. 1889-91. 4. Rk. I. Bd. pp. 469ff.
88. Se ovenfor i teksten under omtale af det andet bilag i rækken indlagt i Jb 1658.
89. Se smst.
90. Jb 1658 pp. 105ff.
91. Smst. pp. 199ff, 288ff og 404ff for Nylars, Nyker og Rø.
92. Se især for landet som helhed det i note 62 førstn. a. af E. Ladewig Petersen pp. 317ff og specielt for Fyns vedkommende Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660. Odense 1973, pp. 436ff.
93. Se det i note 60 anf. a. af J.N. Hübertz pp. 595f.

94. Se note 61: Jb 1624 bl. 120ff (Nylars), 159ff (Nyker) og 168ff (Klemensker).
95. Se smst.: Jb 1646 læg 7 (Nylars) og upag. (for Nyker og Klemensker).
96. Jb 1658 pp. 199ff (Nylars), 288ff (Nyker), 311ff (Klemensker) og 404ff (Rø).
97. Se note 90.
98. Se Christian Stub-Jørgensen: Blade af Hasles bog. Hasle 1963, pp. 54ff.
99. Af praktiske grunde er der ved beregninger i det flg. alene benyttet hele tal, dvs. de i materialet anf. fulde mål (i tønder og pund) og pengeangivelser (hele beløb i daler). Det ville til dette brug være urimeligt tidsrøvende at regne med dele heraf (som mark, skæpper, øre m.v.). Men dette forhold forklarer bl.a. at enkeltheder i tabel 6 ikke er helt overensstemmende.
100. Se det i note 60 anf. a. af J.N. Hübertz: Jb 1599.
101. Se note 61: Smørskyldsopgørelsen 1624.
102. Se det i note 62 førstn. a. af E. Ladewig Petersen pp. 317ff og 503ff.
103. Om problemerne i Ulfeldts lensmandstid se det i note 71 sidstn. a. af M.K. Zahrtmann pp. 257ff, for afsendelsesdatoen 1646 13/8 se den i note 20 anf. følgeskrivelse.
104. Bornh. Sml. II, 15-16, pp. 116ff.
105. Se det i note 60 anf. a. af J.N. Hübertz: Jb 1599.
106. Se smst.
107. Se smst.
108. Se note 58 under 2).
109. Se det i note 60 anf. a. af J.N. Hübertz: Jb 1599.
110. Se note 61: Priv. Jb.
111. Se det i note 60 anf. a. af J.N. Hübertz p. 533 for Jb 1599 jfr. ang. i de i note 61 anf. Jb for 1624 og 1625, hvor det i sidstn. dog siges om skrivertingspenge og sommernødspege, at disse er opgivet i slet mønt.
112. Om pengeforringelsen herhjemme se de i note 62 nævnte a. af E. Ladewig Petersen pp. 336ff og 417ff, for Sveriges vedk. se det i note 46 anf. a. af Sten Carlsson och Jerker Rosén pp. 515ff.
113. Se note 61: Jb 1646.
114. Smst.: Jb 1625 og 1624.
115. For en tolkning af disse se det i note 52 anf. a. af Vagn Heiselberg pp. 175ff.
116. Om de bornholmske arveregler se de i note 52 anf. a. af J. Bulmer p. 61, Vagn Heiselberg pp. 175f og Niels-Holger Larsen pp. 14f.
117. Niels-Holger Larsen anf. a. p. 14.
118. Se det i note 62 førstn. a. af E. Ladewig Petersen pp. 360f.
119. Se note 61: Jb 1624 og 1625.
120. Jb 1658.
121. Se note 61: Jb 1625.
122. Jb 1658.

Landbruget og forsvaret på Bornholm

Af H. E. Skaarup

Indledning

Medens ophævelsen af Vornedskabet i 1702 og oprettelsen af Landmilicen, som senere ledte til STAVNBÅNDETS indførelse, kom til at sætte sig dybe spor i bøndernes vilkår - andre steder i landet, så må det konstateres, at disse ordninger ikke fik tilsvarende konsekvenser i det bornholmske samfund.

Bønderne på Sjælland og Lolland-Falster var stort set prisgivet de lokale godsejeres nåde og unåde med hensyn til den militære tjeneste, fordi det var herremændenes ret og pligt at forestå udskrivningen. Som udskrevne soldater måtte de finde sig i at blive »tampede« og kommanderede på tysk af hvervede befalingsmænd med det resultat, at der udviklede sig en stærk afsky for det militære system. Imidlertid gik udviklingen på Bornholm nærmest i den modsatte retning. Det kan der findes flere årsager til, og nogle af dem vil blive fremdraget i det følgende.

Historisk tilbageblik

Fra de ældste tider bestod Danmarks forsvaret af fire komponenter: Den kgl. hird, riddernes opbud, ledingen og landeværnet. Heraf var de første to stående styrker, som altid var rede til indsats, medens de to sidstnævnte repræsenterede henholdsvis den offensive og den defensive mobiliseringsstyrke.¹ Disse former for forsvar forsvandt efterhånden på grund af den tekniske udvikling, indførelse af ildvåbnene og anvendelsen af hvervede tropper, som var de nationale bondeopbud klart overlegne. Dette medførte, at bønderne »afmilitariseredes«, og at mange af dem gav sig ind under de nærmeste »stormænd« - af hensyn til deres egen sikkerhed. De blev »vornede« (af ordet warthæ = varte = passe = beskytte).

Christian den Fjerde reorganiserede forsvaret af Bornholm i 1613. Kongens buste er fremstillet i 1917 af Fa. L. Hjorths Stentøj i Rønne.

Foto: Henning Sigvardsen.

Anderledes kom udviklingen til at gå på Bornholm. Allerede fra 1149 kom tre af øens herreder ind under ærkebispens i Lund, og fra 1303 til 1522 var hele øen underlagt ærkebispesædet. Noget egentligt bevis for, hvorledes forsvaret var indrettet i denne periode, kan ikke føres, men det synes som om, at landeværnet, den defensive mobiliseringsstyrke, fortsat levede videre som en arv fra de ældste tider. Under ærkebispens styre havde disse naturligt også ansvaret for øens forsvar. Der findes en beretning om et lybsk angreb i september

1509, hvori det lyder: »... at ærkebispens mænd samlede almuen, der værgede sig med hård hånd og sloges en lang stund med fjenden, med et tab af et halvt hundrede mand på begge sider...«²

Dette eksempel viser klart nok, at forsvaret var lagt i hænderne på ærkebispens folk på øen, men ... suppleret af almuen, landeværnet, altså bønderne. Man kan også forestille sig, at med det store kirkebyggeri i 11-1200-tallet har der udviklet sig et sogneforsvar på Bornholm, ligesom det skete andre steder.

Lybækkertiden

Det var først efter, at bønderne havde lidt nederlag til lybækkerfogeden, Bernd Knoops, hvervede ryttere i august 1535, at almuen blev totalt afvæbnet. Zahrtmann skriver derom: »Hin dag ved Egla gjærde gik Bornholmernes ældgamle sogneforsvar til grunde...« Længe gik der dog ikke, før end de atter bevæbnedes.

Schweder Ketting, Lybæks foged på Bornholm, mobiliserede atter bønderne og udrustede dem med våben under 7-års krigen (1563-1570). Som den danske konges lensmand - med pligt til at forsvare pantet imod kongens fjender, havde han retten til at kalde bornholmerne under våben (landeværnspligten). Han samlede bønderne i feltlejre og uddannede dem ved hjælp af sine hvervede knægte i betjening af kanoner og musketter. At bønderne just ikke var begejstrede for denne nye form for militær tjeneste fremgår af et brev, som Schweder Ketting skrev til senatet i Lybæk: »... Jeg har samtlige tyske knægte og alle bønderne så temmelig vel udrustede, er flittig dag og nat, ligger selv ved stranden og tvinger, ved hård disciplin og trussel om dødsstraf, bønderne til at værges selv. Jeg frygter for, at det ellers snart ville tage en anden vending, hvad Gud nådigst måtte forhindre.«³ Nogen ligefrem begejstring for militærtjenesten fra de bornholmske bønders side kan ikke udledes af disse linier. Til trods herfor synes denne indstilling at have æn-

dret sig. Efter nogle heldigt afviste svenske landgangsforsøg, voksede bøndernes selvtilid og tro på nytten af et godt forsvar, og de følte, at de under en energisk ledelse var i stand til at løse forsvarsopgaverne. Denne indstilling skulle komme til at sætte sig spor i det bornholmske samfund århundredere fremover.

Forholdene i 1600-tallet. Christian IV

Den helt skelsættende begivenhed for det bornholmske forsvar indtraf i kong Christian IV's regeringstid. Nu blev øens forsvar organiseret efter kongens ideer, som gik ud på at anvende øens egne kræfter. Der er foretaget mange undersøgelser for at fastslå, på hvilket tidspunkt den bornholmske Milice egentlig er blevet oprettet. Ifølge forfatterens egne undersøgelser må dette være sket inden udbruddet af Kalmarkrigen i 1611. En historiker ved navn Slinge skrev i 1749 Christian IV historie, hvori han bl.a. oplyser: »År 1608 aflagde kongen et besøg på Bornholm, hvor han beskikkede alle ting således - at han delte landet udi visse kaptajnskaber og roder, og takserede dennem for hvor mange mænd de skulle udgøre, både til hest og til fods - for at afværge alle fjendtlige overfald - om nogen kom - så at landet sig selv kunne forsvare. Så forordnede han og hvorledes Hammershus fæstning skulle forbedres og bestyrkes, hvortil de bønder, som ikke var jordegne måtte hjælpe med deres arbejde.«⁴

Lige inden krigsudbruddet i 1611 kunne lensmanden på Hammershus, Hans Lindelow d.æ., straks sætte landeværnspligten i kraft. Forfatteren N. P. Skovgaard henviser til dette tidspunkt som Milicens oprettelsesdato, idet han også citerer Slinge: »Lensmanden på Gulland (Gotland) blev befaleet, at have alting udi god agt, og at holde vagt ved søkanterne med varder og ild-bauner, så og at fordele den unge almue udi visse roder, og lade dennem vel øves udi at omgås med adskillige krigs-gewehr, og at stille sig udi orden og raderne at fordoble med andet mere. Det samme blev og foran-

staltet på Borringholm, på det at fjenden nogen steds skulle ville vove sig til der at gøre landgang, de da kunne finde modstand.«

I efteråret 1611 fik lensmanden på BORNHOLM en kgl. ordre om at hverve en rode landsknægte til at indøve bønderne i våbenbrug, men da disse opdagede, at de selv skulle betale sold til de fremmede samt også indkvartere dem, så klagede de til øvrighederne. Købstædernes borgere fik nu pålæg om at deltage i omkostningerne til øens forsvar, og dermed var der sat et lighedstegn mellem bonde og borger, som var usædvanligt i datiden. Fra denne tid forekommer en skat på Bornholm, som kaldes »Knægte-Penge«, og det formodes, at den var bestemt til at dække lønning og indkvartering af disse landsknægte.⁵ Men som det så ofte går med skatter - de har en evne til at leve videre, selv om årsagen til deres indførelse for længst er forsvundet. Bl.a. fik Jens Pedersen Kofoed som LANDSKAPTAJN 200 Rigsdaler i løn, hvortil kom 83 Rdlr. i knægtepenge fra bønderne.

De mange forpligtelser, som de bornholmske bønder igennem tiderne havde fået pålagt i relation til Hammershus, så som byggearbejder, ægtkørsel af enhver art, hoveri i forbindelse med driften af borgens landbrug, leverancer af brændeved, Limensgadekalk, kørsel af vand i tørre somre o.m.a., skal ikke behandles her, for med slottets forfald og ophør som forsvarsværk og statsfængsel i perioden 1683 til 1743, opførte disse ydelser og erstattedes med permanente skatter.

Christian IV havde i 1613 og i 1624 aflagt besøg på Bornholm og havde under disse besøg inspiceret Milicen. Organisationen af denne omfattede oprindeligt 4 herredskompanier og et antal bykompagnier. Senere kom flere enheder til. Kongen udstedte en ordre til lensmanden, som gik ud på, at denne skulle tilrettelægge øvelserne så bekvemt som muligt for almuen, idet disse skulle foregå på flere forskellige steder på øen, således at der ikke blev spildt for me-

gen tid med hen- og tilbagemarcher. Denne grundregel blev overholdt lige til Milicens nedlæggelse i 1867.

Begivenhederne i forbindelse med det svenske angreb på Bornholm i 1645 og kampen ved Nexø og Malkværn skansen, er velkendte. Lensmanden, Holger Rosenkrantz, lod mandskab og officerer i stikken og overlod kampens førelse til Milicens majorer og kaptajner, som lod sig narre til at indgå en akkord med admiral Wrangel om kampens ophør imod betaling af en brandskat. Ved den efterfølgende retssag kom de bornholmske ledere så at sige »i klemme« mellem kongen og Rosenkrantz, hvilket resulterede i, at de blev domfældte. At der skulle have været tale om egentligt forræderi fra deres side er udelukket. Det ses da også bedst af, at da Frederik III var blevet konge, og da adelens magt var blevet stækket, så blev de benådede. Meget tyder på, at der er tale om et justitsmord.⁶

For Milicens bønder synes disse begivenheder ikke at have fået den helt store betydning. Man havde vist sin kampvilje, men man var blevet slet ført, og denne indstilling gjorde tilsyneladende ikke skår i ønsket om fortsat at yde en indsats til forsvar af hjemstavnen.

Afståelsen til Sverige i 1658 betød en kortvarig nedlæggelse af Milicen. I henhold til afståelsesbetingelserne blev alle kongens våben og tilhørende udrustning oversendt til København. I juni måned lod Printzenskøld alt mandskab på øen opføre i rullen, idet han fik ordre til at udskrive bornholmerne til svensk krigstjeneste. 350 mand afgik til Stettin, 50 ryttere til Riga og 40 båds-mænd til Helsinborg. De sidstnævnte var dog alle fra fiskerlejerne og købstæderne.

Selv om bortsendelsen af henved 400 mand, set med vore øjne, ikke var noget stort antal, så var det dog dengang ca. halvdelen af samtlige voksne mænd på landet, idet købstæderne, som nævnt, gik fri. Hovedparten af de udskrevne vendte dog tilbage i løbet af de næste par år, men det er givet, at netop disse udskrivninger til frem-

med krigstjeneste, må have gjort et dybt indtryk på en befolkning, hvis forestillingskreds næppe rakte ud over hjemsohn, herred og »vort land Bornholm«. ⁷

Opstanden den 8. dec. 1658 havde sin rod i Nørre- og Vestre herred, såvel i kredse på landet som i byerne. Nok var Milicen blevet aftakket, men det må formodes, at der alligvel befandt sig en del skjulte våben rundt omkring. Det nøje kendskab til hver mands nationale holdning, som netop militstjenesten gav et godt grundlag for, *kan* have været medvirkende til udvælgelsen af de bønder og borgere, som opstandens ledere lod alarmere hin mindeværdige aftenstund ved Hammershus. Denne styrkes sammensætning, bevæbning og disciplin, var en forudsætning for at opgaven, borgens erobring, kunne lade sig gøre. Nu gik alting heldigvis godt, og bornholmerne kunne i det nye år glæde sig over de privilegier, som kong Frederik III, i en lidt »løs« form lovede dem til gengæld og tak for deres indsats. Først og fremmest løftet om, at de aldrig igen skulle afstås til Sverige. Dernæst løftet om, at de aldrig skulle udskrives til krigstjeneste udenfor Bornholm. De friske erindringer om Printzenskjølds udskrivninger til den svenske krigsførelse gjorde nok dette løfte til noget ganske særligt glædeligt. Der var dog knyttet betingelser dertil, som for datidens bornholmere ikke spillede nogen videre rolle, men som senere nok fik en vis betydning. Det fastsloges nemlig: »... at bemeldte lands indvånere fremdeles *udi deres troskab standhaftigt forbliver og tilhjelper fjenden af al magt der fra landet at afværge*...« Det var altså lige fra begyndelsen et krav, at befolkningen selv skulle opretholde et forsvar ⁸. De følgende konger bekræftede privilegierne, samt de heri givne vage løfter. Herom forklares bl.a. i et kgl. brev fra Christian VIII: »Bornholmerne have bestandigt været frie for udskrivning og har i mange år nydt godt af det dem allernådigst givne løfte.« På baggrund af, at næsten alle bornholmere tjente det meste af deres liv i Milicen, så har

løftet om at være frie for udskrivninger altid været tolket, som det at være fri for at gøre militær tjeneste udenfor Bornholm. Denne opfattelse blev indtil 1867 grundlaget for det bornholmske forsvar og respekteredes af alle.

Hvilke virkninger fik denne bestemmelse så? Der er næppe tvivl om, at almuen på Bornholm følte en vis stolthed over denne særordning. Tjenesten som soldater i Milicen, hvor de mødtes på lige fod og under ledelse af deres egne bornholmske befalingsmænd, skabte en større social forståelse, og det, at forsvaret omfattede både store og små i samfundet, var i høj grad med til at udjævne standsforskelle. De patriarkalske samfund, som man levede i ude og hjemme, blev uden større vanskelighed naturligt overført på den militære tilværelse. Da man generelt havde forståelse for nødvendigheden af at have et forsvar på øen, så underkastede man sig også de ubehageligheder, som dette medførte.

Det er derfor også typisk, at de fleste ældre egnsbeskrivelser om Bornholm alle medtager et stykke om bornholmerne og deres særlige forhold til Milicen. Den ældste af sådanne beskrivelser er Rasmus Pedersen Ravns »Bornholms Krønike« fra 1671: »... De, som ere i deres mandealder, 30-40 eller ved 50 års alder, ere uforfærdede, modige og kønne udi sind og styrke, deres fjender at imodgå, når de ikkun ret anføres, som vi så et eksempel på under oberst Michael Eckstein, men de finge læst og påskrevet. Sådant er ofte sket. De unge mandspersoner på 20 eller 24 ekserceres under Milicens brug, lærer også behændigen med deres gevær at omgås, så man end skulle forundre sig derover, at bondefolk sådanne stykker undertiden skulle vove.« Dette skudsmål holdt sig op gennem tiderne. ⁹

Forholdene i 1700-tallet

Indførelse af strammere disciplin.

Medens begivenhederne i 1600-tallet tydeligt havde vist nødvendigheden af at have

et ordentligt forsvar på Bornholm, så fortsatte dette dog kun at være tilfældet i den første fjerdedel af det nye århundrede. Krigsbegivenhederne i 1700 og fra 1709-20 under Den Store Nordiske krig kom til at betyde væsentlige udvidelser af Milicens styrker. Først og fremmest øgedes rytteriet, som sammen med nationalinfanteriet og herredskompanierne på landet udgjorde i alt ca. 1500 mand, alle af bondestanden. Dertil kom et transportvæsen med udskrevne køretøjer til brug for de mobile reserver, hvilket også i perioder kom til at belaste bønderne. Til dette kom, at den danske flåde benyttede Bornholm som base, hvortil den indbragte syge og sårede, fanger, som skulle bevogtes, og i øvrigt forsynede sig med proviant og erstatningsmandskab. Fra tid til anden strandede svenske skibe, eller det kom til skudvekslinger mellem den svenske flåde og øens batterier. Enhver kunne se det nyttige i at have forsvaret i orden.

I 1702 havde kongen ophævet VOR-NEDSKABET ovre med det formål at lette bøndernes vilkår. Desværre blev denne nye frihed straks fulgt op af en ny forsvarsordning, oprettelsen af Landmilicen, der senere førte til indførelsen af STAVNSBÅNDET. Årsagen til dette var i højere grad manglen på arbejdskraft på landet, end de militære årsager, som i hovedsagen fik skylden. Ulykkeligtvis medførte det sidstnævnte - i andre landsdele - en modstand og skræk for den militære tjeneste, som blev lagt for had blandt bønderne. En af årsagerne til dette var i høj grad, at reglementer, strafferegler og kommandosprog vel passede til kongerigets hvervede tropper, men slet ikke til bondesoldaternes psyke og forudsætninger. Omend forholdene på Bornholm på ingen måde kunne sammenlignes med de, som rådede ovre, så »smittede« de dog af på Milicen. Nye og strengere strafferegler blev indført, således opstilling af træhest på eksercerpladserne (og foran Hovedvagten i Rønne). Den militære hilsen indskærpedes (man skulle lægge hånden på

huen), og befalingsmændene »strammede tonen«. Dette passede slet ikke de bornholmske bønder, hvis standsfølelse og udstrakte forståelse for de nedarvede traditioner og deres værd, reagerede stærkt imod de nye forordninger. I denne forbindelse opstod der klager og et ligefremt mytteri blandt østre herreds infanterister. Af syndelig kongelig nåde gik de ansvarlige dog ram forbi, medens den, som havde skrevet klagerne, måtte vandre i »slaveriet« på Bremerhold.¹⁰

De nye regler havde dog også adresse til befalingsmændene. Det blev forbudt at behandle mandskabet med skældsord, hug eller slag. Dog - : »...om nogen måtte vise sig modvillige - og ej vil give agt på vejledning og indøvelse, så skal hug og slag ske med en sådan moderation, at ingen tager skade på sit helbred eller lemmer i nogen måde. Forømmer nogen sig herimod, skal han ikke alene have sin rang forbrudt, men også straffes efter sagens natur.« Men hug og slag, samt »Herrens formaninger« hørte jo så at sige med til datidens almindelige opdragelse og var en del af »det daglige brød« - så ligefrem at bestemme, at det skulle ske med moderation - det var noget helt nyt og moderne. Omsorgen for mandskabets ve og vel gav sig udtryk også på anden måde: Der kom bestemmelser, som skulle forhindre drikkeri og slagsmål mellem soldaterne: »Ingen underofficer må holde kro eller sælge og udtappe øl eller anden drikkevarer til soldaterne,« og det var især forbudt at sælge sådanne varer ved eksercerpladserne. Skulle det alligevel ske, så skulle varerne konfiskeres, og af den stedlige sognepræst fordeles mellem sognets fattige, medens den pengebøde, som den skyldige måtte betale, skulle tilfalde Kommandantens kasse. Forbudet gjaldt dog ikke de privilegerede kroer, men det var disse forbudt at skænke stærke drikke til soldaterne - ja det tilføjes endda, at det var forbudt at lade soldaterne beskue sådanne varer.

Ingen over- eller underofficer måtte modtage særtjenester, penge eller gaver fra

deres underordnede. Dette forbud gjaldt over hele landet, men blev ved en kongelig skrivelse til Kommandanten på Bornholm i særlig grad indskærpet. I denne henseende synes Milicen at have været særlig inficeret. Hvor let var det ikke for en kompagnichef, der var gårdejer, at fritage en af sine egne karle for en strandvagt eller anden tjeneste, såfremt der var et stykke arbejde på gården, som nødvendigvis skulle gøres. Eller hvor nemt var det ikke at begunstige medlemmer af familien ved at fritage dem for en søndagseksercitstur? Undertiden kunne det også knibe med at overholde lydighedspligten overfor visse foresatte. I 1751 måtte Kommandant Kruse udstede følgende ordre: »Erfaringen har vist, at mange ryttere, dragoner og musketerer har såre ringe respekt for deres overofficerer, som de ere disse skyldige. Det befales derfor nu, at de har at respektere deres foresatte og ufortrødent efterkomme disses befalinger. Skulle een og anden sætte sig herimod, skal samme uden al nåde straffes på livet. Rønne 28. Januar 1751. Signeret KRUSE.« Mon ikke at flere militssoldater har glædet sig over, at tanker, trods alt, altid er toldfrie? Det er tænkeligt, at disse brydninger mellem den »gamle, nedarvede ånd i Milicen« - og de nye og fremmedartede forordninger, netop er fremstået ved, at de sidste rester af VORNEDSKABET nu forsvandt fra Bornholm. Kongen lod i 1744 alt sit vornedgods m.m. bortsælge ved en auktion i Rønne. Hermed blev 234 ejendomme solgt til selveje, og dette har utvivlsomt øget selvfølelsen blandt de mange nye selvejerbønder. Selv om det undertiden kom til uoverensstemmelser mellem bønderne og deres officerer, rokkede dette dog ikke ved grundholdningen til forsvaret af hjemstavnen.

Den lange fredsperiode efter Den Store Nordiske Krig kom til at betyde indskrænkninger i de midler, som kunne afsættes til rigets forsvar. Økonomien var slet, udgifterne store, og det kom - uretfærdigvis - også til at gå ud over landets billigste forsvarsen-

hed, nemlig den bornholmske Milice. Her prøvede man at få midlerne til at række ved at indskrænke skydning, vagttjeneste og eksercits. Dette passede dog ikke alt mandskabet, men at klage direkte, det vovede man alligevel ikke. Borgerkompagniet i Nexø fandt så på en udvej. To af byens kendte mænd skænkede kompagniet en ny fane og satte følgende inskription på den: »Man fejhed os ej kan med ret og skel bebrejde - når med tilladelse i fred og ej i fejde - for vagt og eksercits vi blive holdte frie - For fanens givelse til Nexø Compagnie - Hans Peter Rasmussen og Jacob Diderik Slamberg.« Denne påskrift må siges at være et klart udtryk for forsvarsviljen i 1779. Fanen hænger nu på Forsvarsmuseet i Rønne til ihukommelse for nulevende og kommende slægter.

Soldaternes pligter og rettigheder

Fra gammel tid havde det været skik, at landfolket (bønderne) havde fået deres militære uddannelse om søndagene efter kirketid. Dette skete over hele landet, og det havde, udover det rent militære formål, også den betydning, at »kirkestævnet« (forsamlingen af næsten alle sognets indbyggere) fungerede som øvrighedens talerør. Her meddelte præsten de nye ordrer fra amtmænd, kommandant eller guvernør, foretog efterlysninger af bortblevne soldater, gav meddelelse om sessions afholdelse, vejarbejder m.m. foruden alle rent kirkelige meddelelser, som f.eks. ægteskabs lysning, dåb, konfirmation, bispevisitats etc. Det var også præsternes opgave at påse, at mandskabet vedligeholdte deres kristne børnelærdom, og at de gik regelmæssigt til alters. I forbindelse med visitats blev de fritaget for søndagseksercitsen, men måtte i stedet stille til overhøring af provst eller bisp. Det var kommandantens pligt at bestemme på hvilke søndage, der skulle ekserceres, samt på hvilket tidspunkt, der skulle holdes »generalmonstring«. I denne forbindelse var det ham pålagt at tage størst muligt hensyn til landbru-

gets øjeblikkelige situation. Generelt ekserceredes derfor ikke i såtiden om foråret og heller ikke i høsttiden. Højtiderne ved jul, påske og pinse var ligeledes eksercerfrie. Om sommeren varede eksercitsen i 2 timer og om vinteren kun i 1 time. Øvelserne foregik som regel på den ved kirken liggende eksercerplads, som normalt var på ca. 4 tdr. lands størrelse. Det kunne dog ske, at præsten i tidens løb »kom til« at inddrage dele af eller hele pladsen til sit private jordbrug. På denne måde forsvandt f.eks. pladsen i Rø med tilhørende skagelfald. Præsterne havde også pligt til at afslutte deres prædiken så betids, at mandskabet ikke kom for sent til den militære uddannelse. Pligten til at deltage i eksercitsen var ikke ens for alle. De yngste (nykonfirmerede), samt de »uøvede« (de tungnemme eller modvillige) havde flere eksercerdage end det gamle mandskab. Senere, da gymnastikken blev indført omkring 1820, begyndte det yngste mandskab med gymnastik i stedet for eksercits. Dragonerne eksercerede normalt til fods. Kun nogle få dage hvert år var afsat til øvelser til hest. Selv om dette kan synes mærkeligt i vore dage, så skal det huskes, at selve begrebet »Dragon« egentlig betyder den soldat, som i hovedsagen kun anvender hesten som et transportmiddel, medens han fører selve kampen til fods. Der var altså en god mening med den megen fodeksercits, omend den absolut ikke var populær blandt mandskabet. Indtil fremkomsten af det »lette infanteri«, jægerne, var dragonerne dog Milicens mest yndede tjenestegren, eller våbenart. Dragonhestene blev udskrevet fra ca. 500 af øens bedste gårde og præstegårde. Normalt stillede disse gårde også en dragon, delvis udrustet. Hvis ejeren ikke selv red sin hest, måtte han stille en anden kvalificeret rytter i sit sted. Det siger sig selv, at dragonerne opfattedes som repræsentanter for øens elite - ikke så meget for deres militære færdigheders skyld, snarere fordi de kom fra de større gårde - det var dette, som gav anseelse på landet. Udskriv-

ningsgrundlaget, hartkornet, var da også et omstridt grundlag, og det blev revideret flere gange i tidens løb. En meget væsentlig ulempe ved den militære tjeneste var de rigoristiske regler med hensyn til bopælen. Det var netop på dette område, at man på Bornholm kom nærmest til de forhold, som Stavnsbåndet medførte på Sjælland - dog betydelig mere stramme, fordi de varede hele livet for bornholmerne. Ingen mand måtte tage ophold uden for sit kompagnis område uden først at melde dette til sine foresatte. Fravær fra bopælen, som ikke blev meldt, resulterede altid i en efterlysning fra alle øens prædikestole, hvorfra enhver opfordredes til at angive den arme synder. Officererne havde pligt til omgående at arrestere vedkommende og aflevere ham i Hovedvagten i Rønne. Den efterfølgende rettergang resulterede altid i en dom på mindst 8 dages vand og brød. Ligeledes var det forbudt at rejse bort fra øen uden forudgående tilladelse fra kompagnichef og kommandant.

Milicens mandskab var opdelt i to kategorier: I. Det nationale mandskab eller de »regulære tropper«. II. Herredsmændene og Borgerne. Den første kategori omfattede artilleristerne, dragonerne og infanteristerne (senere også jægerne), som alle fra midten af 1700-tallet fik våben og udrustning fra de militære arsenaler. Tidligere skulle man selv møde med udrustningen. Den anden kategori måtte altid holde sig selv med såvel våben som udrustning. Først hen i 1800-tallet fik de lov til at købe udrangerede militære våben og føringsmidler, dog med pligt til at vedligeholde dem for egen regning.

Det regulære mandskab udgjordes af bønder under 50 år. Når de nåede denne alder blev de overført til herredskompanierne, hvor de så forblev til deres død. Denne opdeling var en reminiscens fra Christian IV's dage, da Milicen kun bestod af de 4 herredskompanier og det borgerkompagni, som var i herredet, men efterhånden som befolkningstilvæksten havde gjort sig gæl-

Uniformeringen af de bornholmske soldater begyndte først omkring 1700. Oprindeligt syedes uniformerne i hjemmene, senere udleveredes de fra Milicens depoter, men kun til en del af styrken. F.eks. holdt Herredskompagniernes mandskab og Borgerkompagnerne sig selv med udrustning langt op i tiden. Uniformssnittet afspejler datidens civile påklædning. Planchen er fra 1730-50 og viser, at bønderne ved alle 4 Herredskompagnier var iklædt grå kofter med gule og grønne opslag.

Foto: Forsvarsmuseet.

dende, havde man ændret på organisationen. Man havde opdelt mandskabet i våbenarter og dertil i »de unge og de gamle«. Forsvaret havde nemlig brug for dem alle, såfremt det skulle blive alvor. Herredsinddelingen bibeholdtes også, fordi den var praktisk. Den tilgodeså kravet til øforsvaret: Alle våbenarter var repræsenterede i hvert herred, og der var samtidig en ret ligelig fordeling af aldersgrupperne. Dette betød en vis generationsopdeling indenfor herredet, men unge og gamle øvedes ofte sammen og kendte hinanden. Ofte fandtes tre generationer af samme familie, som gjorde tjeneste sammen. Dette var medvirkende til en god korpsånd og en na-

turlig subordination overfor de foresatte - man ville nok ikke gerne »kvaje sig« for øjnene af en fader og bedstefader!

Tjenesten var, bortset fra søndagseksercitsen og de to årlige mønstringer, en for majoren og en for kommandanten, ikke særligt belastende. Den bestod som oftest i »omgangstjenester«. Strandvagt, batterivagt, hovedvagt, ordonnanstjeneste hos kommandanten, eller »løber« for kompagnichefen - og for dragonerne »postordonnanstjenesten«. Alle disse forskellige opgaver tildeltes af cheferne, som havde pligt til at påse, at de blev fordelt ligeligt mellem alt mandskab. For officerer og underofficerer var tjenesten dog strengere. Som regel måtte de hvert år inden generalmønstringen møde på Galløkken i Rønne for at deltage i repetitionskurser i eksercits og skydning - og ikke mindst kurser i at føre kommando. Herudover var de unge officerer og underofficererne ideligt beskæftigede ved søndagseksercitsen og måtte meget jævnligt foretage inspiceringer af strand- og batterivagterne, baverne og hovedvagten. Cheferne selv måtte foretage kontrol af depoter, inventar i batterierne, ammunitionsoptællinger, våbeneftersyn og udfærdige en masse forskellige indberetninger. Dog fik de et - selv efter tidens målestok - mindre årligt vederlag.

En eller to officerer fra hvert kompagni måtte møde hos kommandanten, én gang hver måned på den sidste hverdag for at påhøre og nedskrive månedens »parole« (ordrer for den næste måned, samt »kendeord« til brug ved identifikation af egne styrker).

Når man tager i betragtning, at Milicen omkring 1814 havde henvend 20-22 forskellige kompagnier, så forstår man, at det var et ganske stort selskab, som hver måned samledes i parolesalen hos kommandanten. Fra hvert kompagni medførte en af officererne kompagniets egen parolebog, hvori han indførte alt det, som vedrørte hans kompagni, samt alt det, som kompagniet i øvrigt måtte vide besked med: nye ordrer,

ændringer til gamle bestemmelser, inspektioner, øvelser, efterlysninger, uniformsbestemmelser, våbeneftersyn o.m.a. Det må erindres, at der ikke fandtes telefon, intet postvæsen, ingen radio og ingen effektive kopieringsmidler. Fordelingen af kommandantens meddelelser foregik mundtligt og kun sjældent i form af »rundsendelsescirkulærer eller skrivelser«. Hjemkommen fra »parolen« var det chefernes pligt at videregive denne til de øvrige befalingsmænd og mandskab ved kompagniet. Dette gjaldt f.eks. især månedens »kendeord«. Kendeordet var et ord, som brugtes til identifikation mellem poster og patruljer, samt når befalingsmændene foretog inspektioner. Mødet i kommandantgården tjente også det formål, at kommandanten regelmæssigt traf sine kompagnichefer, og det var naturligvis af den største betydning, men det var også en stor belastning for de mødende, i de fleste tilfælde måtte de bruge en hel dag incl. hen- og tilbageturen, der foregik til hest. Det er ikke påvist, at en eller anden har ladet sig repræsentere ved en nabo-kompagnichef. Mødte man ikke personligt, blev man tilsagt til møde på en anden dag, og så »lå der en straffesag i luften«. Dog må det retfærdigvis siges, at disse møder også benyttedes til at belære deltagerne, såvel på det militære - som på det civile område. I 1830'erne lod kommandanten således opstille en betydelig samling af bornholmske mineraler i parolesalen, ligesom man der kunne købe en bog om Bornholms geologi, skrevet af H.C. Ørsted. Milicen fik også fra tid til anden bøger skænket af »Efterslægtsselskabet på Bornholm«. Disse bøger blev rundsendt til kompagnierne og henlagdes til sidst i Hovedvagten, hvor de var til rådighed på de lange vagter. Også fra »Bibelselskabet« fik man dettes udsendelser, der ligeledes blev fordelt til alle.

Vi er i den heldige situation, at flere af disse »Parolebøger« er blevet bevarede for eftertiden. Det drejer sig i hovedsagen om bøger, der er skrevet i tiden 1735 til 1867, og som er blevet afleverede til Bornholms

Museum. Desværre er de ikke i kronologisk orden, der mangler flere, men det er bøger, som har tilhørt kompagnichefer eller andre officerer ude på øen. Originalerne, d.v.s. kommandantens parolebøger, findes desværre ikke mere. Det gør imidlertid en anden slags, nemlig »Mønster-rullerne«. Det var lister over mandskab, udrustning, våben og heste, som hver eneste kompagnichef måtte udfærdige hvert år pr. 1. november. Listerne indeholdt oplysninger om: Navn, alder, tjenestealder, armatur nr., bopæl, evt. hest, dens alder, køn, lød, størrelse, hvor opstaldet, ejer m.m. Disse lister blev indleverede til kommandanten, som videresendte dem til foresatte myndigheder. De findes nu på Rigsarkivet/forsvarets arkiv.

Men der var andre forhold, som også hørte til kompagnichefernes ansvarsområder, f.eks. tilladelse til ægteskabs indgåelse. Enhver soldat måtte ansøge sin foresatte chef om tilladelse til at indgå ægteskab. En sådan ansøgning medførte et forhør for at undersøge, om den pågældende ikke allerede havde lovet en anden pige ægteskab. Ansøgeren måtte overfor præst og kaptajn aflægge ed på at være »fri«. I visse henseender kunne det være en fordel at være soldat. Var det nemlig sådan, at ansøgeren tidligere havde begået »lejemål« (uægteskabelig omgang med fruentimmer), hvilket var strafbart for civile, så gjaldt dette ikke for soldater. Første gang var de straffrie, men måtte anden og tredje gang lide den normale straf, nemlig henholdsvis 4 uger på vand og brød og fæstningsarbejde på ubestemt tid. Betingelse for et giftermål var i øvrigt, at ansøgeren kunne bevise, at han selv alene eller i forbindelse med dokumenteret medgift, havde en sådan årlig indtægt, at parret ikke kom til at ligge samfundet til byrde. Med de forhold, som herskede i det bornholmske lokalsamfund på den tid, var det tvivlsomt om nogen kunne »snyde« med denne bevisførelse. For officerernes vedkommende var bestemmelserne i forbindelse med giftermål også strenge. Ikke

alene skulle det økonomiske være i orden, men også stand og social position skulle tages i betragtning. Som regel klarede man sig dog meget godt her på Bornholm, hvor det gamle ordsprog om »Krage søger Mage« fortsat havde stor gyldighed. Igennem mange år måtte de bornholmske officerer selv betale til den af kongen oprettede enke-kasse, men det bortfaldt senere. En lille social gevinst fik de piger, som giftede sig med officerer, de blev nemlig fruer - til forskel fra de andre, der ved ægteskab med civile, kun blev »koner eller madammer«.

Fra gammel tid havde Milicens soldater haft pligt til at deltage i det militære byggeri. Ja egentlig stammede denne pligt jo allerede fra middelalderen, da konger og stormænd udskrev bønderne til at arbejde på borge og fæstninger. Som soldater havde de bornholmske bønder måttet arbejde på Hammershus befæstning og senere på Christians ø og Kastellet i Rønne. Bønderne var meget utilfredse med dette tvangsarbejde og klagede ofte herover. Ved bygningen af Kastellet klagede bygmesteren, kaptajn Peter Jacob Wilster, over, at han aldrig fik det lovede antal soldater, som havde fået ordre til at melde sig på byggepladsen. Arbejdet skulle udføres efter tur med et kompagni ad gangen, men når turen kom til et kompagni, så forstak hovedparten af soldaterne sig i skov eller mark og mødte aldrig op til trods for trussel om retsfølging. Belært af disse sørgelige erfaringer lod man ca. 100 år efter alle de nye depoter opføre ved lokale håndværkere. Et andet byggeri, som dog altid blev udført af mandskabet, var opførelse af de mange skanser og batterier langs kysterne. Dette arbejde udførtes under ledelse af artilleriets officerer. I mange år derefter blev vedligeholdelsen af disse anlæg foretaget hvert år i juni måned. Til dette arbejde måtte borgerkompagniernes ældste mandskab dog også deltage med heste og vogne. Til brug ved udbedringen var der til hvert anlæg udlagt 1-1 ½ td. land græsjord, da de fleste var opbyggede af græstørv.

En anden pligt, som var pålagt bønderne, var de såkaldte ægtkørsler. Systemet var, ligesom bygningsarbejdet, af ældgammel karakter. Bønderne måtte dengang transportere sten og »Limensgadekalk« til kirker og borge. Til Hammershus måtte de også transportere brænde, mellem 3000 og 4000 læs ved årligt, hvortil kom vand i tørre somre. Senere måtte de deltage i driften af slottets tilliggender. Det hele betød mange dages slid med heste og vogne. Senere, da slottet ikke længere var i brug, levede ægtkørslerne videre, men nu som skatter og afgifter. På et andet område fortsatte de dog at være i brug, men med et andet formål. Eksempelvis blev vogne og heste udskrevet hos bønderne til transport af de militære reserver, våbentransporter ell. lign. En særlig form for ægtkørsel, som overlevede længst, var transporten af officerer, som skulle på inspektion. At dette var et gode for de pågældende ses bedst af, at kongen tildelte retten til at benytte dette system, som et led i pensionsordninger. I et afskedspatent for premierløjtnant Niels Nielsen Sommer, udstedt af Frederik VI i 1809, hedder det bl.a.: »... at bemeldte premierløjtnant samt hans tjenere og sager, ej alene skal have fri og uhindret passage, men endog al god befordring og assistance...« Det siger sig selv, at når en pensioneret officer kunne tilkomme fri transport for sig selv og sin husstand, så havde bønderne nok at gøre. Man forstår vel, at de gjorde indsigelser. I midten af 1800-tallet blev retten til at rekvirere ægter meget indskrænket. Der blev udfærdiget fortegnelser over de, som havde ret til at benytte sig af systemet, og de pågældende bønder fik udbetalt et vederlag for hver kørsel (gennem amtsstuen). Normalt blev det organiseret sådan, at en kørsel kun kunne rekvireres indenfor samme herred, ved grænsen til næste herred ventede så en anden bonde med friske heste og vogn. Drejede det sig f.eks. om en militær transport med våben, kunne en deling dragoner være udskrevet til eskorte.

Som tidligere nævnt var det kompagni-

chefernes opgave at fordele tjenestebyrden så ligeligt som muligt. Dette kunne bl.a. ske ved, at der blev givet tilladelse til at bytte vagter. Ansøgning om at bytte vagt måtte dog ske i meget god tid, og der kunne kun byttes indenfor samme kompagni. Forseelser imod denne regel straffedes normalt med 3 dages vagtarrest på vand og brød i Hovedvagten i Rønne. I denne forbindelse skal det nævnes, at der fandtes flere forskellige vagter, hvor der fandtes arrestlokaler. Dette var f.eks. tilfældet ved flere af borgervagterne i byerne. Borgervagternes opgave var hovedsagelig kontrol med ind- og udsejlene skibe og disses passagerer samt opretholdelse af ro og orden. Det skal erindres, at ingen mand over konfirmationsalderen måtte forlade Bornholm uden skriftlig tilladelse fra sin kompagnichef og kommandanten. En sådan rejsetilladelse kunne se således ud: »Soldat nr. 259 Niels Hendrichsen af 2'det Infanterikompani (Østre herred) begjærer om Tilladelse til at gøre en Rejse til Carlsbavn i Sverige med åben båd sammen med flere, for at igjenkøbe deres i October Måned 1812 af Engelskmand til Sverige opbragte Fiskerquase. Fra min Side haves intet imod denne hans ansøgte Rejse at erindre, når Vedkommende Øvrighed (Kommandanten) ham samme vil tillade. Åkirkeby, den 16'de October 1814. signeret Therkel Sonne, Kompagnichef. - Tillades: sign. P. Hoffmann.¹¹ Desværre vides det ikke, om rejsen fik det ønskede resultat, men sagen er nok ret typisk for netop denne periode. Under krigen 1807-14 opbragtes nemlig et ikke ubetydeligt antal bornholmske fiskerbåde af fjenden. I øvrigt findes flere lignende ansøgninger, som er fremsendt af Therkel Sonne, men de er sendt fra »Kommandokvarteret« i Østermarie, hvilket må betyde, at han, selv om han boede i Åkirkeby, må have haft et sted i Østermarie, hvorfra han kunne føre kommando over Østre Herreds Infanterikompani. Normalt skulle chefen nemlig bo indenfor sit kompagnis område, og der findes eksempler på, at en kompagnichef måt-

te flytte, når han overtog kommandoen af en enhed. Det var dog ikke alene den forud fastlagte tjeneste, som bønderne var pligtige til at udføre. Enver soldat kunne med øjeblikks varsel udkommanderes til tjeneste, når dette skønnedes nødvendigt. Der er eksempler på, at mandskab beordredes til at holde vagt ved strandede skibe og deres besætninger, såfremt disse var nået i land. De skibbrudne blev nemlig straks internerede i passende lokaliteter ofte sammen med de folk, som havde været i berøring med dem. Alle undersøgte derpå af regimentskirurgen og holdtes i karantæne i kortere eller længere tid under streng bevogtning. Man ville ikke risikere, at de evt. smittede den lokale befolkning. Kastellet i Rønne benyttedes således i begyndelsen af 1700-tallet til karantænestation. Undertiden kunne det ske, at styrkerne alarmeredes eller at beredskab indførtes p.g.a. rygter om en forestående krig.

Dette skete f.eks. i 1784, da det gik rygter om en forestående krig med Sverige. Oberst H. Nansen alarmerede Milicen den 12. maj: »... alle bavner skal gøres rede, opmærksomheden ved strandvagterne skærpes, dragonordonnanser udstilles, inspektionerne skærpes, eksercitsen, som har været udsat til at begynde den 6'te juni, påbegyndes i stedet for den 23'de maj og fortsættes alle søndage undtagen 1'ste Pinsedag, i stedet ekserceres 2'den Pinsedag. Håndgrebene forbigås ganske med de gamle, men chargeringen (ladningsgrebene) og marcherne skal øves flittigt. Hver mand skal anskaffe sig 5-6 træpatroner til brug ved indøvelsen af ladningsgrebene...« Ordren gjaldt for alle kompagnier undtaget herredskompanierne, som kun skulle eksercere hveranden søndag. Artilleriet begyndte at eksercere med kanonerne fra samme dato, men for at spare udbetaling af godtgørelse til de bønder, som skulle stille med hestene, så befalede hvert infanterikompani, borger- og herredskompani til at stille 15 mand af »de raskeste« til at trække kanonerne! (Er der nogen i nutiden, som nikker genken-

dende?) I tilfælde af alarmering skulle alle begive sig til alarmpladserne i fuld uniform. Kommandanten ville så sørge for uddeling af ammunition. Alle til Bornholm ankommende fremmede skulle eksamineres nøje - »om de kender noget til fjendtligheder - og de, som kommer fra den svenske kyst, skal ufortøvet sendes til kommandanten i Rønne, for at han selv kan udspørge dem.« Sidste punkt i befalingen indskærper officererne: »... at de gør sig den yderste flid med at bringe folkene i eksercits, og at indtale dem godt mod og lyst til i alt fald at gå en fjende imøde!«

Et af de forhold, som i vore dage kan skabe problemer for landbruget i relation til forsvaret, er den militære benyttelse af private arealer. Denne ret, som vort forsvar har haft fra »Arilds tid«, ses ikke at have spillet nogen større rolle førend motoriseringen indførtes. Helt op til slutningen af 1800-tallet var der plads nok på Bornholm til, at større øvelser kunne gennemføres uden større gener for landbruget. Medvirkende hertil var det nok, at flertallet af under- og overofficererne samt mandskabet var bønder, som forstod at undgå markskader. De til alarm- og øvelsespladser udlagte arealer var under almindelige forhold store nok til datidens militære udfoldelser, og det var usædvanligt, at man opererede i det åbne landskab. Der har dog altid været en stor forståelse hos landmændene for det nødvendige i, at forsvarets øvelser kunne gennemføres, og at private hensyn i nogen grad måtte vige for samfun-

dets tarv, »almenvellet«. På samme måde har indstillingen været, da forsvarets øvelsesvirksomhed intensiveredes omkring århundredskiftet, og da man gik over til at anvende privat indkvartering under alle større manøvrer. Den imødekommenhed og forståelse, som soldaterne mødte år efter år, kan tages som et udtryk for et samfundssind hos landboerne, som er uden sidestykke. De beløb, som udbetaltes i »kvarterpenge« til værterne, var af absolut symbolsk karakter.

Men lad os gå til tilbage i tiden, normalt fik det menige mandskab på Bornholm kun et meget beskedent årligt vederlag i fredstid, ca. 1 Rigsdaler, men under beredskabsforhold og i krigstid udbetaltes dog en beskedent lønning, men så måtte man også selv holde sig med kost. (Forholdene ændredes dog fra tid til anden.) Efter krigen mod England i 1807-14, under hvilken den militære tjeneste havde været en stor belastning for det bornholmske samfund, udbetaltes der visse dusører i form af »Prise- eller Byttepenge«. Af et antal parolebefalinger fremgår det, at personel, som havde været på vagt i de dage, hvor der var blevet indbragt erobrede skibe (priser) til Christiansø, alle fik udbetalt en andel af skibets/ladningens værdi. Hvorledes dette regnskab egentlig blev gjort op ses ikke af de lokale paroleprotokoller. Der henvises i denne henseende til ordrer og skrivelser fra Commerce-Collegiet (datidens handelsministerium). Følgende skibe er omtalt:

Priserne	»Johan Georg«,	indbragt til Christiansø, den 14/8 1812, 6141 Rdl. 32 Sk.
	»Gustavi Henricke«	- - - den 4/8 1812,
	»Mariane«	- - - den 30/8 1812,
	»Nicolai Hjorth	- - - den 3/8 1812,
	»Caroline«	- - - den 17/9 1812,
	»Svend«	- - - den 25/19 1812,
	»The Ardant«	- - - den 27/10 1812.

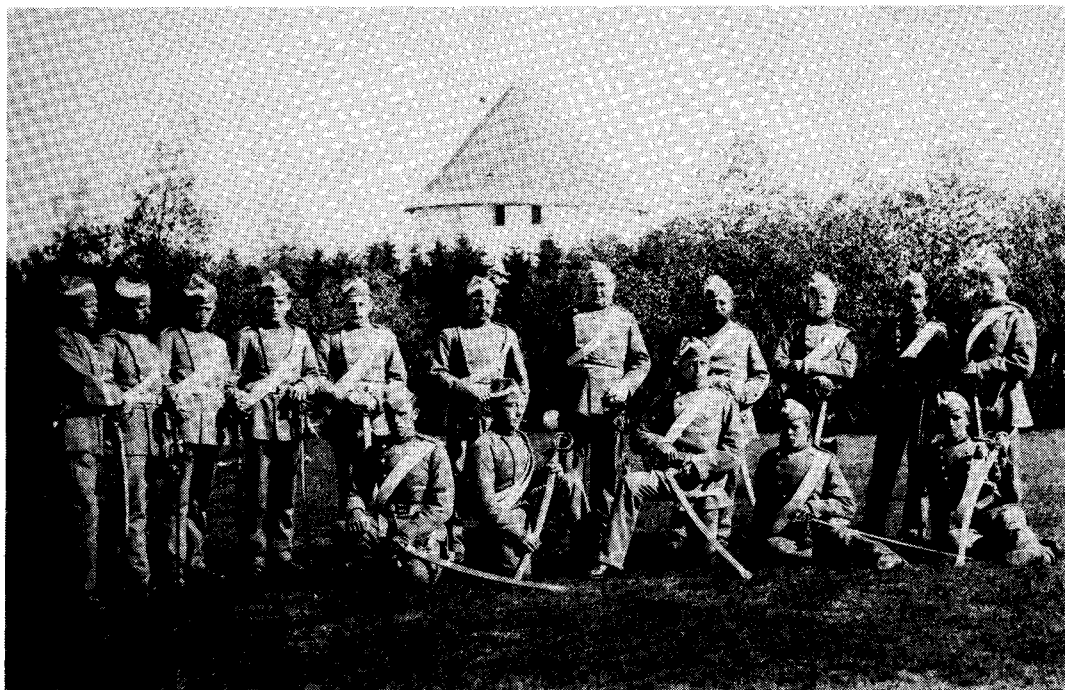
For de sidstnævnte af disse priser udgjorde den samlede sum 23064 Rdbdl. (Rigsbankdalere) og 72 Skilling. ... »Ekstrakter af udlægsberegningerne ligger til eftersyn hos regimentskvartermester Rasch, som i dag udbetaler byttet til kompagnicheferne imod behørig kvittering. Dette udbytte udbetaler d'herrer til rette vedkommende, som i den anledning er beordret til at give møde på efternævnte tid og sted.« Herefter følger så detaljerede bestemmelser for det personel, som skulle møde på de forskellige kompagniers stillepladser til bestemte tidspunkter for at få deres »bytte-penge« udbetalt. Enhver skulle møde ved det kompagni, hvor han havde stået i nummer på det tidspunkt, hvor prisen var blevet indbragt. Pengene blev fordelt efter den grad, som den pågældende havde haft på det omhandlede tidspunkt. F.eks. fik en kaptajn 4 Rdbdl., løjtnanten 2 Rdbdl., sergenten 3 Mark, korporalen, overjægeren og overkonstabeln hver 2 Mark, konstabeln 24 Skilling, medens hver soldat og jæger fik 1 Mark. Disse beløb stammer alle fra ét skib, prisen »Elisabeth« opbragt til Christiansø den 29/10 1813. Samler man disse beløb for de enkelte, drejer det sig om ret betydelige beløb, som på denne måde kom Milicens personel til gode.

Den militære tjeneste på Bornholm var ikke bare »kæft, trit og retning«, der blev i udstrakt grad taget sociale hensyn til alt personel. I en befaling fra kommandanten den 30/5 1813 vedrørende generalmønstringen hedder det udtrykkeligt: »... dog fritages de bønder, som er over 50 år, og de meget svage, fra den første dags eksercits.« Fra 1820'erne, da Milicen udførte omfattende vejarbejder, findes flere eksempler på, at man tog hensyn til mandskabets økonomiske status: »... N.N. er så svag og arm, at han ikke har råd til at ofre 1-2 dages arbejde på vejen.«¹² Et andet eksempel fra d. 29/11 1819 lyder: »... da der ved infanterikompagnierne vist findes et antal soldater, der formedelst svaghed ej kan udholde at gå til Rønne for der at gøre Hoved-

vagtstjeneste, så skal d'herrer kompagnichefer indsende en navneliste på disse og angive svagheden. Det skal derefter i fremtiden være disse tilladt i stedet for en Hovedvagtstur, da at forrette strandvagt i herredet.« I øvrigt var det en gammel og generel bestemmelse, at ingen skulle have længere til sit tjenestested end 12 km, men dette kunne næsten aldrig overholdes. Dog prøvede man at bøde derpå ved anlæggelse af en større øvelsesplads i hvert herred. De nære indbyrdes relationer, der fandtes mellem officererne, gav sig ofte udtryk i en udstrakt hjælpsomhed. Et eksempel på dette fremgår af en kommandantskabsbefaling fra april 1788, hvori der meldes om et dødsfald. Det meddeles, at en kaptajn Rømer er afgået ved døden den 17/8, hvorfor de officerer, som hidtil frivilligt har bidraget til den afdødes kollegas pension, nu atter kan få udbetalt deres fulde løn. Sådanne ordninger var ikke ualmindelige, men blev senere afskaffede, da kongen lod oprette en særlig pensions- og enkekasse, som samtlige officerer skulle være medlemmer af. Hensynet til landbruget, som jo var øens hovederhverv, spillede en stor rolle. Kommandanten befaler således d. 30. oktober 1816: »Hr. major von Kofoed har betimelig at underrette mig, når høsten er endt i Aaker sogn, ligesom Hr. major von Thiesen i Østerlarsker sogn, Infanterikaptajn A. von Rømer i Ruthsker sogn og Artillerikaptajn S. von Kofoed i Vestermarie sogn.« Først når høsten var i hus, skulle de militære aktiviteter atter sættes igang.

Perioden efter 1867

Medens det bornholmske forsvar havde tilskuerens rolle og stort set forblev upåvirket af begivenhederne i det øvrige Danmark i perioden under de slesvigske krige, så begyndte nye tanker og ideer alligevel at vinde indpas. Situationen efter krigen i 1864 krævede nytænkning på utallige områder - også på det militære. Kredse i det bornholmske officerskorps havde længe været klare over, at øens forsvar måtte fornyes.

Kaptajn Vang, Dyndalegård (nr. 7 fra venstre, bageste række) sammen med officerer og underofficerer fra Bornholms Dragoneskadron. Billedet er taget foran Kastellet i Rønne omkring 1915. Dragonerne blev fortrinsvis udskrevet blandt bønderne fra de større gårde.

Foto: Forsvarsmuseet.

De tider, hvor man kunne opretholde et formeligt »Stavnsbånd« for alle øens mænd, var ved at være forbi. Den tekniske udvikling krævede en fornyelse af materiellet, ligesom uddannelsen måtte forbedres. Resultatet af de mange overvejelser på Bornholm og i København resulterede som bekendt i, at Milicen blev nedlagt og erstattet med »Bornholms Væbning«. Den almindelige værnepligt indførtes i 1867, 18 år efter at det var sket i det øvrige land. Dette medførte, at alle bornholmere skulle have deres militære grunduddannelse ved de sjællandske afdelinger - for efter to års forløb atter at blive overført til Bornholms Væbning. Her fik de så den nødvendige efteruddannelse ved indkaldelser til årlige repetitionsøvelser. For landbefolkningens vedkommende havde denne ordning utvivlsomt store fordele, først og fremmest fordi

den brød den »isolation«, som hidtil havde eksisteret. Nu kom et stort antal unge mænd bort fra de snævre hjemlige forhold og fik lejlighed til at stifte bekendtskab med landbrugsforhold uden for Bornholm. Brevene fra de værnepligtige ovre til familie og venner hjemme ses da også at være fulde af oplysninger vedrørende afgrøder, gødsning, jordbehandling, høstudbytter m.m.¹³ Resultaterne heraf udeblev da heller ikke. Nye landbrugsfaglige foreninger så dagens lys og allerede eksisterende fik en ny opblomstring.

I 1852 var Bornholms landøkonomiske forening blevet oprettet, og netop i perioden efter 1864 udviklede den sig til en omfattende virksomhed med flere tilsluttede specialforeninger. Overalt i disse foreningers bestyrelser sad der folk med et tidligere eller nuværende tilhørsforhold til det born-

holmske forsvar, f.eks. var over halvdelen af bestyrelsens 8 medlemmer i den i 1879 genoprettede »Forening til hesteavlens fremme« tidligere eller endnu tjenstgørende officerer. Især hesteavlens havde jo en vis »militær betydning«. Fra gammel tid havde der eksisteret en såkaldt »Hestekommission« på øen. Denne kommission forestod godkendelse og tilsyn med heste, som bønderne fra de forømtalte gårde skulle møde med til brug for dragoner og artilleri. Omkring år 1900 var man kommet så langt med hesteavlens, at Gardehusarregimentet på Sjælland fik tilladelse til at udstationere avlshopper og remonter på Bornholm. Regimentet sendte selv hingste herover og gik senere over til at have enkelte af dem udstationerede her. En og anden ældre bornholmer vil måske kunne huske en sådan hingst, der havde det martialske navn »General Bulder«? Initiativet til oprettelse af Bornholms Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening i 1869 kom da også fra mænd med et virke i Bornholms forsvar, og den første bestyrelse bestod også overvejende af mænd, som var eller havde været officerer og underofficerer i Milicen eller Væbningen. Det var naturligt, at instruktørerne kom fra forsvaret, gymnastikken havde man jo dyrket her siden oprettelsen af Det militære gymnastik Institut i 1821. At netop skyttesagen fik den tilslutning, som var tilfældet, havde to årsager: Den ene var, at øens nye militære ordning efter nedlæggelsen af Milicen havde mistet et meget stort antal soldater, alle de gamle var blevet slettet af rullen, så det kneb med at få løst de opgaver, som dette personel tidligere havde kunnet tage sig af. Kommandanten mente derfor, at frivillige skytter kunne overtage disse opgaver, som f.eks. bevogtning og strandvagt m.m. Datidens planer gik derfor ud på, at skabe en frivillig reserve, en slags hjemmeværn.¹⁴ De frivillige skytter kom derfor også undertiden til at deltage i større øvelser. Den anden årsag var, at der fortsat rådede en stærk nationalfølelse hos store dele af befolkningen, såvel

Løjtnant Hermann Peter Munch, Store Loftsgård, Åker. Deltog med hæder i stormen på Dybbøl mølle den 18. april 1864. Blev senere skolebestyrer i Nordsjælland.

Foto: Forsvarsmuseet.

ovre, som på Bornholm. Tanken om revanche for 1864 levede i store kredse. Man satte sin lid til støtte fra Frankrig. Unge mænd flokkedes om at blive elever på hærens skoler, over 500 søgte optagelse i 1865-66. Denne tilgang resulterede i, at der blev udannet et stort antal reserveofficerer, heri-

Bornholms Væbning passerer Hovedvagten i Rønne på vej til øvelsespladsen på Galløkken.

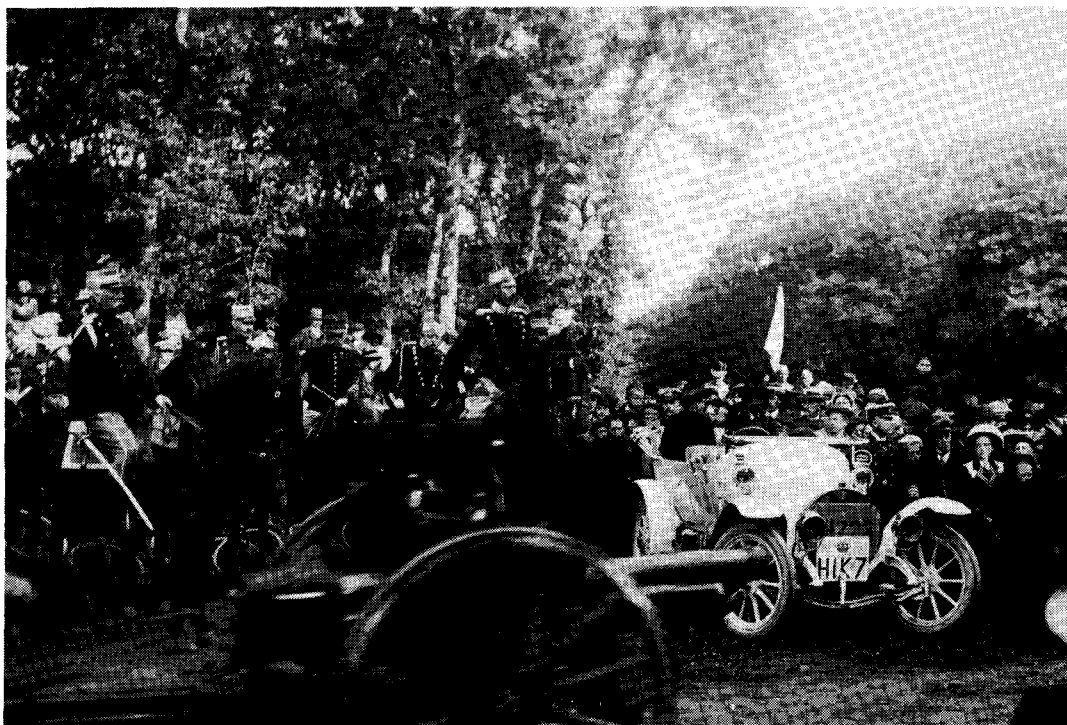
Foto: Bornholms Museum.

blandt mange bornholmere. Alle forhåbninger brast imidlertid med det franske nederlag til Preussen i 1870.

»Bonde-officererne» og det bornholmske samfund

Fra Christian IV's dage var det bornholmske officerskorps blevet rekrutteret blandt øens »ledende mænd«. I mange tilfælde var det også disse, som havde fået en god skoleuddannelse. Det afspejler sig bl.a. i »Efterretninger fra Rønne lærde skole«, hvori der år efter år blev bragt navnefortegnelser og adresser på eleverne, hvoraf mange kom fra de gamle familier på de større gårde. Kong Frederik VI havde i 1837 bestemt, at en betingelse for optagelse på officersskolerne var, at eleverne i forvejen mødte med gode kundskaber i de almindeli-

ge skolefag. Dette stillede krav til de lokale skoler, og rektor P.G. Bohr ved Rønne lærde skole skrev således i 1830'erne, i forbindelse med oprettelsen af realklasserne, flg. begrundelse: »Elevernes grunduddannelse må ligge væsentlig over almueskolens ... ikke mindst af hensyn til uddannelsen af de vordende bornholmske officerer!«¹⁵ Der lå derfor en lang tradition bag leder-evnerne hos de bornholmske »bonde-chefer«, som i en udstrakt grad gjorde sig gældende i lokalsamfundet. Med folkestyrets indførelse ser man da også et antal bornholmske officerer, hvoraf flere var udgået fra landbokredse, føre sig frem på den politiske arena. Det vil komme for vidt her at nævne alle, men i bogen »Klippeøens mænd, fødte og førte« fra 1948, vil man kunne finde mange, ikke alene officerer, men mænd,

Efter den store manøvre på Bornholm i 1912 var der Kongerevy på Christianshøj. Her mødte Kong Christian X og Dronning Alexandrine en utallig skare bornholmere. Kun de bornholmske styrker deltog i revyen.

Foto: Forsvarsmuseet.

som har haft tilknytning til øens forsvar på den ene eller anden måde - og derfra har medført den forståelse for samfundet, som deres senere virke blev et udtryk for. Nogle enkelte skal dog nævnes her: Venstremanden, kaptajn Philip Rasch Dam (1823-1900), folketingsmand gennem 35 år. Stifter og redaktør af Bornholms Tidende, frivillig i krigen 1864, medstifter af Amtsskytteforeningen i 1868, borgmester i Åkirkeby o.m.a.

Højremanden, kaptajn Lucianus Kofod (1829-1904), folketingsmand, forfatter, frivillig i krigen 1848 og 1864, skrev »Bornholms Drapa«, som siden er blevet kaldt »Bornholms Nationalsang«. Sammen med Ph. R. Dam oprettede han Bornholms første højskole i Åkirkeby i 1857-58.

En tredje officer skal også nævnes, nem-

lig kommandant, oberst, M.E. Fallesen, som først var folketingsmand fra 1866-69 og siden landstingsmand for Bornholm fra 1874-82. Han var ganske vist ikke bornholmer, derfor må man udlægge hans valg som et eksempel på den tillid, som de »fødte« nærede til deres »førte« militære ledere.

Som et fjerde eksempel på en samfundsbevidst bornholmer skal nævnes: Oversergent, gårdejer Anton J. Kjøller, Ellesgård, Østermarie. Hjemvendt fra Korporalskolen i 1877 overtog han ledelsen af gymnastikken i BASGI's 11. kreds, hvor han blev kredsforstander. Han gjorde et stort arbejde for Skyttesagen ved siden af, at han bestred poster i Amtsrådet, Landboforeningerne og var sognerådsformand. Han levede fra 1856-1947.¹⁶

Straks efter meddelelsen om de russiske styrkers tilbagetrækning i marts 1946 sendtes danske soldater til Bornholm. De danske soldater blev udlagt i kantonnement rundt omkring på øen. Billedet viser en gruppe soldater på vej til deres kvarter ledsaget af en »vejviser«.

Foto: Forsvarsmuseet.

Til slut skal nævnes en mand, hvis virke endnu i vore dage står lyslevende for alle på Bornholm, nemlig holtzførster Hans Rømer (1770-1836). Født på Knarregård i Ruthsker, som søn af gdr., kaptajn A.C. Rømer, var han ud af bornholmsk bondeæt. Efter faderens død blev han soldat ved Sjællandske Jægerkorps i Helsingør og gennemgik korpsets forstskole. Han blev løjtnant i 1798 og udnævntes i året 1800 til holtzførster på Bornholm. Senere udnævntes han til kaptajn, men som sådan gjorde han nu aldrig aktiv tjeneste. Ved sej udholdenhed og store personlige ofre gennemførte han sine planer og skabte skoven i Almindingen. En mand, som såvel landbruget som forsvaret, kan være stolte af at have fostret.

Nyere tider

Det har altid været sådan, at et samfunds udvikling har været markeret af visse forhold og begivenheder, der har haft afgørende betydning. Sådan også her på Bornholm. Der tænkes i denne forbindelse på tiden efter 1864/67, da adgangen til at komme bort og til at se andre forhold kom til at spille en stor rolle for øens erhvervs- og kulturliv. Men også perioden under og efter Den anden Verdenskrig blev af afgørende betydning. Den stagnation, som den økonomiske krise i 1930'erne havde påført øens hovederhverv, landbruget, var man så småt ved at komme ud af, da øen blev besat af Hitlers tropper. Selv om besættelsestiden på sin vis gik ret stiltærdigt for sig på Bornholm, så betød den dog et ubehageligt møde med en anden og

Ved ankomsten til bestemmelsesstedet mødes de på trappen af deres kvartervært. Foto: Forsvarsmuseet.

fremmed ideologi. Afslutningen kom som et brag i bogstaveligste forstand, nemlig bombardementerne af Nexø og Rønne. Byernes befolkning evakueredes til landdistrikterne, hvor man fra tidligere tider i alt fald havde nogen erfaring m.h.t. »krigsmæssig indkvartering«.

Denne gang var det dog ikke danske soldater, men i mange tilfælde familie, venner eller andre byboere, som havde mistet alt. Landboerne svigtede dem ikke, men indkvarteringen var alligevel en belastning. Den påfølgende russiske befrielse berørte kun i begrænset omfang landboerne, men satte dog et præg af usikkerhed på befolkningen, hvad skulle det ende med? Da russerne drog bort, blev de som bekendt afløst af danske tropper. Glæden var stor, og på landet åbnede man gæst-

frit hjemmene for de danske »Jenser«. Skiftende danske bataljoner og afdelinger lå nu i kvarter rundt omkring på øen, idet man prøvede at fordele indkvarteringsbyrderne så ligeligt som muligt ved at veksle mellem sogene. Denne indkvartering kom til at vare fra foråret 1946 og til ind i 1947. Generelt gik det imponerende godt, og der blev knyttet mange bånd mellem soldaterne og deres kvarterværter. Den bornholmske gæstfrihed fornægtede sig ikke til trods for de svære tider med rationering og brændselsvanskeligheder. Det betød dog en lettelse, da soldaterne lidt efter lidt kunne rykke ind i de tidligere tyske lejre og til slut blev samlede i Almegårdslejren. Den nye forsvarslov, som kom i 1951, betød, at Bornholm atter fik sit eget Værn, og at bornholmske soldater atter, efter næsten 100 års for-

løb, skulle have deres uddannelse på Bornholm. I denne forbindelse skulle de nyoprettede kompagnier også helst forsynes med bornholmske befalingsmænd. Man valgte dertil ofte landmandssønner, når de i øvrigt var egnede. Ved dette udtagelseskriterium havde man jo den chance, at disse kunne være umiddelbart til rådighed for Værnet i tilfælde af mobilisering.

Det viste sig i øvrigt ofte, at denne landbougdom havde indtil flere aner, som havde gjort tjeneste ved det bornholmske forsvar, Milicen eller Væbningen, og at de var berettiget stolte over at komme til at videreføre slægtens traditioner. Befolkningens nedarvede forståelse for nødvendigheden af at have et forsvar på øen viste sig stærkt, da man for ikke så mange år siden begyndte at nedskære Værnets styrker. Det kom da til stærke manifestationer imod sådanne nedskæringer. Både i den lokale presse og fra politisk hold gjordes indtrængende indsigelser - ofte med held. At befolkningen stod bag disse henvendelser til de overordnede instanser, ses med al tydelighed af den tilslutning, som det frivillige forsvar, Hjemmeværnet, har fået. Ligesom i de ældste tider står land og by last og brast på Bornholm. Tilslutningen til Hjemmeværnet er det lettest målelige udtryk for en befolknings værnevillje, og den er her jævnt fordelt over hele øen. Bornholms Hjemmeværn er procentuelt Danmarks største, og

til trods for afvandringen fra land til by er henved 25 % af hjemmевærnsfolkene fast forankrede i landbruget,¹⁷ et godt udtryk for at det gamle bornholmske samfundssind endnu er lyslevende.

Afslutning

I det foregående er gjort et forsøg på at skildre nogle af de forhold, som har haft indflydelse på relationerne mellem de bornholmske landboer og øens forsvar. Igennem århundreder udgjorde dette forsvar en integrerende del af befolkningens hverdag. Det er derfor med forsæt, at der er lagt vægt på perioden op til indførelsen af »den almindelige værnepligt« i 1867. Fra dette tidspunkt begyndte de gamle traditioner at træde i baggrunden. Skiftende forsvarsordninger brød definitivt med fortiden, tjenestetid og mandskabsstyrke indskrænkedes. Dog - århundreders aktive deltagelse i øens forsvar - med den deraf flydende ansvarsfølelse og stolthed - udslettes ikke så let, selv om levevilkårene ændres. Pligtfølelsen overfor lokalsamfundet lever videre i mange forskellige former og holdninger. Få steder i Danmark, muligvis kun på Bornholm, har der igennem tiderne været en så nær tilknytning mellem bonde og soldat. Dette manifesterer sig især ved den udprægede hjemstavnsfølelse, som er blevet en del af den bornholmske »nationalkarakter«.

Anvendt kildemateriale

1. Rasmus Pedersen Ravn: Borringholms Krønike.
2. A.J. Jørgensen: Bornholms Historie.
3. M.K. Zahrtmann: Borringholms Historie.
4. O.A. Hedegaard: Leding og Landeværn, Middelalderens danske forsvar.
5. J.W. Gordon Norrie: Bornholms Værns Historie.
6. U. Salchow: Militærbeskrivelse over øen Bornholm.
7. Diverse kgl. recesser og skrivelser fra 1670-1800.
8. A. Fabricius: Danmarks Historie.
9. L. de Thurah: Bornholm og Chr. Ø.
10. Ph. Rasch Dam: Folkeliv og indstiftelser på Bornholm.
11. Slange: Christian IV's Historie.
12. Fr. Thaarup: Det bornholmske militærvæsen, Bornholms Privilegier.
13. Danstrup og Hal Koch: Danmarks Historie.
14. Bornholmernes Land.
15. Hüberts Aktstykker.
16. Wilhelm Kruse: Bornholm als Lübecks Lehnbesitz.
17. N.V. Søderberg: Gottländsk Försvar.
18. Bergsøe: Den danske Statistik.
19. Bloch: Lærebog i Historie, 1895.
20. Bogen om Foreningen til Hesteavlens fremme.
21. Bornholms Kommandants Parolebefalinger (1735-1867 ukomplette).
22. Ritmester H. Holms dagbog fra Simblegård, 1840'erne.
23. Styrkeliste fra Bornholms Milice og Væbning (1710-1867).
24. Badens Danmarkshistorie.
25. Efterretninger fra Rønne lærde skole: ved P.G. Bohr, 1830'erne.
26. Sonne Kofoed og Stangegård: Klippeøens Mænd.
27. E.P. Tscherning på Bornholm, 1823 (v. H.E. Skaarup).
28. Rawert og Garlieb: Rejse på Bornholm.
29. Lucianus Kofod: Skyttesagen.
30. Bornholms Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforeninger.
31. Østermariebogen.
32. Diverse bind af »Bornholmske Samlinger«.

Noter og henvisninger.

1. O.A. Hedegård, Leding og Landeværn, pag. 2.
2. M.K. Zahrtmann, Bornh. hist., pag. 102.
3. W. Kruse, Bornh. als Lübecks Lehnbesitz pag. 132.
4. Slange, Christian IV's historie, pag. 244 og 276. Spørgsmålet om kongens besøg på Bornh. mellem 1608 og 1613 har været nøje undersøgt, men uden resultat. Der skal i denne forb. henvises til forordet i G. Norries: Bornh. Værns historie. Denne artikels forf. har undersøgt kongens »Skrive-Kalender« for 1608, og deri angives, at kongen var i Jylland på det tidspkt., hvor Slange fortæller, at han var på Bornh. Selvom besøgstidspunktet således stadig er uafklaret, må man dog fastslå, at organisationen af Bornh. forsvar var i orden inden Kalmarkrigen i 1611-13.
5. Knægtepenge omtales af Rasmus Ravn samt af J. Klindt i bogen: På jagt efter de første Kofoder, pag. 124.
6. Teorien om, at der var tale om et justitsmord, opstår når »affæren ved Nexø« anskues ud fra rent militære kriterier. De gængse versioner grunder sig på Zahrtmanns misforståede opfattelse af datidens militære operationer.
7. Zahrtmann, Bornh. Historie, pag. 283, bd. I.
8. Om privilegierne fra Frederik III, N.P. Skovgaard, Beskr. over Bornh., pag. 133.
9. Rasm. Ravn, Bornh. Krønike, pag. 169.
10. De efterfølgende oplysninger om forholdene for soldaterne i Milicen og deres officerer, hidrører for de flestes vedkommende fra en samling af håndskrevne afskrifter af Kommandantens Parolebefalinger fra 1700-tallet. Samlingen af disse parolebøger findes i Bornholms Museums arkiv. De er gennemlæst af forfatteren og forsynet med et resume, dels som direkte »transcription« af den gotiske skrift, dels på nudansk.
11. Eksempler på rejsetilladelser, giftermålsansøgninger etc. findes i Forsvarsmuseets arkiver.
12. Om Milicens samfundsnyttige arbejder, Skaarup, Bornh. Samlinger, II. rk., bd. 13.
13. Ljt. H. P. Munchs breve fra 1864-80, H.P.M. var fra St. Loftsgd. i Åker, brevene findes i Forsv.museets arkiv.
14. Lucianus Kofod, Skyttesagen, findes på Bornh. Centr.bibliotek, lokalsamlingen.
15. Rektor P.G. Bohr, Efterretninger fra Rønne lærde skole, do. lokalsamlingen.
16. Østermariebogen, V. Kjolby, 1977, pag. 61, 62.
17. Bornholms Hjemmeværns »Erhvervsfordeling f. mænd, pr. 1/10 1987.

Fra bonde til landmand

- andelsbønder på Bornholm

Af Trine Dam Kofoed og Mette Skougaard

»Det første, jeg husker, er, at vi børn stod i gårdens forstuedør for at se på køerne, når de blev sluppet ud til vandet. Der var sat et bræt over dørkarmen, så vi ikke kunne falde ud. Køerne kom ud i gården en gang om dagen.« (J.Th. Nielsen: Når jeg husker tilbage. Privattræk 1952.)

I sidste halvdel af forrige århundrede skete der gennemgribende ændringer af forholdene på landet. Disse ændringer havde både økonomisk og politisk karakter. Men grundlaget for dem var først og fremmest en omlægning af landbrugets produktion. Man gik bort fra det gamle bondebrug, der primært var indrettet med henblik på at dække egne behov. I stedet blev gårdenes produktion mere og mere specialiseret, beregnet til afsætning på et fjernt marked -

dansk eller udenlandsk. Den moderne landmand erstattede den gammeldags bonde.

Samtidig med omlægningen af produktionen skete en gradvis mekanisering. Fra at have drevet jorden med primitive redskaber og menneskers og dyrs arbejdskraft, blev arbejdet i stigende grad overtaget af maskiner. I begyndelsen udførte maskinerne blot enkle delprocesser, men dette medførte alligevel hurtigt en række fundamentale ændringer af arbejdet på gårdene.

Omlægningen af landbruget blev båret af andelsbevægelsen. Det startede med oprettelsen af mejeri og brugs, og snart var andelsforetagender spredt over hele landet.

Bornholm var ingen undtagelse, og de mange middelstore gårde på øen egnede sig fortrinligt til oprettelsen af fællesforetagender. Hvad den enkelte bonde ikke kunne klare alene, kunne andelsbønderne ved at løfte i flok. Samtidig fik de ballast i en hidtil uset uddannelsesmæssig, religiøs og politisk udvikling, som manifesterede sig i højskolebevægelsen, Indre Mission, Grundtvigianismen og politiske partier.

I løbet af blot én generation ændredes en hel livsform. Mange af de, der voksede op i begyndelsen af dette århundrede, kan huske denne overgang, andelsbevægelsens pionertid. Dem lader vi nu fortælle.

Oplysningerne er først og fremmest baseret på et antal interviews med bornholmske mænd og kvinder, alle født i slutningen af forrige århundrede eller lige omkring århundredskiftet, som blev foretaget i sommeren 1981. Vores feltarbejde blev gennemført med støtte fra Bornholms Andelsfoderstofforretning (BAF). De fleste af vores meddelere er nu døde.

Andelsgården

Lad os begynde med selve gården og de ændringer, de forandrede produktionsforhold medførte. Gårdejer Olsen beskriver en typisk bornholmsk gård fra andelsbevægelsens pionertid:

»Mine forældre kom som nygifte i 1884 til at bo på en gård på 42 tønder land. Jorden var ikke i særlig høj kultur, men af god bonitet. Bygningerne bestod af 4 længer samt gårdlænge tilbygget søndre længe, men alt var med bindingsværk og stråtag over det hele. Stuelængen, som lå i nord, var meget lang og smal, og for at hjælpe på bredden havde man tilbygget »hodder« (betegnelse for tilbygning, der gør huset bredere).

I gårdlængen var hestegang til tærskemaschinen og smørkærne, men mejeriet kom i

løbet af nogle få år. De andre bygninger var indrettet til lo og lade, samt stalde til både heste, køer og svin. Uden for bygningerne: syd for gården var der en stenomgærdet dam, og rundt om stod mange piletræer; nord for gården langs med stuelængen var der også en dam. Den var stensat udfor stuelængen; der kunne køres. Der var også ud mod dammen en retirade, men hvordan den blev passet, vides ikke.

Uden for stuevinduerne var der en bihave med grønmalet stakit om. Her stod et stort kirsebærtræ. Bierne var i halmflettede kuber.« (Uddrag af H.P. Olsens erindringer, upubliceret, skrevet 1970-71.)

10 år senere var vores gård helt forandret:

»I 1895 blev den søndre længe ombygget af beton og indrettet som kostald til 37 kreaturer foruden kalve, foderlo, roelo og tærskelo, alt med murstens- og betongulv, for en bekostning af ca. 7000 kr. I stalden var lemme foran køerne, og disse stod i båse med 2 i hver; midt i stalden var en rensebeholder, hvorfra ajlen gik ud i ajlebeholderen, og samtidig blev der lagt vandledning med pumpe i stalden. Til østre længe byggedes 8 fag til damptærskoport og sædlade.

Den gamle kostald og foderlo i østre længe blev indrettet til svinehus, med bræddeskillerum, murstengulv med cement og trug af krybbesten. I 1895 blev samtidig bygget en ajlebeholder af kampesten og cement med ledninger fra kostalden og begge svinestalde, for det meste af glacerede rør. Vestre længe, der benyttedes til havregulv til hestene, 10 hestestalde og 2 fag til vognskur, var også undergået en hovedreparation; da hestestalden var for lille, blev der i 1901 bygget en tværbygning på 4 fag, så der blev 14 rummelige stader og 3 gode følbokse. Inde i gården var en gårdlænge på 7 fag, hvori var svinehus, vejehus med kreaturvægt og hønsehus, alt med murstengulv i cement.«

Vi har fået en andelsgård, med plads til den store animalske produktion, bygget af

tidens moderne materialer, udstyret med maskinpark m.m.

Mandens arbejde

På andelsgården herskede en streng arbejdsdeling mellem mænd og kvinder, voksne og børn, gårdejer og tjenestefolk. Det arbejde, manden havde indendørs med pasning af dyrene, var stort set ens hele året, medens arbejdet ude på marken helt afhang af årstiden.

Gunnar, født 1899 og opvokset på en middelstor gård, fortæller:

»Vi havde ansvaret for den daglige pasning af dyrene bortset fra fjerkræet, som kvinderne altid sørgede for. Vi startede ved femtiden om morgenen med at vande og fodre køer, heste og grise. Køerne blev malket, men det var altid pigernes arbejde.

Når vi var færdige med at fodre dyrene, spiste vi morgenmad. Bagefter gik vi ud og gav kalvene foder, muggede og strøede om heste, grise og køer. Vi begyndte at forberede foder til næste omgang: skar hakkelse, (dvs. hakket hø og halm med lidt havre) hentede hø og roer. Lige inden middag malkede pigerne igen. Den gang var det kun de køer, der gav mest mælk, resten ventede til om aftenen.

Menuen for grisene var altid den samme: bygskrå (bygskrå ligner fuldkornshvedemel, men er lavet af byg), soyaskrå og en enkelt roe.

Som regel hvilede vi os længere efter middagsmaden end dem, der var i marken. Vi var jo meget tidligere oppe. Bagefter begyndte vi igen at vande, fodre, muge og sluttede af med at køerne blev malket, og alle dyrene fik strøelse til natten. Så var klokken også blevet 7 om aftenen.

Hestene blev fodret lige så tit som menneskene, dvs. 6 gange om dagen. Første gang om morgenen i stalden. Kl. halvti fik de mulepose med hakkelse i ude på marken, samtidig med at karlen fik formiddagskaffe. Hestene fik, som de andre dyr, foder i stalden om middagen: vand, hakkelse med lidt havre og en roe. Om eftermid-

dagen fik de igen muleposerne på marken og foder, når de var hjemme igen om aftenen. Dagens sidste måltid gav vi dem, lige inden vi gik i seng.

Foruden at passe dyrene var der også andre småarbejder, der skulle udføres: redskaberne skulle vedligeholdes, vogne vaskes og tjæres, seletøjet skulle smøres, der skulle laves birkeris til nye koste o.s.v.

Det var mændenes arbejde at passe alt det udendørs. Årstiden bestemte, hvad vi skulle foretage os på markerne.

Om vinteren skulle vi pløje og gøde. Vi skulle skove brænde, køre det hjem, hugge det i stykker og kløve, så brændet var parat til pigernes komfur og kakkelovnene. Noget af det, vi fældede, skulle vi bruge til pæle og støtter til indhegninger.

Når det blev forår, skulle vi harve, pille sten, slæbe, tromle, gøde og så. Når roerne kom op, skulle de udtyndes, men det var der koner, der kom og gjorde. Vi skulle derimod radrense. Brakmarken skulle også harves og pløjes således, at den hele tiden var fri for ukrudt. Inden pinse skulle gårdens bygninger spækkes og kalkes. Taget skulle måske også repareres, hvad enten det var af tegl, strå eller tagpap. Stengærderne skulle også ses efter, og gårdspladsen skulle fejles. I det hele taget skulle der ryddes op og være fint til højtiden.

Og ind imellem skulle bierne passes.

Om sommeren skulle vi høste hø, konerne luge roer og hyppede kartofler. Vi skulle harve og pløje brakmarken. Sidst i juni begyndte vi at høste vintersæd og lidt senere vårsæd. Som regel tærskede vi direkte fra marken en dag eller to.

Sidst på sommeren kom tærskværket igen nogle dage, og da tærskede vi fra stak.

Om efteråret skulle vi køre ajle og møg, pløje, harve, slæbe og så vintersæd. Roerne skulle tages op og lægges i kuler ligesom kartoflerne.«

Arbejdet på marken

Det følgende uddrag af H.P. Olsens lommebog fra 1918 er en glimrende illustration

»Der var 40 malkekøer, og der leveredes 800 pund mælk til andelsmejeriet. Den forrige ejer havde ikke haft nær så mange køer, men han sendte heller ikke til mejeriet, fortalte min mor, der også havde tjent på gården. Da han flyttede fra gården, bortauktionerede han derfor smørkærne og ostepresse. Dengang var det ikke nødvendigt med de mange køer, for man skulle bare have til sig selv.« (Interview med Petra, der år 1900 tjente på en stor gård.)

Foderet til køerne ændredes for at få højere mælkeydelse. De fik nu sojakager, majsskrå, hampefrøkager foruden græs, roer og hø. Og som noget nyt: lucerne. »Far indførte lucerne hos os. Det var en konsulent, der kom frem med det. Om sommeren skulle vi så ud på marken, inden vi fik morgenmad, og hente et læs lucerne, fordi vi samtidig med lucernen gik over til at staldfodre køerne, så der kom mere mælk. Jeg tror, de nye ting kom, fordi der var foredrag og landbrugskurser hver vinter, og det var især dyrlægen og konsulenten, der stod for det.« (Interview med Gunnar, der havde en middelstor gård.)

af arbejdet på marken. H.P. Olsen var ejer af en middelstor gård ved Rønne.

Forår

Tirsdag den 2. april. Begyndte at slæbe til (dvs. at glatte jorden efter harvning. Fore-

går ved at et par tunge sammentømrede planker med sten på slæbes hen over jorden af et par heste).

Torsdag den 4. april. Slæbet færdig. Fik havren bejdset (dvs. behandling af såsæden for at forhindre visse sygdomme). Harvet op til byg.

Fredag den 5. april. Sået byg og harvet. Grejft op til havre. (Greif - en slags harve.)

Lørdag den 6. april. Sået havre og vår-rug.

Mandag den 8. april. Grejft op roestel til byg. Sået byg.

Tirsdag den 9. april. Sået nogle ærter i vårrugen, tromlet.

Onsdag den 10. april. Tromlet. Pløjet på udlod.

Sensommer og efterår

Mandag den 26. august. Pløjet med to plove.

Tirsdag den 27. august. Pløjet med to plove. Kørte sidste havre hjem, hentede rivningen fra udlod.

Onsdag den 28. august. Rev stub færdig, kørte det hjem - er dermed færdig med høsten. Onkel var her og slyngede honning ud.

Torsdag den 29. august. Pløjet rug. Harvet brak.

Fredag den 30. august. Pløjet rugstub - blev dermed færdig. Tog kartoflerne op af en forpløjning. Kørt sæd ind for naboen.

Lørdag den 31. august. Pløjet. Kørt et læs gødning på udlod, skar hakkelse. Kørende til Klemensker efter en ny plov samt nogle ny plovskær.

Mandag den 2. september. Harvet brak, kørt gødning på udlod. Pløjet. Kørt gødning på udlod (4 læs).

Tirsdag den 3. september. Harvet brak med tre heste. Kørt gødning og pløjet på udlod.

Onsdag den 4. september. Kørt sidste gødning på udlod samt pløjet det ned. Arbejdet i haven. Kørte sæd til Rønne for naboen. Pløjet havrestub og harvet brak.

Torsdag den 5. september. Pløjet havrestub og brak til rug. Rømmet op o.lign.

Fredag den 6. september. Pløjet til rug med to plove, blev omtrent færdige. Fejet gårdsplads og stueloft. (Stueloftet fejes inden sæden skal derop. Det var almindeligt, at stueloftet blev brugt til opbevaring af

sæden, fordi der var tørt.)

Lørdag den 7. september. Harvet til rug. Smurte seletøj og skar hakkelse.

Mandag den 9. september. Fik dampptærskværk og stillet det op. Tærsket rug og hvede. Gik godt - fik i alt 70 tønder.

Tirsdag den 8. september. Tærsket bygget samt lidt havre, gik ret godt, skønt regnen generede en del. Kom dog afsted med værket, som er selvtransportabelt. Det skulle til Stubbegård.

Lørdag den 21. september. Kørte gødning. Blev færdige, kom til at mangle tre læs. Pløjet gødning ned med to plove. Begyndte at lave kartoffelkuler. Jeg gik lidt på jagt.

Onsdag den 25. september. Tog kartofler op af det store stykke, gik godt. Måtte dog holde op lidt før aften på grund af regn.

Torsdag den 17. oktober. Pløjet kartoffelstel færdig. Begyndte på at trække roer op; to koner skal have hver en td. land på akkord.

Mandag den 21. oktober. Kørte roer hjem. (30 læs), har nu halvdelen hjemme.

Arbejdsfordelingen mellem gårdmand og karle

Det var gårdmandens opgave at lede og fordele arbejdet og kontrollere, at det hele blev gjort rigtigt.

Anna, født på en middelstor gård på Vestbornholm i 1896, fortæller:

»Far gik ud og så efter, at de andre gjorde, hvad de skulle, så om sine heste og hjalp til, hvis det behøvedes. Han gik en tur på markerne for at se, hvornår der skulle begyndes.«

Gårdmanden selv trådte til som vikar, hvis en af karlene blev syge. Han var med ved særligt arbejdskrævende opgaver, f.eks. når der skulle høstes. Han var også med ved spændende arbejder som f.eks. når en nyanskaffet maskine skulle sættes i sving. Gårdmanden tog sig i det hele taget af alt det, der løb rundt. Lidt efter lidt gik dette over til at blive karlenes arbejde alene.

Hestene var som regel gårdmandens store interesse. Dem viste han frem med stolthed, når han havde kolleger på besøg. Hestene havde navne, de havde hver for sig særlige egenskaber, de havde stamtavle, og om hver af dem kunne fortælles historie.

Den prestige, der var forbundet med gårdmandens heste afspejler sig i selve hestestalden.

Gårdmanden tog sig desuden af alt, hvad der havde med gårdens økonomi at gøre, såsom at ordne regnskab, udfylde selvangivelse, betale terminer, bestille frø og få

opgørelse fra foderstofforretning, mejeri og slagteri. Han holdt auktion over evt. overskudsproduktion som f.eks. brænde, hø og roer. Naturligvis var det også ham, der fæstede karle og piger. Pigerne dog først efter rådslagning med sin kone.

Alle de repræsentative, udadvendte forpligtelser hørte også ind under gårdmandens domæne.

Det drejede sig om at køre til mølle, køre til byen og handle, deltage i møder af landbrugsfaglig og politisk art, sidde i bestyrelser o.s.v. Mens gårdmanden sad ved

»På gården avlede vi rug, byg, havre og roer, aldrig hvede; det kom først senere. Vi skulle bruge det meste af det, vi avlede selv, og først da foderstofforretningen kom, begyndte far at sælge.« (Anna, der var barn omkring århundredskiftet på en middelstor gård.) Andreas, der var barn samtidig, men på et husmandssted: »Jorden var for dårlig, så vi avlede kun rug, blandsæd og græs. Det blev allsammen sået i hånden og mejet med le.«

Pasning af gæs og høns var kvindernes arbejde, og indtægten tilkom i reglen konen på gården.

sit skrivebord eller var i byen, arbejdede karlene i stalden og på marken.

Men det var ikke alle steder sådan, at gårdmanden intet fysisk arbejde havde. Det afhang helt af gårdens størrelse.

Husmandsparret, der hverken havde råd til karl eller pige, måtte udføre alt arbejdet selv.

Ofte var det endda sådan, at konen overtog flere af de typiske mandearbejder som f.eks. at fodre køer, heste og grise og hjælpe til i marken, mens det hørte til sjældenhederne, at manden gik ind på kvindens arbejdsområder. »Hvis jeg ville have haft min mand til at lægge ble på et barn, så tror jeg, han havde dånet,« sagde en husmandskone.

Til gengæld var det ikke ualmindeligt, at husmanden havde arbejde ved siden af sit landbrug, f.eks. som daglejer på den nærmeste gård eller som mælkekusk.

Denne ændrede arbejdsfordeling fandtes dog udelukkende, hvor det økonomiske grundlag dikterede det. Der var heller ikke i husmandshjemmet nogen tvivl om, hvad der retteligt hørte til mandens og kvindens arbejdsområder.

Kvindens arbejde

Det var primært kvindernes arbejde at *forarbejde* råvarer samt varetage huslige arbejdsopgaver. Efterhånden som man gik over til at købe mange af de ting, som man tidligere selv fremstillede (brød, øl, tøj

m.v.), ændredes kvindernes arbejde på mange måder.

Anna giver en levende skildring af kvindens daglige arbejde på en gård på Bornholm omkring år 1900 - og de ændringer hun har oplevet:

»Da jeg var barn, lavede vi stort set alt det, vi skulle bruge selv. Mor og far stod altid op kl. 5. Vi børn kom op, når vi skulle i skolen, så fik vi madpakken i hånden, træskoene på og så afsted.

Når vi kom hjem, fik vi mad, og så hjalp vi ellers til med, hvad vi kunne. Det var mors og pigernes arbejde at malke. Vi havde 20-24 malkekøer. Man malkede tre gange om dagen. Mælken blev hældt på store kander, som mælkekusken hentede. Vi sendte en kurv med mælken med en seddel på, hvad vi skulle bruge af smør og ost, og så blev det trukket fra regnskabet, når det skulle gøres op. Vi fik betaling fra mejeriet kontant, og vi fik skummetmælk tilbage fra mejeriet. Når mælkekusken kom hjem, skulle kanderne tømmes, grisene skulle have skummetmælk, og så skulle kanderne vaskes, og mor og pigerne skulle malke igen. Så skulle mor vaske op efter måltiderne, lave mad, hugge kvas, bage brød, passe gæs og høns, ordne med fårene, og haven skulle hun også se til.

Til middag fik vi gerne stegt flæsk og kartofler, suppe kogt på salt kød, hvidkålsuppe, kærnemælkssuppe eller grød, megen grød. Havremælksgrød med sirup i syntes jeg smagte så godt, da jeg var lille, men da jeg engang prøvede at lave det, da jeg var voksen, smagte det slet ikke, som jeg husker det.

Mor begyndte at lave middagsmaden kl. 11, og så spiste vi.

Derefter vaskede hun op, hvilte sig et øjeblik, og så skulle der bages, der var gæs og høns, der skulle passes o.s.v. Vi var faktisk selvforsynende med alting, men sukker, kaffe og te måtte vi selvfølgelig købe.

Ved 4-tiden fik vi mellemmad, og om aftenen fik vi sild, kartofler og suppe ved 7-

tiden, og så skulle der vaskes op og ryddes op - mor havde altid travlt.

Hun hjalp til, lige så meget hun kunne udenfor, foruden det indvendige, og det gjorde pigerne også. Dengang var det ikke sådan som nu med polstrede møbler og sådan alt dette her. Vi havde det skikkelig, men ikke som det er nu.

Der er så forfærdelig meget arbejde folk har nu, som vi slet ikke kendte til dengang.

Jeg kan huske, at gulvet i folkestuen var skuret, og så blev det strøet med sand. Hvis det var snavset, blev det fejtet, så var den ikke længere. Engang imellem blev gulvet skuret, men det var sjældent. Det var en kunst at strø sand, sådan som det skulle være, men jeg lærte det aldrig, jeg kan kun lige huske, at det blev gjort, så begyndte de at fernisere gulvene, og det blev et større arbejde, for så skulle det vaskes hver dag. For mor var det indendørsarbejde alligevel kun en biting, det vigtigste var udendørs. I høsttiden havde vi alle travlt med at hjælpe til, og i roetiden skulle vi luge og trække roer op. Det brød jeg mig nu ikke om, men det skulle jo gøres. Far holdt på, at vi skulle ligge ned og luge roer med et kort skaft, men da vi blev større, protesterede vi, vi ville have et langt skaft, så vi kunne gå, men far, han blev ved med at ligge på knæ og luge roer, man kan sige, at han var meget gammeldags i modsætning til mor.

Mor skulle også brygge øl, hun skulle holde vores tøj og stoppe, vaske, rulle og sy det. Tøjet vævede mor også selv. Vi skiftede undertøj hver uge, men sengetøjet blev ikke skiftet så tit. I august og september havde mor også travlt med at sylte og salte sild. Om aftenen sad vi altid sammen ved petroleumslampen, og mor og pigerne broderede, hækede og strikkede. Jeg vil nok sige, når jeg ser tilbage, så sled mor mere i det end far, for far havde mere hjælp. Far havde megen hjælp, faktisk, men jeg husker ikke nogen meningsforskelle mellem mor og far, alting gik, som det skulle, der var ro over det hele, det var ikke, som det er i dag.

Højskolefolkene var meget nationalt sindede og var interesserede i at gengive gamle traditioner som folkedans og folkedragter. Elever fra Bornholms Højskole 1924.

Efterhånden som jeg blev større, holdt vi op med at lave så meget selv. Omkring min konfirmationsalder begyndte vi at købe vores tøj i Rønne - det var i begyndelsen fint at have købt tøj, og de, der ikke havde råd, var det lidt synd for, f.eks. de børn, der var nødt til at gå i hjemmenvævet tøj i skolen, det blev ikke regnet for så godt.

Vi holdt også op med at brygge, bage og slagte på det tidspunkt. Da vi selv bryggede, havde vi humle i haven. Mor bryggede mest om vinteren, og vi lavede en særlig stærk øl til jul. Det blev betragtet som lidt for flot at købe øllet i begyndelsen, men det var et fremskridt at få købt øl, og det smagte så dejligt. Hvis de serverede hjemmebrygget øl for folk i dag, ville de nok gå i gulvet, man ville ikke synes, at det smagte godt, for det smagte stærkt af malt og humle. Men vi var jo tilfredse med det den-

gang. Vi blev nok længst ved med at bage, især til jul bagte vi, det foregik i den store ovn, og jeg kan huske, hvordan far om morgenen kom slæbende med enebærris, som han skulle fyre med. Når bagningen var forbi, kom julestegen i ovnen, på den måde udnyttede man varmen.

Da jeg selv blev gift og fik en husholdning, var det hele anderledes. Vi gjorde meget mere rent end i mit barndomshjem, jeg havde ikke meget udendørs arbejde, men der var meget mere indendørs. Den mad, jeg lavede, var meget mere varieret end min mors. Det havde jeg lært på husholdningsskolen og på de forskellige pladser, jeg havde haft. Jeg var med i husmoderforeningen, og der fik vi også nye ideer. Jeg var meget interesseret i husmoderforeningen og deltog som medlem af bestyrelsen i mange år.

På husholdningsskolen lærte jeg for resten også andre ting bl.a. at bruge pudder, cologne og cremer. Jeg lærte det af en pige fra Flensborg, som var meget moderne og fin - det var også hende, der lærte mig at ryge cigaretter. Det havde min mor aldrig kunnet drømme om!»

Højskolen og højskolefolkene

Ligesom produktionsomlægningen og andelsbevægelsen kom højskolen til at medføre store ændringer for den tids befolkning. For de, der kun havde prøvet at gå i en almindelig landsbyskole, var det pludselig en helt ny verden, der åbnede sig på højskolen.

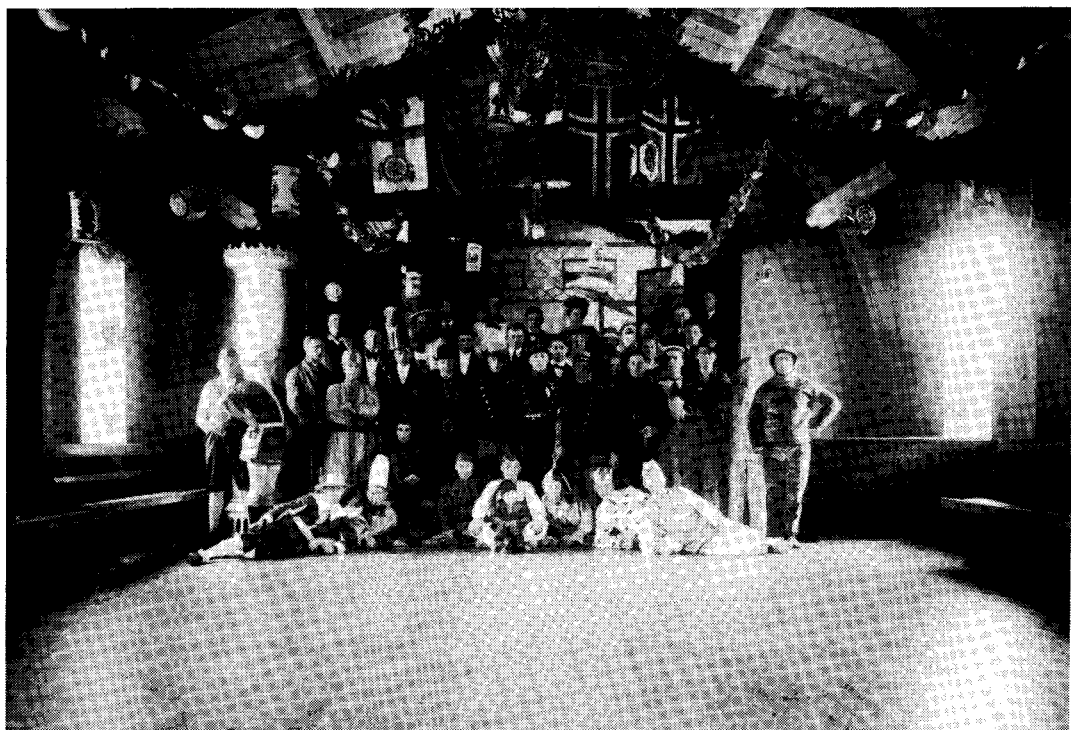
Gunnar fortæller:

»Efter realskolen var jeg ude på en gård i et halvt år, og så kom jeg på højskole i

1918. For mig var det i allerhøjeste grad en ny verden at komme på højskole. Forstanderen uddybede mange ting i historien, vi hørte ikke kun om den danske historie, men også om Ægypten, Grækenland og Romerriget, det var han meget god til at fortælle om. Vi lærte også meget om den danske litteratur. Det var altsammen noget, som vi aldrig havde lært om andre steder, det vi lærte på højskolen. Mine højskolekammerater kom fra hele Bornholm, og jeg fik nogle kammerater der, som jeg har haft forbindelse med hele livet.

Min far betalte højskoleopholdet for mig og for mine brødre. Dengang kom gårdmandsbørn altid på højskole, det var nærmest en selvfølge.»

Mange af dem, der havde været på højskole, blev præget af det for livet. De blev

»Far var højskole- og valgmenighedsmand. Han lavede stuelængen om, så der var en sal til gymnastik og folkedans, og hvor der blev spillet dilettantkomedie. Det var en slags forsamlingshus, for sådan et fandtes ikke i sognet dengang.« (Poul født på en mellemstor gård.)

Mejeriet Bjørnedal. Klemensker.

»År 1888 den 13. maj afholdtes en generalforsamling i Clemens Kro. En større del af de til mejeriet tegnede koholdere vare mødte, et udkast til love for interessentskabet bleve oplæste, diskuterede og vedtagne. Derefter foretoges valg til bestyrelse.« Valgt blev 5 gårdejere. Kun 2 måneder senere - den 15. juli - skriver bestyrelsen under på en kontrakt med en lokal maskinfabrik om levering af dampmaskine og dampkedel »med tilbehør til hvad der fordres til mejeriets drift«. Et par dage senere gennemgår bestyrelsen tre indkomne tilbud på opførelse af: mejeri med beboelse, ishus, kulskur, hestestald. Bestyrelsen beslutter sig for det billigste tilbud. (Fra forhandlingsprotokol for mejeriet Bjørnedal 15/7 1888 - 19/8 1911.)

aktive i en lang række ting, som direkte eller indirekte havde forbindelse til højskolen.

Poul, født år 1900, voksede op på en gård, hvor forældrene var højskolefolk:

»Far og mor havde en privatskole i flere år med en privatlærerinde, fordi de ikke syntes om den lærer, der var i sogneskolen, og så lærer man jo mere i en privatskole. I sogneskolen havde de f.eks. ikke verdenshistorie, kun Danmarkshistorie, skrivning og regning. Min opdragelse var også mere fri, jeg blev ikke opdraget til noget bestemt, men mine forældre lagde megen vægt på, at vi kom ud og så os om, og min søster var et år i Rom, hvor hun tjente på et pensionat for piger, og jeg kom selv til Amerika.

Far og mor brød sig ikke om præsten i sognekirken, og derfor tog vi altid til valgmenighedskirken med hestevogn hele familien. Jeg gik også til præst i valgmenigheden. Valgmenigheden var det, vi kaldte den glade kristendom. Vi havde lov til at danse og være glade - man kan sige, at valgmenighedsfolkene havde en friere tænkning, de tog det ikke så højtideligt, som andre gjorde.

Der kom mange hjemme på gården, for far havde lavet stuelængen om, da han skulle giftes. Han havde lavet en sal til gymnastik, som også blev brugt til at danse folkedans i og spille dilettantkomedie. Sommetider var der også oplæsning, og så drak vi kaffe bagefter. Det var en slags for-

samlingshus, for sådan et fandtes ikke i sognet dengang, men det var ganske privat, for der var ikke nogen, der betalte noget til far.

Senere lavede de gymnastik på kroen, men der kom aldrig forsamlingshus andre steder i området.

Far startede hold med fodbold og gymnastik, og det kostede ikke noget andet end at de, der skulle være med, skulle hjælpe til at betale til gymnastiklæreren. Der var muligheder for meget forskelligt, nogle havde lyst til at spille fodbold, der var andre, der havde lyst til at gøre gymnastik, og da nogle blev enige om, at de skulle lave en diletantkomedie, ja, så gjorde de det!

Der var ikke noget, der hed stand eller religion eller nogen ting fra vores side, alle kunne være med, men der kom ikke mange husmænd, det var mest folk fra gårdene.

Far var også med til at oprette brugsen, og han var medlem af mejeriet og slagteriet og pakhusforeningen og de andre andelsforeninger. Han var med i husflidsforeningen og lavede meget arbejde i træ, bl.a. et helt skrivebord, som han skar ud.«

Mange kom på højskole, men der var også nogle, som af forskellige grunde aldrig fik chancen. Det kunne hændes, at fædrene ikke mente, at det var nødvendigt for piger at komme ud, og der var familier, hvor man ikke havde råd til at betale et højskoleophold til sine børn.

Anna fortæller:

»Om mine forældre kan jeg sige, at de begge var opvokset i gårdmandshjem og var opdraget til at blive gårdmandsfolk selv. Det var dog min mors store sorg, at hun ikke havde været på højskole, og at hun aldrig var ude. Det var hun i grunden lidt bitter over, for hun var klog og fulgte godt med. Men hendes broder, han havde været på højskole, for, bevar mig vel, han var et mandfolk jo. Dengang var det ikke meningen, at pigerne skulle sådan noget, og de kom ikke meget ud. Derfor syntes mor, at jeg skulle ud, så jeg kom både på husholdningsskole i Skårup på Fyn og senere

Grundtvigs Højskole i Lyngby, og siden jeg var 15 år, var jeg ikke meget hjemme, jeg havde pladser her og der, og det befandt jeg mig godt ved.«

For husmandsbørn kunne det se anderledes ud. Det var først og fremmest unge fra gårdmandshjem, som kom på højskole, mens det var vanskeligere for husmænd og dårligere stillede at sende deres børn af sted. Sådan var det både på Bornholm og i den øvrige del af landet. Andreas, født på et mindre husmandssted i nærheden af Østermarie i 1897 som nr. 9 af en søskeneflok på 12, fortæller:

»Jeg kom aldrig selv på højskole, for det skulle man jo betale, og jeg havde ikke råd, hvor skulle jeg have fået pengene fra? Det var et spørgsmål om penge.

Senere brød jeg mig ikke særligt om højskolemiljøet, så jeg syntes ikke, at min kone og mine børn skulle på højskole, selvom de måske nok gerne ville.

Højskolefolkene gav for resten deres børn en for fri opdragelse, syntes jeg. På en gård, hvor jeg tjente, havde børnene oven i købet deres egen privatlærerinde, og det endte med, at de dårligt kunne skrive deres eget navn!«

Til gengæld søgte mange, især fra husmands- og daglejerfamilier, Indre Mission.

Petra, født 1883, opvokset på en mindre avlsbrugerejendom i Nyker, siger herom:

»Jeg kom ikke på højskole, nej, jeg havde nok lyst til det, men far syntes, det var ganske unødvendigt, jeg var klog nok foruden; han mente, det var nok, når man kunne regne og skrive, og det var det vel også.

Jeg kom heller aldrig i nogen forening, jeg havde nok at bestille hjemme, og hvem skulle så have passet børnene? Jeg kunne heller ikke så let komme nogen vegne, vi havde hverken hest eller vogn.

Vi hørte altid til Indre Mission, gik meget i kirken og i missionshuset. Søndag eftermiddag kom præstefruen sommetider gående med børnene, så kom hun ind til os og sludrede og fik en kop kaffe. Der var ingen

»Jeg var ikke med i foreninger, selvom jeg havde lyst, for min mand sagde, at det ikke var nogen nytte til, og at jeg havde bedre af at blive hjemme og passe hus og børn. Og selvfølgelig gjorde jeg, som han sagde. Så længe børnene var små, havde jeg også nok at gøre foruden, og hvem skulle have passet børnene?« (Interview med Petra, husmandskone.)

storhedsfølelse. Præsten gjorde heller ingen forskel, vi var lige gode allesammen. Han tordnede og slog i prædikestolen, så dem, der sad nedenfor hoppede, og dem, der sad og sov, vågnede op og blev helt forfærdede. Præsten var meget missionsk, og han begyndte at bygge missionshuset Salem - det var min far også med til at bygge.

I valgmenigheden har jeg aldrig kommet. De havde selv lov til at vælge præst, men så betalte de også selv, så valgmenigheden var mest for gårdmændene, for det var dem, der havde råd til at betale præsten. Vi foretrak også at være for os selv, for der var jo altid lidt forskel på bondekonerne og husmandskonerne. Når de skulle i kirke, var bondekonerne mere pyntede og stadsede

med silkebånd og sådan - der var nok stor forskel på dragten.«

For de, der stod udenfor missionen, tog det sig anderledes ud. Hansine, født 1889 på en velhavende møllergård på Østbornholm, oplevede det sådan:

»Min mand og jeg tog til højskolemøder og var med i valgmenigheden, for vi var ikke indstillet på Indre Mission. Jeg kunne lide tonen i valgmenigheden og i det hele taget den grundtvigske indstilling - I ved nok, at vi blev kaldt »de glade kristne«.

Valgmenighedsmedlemmerne kom sammen til møder på gårdene, her kom så præsten og læste op, f.eks. om kendte forfattere og digtere. Det var mest gårdmændene, der kom. Husmændene og fiskerne havde

»Præsten var meget missionsk og begyndte at lave missionshuset Salem. Min far var med til at bygge det, og på den måde kom vi med i Indre Mission; den eneste forening min far var med i.« (Interview med Petra.)

ikke råd til at være med, husmændene havde nok at se til hjemme, og fiskerne havde ikke for blide kår dengang, der ikke var motor i bådene. Men både fiskerne og husmændene gik meget i kirken, og der var missionshuse i hvert eneste fiskerleje.«

Andelsbonden og nutiden

Disse uddrag af beretninger fra bornholmske landmænd og deres koner har i glimt givet billeder af, hvordan den enkelte kunne opleve andelstiden og den udvikling, der fulgte - på godt og ondt.

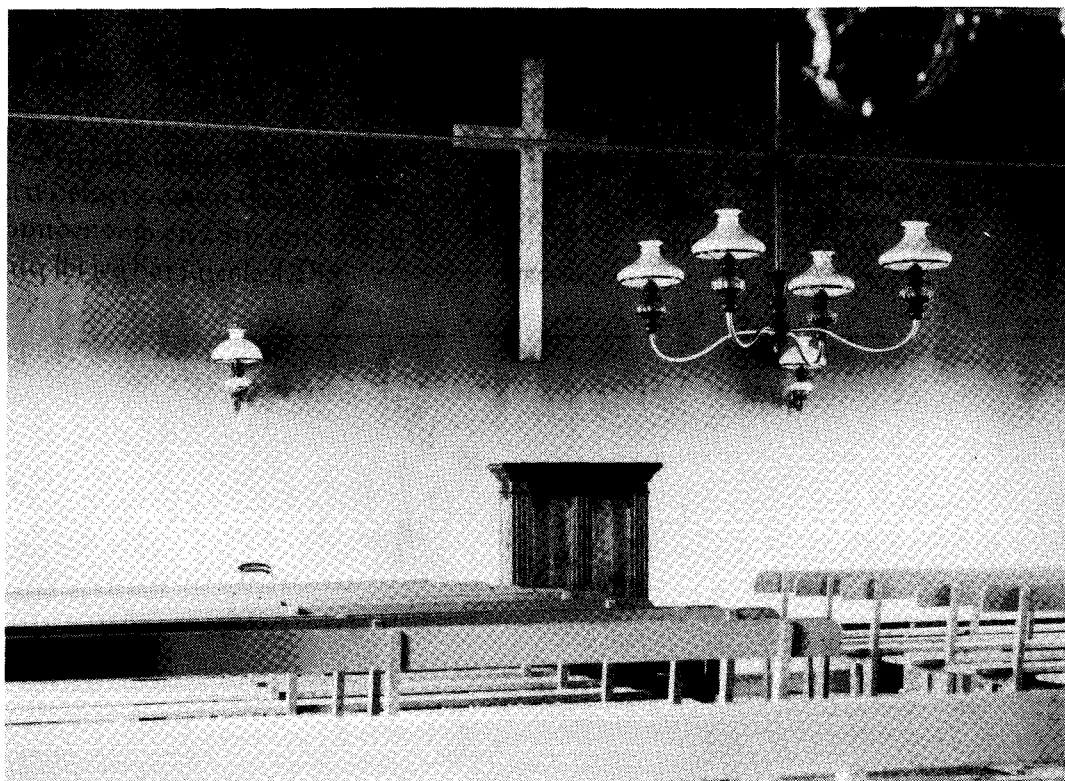
Nu er den tids landmandsliv forsvundet til fordel for nutidens moderne, højteknologiske bedrift og en helt anden livsform. Ingen af vore meddelere - uanset deres bag-

grund - ville dog have byttet med de unge landmænd i dag:

»Af de nye ting, som er kommet i min tid, vil jeg nævne mejetærskeren som noget af det, der har gjort tingene lettere; men roeoptageren var det allerbedste, så man ikke behøvede at gå og trække roer op.

Men det viser sig næsten overalt, hvor de får maskinerne til at lette arbejdet, at der ikke bliver meget tid tilovers, for de bliver færre om arbejdet, og nu er der kun én, hvor der før var fem. Vi var selv fem på gården, da jeg var barn, og dertil var der to drenge, to piger og en fast daglejer, så vi var ti hver dag foruden ekstra daglejere i høsten.

På min gård havde jeg først to faste

»Der skal ikke være forskel, om man hører til den ene eller den anden mission. Vorherre har ikke to rum i himlen, så vi må enes hernede, ellers kan vi ikke enes siden.« (Interview med Petra.)

mand, og siden blev det en fast daglejer og en pige. Da jeg sluttede i 1959, manglede jeg en mand, men pigen havde vi hele tiden. Nu har min datter og min svigersøn gården, og de har ingen hjælp.

Jeg købte aldrig traktor, men havde heste, så længe jeg boede på gården.

Da min datter og hendes mand overtog gården, fik de traktor, og når de skal have roer op, kører min datter den ene traktor,

hendes mand den anden, og de kører ved siden af hinanden og henter roerne - det er noget andet, end da vi gik der og rodede. Til tider har de det nok hårdere, end jeg havde det.

Selvom meget er blevet lettere, er jeg alligevel glad for, at jeg ikke er ung i dag - jeg tror, der er flere spekulationer for landmænd nu, end vi havde i min tid.« (Gunnar.)

De lykkelige husmænd

Af Keld Søgaard Christensen

Kultur og hverdagsliv blandt husmandsfolk i begyndelsen af dette århundrede

Den bornholmske husmandsbevægelse havde på mange måder sin storhedstid mellem 1901 og 1940: Der blev dannet lokalforeninger i alle sogne mellem 1901 og 1905. Den husmandsledede udstykningsforening havde succes og var mellem 1907 og 1935 involveret i oprettelsen af næsten 200 nye husmandsbrug og knap 40 tillægsparceller til eksisterende småbrug - de såkaldt »indeklemte husmænd«. Der skabtes dermed livsgrundlag for nye familier, som ønskede en selvstændig tilværelse og ønskede at undgå den udsigtsløse og ydmygende tilværelse som landarbejdere.

Udstykningsbevægelsen var med til at bevare Bornholms særlige landbrugsstruktur, der i sammenligning med resten af Danmark var kendetegnet ved relativt mange små brug. Og udstyknings- og husmandsbevægelsen havde sin store andel i, at befolkningstilvæksten på landet var usædvanligt stor i de første tre årtier af dette århundrede - således var perioden under udstykningsbevægelsen det eneste tidsrum mellem 1850 og 1950, hvor landbefolkningen voksede mere end bybefolkningen.

Stemningen rammes formentlig godt af Aksel Skov, som var landarbejder på

Bornholm lige efter århundredeskiftet. Han skriver i sine erindringer følgende om landarbejdernes forhåbninger: »Kunne de blive så lykkelige, virkelig lykkelige, at blive ejere af en lille Ejendom med nogle få tønder land, var deres økonomiske Kår betydeligt forbedrede. De kunne nu selv frembringe en væsentlig Del af Familjens Ernæring foruden lidt Kontanter - men Arbejdsdagen blev da også betydeligt forlænget. Det hjemlige arbejde måtte udføres om Natten og på Helligdage. Men hvor var de lykkelige - og rankryggede - disse »Husmænd«, den nye Stand, der opstod.«

Men selvom det var en særdeles betydningsfuld periode for mange småkårsfolk på landet, er det alligevel meget begrænset, hvad der er skrevet om husmandsfamiliernes hverdagsliv og livsholdninger i denne periode:

Hvad holdt de af ved livet på landet?

Fra udbyggere til husmænd

Mellemkrigstidens husmænd havde deres særlige identitet, som bl.a. rummede en række fælles ideer om arbejdsmoral.

Dette fællesskab havde en væsentlig rod i erindringen om *udbyggerne*, de familier, der fra midten af 1800-tallet sled for at skabe stenfyldte og lyngklædte områder om til landbrugsjord. Udbyggerfamilierne havde lagt grunden til den særlige aura, der kom til at svæve om bestræbelserne på at indvinde land: At kunne sige »vi brød stenen« var ikke blot en beskrivelse af, at en familie havde sprængt klipper for at få en bedre jordlod. Det var også et vidnesbyrd om ukuelig arbejdsomhed og hårdførhed.

Et af de mest berømte - og imponerende - eksempler på opdyrkning af et lyngområde skabte husmandssønnen Hans Christian Kofod sammen med sin kone Katrine Marie Kofod: På ejendommen »Graneli« mellem Aakirkeby og Nexø tilplantede de et stykke af deres lyngjord med

Hvilke aktiviteter deltog de i i deres fritid, når de kunne gøre, hvad de havde lyst til? Hvilken rolle spillede de meget forskellige religiøse holdninger i hverdagen? Og ikke mindst: Hvilke forhåbninger havde husmændene til fremtiden?

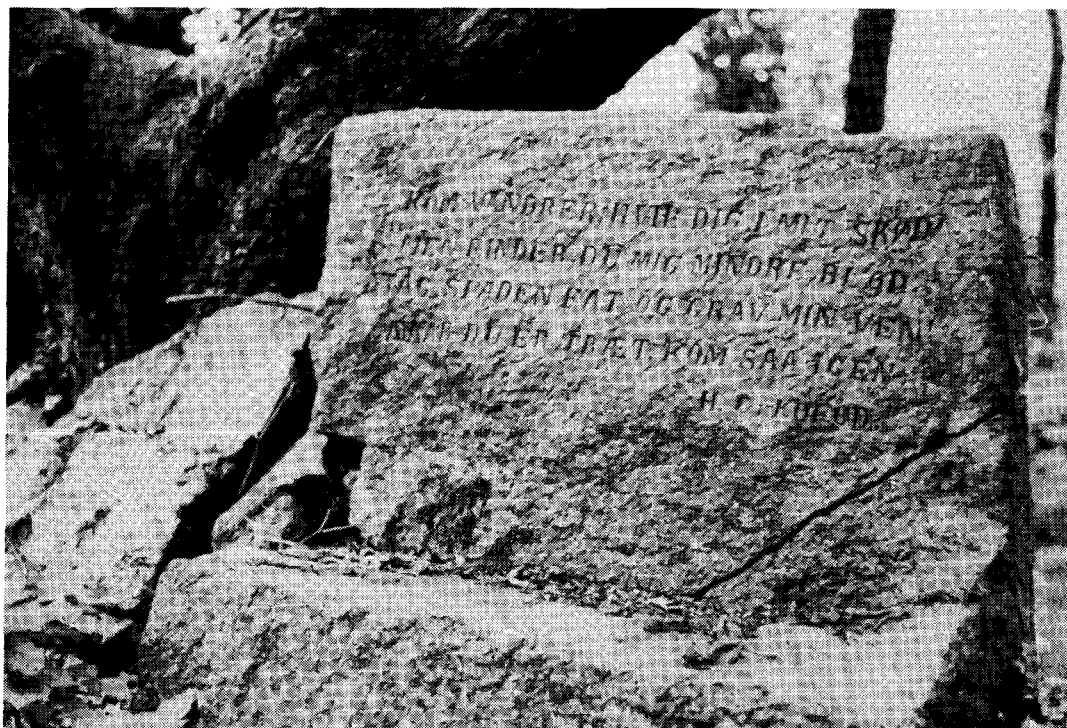
Jeg skal i det følgende prøve at besvare disse spørgsmål - i første række på baggrund af en række interviews, jeg i 1984 foretog med ældre bornholmske husmandsfolk. Fælles for dem er, at de alle blev selvstændige i perioden mellem 1920 og 1935. Artiklen bygger desuden på en række skriftlige erindringsoptegnelser, som Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser har indsamlet blandt bornholmere. Og endelig skal den bornholmske husmand og hjemstavsforfatter Otto J. Lund nævnes for sine digte og fortællinger om husmandsfamiliernes liv og historie.

et stort antal træer, buske og planter, og lyngstykket blev med tiden en stor og frodig have, som blev et populært udflugtsmål - ikke mindst for de bornholmske husmænd.

(Haven er i øvrigt fortsat offentligt tilgængeligt, men den har været misligholdt og er nu noget af et vildnis at færdes i.)

Havens størrelse kan man få et indtryk af på det kort, som her er gengivet over området:

At det var *hårdførhed* og *arbejdssomhed*, der lå til grund for Graneli's have, var der næppe mange besøgende, der tvivlede på. H.C. Kofod sørgede imidlertid også selv for - på sin underfundige måde - at minde gæsterne om, at her på stedet havde magelighed ringe anseelse: I haven står endnu i dag en stor sten, der har form som en bæk. På stenen er følgende inskription indmejslet:

»KOM VANDRER HVIL DIG I MIT SKØD
MEN FINDER DU MIG MINDRE BLØD
TAG SPADEN FAT OG GRAV MIN VEN
NAAR DU ER TRÆT KOM SAA IGEN.
H.C. KOFOD.«

Kofod blev efter sin død mindet på forskellig måde. Karakteristisk for disse minder var det, at arbejdssomhed og opdyrking af ufrugtbare områder blev beskrevet i mytologiske vendinger. - Som f.eks. her på den mindesten, der blev rejst for ham i Granelihaven:

Inskriptionen lyder:

»HAN VOKSTE FREM FRA LYNG OG UR
OG BLEV DEN MAND HAN BLEV
OG I DEN SKØNNE FRI NATUR
HAN SKØNT SIN SAGA SKREV
I SKOV OG HAVE STAAR DEN SKRIFT
OG MELDER OM HANS LIVS BEDRIFT.«

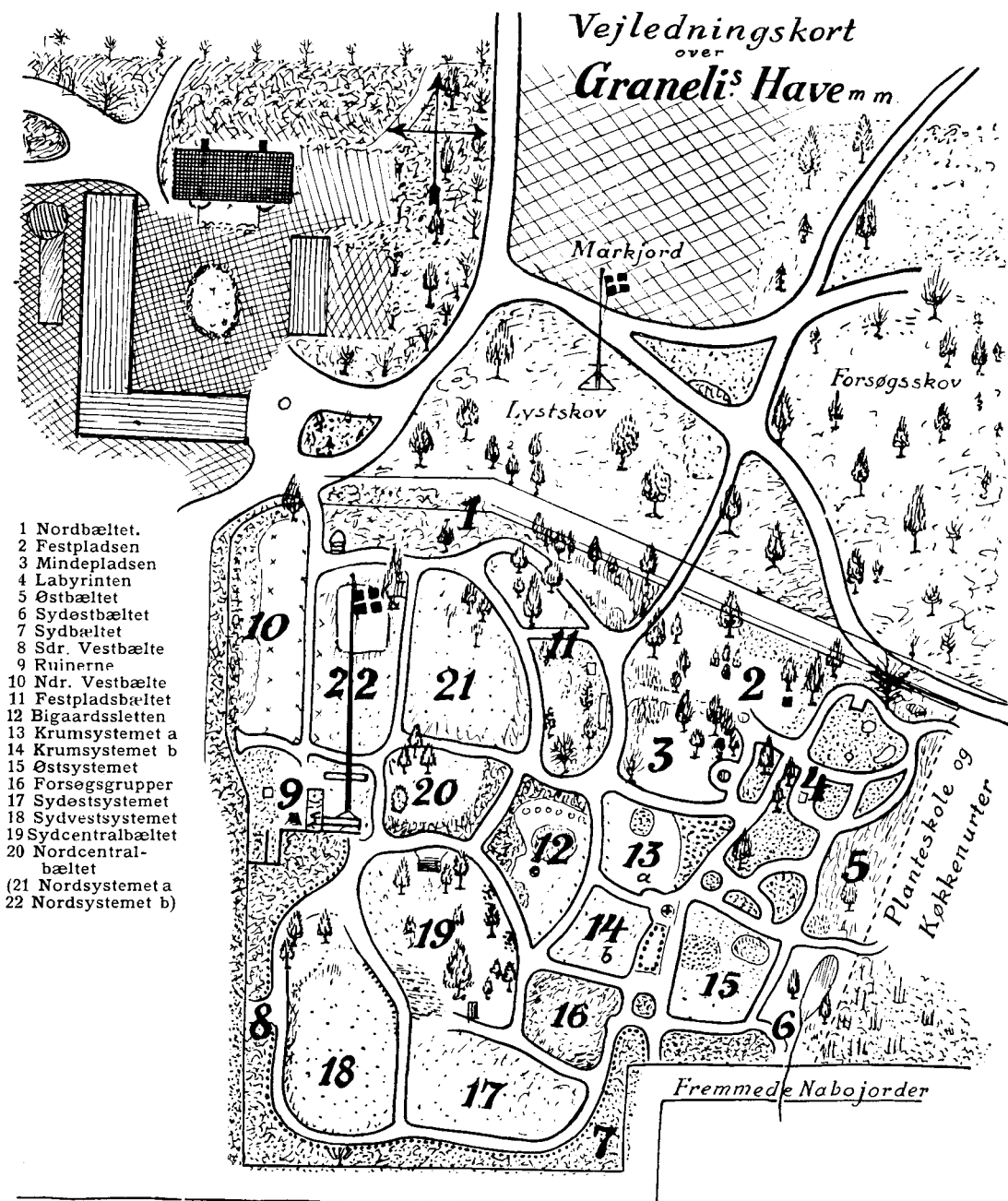
Mellemkrigstidens husmandsforeninger så gerne, at denne husmandssøns sejhed og arbejdsvilje fortsat blev forbundet med husmandsstanden, og man ønskede at vise, at de menneskelige egenskaber, som Kofod havde repræsenteret, fortsat var centrale dyder for husmændene: I 1925 bidrog De Samvirkende Bornholmske Husmandsforeninger derfor til at oprette den såkaldte 'Granelifonden'.

Denne fond skulle støtte og hædre jordbrugere, der udførte et særligt arbejde for at kultivere ufrugtbare områder.

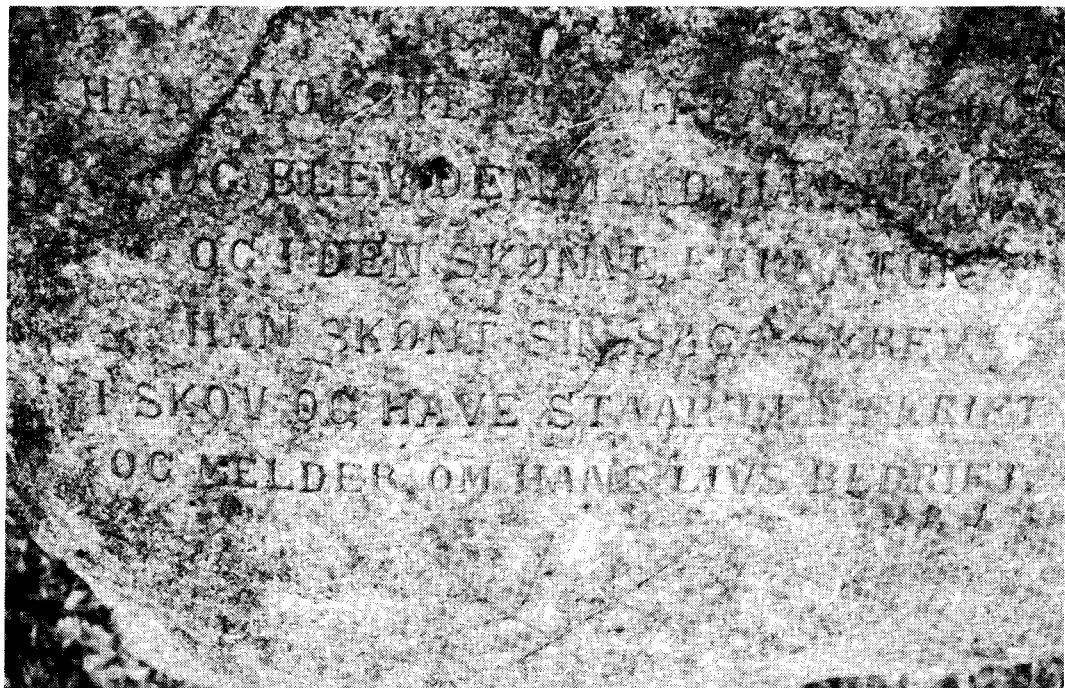
Udmærkelsen kom til at bestå i en mindre sum penge samt et diplom, hvis inskription lod landvinding, arbejdssomhed og mandigt heltemod gå op i en højere enhed:

»Af Ørk han skabte odlet Land
og frugtbar Muld af Sten og Sand.
Nu Have, Mark og Skov forkynde,
han var en Arbejdshelt, en Mand.«

Heltemyten kunne imidlertid hente nok

Kortet tegnede Hans Christian Kofod få år før sin død i 1920¹. De bygninger, der er aftegnet i kortets øverste venstre hjørne, er »Graneli's» avlsbygninger, stuehus m.v.

så meget næring i erindringen om de familier, der tabte kampen mod udmarken.

Mange satsede helbred, livsmod og eventuelle spareskillinger i kampen for at blive selvstændige og måtte opgive undervejs og vende tilbage til den udsigtsløse status som landarbejdere.

Martin Andersen Nexø har i novellen »Paradiset« skildret tragedien for et udbyggerpar, der på Sydbornholm brugte deres liv på at få bugt med sten og lyng. Det lykkedes dem at få en stor del af lodden under plov, men »ødemarken lå og lurede på dem og ventede kun på den mindste blunden fra deres side, et eller andet lille uheld«.

Manden kom til skade under sprængning af en klippeblok, fik knust en finger, og »fra nu af åd naturen sig inde på dem, langsomt men sikkert, de måtte slippe den lille ejendom tilbage stykke for stykke... I alt havde de to tilbragt 25 år herinde. Det tog lige så mange år for jorden at blive ødemark igen, som det havde taget dem at forvandle den til agerjord, så hårdt stred de

imod. Stykket ned ad bakke var i alle måder det sværeste«.

Bevidstheden om det hårde slid vækkes endnu mange steder på øen, fordi en del familier gav deres huse navn efter jorden, de skulle forsøge at leve af: »Hedebo«, »Lyng hjem« og »Lyngkrogen« ligger i dag ved velopdyrkede marker og fortæller, at landskabet ikke altid har set ud som nu.

Ellen Markers familie² kaldte deres hjem for »Højlyngs Klippe«, og det klinger ligesom mange andre navne på husmandssteder af naturskønhed for en udenforstående. Men hverdagen for husmandsfamilien var først og fremmest sejt slid: »Vi brød jo stenen. Der skulle to til, når man skulle brække de der store klipper op.«

Problemerne med den slags lodder var dog betydelig mindre for mellemkrigstidens husmænd end for de to, tre foregående generationer, og udbyggerfamiliernes problemer var ikke typiske for den generation af husmænd, der startede efter århundredeskiftet:

Mellemkrigstidens husmændsfamilier

»Det Slægtled, der var før vi havde et meget stort Arbejde med at rydde Sten, fylde Vandhuller og drejne (dræne) Jorden de havde Sliddet vi andre havde et herligt Jordstykke.«³

Karen Hansens beskrivelse af vilkårene må nok betegnes som en individuel erfaring. Herlige jordstykker kunne man dårligt kalde gennemsnittet af husmandslodder. Det var den dårligste jord, bønderne i første række var interesserede i at sælge fra, og husmandsfamilier måtte i mange tilfælde prøve at etablere sig på de arealer, som gårdmændene ikke selv havde fundet det rentabelt at opdyrke.

Men de husmandsledelede udstykningsforeninger havde også et medansvar for, at husmændene fik dårlig jord: Udstykningsforeningerne administrerede billige statslånemidler, der var tænkt som hjælp til oprettelse af nye husmandsbrug, og de ønskede at forhindre, at jordejere spekulerede i den forbedrede købekraft.

Men forsøgene på at holde jordpriserne nede havde også en tendens til at holde kvaliteten af husmandsudstyknings nede. Husmændene kunne blive nødt til at købe billig, men dårlig jord, der krævede meget arbejde. Mange steder var grunden f.eks. fyldt med sten, som langsomt arbejdede sig op til markernes overflade: Husmandsfamilierne kunne om efteråret samle store mængder sten - blot for at se nye komme til overfladen i det følgende år.

Nogle steder var jorden fugtig, sandet og næringsfattig, eller den lå på et skrånende terræn, som var meget anstrengende og tidskrævende at dyrke.

Det var desuden sjældent, at husmandsfamilierne havde råd til at lønne en daglejer til hjælp til de mange arbejdsopgaver. Tværtimod måtte mange selv påtage sig arbejde som daglejere - eller som stenbrudsarbejdere, mælkekuske o.s.v. Og det betød, at manden måtte pukke for dårlig betaling, arbejdsbyrderne blev forøget for ko-

nen hjemme på husmandsstedet, og familierne blev splittet. Og selv om en familie var uafhængig af lønindtægter, og både mand og kone kunne lægge arbejdskraften hjemme, så var arbejdsbyrderne store nok endda. Ikke mindst fordi husmandsbrugenes produktion generelt var for lille til at bære større maskininvesteringer. Dertil kommer, at en del husmænd nærede en *principiel modvilje* overfor maskiner.

Uviljen mod maskiner

»Min mand ville jo ikke have traktor. Det skulle være levende. Men til sidst blev han jo nødt til det - han har jo været i halvfjerdserne.«⁴

Uviljen overfor maskiner var naturligvis til en vis grad udtryk for, at der blev gjort en dyd af nødvendigheden. Men man skal næppe undervurdere, at det tidsrøvende, men traditionsrige arbejde var mest i overensstemmelse med den kulturtradition, husmændene identificerede sig med. De menneskelige omkostninger ved de foregående generationers slid var omgærdet med stor pietet, som bl.a. Granelidiplomet viste. Og pietetsfølelsen betød, at det kunne føles illoyalt overfor slægten at unddrage sig anstrengelserne ved maskiners hjælp.

Men med tiden blev husmændene nødt til at forholde sig til de nye tekniske landvindinger. Bl.a. fordi bønderne tog dem i anvendelse. Karl Hansen⁵ mente principielt, at »alt med det nye vi skal, det begynder man i det små«. Og han gav et eksempel for at illustrere, hvordan han havde fulgt sit princip: »Dengang at mejetærskningen var kommet, da vi hørte det, så sagde jeg: »Det kan vi aldrig lave her - det bliver ikke til noget.« Men så så vi, at der var enkelte der prøvede, og så gik det lidt efter lidt.«

Karl Hansen følte sig mest på bølgelængde med den teknisk set lidt umoderne husmandskultur: Alt for velvillig modtagelighed overfor den moderne tids komfort og teknik betegnede han således som tegn på

usundhed: Han havde f.eks. ikke købt bil, selv om han havde råd til det og forklarede, at »havde jeg haft bilsyge, havde jeg haft bil for længe siden«.

- Sagt med et blink i øjet naturligtvis, men sygdomsterminologien var ikke desto mindre et godt eksempel på, at tekniske landvindinger blev vurderet på såvel deres praktiske egenskaber, som på deres indflydelse på folks livsform og moralske sundhed. Teknik fremmede nok effektivitet og mindskede strabadserne, men maskinerne ændrede også de livsværdier, som husmændene sympatiserede med.

F.eks. blev princippet om, at folk burde gøre de ting ved egen hånd, som de kunne overkomme, mindre selvfølgelig med tiden: Karl Hansen havde en nabo, som ikke havde ret meget jord, og han fortalte med hovedrysten, at »jeg havde en nabo derhenne, som havde fire tønder land. Han havde traktor!«

Karl Hansen underforstod, at avlsarbejdet burde være udført uden maskiner, fordi det kunne gøres uden. Arbejdslettelse retfærdiggjorde ikke en traktor til så lidt jord.

Men ligesom der her var en moralsk årsag til den tekniske konservatisme, så blev også arbejdsomheden ofte beskrevet som en højere etisk kvalitet:

Naturen, husmændene og Vorherre

Forfatteren og husmanden Otto Lund yndede fx at skildre husmændenes livsform som særligt uspoleret og naturlig, fordi den foregik i et tæt samspil med naturen: Det kom særligt frem i digtsamlingerne »Lyngblomst« og »Enj Urtakåst« fra henholdsvis 1930 og 1933. Men også i romanen »Slidara« fra 1939 beskriver han slægtskabet mellem natur og husmænd:

Håns er en aldrende husmand, og han og konen Trina overvejer at tilplante en sidste rest af deres lynglod. De har imidlertid ikke meget lyst, og forklaringen er følelsen af slægtskab med lyngen. Trina fremhæver lyngens kønne blomster, og Håns fortsætter:

»Ja, en Lyngblomst e pen, å já troer nåue, a du får nån penere Blomst i din Hawa, men der e åu detta, a de e mæst, som om Lyngenj å já e i Familia. Hanj e halstarrier, men hårfør å nojsamming, å ævent de samma e já åu, å de må nok ajle varra, som ska kunja trives hær uda.«

Henvisningerne til, at der i naturen fandtes liv og gevækster, der mindede om husmændene, kunne også retfærdiggøre husmændenes tilværelse på et højere plan: Naturens liv var jo netop selve *det naturlige* det ufordærvede, og husmændenes liv blev gennem spejlinger i bl.a. lyngen, ligesom dette naturlige liv.

For mange husmænd repræsenterede naturen imidlertid ikke den overordnede kraft i tilværelsen. De fleste, deriblandt Otte Lund selv, var religiøse, og de tillagde ofte natur og mennesker et grundlæggende fællesskab med henvisning til, at Vorherre havde skabt det hele i sit billede:

Lunds naturskildringer rummer mange eksempler på denne treenighed mellem naturen, Vorherre og husmændene. (Det skal jeg give et eksempel på om lidt.) Men også mindre litterært engagerede husmandsfolk identificerede sig med denne sammenhæng. Karen Hansen så det f.eks. som et særligt positivt træk hos såvel husmænd som landbefolkningen i bred almindelighed, at de gennem den tætte kontakt med naturen fik en dyb fornemmelse for de guddommelige kræfters nærvær: »Naturen er en god Læremester, vi ser mere det storladne, som er Skaberens Værk.«

Eller som Ingeborg Thorsen⁶ - med litterær gnist - beskrev sammenhængen under overskriften: »Naturens Skønhed«. »I det morgensolens stråler sænker sig ind i vor lille stue, sidder der en mor med sin bibel. Børnene lytter mens hun beder og læser, og så lyder lovsangen til Guds ære, trøst og styrke til dagens gerning. Alle er med, ude i haven synger og kvidrer fuglene, roserne dufter og kornet bøjet sig mod vinden. Engene står i blomsterflor. Åkander, dunhammer og de høje siv i moserne og søerne

Oluf Høsts tegning til »Borkjen på Lyngenj« er en ret anonym og uanselig tegning, som ikke umiddelbart fanger øjets opmærksomhed. Men måske valgte Høst en vilje en stil, der var lavmælt og diskret, ligesom det liv, Lund skildrede i sit digt?

kaster deres glans mod solens stråler, ud over landskabet. Dyrene, både store og små, nyder naturen i fulde drag, lærken synger og bøgen står med sine smukke grene med de grønne blade. Gyvelen blomstrer, og alt dette er Skaberens værk.«

Men religionen, som fik naturen og det sociale liv til at gå op i en højere enhed under Vorherres vilje, indebar også en vis social resignation: Ligesom den menneskelige begrebsverden kastede lys over naturen og gjorde den meningsfyldt - på samme måde

kastede naturen betydning tilbage på almu-
en. Og i det lys blev livet kun foranderligt,
hvis Vorherre havde givet kræfter til det.
Dette livssyn kom bl.a. til udtryk i digtet
»Borkjen på Lyngenj«:

»På Hæjlan mod Øster en Borjk dær står
me tynja pjyskua Grena
å ente ret hojt op frå Jorn hon når,
e krågu å lawli, men saj å hår.
De kommer saj å, hon står ena.

Så næt å så pen e hon livel blev,
de saja åu ajle, som se'na.
God gâna sinj Plås å denj samma nok ed,
som dajlista Krona åu hår hænje gjed
å Kræfter te å stå ena.«

(Fra: »Enj Urtakåst«.)

Den religiøse natur- og livsopfattelse vidnede om Lunds rodfæstede loyalitet overfor den landalmue, han var en del af. Hans forståelse for de ringe udsigter til at opnå store forbedringer blev udmøntet i digtets morale, som gjorde en sammenkædning af social stand og menneskeligt værd meningsløs. Det uanselige og medtagne birke-træ havde fået sin plads af Vorherre og havde dermed værdi som alle andre skabninger. Den pointe gav ikke blot støtte til de husmænd, der klarede at blive selvstændige. Den gav også identifikationsmulighed for den del af almuen, der ikke af Vorherre havde fået kræfter til at stå alene. For dem, der måtte udfylde en beskeden plads. Således kunne Lund uden vanskeligheder tilskrive en social outsider som »Annars Sijla-manj« agtelse og moralsk værdighed:

»Folk saja hanj e fæler, å ded e ganske sånt
for Håred e mæn pjyskut,

men Sjægjed ded e lånt.

E ente altid rener, ja, linar mæst en Vijl,
å låutar fæzlit rammer å Tobak å å Sijl.

Ja, Annars me sinj Trækvåun

hår traskad monna Mil,

for nu hår hanj i tvije År

kjørt runt å prångad Sijl.

En Ting ska om' enj sajes;

hanj fyjlar bær sinj Plås

inj monna fina Hagga, som bâra sælla Stås.«

(Fra »Enj Urtakåst«.)

Det var en af Lunds ynglingsmoraler, at enhver har fået tildelt en plads i tilværelsen. Den morale kom frem, hvad enten han i det ydre digtede om birketræer, eller om han åbenlyst skrev om mennesker. Det gjorde det muligt for ham at tilkende fattigfolk mere menneskeværd, end folk med et mere prosaisk livssyn havde blik for. De kunne blot få øje på det fæle hos »Annars Sijlamanj«!

Lunds moral lagde også op til, at mennesker og natur skulle bedømmes på deres forudsætninger. På den verden af muligheder, de var født ind i - på de opgaver, Vorherre havde givet dem. Og set i det lys fik også husmænd, sildeprangere og krogede birketræer skønhed.

Lund afviste hermed ikke blot en social etik, der målte mennesker på deres position i samfundets hierarki. Han opstillede et an-

det normsæt som forudsætning for at beskrive folk positivt. De skulle gøre nytte og være arbejdssomme. Annars Sijlamanj's fortjeneste var netop, at han havde slidt i det gennem tyve år og havde trasket mange mil for at bringe sild ud til folk, der boede langt fra havet.

Lund var med dette livssyn i god overensstemmelse med husmændenes livsvilkår. Og i god overensstemmelse med den slidssomme kulturtradition, som husmandsbevægelsen identificerede sig med.

Men den entydige positive opfattelse af sliddet eksisterede ikke i husmandsstanden som helhed. Ikke alene var der divergenser i husmændenes opfattelse af den rolle, arbejdet skulle udfylde i tilværelsen. Meningsforskellene gav også konflikter husmændene i mellem.

Arbejdsmoral og religion

Ellen Marker var ikke specielt religiøs, men hun var en af de husmandsfolk, der identificerede sig med arbejdsomheden. Og hendes begrundelse for at føle sig tiltrukket af det hårde arbejde, berører et centralt problem i de religiøse konflikter om arbejdsmoralen. Hun opfattede det hverken som en moralsk pligt eller som Vorherres mening, at hun skulle være arbejdsom. Hun kunne simpelthen lide det: »Jeg har aldrig haft lyst til det der, som vi kaldte fint arbejde. Jeg kunne ikke tænke mig at tjene i byen, men sliddet på landet, det...«

EM forbandt hverdagens store arbejdskrav med »et rigtigt liv«, og hendes lyst til at arbejde var altid nærværende: »Rask tag fat. Dét er min lyst. Det har altid været min lyst. Jeg savnede det, da jeg måtte give op.«

Ellen Markers arbejdsomhed førte til, at hun og hendes mand fik den eftertragtede pris fra Granelifonden som anerkendelse for en usædvanligt stor arbejdsindsats.

Den samme selvfølgelige og intense arbejdsomhed prægede Karl Hansen og hans

kone. Karl Hansen beskrev i et lunt, selvironisk tonefald deres arbejdsiver med denne karakteristik: »Vi var arbejdsgrådige!«

Selv om Karl Hansen i nogen grad overdrev familiens arbejdsiver, så var spøgen alvorligt nok ment. Valget af ordet *arbejdsgrådighed* udtrykte en erfaring om, at familien arbejdede mere end folk i almindelighed. Talen om grådighed gav også et billede af arbejdslysten som en selvstændig indre kraft, som et behov på linie med sult og tørst.

Men tendensen til at opfatte arbejdslysten som en selvstændig drift var langt fra noget, alle husmænd ville skrive under på.

Især i grundtvigianske kredse kunne man finde skepsis overfor forherligelsen af arbejdet.

Grundtvigiansk kritik af arbejdet

Birgitte Pihl⁷, der havde været på den grundtvigianske Vallekilde Højskole, betegnede mere sliddets ubehagelige sider: »Det var virkelig hårdt at skulle op klokken fem

om morgenen og skulle arbejde til klokken syv-otte om aftenen.«

Og Jenny Madsen understregede ofte det modsætningsforhold, der kunne være mellem sliddet, og dét helbredet havde godt af. - Som her, hvor hun løseligt beskriver arbejdsopgaverne på en sommerformiddag: »Op klokken fem. Så skulle man have malket. Så kom mælken hjem, så skulle kander tømmes og gives svin. Mange gange så var man jo også ude og hakke roer om formiddagen. Så skulle der både malkes middag og laves middagsmad. Jeg ved ikke, hvordan vi har fået det gjort alt sammen. Det er ikke til at forstå. Men man var jo rask og kunne bestille noget. Det er jo også derfor, man er udslidt.«

Det var gennemgående *kvinderne* i de grundtvigianske kredse, der tydeligst distancerede sig fra sliddet: »Vi blev ved alt for længe på den måde jo. Vi skulle have flyttet tidligere, men min mand kunne ikke undvære det. Han savnede kreaturerne o.s.v.«

At kvinderne var mest kritiske overfor det hårde slid, kunne skyldes flere ting. En umiddelbart praktisk anledning lå der i, at tjenestetidens skæve arbejdsfordeling blev ført med over på de fleste husmandssteder: »Alt indearbejde, det hvilede jo på kvinderne, og hvis man ikke kunne få det gjort, så var man nødt til at tage aftenen til hjælp. Johannes han skulle til mange møder, og skjorterne skulle være i orden.«

Den skæve arbejdsfordeling blev øget, som Jenny Madsen her antyder, fordi husmandsstanden i stigende omfang integreredes i samfundets organisatoriske liv. Og dette offentlige arbejde var helt selvfølgeligt mændenes domæne: »Det var altid Johannes, der skulle væk. Det var mig, der var hjemme. Sådan var det før i tiden. Han var ikke rigtig med på det der - det var jo konen.«

Husmandsforeningerne gjorde ganske vist ved mere højtidelige lejligheder et nummer ud af, at de også forsøgte at inddrage konerne i arbejdet: »Til at begynde med var

det kun Mændene, der deltog i Foreningsarbejdet, vel nok ud fra den Betragtning, at Kvindernes Plads var i Hjemmet, og hun duede da ikke til offentligt Arbejde. Tiden har lært os noget andet heldigvis.«⁸

Denne tale blev holdt af en lokal husmandsleder på Nordbornholm omkring 1950, og det er muligt, at der var sket store fremskridt siden mellemkrigstiden. Men i 1930-erne var det i hvert fald endnu særdeles udpræget, at kvinderne kun i meget ringe grad var inddraget i arbejdet. Der sad kun kvinder i to af nedenstående 14 udvalg under De Samvirkende Bornholmske Husmandsforeninger:

Foredragsudvalg
Akkordudvalg
Grundforbedringsudvalg
Husdyrbrugsudvalg
Fjerkræudvalg
Maskinudvalg
Havebrugsudvalg
Svineavlsudvalg
Noteringsudvalg
Husstandsudvalg
Ungdomsudvalg
Børneværn
Garantifond
Husholdningsudvalg

De to udvalg, der sad kvinder i, var - ikke overraskende - børneværnet og husholdningsudvalget. Og selv om der sad kvinder i disse udvalg, så skulle der alligevel gå 20 år, før husholdningsudvalget i 1948 fik sin første kvindelige 'formand'.

Også præsentationen af kvinderne i Klemensker Husmandsforenings protokol vidner om, hvor lidt synlige kvinderne var i det offentlige liv: »Der blev nedsat et Husholdningsudvalg, der kom til at bestaa af Fru Klaus Hansen, Fru Karl Kofoed, Nyvang, og fru Kristian Jørgensen, Bolderis.«

Men problemerne med, at kvinderne måtte blive hjemme og passe pligterne, når manden skulle væk, var naturligvis et generelt kvindeproblem. Ikke et specielt problem i grundtvigianske kredse.

Forklaringen på, at det særlig var de

grundtvigianske kvinder, der gav luft for deres utilfredshed med sliddet, blev antydnet i forskellen mellem Karl Hansens og Jenny Madsens ordvalg, da de omtalte arbejdet. Karl Hansen beskrev sine og konens aktiviteter således: »Jeg fordybede mig i et blad ... læste alt muligt. Konen havde håndarbejde. *De skulle helst have noget altid at arbejde med.* Det skulle min kone i hvert fald.«

Mens Karl Hansen her beskrev arbejdsomheden hos de kvinder, han kendte, som en trang, som *en psykisk tilbøjelighed*, så betonedes Jenny Madsen, at aftenarbejdet var noget, hun blev nødt til at udføre.

Jenny Madsens distance til arbejdsomheden var typisk for de grundtvigianske kredse. De var generelt skeptiske overfor tanken om, at arbejdet skulde udfylde hele tilværelsen.

Thomas Thomsen, forstanderen for Bornholms grundtvigianske højskole, skrev f.eks. følgende i en artikel om »Bondesind«: Landboudomsten trænger »... til gymnastik, sløjd og leg ind imellem det arbejde, som er det vigtigste, men som sætter sine skæmmende mærker, om det overdrives. Og de trænger til oplevelse ind i den ensformighed, som arbejdet og livet paa landet kan være for det unge uuhærdede sind.«

Artiklen blev offentliggjort i 1937 i elevforeningens årsskrift. Dette blad blev runddelt til elevforeningens medlemmer, og det vil sige til hovedparten af de elever, der gennem årene havde modtaget undervisning på skolen.

Men én ting var naturligvis, hvad en højskoleforstander skrev i et højtideligt indlæg i skolens årsskrift. Og noget andet, hvilken praksis man kunne forvente at finde blandt husmændene!

Det er her muligt, at Bodil og Aksel Hansen⁹ ikke var repræsentative, men den måde, de søgte at fjerne arbejdets monotoni på, var til gengæld et fint eksempel på, hvorledes hverdagslivet kunne præges af tilknytningen til det grundtvigianske miljø:

»Det var jo trivielt for børnene at hakke roer. Men når vi så kunne fortælle noget samtidig, så gik tiden jo bedre.«

Endnu tydeligere kom den grundtvigianske inspiration frem i bestræbelserne på at lette børnenes lektielæsning. Bodil og Aksel Hansen havde overtaget den tradition, som hendes - ligeledes grundtvigianske - forældre havde etableret: *Bodil*: »Min far og mor og vi lærte meget tit børnene lektier, når vi gik en tur i skoven. Søndag eftermiddag gik vi en tur op i bakkerne. Så fortalte Aksel dem fra Danmarkshistorien, eller verdenshistorie. Eller hvis der var en salme vi havde svært ved at lære, så fik vi lært de salmevers deroppe i skolen.« *Aksel*: »Verdenshistorie, det var jo sådan lidt begrænset. Man kunne jo ikke fortælle mere end man selv vidste.« *Bodil*: »Men man kunne gøre så meget, at de fik lyst til at lære mere. Jeg tror, det var dét, der var det vigtigste. Du fortalte sagn om de gamle guder, og du fortalte om de græske mytologiske. Det var virkelig spændende at komme hjem og få læst om det.«

Det var god tone på landet, at børn skulde lære arbejdsdisciplin, og den grundtvigianske opblødning af dette princip blev ikke almindeligt accepteret. Helt fremme omkring 1950 kunne Bodil og Aksel Hansen således vække forargelse, da de besluttede, at deres børn ikke skulle ud at tjene: »Det var uanstændigt, at vores børn ikke skulle ud at tjene.«

Forskellen mellem grundtvigianere og missionsfolk var sådan set ikke, at grundtvigianerne lagde mindre vægt på foretagelse end andre. De prioriterede det blot højere end de fleste at kunne bruge energien på mange forskellige aktiviteter. Og de vedkendte sig, at de gjorde det for deres fornøjelse skyld! Denne åbenhed overfor fornøjelser var stærkt tabuiseret i missionske kredse.

Lysten og arbejdet

Der kan næppe findes et tydeligere eksempel på det missionske lysttabu end dette,

hvor Ingeborg Thorsen fra sin barndom fortæller, at end ikke forholdet til Vorherre måtte være præget af lyst: »Vi blev jo opfødt i Herrens tugt og formaning og troen var meget stærk i mit indre... Men jeg maatte ikke sige jeg har lyst til at gaa i Kirke det skulle være en trang som vel ikke børn tænkte så meget på.«

Ingeborg Thorsens barndom lå tilbage ved århundredeskiftet, men mellemkrigstidens indre missionsfolk håndhævede fortsat lysttabuet. Hun fortæller om et søndagsmøde, hvor mange lokale beboere var samlede til møde i det fri, og fremhæver, at præsten, som også deltog, foreslog salme nr. 532 - en af Brorsons salmer. Ingeborg Thorsen gengav salmens første vers:

»Hvo vil med til Himmerige
Kommer, Jesus råber nu,
kommer fattige og rige!
*Vender hjerte, sind og hu
fra den tomme verden bort,
tiden er herefter kort,
her er andet at bestille
end med verdens lyst at spille!*«

Det kunne naturligvis være en tilfældighed, at Ingeborg Thorsen gengav netop det vers, der indeholdt ordene om at forkaste verdens lyst. Men det *var* næppe tilfældigt. For det første var hun en meget engageret kristen. Hun udgav flere hæfter med religiøse overvejelser i samarbejde med Indre Mission, og i disse hæfter lagde hun ofte luft til »den lunkne kristendom« - d.v.s. til de pragmatiske grundtvigianere, som gerne ville have andel i de jordiske glæder også. Der er derfor god grund til at formode, at hun var omhyggelig med at give det rigtige indtryk af mødet.

For det andet gav verset udtryk for den samme livsholdning, som havde ligget i hendes opdragelse. Og endelig er der næppe tvivl om, at mellemkrigstidens fattigdom og krisestemning gav god klangbund for opfordringer til at søge lykken i himmerige i stedet for på jorden.

Men, mens missionsfolkene søgte trøst i

Herren, søgte frihed fra verdens problemer ved at overlade ansvaret for verdens gang til Gud, så søgte grundtvigianerne mere åbenlyst at skaffe sig bedre kår på jorden.

Grundtvigianerne vendte ikke »hjerte, sind og hu fra den tomme verden bort«. De deltog tværtimod aktivt i alle afskygninger af det lokale foreningsliv.

Det var helt legitimt at prøve at få så meget ud af de jordiske anstrengelser som muligt. Dette fremgik bl.a. tydeligt af Andreas Pihls¹⁰ imponerende blå bog over foreninger, han havde været aktivt inddraget i:

- 1: Medlem af husmandsforeningen siden 1923.
- 2: Formand for mejeriet i 10 år fra 1932.
- 3: Revisor og kasserer for Brugsen i 27 år.
- 4: Regnskabsfører for den lokale afdeling af pakhusforeningen i 17 år.
- 5: Medlem af udvalget til fordeling af svinekort i sognet.
- 6: Medlem af ejendomsvurderingsudvalget.
- 7: Medlem af gymnastikforeningen. (Dog ikke organisatorisk arbejde.)
- 8: Lægsmand fra 1929.
- 9: Revisor i sygekassen i 17 år.
- 10: Regnskabsfører for tærskeselskabet.
- 11: Formand for tillægsgjordsudvalget i kommunen.

- Næsten uden undtagelse foreninger, der tjente bestræbelser på at effektivisere produktionen, forbedre distributionen af varer o.lign.

Modsætningerne mellem Andreas Pihls rationalisme og Ingeborg Pihls forsagelse af verdens lyst, var en helt central forskel på indremissionsfolk og grundtvigianere, og den undgik ikke at føre til sammenstød mellem de to grupper. En af de stærkeste konflikter oplevede man, da det i begyndelsen af århundredet kom på tale at bryde det religiøse dogme om søndagshvilen. Søndagshvilestriden udspandt sig omkring mejerierne, hvor Herrens bud om at komme hviledagen i hu blokerede for kvalitetsmæssige forbedringer af mejeriprodukterne.

For grundtvigianere var det i orden at levere mælken til mejeriet om søndagen, men

missionsfolkene følte, at det var et uacceptabelt brud på deres religiøse principper. De måtte gerne fodre deres dyr, malke køerne o.s.v. - men det var af hensyn til dyrene. At arbejde om søndagen for egen vinding, det kunne ikke godtages: »Her var så mange missionsfolk, som ikke ville levere om søndagen. Men så om mandagen, så leverede de omtrent dobbelt jo, og så var den ofte dårlig.« (Andreas Pihl.)

Missionsfolkene modsatte sig en udvikling, der krævede, at de var pragmatiske, at de valgte den moral, der var mest praktisk og indbringende.

Men som konflikten skred frem, måtte den religiøse moral vige. Den ironiske pointe i søndagshvilestriden var nemlig, at moralen heller ikke var holdbar i missionsfolkernes egen kreds, da det kom til stykket. Mejerierne begyndte i 1920-erne at indføre betaling efter mælkens kvalitet, og så var missionsfolkene også nødt til at opgive søndagshvilen, fortalte Pihl: »...da vi så fik betaling efter mælkens kvalitet, så kom de alle og leverede mælk om søndagen. Det synes jeg var et dårligt træk. Det var et økonomisk træk, jo.«

Missionsfolkene led m.a.o. ikke alene nederlag på deres principper og blev tvunget til at handle imod deres overbevisning. De indkasserede også et moralsk nederlag i resten af sognet, fordi de brød deres principper, da det kom til at koste penge.

Såvel grundtvigianere som missionsfolk mente naturligvis, at de holdt Vorherre i hånden, men striden viste, at den egentlige forskel i uenighederne om verdens lyst ikke blot var en kamp for eller imod Herren. Det var også en kamp om kulturel tilpasning - en tilpasningsproces, hvor kristendommen var en del af det kulturgrundlag, der blev forandret.

Sådan anskuet er det tydeligt, at missionsfolkene repræsenterede konservatismen i en samfundsudvikling, hvor rationelle økonomiske kalkulationer i stigende grad fortrængte alle øvrige styringsprincipper. Hvad enten de var bestemt af traditioner,

moral, kristendom, personlige sympatier eller andre urationelle kræfter.

Men selv om det var de grundtvigianske kredse, der her vandt kontrollen med landsamfundets økonomiske organisering, så kan man dog ikke deraf udlede, at grundtvigianerne var i overtal: »I Poulsker og ligesådan i Bodilsker tror jeg nok, at flertallet var Indre Mission. Måske særligt i Bodilsker.« (A. Pihl.)

De to sogne, Poulsker og Bodilsker, antoges almindeligvis at høre til blandt de mest missionske på øen. Dette havde blandt andet vist sig ved, at f.eks. Bodilsker havde tradition for at ansætte missionske præster. Men tendensen i de to sogne var typisk for øen som helhed.

Indre Mission var som den eneste religiøse sammenslutning repræsenteret i samtlige øens sogne, bortset fra Aaker. I alt mønstrede missionen 21 missionshuse på Bornholm i 1930-erne.

Men også Luthersk Missionsforening og Evangelisk Luthersk Missionsforening var godt med med henholdsvis 14 og 12 missionshuse.

Til sammenligning fandtes kun tre valgmenighedskirker. En i hver af de tre største byer: Rønne, Nexø og Aakirkeby.¹¹

Størsteparten af husmændene var missionsfolk. (Uden at man dog deraf kan slutte, at størstedelen af missionsfolkene var husmænd! Der var også mange gårdmænd blandt de bornholmske missionsfolk.)

Derimod var der ikke mange husmandsfamilier blandt grundtvigianerne: »Vi var altså med i valgmenigheden. Der kom vi jo både husmænd og gårdmænd. Men man kan godt sige, at hovedparten var jo gårdmænd.« (Jenny Madsen.)

Når grundtvigianerne i første række var gårdmænd, er forklaringen *bl.a.*, at det grundtvigianske livssyn mest konfliktløst kunne adopteres af en befolkningsgruppe, der levede under relativt trygge sociale forhold. Der skulle være energi og råd til andet end arbejde.

Men selv om grundtvigianismen forekom

mest tilpasset gårdmandskredse, så betød det naturligvis ikke, at der ikke var husmænd, der følte sig tiltrukket af den.

Grundtvigianismen havde også fascinationskraft udenfor gårdmændenes miljø - selv om det utvivlsomt krævede større ofre på hjemmefronten for en husmandsfamilie, der ønskede at være aktiv i lokalsamfundets mange foreninger. Husmandsfamilierne kunne ikke som gårdmændene sætte tjenestefolk til at passe det arbejde, der skulle udføres.

Men selv om missionsfolkene var i over-

tal blandt husmændene, så var resultatet af søndagshvilestriden alligevel et godt fingerpeg om udviklingen i styrkeforholdet mellem de missionske og grundtvigianske principper. Husmandsfamilierne fik med tiden mere fritid, og dén ændring af dagligdagen betød større muligheder for at deltage i aktiviteter, der tjente fornøjelsen.

Jeg skal i det følgende vise, at også i disse *fritidsaktiviteter* blev fornøjelsen en større drivkraft, end den principielle modstand mod verdens lys lod ane.

Fritidskultur

»Der er Flugt og Fart, Fest og Humør over den. Den er sat op med en Pragt, der næsten tager Vejret fra en. Store flotte Koroptrin med skønne Kvinder i alle mulige raffinerede Paa- og Afklædninger veksler med imponerende Danse og Sangnumre. Duke Ellingtons Orkester spiller glimrende Jazz...«¹²

Bornholms Tidendes anmelder fristede sine læsere, så godt han kunne, med filmen *Sensationernes Revy*, der blev spillet i Rønnes »Raadhus Teatret«.

I den anden biograf var der mulighed for at opleve »*Ung Kærlighed*«, og i Neksø kunne biografgængerne se filmen med den dristige titel: *Nonnebarnet!*

Kærlighed, pikanteri og løfter om sensationer var m.a.o., hvad biografdirektørerne regnede med kunne trække bornholmerne i biografen.

Der var imidlertid næppe mange husmænd, der så disse film. I midten af 30'erne ville det for de fleste husmandsfamilier have været en uhørt luksus at gå i biografen. Selv mange år senere, da Jenny Madsen kom i biografen sammen med sine døtre, var det en helt usædvanlig oplevelse: »Så var det engang, at min mand skulle til bestyrelsesmøde i den radikale forening. De havde så ofte bestyrelsesmøde om søndagen. Så fandt vi på, at jeg og pigerne skulle

cykle i biografen. Så så vi »Pas på svinget i Solby« ... det var en hel begivenhed jo.«

Det var ikke alene de økonomiske problemer, der lagde begrænsninger på husmændenes fritidsliv. Den tid, der var til fri rådighed, var heller ikke overvældende.

Der var en lang række praktiske grunde til, at fritid kun vanskeligt kunne blive indbygget i husmændenes livsform. De daglige forpligtelser var spredt ud over hele dagen og var bestemt af f.eks. dyrenes fodringstider, af afgrødernes behov for lugning og høst, og ikke mindst af vejret.

Der var tillige mange opgaver at gå i gang med, også når arbejdet med marker og dyr var overstået. Bygninger skulle vedligeholdes, redskaber skulle repareres og gøres klar til årstiden o.s.v.

Der var også den principielle omstændighed ved husmandsbruget, at rollen som arbejder og arbejdsgiver var sammenfaldende - ligesom de ydre rammer, bolig og arbejdsplads, var sammenfaldende. Disse omstændigheder gjorde det dels vanskeligt at skelne mellem arbejde, der var nødvendigt for produktionen, og arbejde, som en lønarbejder ville klassificere som hobby- eller fritidsarbejde. Og dels har husmandsfamilierne formodentlig følt det vanskeligt at lade arbejdet være ugjort, fordi de havde trang til at holde fri.

Fritid var derfor noget, som husmændene i vidt omfang skulle prioritere sig til. I særdeleshed, hvis de skulle væk en aften. De måtte, som Aksel Hansen sagde, »tage sig tid til« at gå til gymnastik.

Hovedparten af fritiden blev tilbragt i hjemmet med lidt håndarbejde, læsning o. lign. Birgitte Pihl fortalte bl.a., at man til det behov havde haft organiseret et udlån af ugeblade naboerne imellem: »Da vi kom her i 1922, da var der en mappe igang. Hver uge, så var der vores Familiejournal, Uge og Hjemme, Hendes Verden, Femina, Husmandshjemmet, Hjemmet - alle de der store ugeblade.«

Men at fritiden var noget, husmændene blev nødt til at tage sig, betyder til gengæld, at man med en vis rimelighed kan gå ud fra,

at det ikke blev tilfældigt, *hvad* de så rent faktisk valgte at foretage sig.

Og at husmandsfamilierne i praksis prioriterede særdeles kraftigt, når de skulle ud, kunne bl.a. aflæses i fremmødet til husmandsforeningernes meget forskelligartede arrangementer. Dét, der trak, var ikke de pligtbetonede tilbud.

Husmandsforeningernes fiaskoer og succeser

Bodilsker Husmandsforening afholdt den 20/3 1934 et møde med emnet: *Husmændenes indsats i kvindelovgivningen*. Som indleder var hyret Paul Ipsen, den populære formand for De Samvirkende Bornholmske Husmandsforeninger.

Men husmandsfamilierne havde ikke tra-

Mandag d. 7. Januar

RØNNE BIOGRAFTEATER
System: Zeiss Ikon Super Anlæg.

Det internationale **Dansk Tale**
Mesterværk med

Ung Kærlighed.

Overalt er denne Film blevet fremhævet som et straalende Kunstværk, og et Vidnesbyrd om Filmens Værdi maa de mange Anerkendelser siges at være: Mussolinis Guldmedaille, den tjekkiske Statspris, Skattelempelse og erkendt kunstnerisk værdifuld i Tyskland. — **Dag. Nyh.:** En Film med glimrende Enkeltheder, fortjener sine mange Statspriser og Anerkendelse. „**Politiken**“: En skøn Film. **Kl. 7½ og 9.**

RAADHUSTEATRET
BULG. TELEF. 743. DRIV. TELEF. 520.

System: Western Electric. Verdens bedste.

mere pragtfuld Revyfilm har vi aldrig set — aldrig nogen mere underholdende — en rigtig Handling. **Soc. Dem.** Spænding og Humør. **Kl. 7½ og 9.** Torsd. sidste Dag.

BIOGRAFEN NEXØ

Sensationernes Revy.

Paladsteater-Film m. Carl Brisson

— Mælkedrengen fra Vesterbro, der nu er „Stjerne“ i Amerika. **Berl. Tid.** Spændende og fejende flot. **Dag. Nyh.** En

Hver Aften **Kl. 8.** Onsdag s. Dag:

Nonnebarnet.

Kun 3 Dage.

dition for at blande kvinder og offentligt arbejde sammen, og arrangementet blev det dårligst besøgte, foreningen kom til at afholde i flere år: Kun 10-11 medlemmer mødte frem.

På husmandstederne, hvor kvinderne var fuldt beskæftiget i hjemmene det meste af døgnet, havde man antagelig svært ved at se, hvilken gavn man kunne have af viden om kvindelovgivningens udvikling.

Men ved siden af, at emnet handlede om *kvindeproblemer*, så afholdt den *politiske* problemstilling formodentlig også en del fra at komme.

I hvert fald var det typisk vanskeligt at samle tilhørere til emner af den karakter. Klemensker husmandsforening forsøgte sig i 1936 med et møde, hvor medlemmerne skulle diskutere *Husmændenes Program*, og forbløffende nok blev også dette program meget ringe besøgt: Med kun 15 tilhørere Klemenskers ringeste fremmøde i en årrække.

Så prioriterede husmændene de møder højere, der havde tilknytning til problemer i landbrugsproduktionen, og som sigtede på at øge effektiviteten af det daglige arbejde. Et fagligt foredrag som *Kvægets Vinterfodring og encilering af Roetoppe* samlede ca. 50 tilhørere i Klemensker i November 1936. Og i Bodilsker Husmandsforenings protokol står følgende referat at læse fra en faglig kursusaften i 1935: »Den 14. marts var landbrugskandidat Lund Rasmussen paa Holms Hotel og viste Film og holdt Foredrag, som handlede om Saltpeter og Kali og Superfosfat, baade oplysende og morsomt. Men der var desværre ikke mange Tilhørere. Kuns ca. 30.«

Men 30 var dog næsten 3 gange så mange, som foredraget om kvindelovgivning havde formået at trække.

Behovet for faglig oplysning var stort p.g.a. husmændenes ringe uddannelse, og Birgitte Pihl vurderede denne oplysningsvirksomhed som en af husmandsbevægelsens største fortjenester: »De havde jo konsulenterne til at holde foredrag om hvordan

de skulle avle, hvor meget de skulle gøde ... der skulle være kraft i jorden, kalk og alt muligt ... havd de skulle gøre for at forbedre, så de kunne få mere udbytte af jorden.

Der er ingen tvivl om, at det har været en stor fordel for husmændene. De var blevet meget mere oplyste. Der var mange, der havde en meget ringe skolegang tidligere.«

Men selv om foreningernes uddannelsesmæssige indsats var højt værdsat, så var det heller ikke den type arrangementer, der kunne få det store flertal af huse: *Der skulle underholdning til!*

Ellen Markers familie havde et princip, som var typisk for husmandsfamiliernes prioritering af deres udeaftener: De syntes ikke rigtig, de havde tid til at gå til møder, men »var der festligheder, så var vi også med!«

De underholdningsprægede sammenkomster gav i reglen et fremmøde på mellem 200 og 300 mennesker, og da Bodilsker Husmandsforening i 1939 afholdt sin 35 års stiftelsesfest på Holms Hotel i Neksø, mødte der »ca. 200. Kl. 10 hørte vi Pressens Ugerevy, saa fortsattes festen med en Svingom til kl. 2«.

Husmændenes fritid var således nok forskellig fra lønarbejdernes ved ikke at være automatisk indbygget i livsformen. Men de brugte den til det samme: Til rekreation fra arbejdet, til aktiviteter, der kunne underholde og adspilde tanker fra den disciplinære hverdag. Denne prioritering af fritiden kunne aflæses i mange sammenhænge i de lokale husmandsforeningers protokoller.

Underholdning i husmandsforeningerne
Husmandsforeningerne arrangerede med stor succes aftener med lysbilleder fra fremmede lande - eller fra andre egne af Danmark.

I Klemensker samledes i 1933 150 mennesker til lysbilleder fra Jylland. Med dans bagefter. Og i Bodilsker afholdtes i 1934 et tilsvarende kombinationsarrangement: »Den 14. marts afholdtes lysbilledforedrag

paa Holms Hotel, hvor Havnefoged Nielsen, Rønne, viste Lysbilleder fra en Grønlands ekspedition. Der var mødt ca. 100 tilhørere. Bagefter selskabelig sammenkomst med en Svingom. Sluttede kl. 12.«

Dans og musik trak altid godt, men ogsaa interessen for de ukendte steder var noget karakteristisk. Fascinationskraften i beretning og billeder fra fjerne egne var stor og havde vel bl.a. baggrund i, at husmændene her under hyggelige og uforpligtende former fik et spejl for deres livsform: Lysbillederne fra Grønland var ikke blot smukke at se paa, eller måske oven i købet dramatiske. En ekspedition gennem Grønlands natur var ogsaa en spændende modsætning til det bundne, uheroiske dagligliv paa et husmandssted. Det gav fantasien liv og bekræftede samtidig trygheden i den hjemlige velordnethed.

Den populære balancegang mellem det selvbekræftende og det fremmedartede dukkede op igen, da man både i Klemensker og Bodilsker fik succes med et par filmaftener.

I Bodilsker vistes *Storbyens Blændværk*, en hverdagsfiktion og stærkt polemisk anti-storbyfilm. Filmen gav et dystert billede af moralsk og socialt forfald i 30-ernes kriseramte København og fremhævede i en række idylskildringer landbefolkningen som bærere af de egentlige, sunde livsværdier. (En grundig beskrivelse af filmen kan læses i »Husmandshjemmet«.¹³)

Husmandsforeningen i Bodilsker afsluttede aftenens arrangement med en sang, der meget apropos var en varm hyldest til hjemstavnen, til det kendte og trygge: »Til slut sang vi Fremad er Verdens vilde Røst.« Sangen var aftrykt i Den Bornholmske Husmandssangbog, og fra de første vers afvises den dramatiske og forlokkende verden til fordel for hjemstavnen:

»»Fremad« er Verdens vilde Røst
med Damp og med Vind til Vinge,
»Fremad« er Hjertets milde Trøst,
det hvisker saa varmt herinde.

»Fremad til Ære« er Verdens Raab,
mens Bølgen mod Stavnen bruser.
Hjemme at være er Hjertets Haab,
som Sjælen igennemsuser.«

Husmændene i Klemensker fik en mindre højstemt, men ellers identisk bekræftelse paa, at de havde fået det godt ved at blive, hvor de var, da de i 1937 samledes for at se *Husmandsfilmene*. - En film om husmandsbevægelsens historie.

Filmen viste, hvorledes den underkuede landalmue gennem 3 årtier havde forvandelt sig til en velorganiseret, selvbevidst og tryghedsskabende bevægelse.

Arrangementet samlede 250 tilskuere, og »de var alle enige om, at det var en meget smuk og god film«.

I såvel filmene som i sangen var det karakteristisk, at de *ulokale* og *uaktuelle* emner, som livet i København, eller tidligere tiders usle husmandskår, blev skildret med en kritisk drejning. Målet med disse aftener var m.a.o. næppe så meget at samles for at øve samfundskritik, som det var at samles om underholdning, der kunne befæste den fælles identitet.

At husmandsforeningerne dyrkede en selvbekræftende fritidskultur, er der vel ikke noget overraskende i. Især ikke ved festlige arrangementer, som der her er tale om. Ideen var ikke at skabe splid blandt medlemmerne.

Derimod kan medlemmernes stærke prioritering af underholdning godt give anledning til undren. For nok forekommer det forståeligt, at trangen til adspredelse og selskabelighed blev reaktionen paa et slidomt og disciplinkrævende hverdagsliv. Og det virker ogsaa forståeligt, at det blev appeller til lysten og ikke til pligtfølelsen, husmandsfamilierne fulgte i deres fritid.

Men som striden mellem grundtvigianere og missionsfolk viste, så *var* det ikke nogen selvfølge, at underholdningen havde så høj status, at det blev den, der kunne samle så mange mennesker.

Indre Missionens medlemmer må i hvert

Tredag d. 28-2 blev der afholdt et Medlemsmøde i Klemenskrø hvor P. A. Thorsen indledede om Husmændenes Program. Derefter Diskussion. Der var kun mødt ca 15 Mennesker.

Karl Kopied

Lørdag d. 7 Marts afholdtes Skiftesfest hvor der opføres „Kærlighed i Trøstuen“ af Dillekstanter. Derefter spillede Frø Johans Orkester fra Hukirkkeby og Dansen gik livligt lige til Kl 1 $\frac{1}{2}$. Der var mødt ca 350 Deltagere.

Karl Kopied.

Lørdag d. 13 Marts afholdtes Børstbyrdes møde hos Erlaus Hansen hvor Medlemme blev delt i Kredse for Kongens opkrævnings Skyld

K K

Fra Klemensker Husmandsforenings forhandlingsprotokol for året 1936. Diskussionsmødet om »Husmændenes Program« fik ikke en chance, når der 8 dage efter var udsigt til stor fest med dilettantkomedie og dans og musik.

fald have været i et dilemma, om de skulle følge standsfællerne til fest, eller om de skulle følge de forskrifter, som missionens ledere formidlede.

Underholdningen og missionsfolkene
Artikelskriverne i *Indre Missions Tidende* »tordnede imod radio, film og sport, som man mente fordærvede hjemmene på samme måde som teater, dans og kortspil«. ¹⁴

Missionsfolkene forholdt sig officielt kritisk til fritidens mangfoldige udfoldelsesmuligheder: Det, der ikke stødte an mod de religiøse dogmer, var først og fremmest aktiviteter, der ikke tjente den ubekymrede forlystelse. Undertonerne af pligt og nødvendighed hvilede under hele det missionske livssyn, og end ikke missionsmøder afholdt man for sin fornøjelses skyld. Som Ingeborg Thorsen fremhævede: Man skulle ikke gå i kirke af lyst, men af trang.

Kampen mod forlystelserne, kampen om fritiden og sjælene mærkedes også i Poulsker sogn, hvor der blev lagt hindringer i vejen for de undertiden rigeligt forlystelsesyge gymnastikfolk.

Formanden for gymnastikforeningen, Ejner Lind, havde »blik for underholdningens værdi i forbindelse med gymnastik og idræt. På et medlems forespørgsel om muligheden for folkedans og lege svarer Lind: Inden for bestyrelsen ville vi gerne have imødekommet nogle sådanne komsammenaftener, men da vi på »Frem« (forsamlingshuset, KSC) indtil videre er sådan stillede, at musik regnes for en dødssynd, kan folkedanse ikke afholdes, hvorimod sanglege er tilladt og vil blive arrangeret«. ¹⁵

Men det var tydeligvis ikke missionsfolkene, der bestemte indenfor husmandsforeningerne, siden musikken og dansen kunne få en så fremtrædende plads i foreningslivet. Til gengæld var det paradoksalt, at husmænd over hele øen deltog i så store tal i disse arrangementer, at en del af dem må have været missionsfolk. Det tyder på, at missionsfolk i almindelighed havde et mere tolerant syn på fornøjelser end de skriben-

ter, der tordnede i Indre Missions Tidende. Og på at ikke alle stod så bogstaveligt inde for principperne om at forsage verdens lyst, som bestyreren på »Frem«.

Fornemmelsen af, at der fandt en opblødning sted indenfor de missionske kredse bestyrkes af, at tendensen ikke viste sig på Bornholm alene: Over hele landet foretog medlemmerne af Indre Mission en drejning, som tvang bevægelsens ledere til at skifte heste i løbet af 1930-erne.

De verdensforsagende kredse havde stået stærkt i begyndelsen af tiåret, men mod slutningen mildnedes restriktionerne: »Det blev næsten umuligt at opretholde det rigtige kristne hjem, præget af guds frygt og nøjsomhed og at omgive børn og unge med Herrens tugt og formaning. Missionens venner måtte på gled eller ende som museumsgenstande. Man kom på gled. Kristelig lytterforening blev en succes, der i 1937 havde samlet ca. 80.000 medlemmer. KFUM og K tog sport på programmet og selv »Missionstidende« kunne fra omkring 1940 rosende omtale 'de gode film'.« ¹⁶

Nu var det naturligvis ikke husmænd alene, der skabte Indre Missions tilpasningsvanskeligheder. Men husmandsbefolkningen var en gruppe, hvor missionen traditionelt hentede mange medlemmer. Og man kan vanskeligt forestille sig andet, end at husmændenes påfaldende opslutning om underholdningen, må have haft en betydelig indflydelse på det kulturelle kursskifte i Indre Mission. Måske ikke så meget af frygt for at *miste* medlemmer, som af frygt for ikke at få den unge generation ind i flokken.

Generelt var det nemlig de unge, der var værst angrebet af forlystelsessyge, og også Indre Mission måtte tænke på fremtiden.

Disse tilpasningsvanskeligheder - faren for at ende på museum - havde man ikke i samme omfang i de grundtvigianske kredse.

Grundtvigianernes fritidsliv

Grundtvigianerne gik gerne til bal nogle

gange om året, selv om Bodil Hansen lagde vægt på, at »Vi gik jo ikke til bal, som de gør nu. Det var de forskellige foreningsballe en gang om året. Vi kom i VU og i idrætsforeningen og så højskolen.«

Mange gik desuden til folkedans eller gymnastik, fortsætter Bodil Hansen: »Det skulle man tage sig tid til. Vi havde kammerater fra Olsker og Dueodde. De cyklede til gymnastik i Aakirkeby efter at de havde arbejdet gjort. Det var jo der, vi traf hverandre. Det var jo gymnasik og højskole.«

Men selv om grundtvigianerne ikke oplevede større tilpasningsvanskeligheder, og selv om de fik en væsentlig indflydelse på udviklingen i sognene, så var udviklingen tilsyneladende først og fremmest en sejr for grundtvigianismen som *kulturel bevægelse*. - Og ikke så meget som *religiøs bevægelse*:

Præsten Paul Nedergaard, der var ansat på Nordbornholm, gjorde i 1951 status over kirkelivets stilling i Olsker-Allinge pastorat gennem de seneste år. Af disse overvejelser fremgår det, at der indenfor alle retninger af religiøse aktiviteter havde været en nedgang i befolkningens engagement: »Der arbejdes meget trofast (men uden større begejstring) inden for de afstukne baner. Man holder det gående, vil ogsaa gerne naa meget mere, men stilstand, mangel paa endrægtighed ... og turismen, biografen og de mange sportsforeninger og andre foreninger tager folks interesse og medvirker til, at gløden ikke brænder saa levende som før.«

De grundtvigianske husmænds kendetænde var bl.a. en høj prioritering af intellektuelle og kulturelle interesser. De havde ofte tilknytning til oplysningspræget og politisk betonet virksomhed - i visse tilfælde som initiativtagere.

F.eks. var Jenny Madsens mand formand for den lokale biblioteksforening, som arbejdede på at få oprettet et bibliotek i sognet. Han var desuden aktiv i Det radikale Venstre, og de var begge flittige gæster i foredragsforeningen. »Men husmænd kom der altså ikke nogen af. Hvad grunden

til det er, er ikke godt at vide. Men de (har) ikke været på højskole. Jeg tror det har meget at sige.« (Jenny Madsen.)

Forklaringen på, at der ikke kom husmænd, kunne også være, at de grundtvigianske kredse fra begyndelsen havde været gårdmandsdominerede på Bornholm. Mange anså formodentlig foredragsforeningen for at være et 'fint' sted - et sted, hvor de 'store' mødtes.

Prioriteringen af intellektuelle interesser var usædvanlig blandt husmandsfamilierne, som også foreningernes arrangementer viste, og Jenny Madsens familie var på mange måder utypisk: »Vi havde mere åndelige interesser end mange husmandsfolk har. Vi var glade for foredrag og alt sådan noget. Og mange de rynker på næsen ad det.«

Sammenlignet med grundtvigianere og missionsfolk indtog Ellen Markers familie en helt tredje position: Familien var ikke aktiv i foredragsforeninger, gymnastikforeninger o.lign. som grundtvigianerne. Men de gik heller ikke af vejen for verdslig underholdning, som missionsfolkene i et vist omfang gjorde.

Ellen Markers families kulturelle særpræg var, at den *mundtligt bårne, folkelige kulturtradition* spillede en væsentlig rolle.

Det var således karakteristisk, at det var denne familie, der gav udtryk for et nært forhold til den folkelige sangtradition. En af Ellen Markers døtre fortalte, at hun og hendes søskende ofte blev opfordret til at synge de gamle bornholmske viser: »Vi havde mørkningstime, mens mor sad og malkede. Så kom far ind. Så skulle petroleumlampen ikke tændes, før mor kom. Jeg syntes, det var så hyggeligt. Vi fik far til at fortælle. Han kunne soldaterhistorier og sådan noget. Han ville så gerne have, vi sang. Far havde jo ikke en tone skabt i livet. Han sang kun når han striglede hestene. Så sad vi og spillede kort.«

I rettroende missionske kredse har de bornholmske sange været bandlyst, eftersom de for hovedparten var verdslige: Me-

lodierne var ofte dansemelodier - polkaer, valse o.lign., og teksterne handlede ofte om at danse, om kæsterier. Og ikke mindst var der en del, som var ret bramfri.

Mange missionsfamilier kasserede sandsynligvis disse sange allerede under vækkelserne i sidste del af 1800-tallet. I hvert fald var det, hvad der skete i Sverige, da den evangelisk-lutherske vækkelse - som også blev stærk på Bornholm - slog igennem.

En svensk kvinde har fortalt, at familien kort før århundredeskiftet blev omvendt, og at familien i den anledning fik besøg af en prædikant: »Så ville den där predikant, at först och främst skulle far bränna upp sin fiol och sen skulle dom bränna upp alla gamla visböcker å ersätta dom med Sions-toner, Pilgrimssånger, Lammets Lof och Ahnfeldt.«¹⁷

Dette kan også have været tilfældet her på Bornholm, og i hvert fald er det påfaldende, at den ellers grundige Ingeborg Thorsen, over et par hundrede siders erindringsoptegnelser, ikke på noget tidspunkt nævner den verdslige visetradition. Deri mod demonstrerede hun en meget stor indforståethed med salmebogen og citerede hyppigt derfra.

Jenny Madsens grundtvigianske familie kunne i større omfang forlige sig med disse viser, men »det var jo ikke alle de bornholmske sange, der er lige pæne. Min mor syntes jo ikke altid, at far skulle synge dem. Og det kan man godt høre nu også. De er ikke altid lige pæne.«

Bramfriheden gav anledning til en vis reservation, og måske afholdt det en del fra at fastholde denne visetradition. Men ellers fornægtede den allestedsnærværende højskolepåvirkning sig heller ikke her: Jenny Madsens familie sang først og fremmest efter højskolesangbogen, og det var et samlingspunkt for hele familien, hvis der blev anledninger til at udvide repertoiret: »En gang var der udsendelser i radioen, hvor de sang højskolesange. Det skulle vi jo altid passe på at høre de aftener. Det kunne jo ske, de havde nogle med, vi ikke kendte.«

Den religiøse tradition husmandsfamilierne tilhørte - eller ikke tilhørte - afspejledes m.a.o. i såvel deres offentlige, som i deres hjemlige fritidsliv. Og de forskellige kulturformer skabte mange modsætninger blandt husmændene. - Ofte så stærke, at det helt overskyggede landsamfundets standsmæssige modsætninger ifølge Aksel Hansen: »I Bodilsker var det *meget mere* det religiøse, end det andet (standsfor-skel-len, KSC).«

Men selv om de forskellige kulturtraditioner, som husmændene identificerede sig med, skabte modsætninger, så var det alligevel på mange måder identiske behov, de søgte tilfredsstillet gennem fritidslivet: Det var udsigten til at få tankerne væk fra det daglige slid og de mange bekymringer, der særligt var attraktiv:

- Grundtvigianerne havde en erklæret målsætning om at modvirke arbejdets snævre grænser for livsudfoldelsen gennem et alsidigt fritidsliv.
- Et stort flertal af husmandsforeningernes medlemmer deltog først og fremmest i foreningernes mere uforpligtende underholdning.
- Og missionsfolkene afviste ganske vist meget af den moderne underholdning og prøvede at holde de udisciplinerede lyster i stramme tøjler, også i fritiden.

Men også arbejdet for frelsen, håbet om paradiset, kunne være et middel til at få hverdagens mange bekymringer på afstand. Ingeborg Thorsen fortæller: »Det var fattige tider i 20-erne og 30-erne, men der var stor glæde ved at hjælpe hverandre, både åndeligt og timeligt, der var megen kirkegang og mødedeltagelse. Vi havde en præst her i sognet, der holdt mange møder også i nabosognene. Vi havde flere møder i vort Hjem, og inde i skoven ved siden af, holdtes der møder i flere år. Engang da der skulle være møde gik vi fra hus til hus og fra gård til gård og indbød. Vi blev i alt 100 mennesker, og dejligt var det at deltage i lovsangen der ude i naturen, der kom man-

ge både unge og ældre, også en del fra Indre Missions Samfundet!«

Overraskende var det naturligvis ikke, at husmandsfamilierne på forskellig vis søgte adspredelse, underholdning og lettelse fra dagligdagens slid og bekymringer.

Men at de søgte aktiviteter, der rummede helt andre kvaliteter, end dem, der lå i det daglige arbejde, viser, at arbejdet ikke var en helt så entydig kilde til tilfredsstillelse, som f.eks. Otto Lund gav indtrykket af, gennem sine ofte idylliserende skildringer af arbejdet. Arbejdet havde derimod en tydelig dobbeltrolle: Det var et middel til at skabe en friere og tryggere tilværelse, men det var også en spændetrøje, som blokerede for frihed. Og husmændenes fritidsliv viste, at de gik en balancegang, hvor de dels forsøgte at fastholde en selvdisciplin, som var nødvendig. Og dels prøvede de at fastholde drømmen om en tilværelse, som ikke blot rummede social uafhængighed, men som også åbnede for andre oplevelser og større personlig frihed, end den disciplinærævende husmandstilværelse kunne give.

Noter:

- 1: Kortet er fra N.P. Jensens bog »Hans Christian Kofod, Graneli, en Levnedsskildring og et Kulturbillede«.
- 2:*) Ellen Marker drev sammen med sin mand et husmandsbrug i Aaker fra ca. 1920.
- 3: Karen Hansen, født på Bornholm i 1882. Citatet stammer fra hendes erindringsoptegnelser til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser.
- 4:*) Jenny Madsen drev sammen med sin mand et husmandsbrug i Ibsker fra 1928.
- 5:*) Karl Hansen, husmand i Ibsker fra 1934.
- 6: Ingeborg Thorsen. Født 1898. Husmandskone i Pedersker. Har skrevet en lang række optegnelser til N.E.U.
- 7:*) Birgitte Pihl. Husmandskone i Bodilsker fra 1922. Gift med Andreas Pihl.
- 8: Uddrag af tale holdt af husmandslederen Harald Olsen i Olsker Husmandsforening og Husholdningskreds.
- 9:*) Bodil Hansen. Var sammen med sin mand Aksel Hansen selvstændig fra 1935.
- 10: Se note 7.
- 11: Optællingerne bygger på Trap Danmark, 5. udgave.
- 12: Bornholms Tidende d. 4.1.1935.
- 13: Helle Monette Klein og Keld Søgaard Christensen: »Husmandshjemmet«, Odense 1984.
- 14: Søren Mørch: Den ny Danmarkshistorie s. 257.
- 15: Djorn Juni: Sognebo og aktiv ungdom. Poulsker Idrætsforening gennem 100 år.
- 16: Som note 14.
- 17: Folkemusikboken. Artikel af Marta Ramsten i »Jag vet så dejlig en ros. Om folkelig vissång«.

*) Oplysningerne baserer sig på interviews, som jeg foretog i 1984. KSC.

Kildeoversigt

Interviews og erindringer

De interviewede husmandsfolk er omtalt i noterne. Interviewene forefindes hos mig (KSC) på kassettebånd.

Jeg har af pladshensyn udeladt numrene på de skriftlige erindringsoptegnelser fra Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser. *)

Historisk litteratur

Brandt, Aage: »Beretning. Bornholms Efterslægtsselskab og Bornholms Landøkonomiske Forenings Virksomhed 1805-1955«. Rønne 1958.

De samvirkende Bornholmske Husmandsforeninger: »De samvirkende bornholmske Husmandsforeninger 1903-1978«. Jubilæumsskrift, Rønne 1978.

Hansen, Werner: »Inde i landet«. Aakirkeby 1969.

Jensen, N.P.: »Hans Christian Kofod, Graneli, en Levnedsskildring og et Kulturbillede.

Johannessen, Erik: »Tre Ø-samfund«. Kbh. 1981.

Johansen, Henning B.: »En undersøgelse af den svenske indvandring til Bornholm i slutningen af det 19. århundrede baseret på kilder fra Øster Herred«. (1976. Findes på Rønne lokalhistoriske arkiv.)

Juni, Djorn: »Sognebo og aktiv ungdom. Poulsker Idrætsforenings første 50 år i ord og billeder«. Nexø 1978.

Jørgensen, J.A.: »Bornholms Historie«, bd. 2. Oprindelig udgave, Rønne 1901.

Klein, Helle Monette og

Christensen, Keld Søgaard: »Husmandshjemmet«. Landbohøistors Selskab Odense 1984.

Mørch, Søren: »Den ny Danmarkshistorie«. Gyldendal, Kbh. 1982.

Nedergaard, Paul: »En dansk præste- og sognehistorie. 1849-1949«. Om Bornholm s. 516-556. Kbh. 1951.

Nielsen, O.A.: »Blade af Østermarie Udmarks Historie«. Bornholmske Saml. 29. bind, 1942.

Pedersen, K.M.V.: Bornholms Amts Skytte, Gymnastik og Idrætsforening gennem 100 år. Allinge 1968.

Ramsten, Märta: I »Folkmusikboken«. »Jeg vet så dejlig en ros«.

Litteratur om og af Otto J. Lund

Større og mindre fortællinger:

»Slidara«. Allinge 1946.

»Vår larkan Ryggar«, Aakirkeby 1935.

»Forr i tider«, Allinge 1944.

»Jem å Jor«, Allinge 194.

»Brafolk å Stommene«, Aakirkeby 1951.

»Lilja Anna frå Kjærahused«. Bornholms Tidendes Julenummer, 1939.

»De sista Gjiled«. Bornholms Socialdemokrat 24.12.1940.

Digte og digtsamlinger:

»Lyngblomster«, Aakirkeby 1930.

»Enj Urtakäst«, Aakirkeby 1933.

»Fiskersang«. Bornholms Socialdemokrat Julen 1936.

»Jeg synger«, Bornholms Socialdemokrat 24.12.1940.

»Ungdom«, Bornholms Socialdemokrat, 31.12.1946.

Brevveksling:

Jeg har anvendt en række breve af Otto J. Lund, som opbevares i Rønne lokalhistoriske arkiv.

Artikler om Otto J. Lund: Bornholms Tidende 26.8. 1938. (Interview). Jul på Bornholm, 1949 (artikel).

Protokoller fra husmandsforeninger:

Bodilsker Husmandsforenings forhandlingsprotokoller 1935-1941.

Klemensker Husmandsforenings forhandlingsprotokoller 1930-1942.

Knudsker Husmandsforenings protokol 1936-1937.

Poulsker Husmandsforenings protokol 1934, 1935 og 1937.

De Samvirkende Bornholmske Husmandsforeningers Protokol 1935-1937.

Anden litteratur:

Andersen, Nexø, Martin: »Bornholmernoveller«, Gyldendal 1977. Oprindelig 1923-1926.

Nielsen, J.P.: »Den Bornholmske Husmandssang-bog«. Rønne 1930.

*) En mere omfattende kildeoversigt findes i: Keld Søgaard Christensen: »Rask tag fat. Det er min lyst«. (Kan lånes på Bornholms Centralbibliotek, lokalhistorisk arkiv - eller hos mig. KSC.)

Den kloge kone fra Ibsker

- om Andrea Margrethe Jensen og hendes folkelivsskildringer.

Af Ann Vibeke Knudsen

Fig.1. Klintebygård, en meget karakteristisk, bornholmsk gård. På gårdspladsen er der bihave, et stort gårdtræ og sandstensbrønd med vippe. Herfra hentede Andrea Margrethe Jensen al sin inspiration til de mange folkelivsskildringer.

I 1883 fødtes en begavet pige på 6. vorne-degård i Ibsker, den ene af Klintebygårde-ne. Hendes far, Lars Peter Mikkelsen, var født på gården i 1837; moderen, Bodil Kristine Munk, kom fra Rågeskovsgård i samme sogn. Hun var født i 1841. Den lille pige, Andrea Margrethe Mikkelsen, voksede op i et gammeldags miljø, med nogle gamle forældre. Det forstærkedes yderligere af, at familien havde en bedstemor og bedstefar boende som aftægtsfolk. Ane Magdale-ne Larsdatter hed bedstemoderen, men kaldtes Jens Kristianska i Klinteby efter

manden, Jens Kristian Ipsen; efter barne-barnets beskrivelse var hun en velbegavet og stærk kvinde, og der er ingen tvivl om, at den lille Andreas tilværelse blev præget af bedstemoderen. Sådan var det dengang; bedsteforældrene havde man boende, og de opdrog børnebørnene. De havde den tid og ro, som børn har brug for, og gennem dem gik gamle skikke og gamle levemåder videre til kommende generationer.

Andrea Margrethe Jensen er kendt af mange bornholmere fra hendes artikler i Jul på Bornholm, artikler om »gamle da-

ge«. Hun var en fremragende fortæller, og hendes skildringer giver et præcist og detaljeret indtryk af tidligere tiders skikke og levemåder. Bornholms Museum har indenfor de seneste år modtaget mange kladder til artiklerne.¹ Gennem dem kan man følge, hvordan hun har arbejdet med sit stof, og man kan på flere punkter supplere hendes oplysninger. Men især giver de et indtryk af, hvor meget af hendes stof, der er egne oplevelser, og hvor meget hun har læst sig til, har hørt, og hvordan hun er blevet påvirket. Hendes livsværk blev 24 velskrevne og engagerede folkelivsskildringer. Hun skrev de sidste 25 år af sit liv, først som ovenfor nævnt, til Jul på Bornholm, og siden til NEU (Nationalmuseets etnologiske Undersøgelser)², hvortil hun besvarede flere spørgelister om forholdene på landet, som Nationalmuseet især i 1940-50'erne udsendte til meddelere i hele Danmark. En af Andrea Jensens store interesser var den bornholmske botanik, hvorfor hun i flere år var meddeler til det store opslagsværk: »Ordbog over Danmarks Plantenavne«.³

Andrea Jensen skildrer i sine beretninger tilværelsen, som hun kendte den fra sin egen barndom, fra hjemmet på Klintebygård. Hun genoplever sin barndomstid med en varme og inderlighed, som man nemt lader sig gribe af; hun har en glimrende hukommelse, hun bearbejder sine erindringer, og hendes mange kladder viser, hvordan hun må have arbejdet, før hun var tilfreds med resultatet. Hun er ikke prosaforfatter; hun er en skarp iagttagere, og hun beretter i detaljer om tilværelsens mange gøremål. Hun har fået mange helt praktiske detaljer med, men hun har også med et følsomt sind haft et fint øje for den smukke natur, der omgav hende, for dyrene og sidst, men ikke mindst, for planterne, botanikken.

Påvirkninger

Som den begavede kvinde, Andrea Jensen var, var hun også et produkt af sin egen tid og de påvirkninger, hun modtog. Hun havde nær kontakt til forstander og forfatter

J.A. Jensen, Nexø;⁴ hans indflydelse har været afgørende for hendes arbejder. J.A. Jensen var fra 1921 forstander for Nexø private realskole og i mange år leder af Nexø Folkebogsamling. Han var forfatter til Nexø bys historie »Nexø før og nu«, hvis første del kom i 1947, lige før han døde. Han skrev flere artikler og digte, som regnes blandt perlerne i nyere bornholmsk lyrik. A.J., som han titulerede sig, var en velanskrevet foredragsholder og her, gennem biblioteket og privat, havde Andrea Jensen kontakt med ham. Han inspirerede og ansporede hende til at arbejde med sine erindringer, og han gennemlæste og kommenterede hendes artikler, inden de gik i trykken. A.J. regnedes for en af de fineste kendere af bornholmsk sprog, forhistorie og folkeminder. At Andrea Jensen her har fundet inspiration til sine mange bornholmske citater og poetiske naturbeskrivelser, er der næppe tvivl om. J.A. Jensens far, N.J. Jensen⁵, var skolemand som sønnen, og fra 1883 til 1900 var han forstander på Bornholms Højskole. Også han betød meget for Andrea Jensens udvikling. I en af hendes mange kladder, kan man læse følgende om N.J. Jensen: »Jeg har engang hørt en gammel kone fra Nexø sige: »Hvor lyttede vi dog som unge til forstander Jensens foredrag, vi, som næsten ikke før havde hørt om andet end mad og klæder, og det var såmænd småt nok. Nu vidste vi, at der også fandtes helt andre værdier i tilværelsen.««

Bornholmske kvinder

Andrea Margrethe Jensen voksede op i et trygt og velhavende gårdmandsmiljø. Især moderen og bedstemoderen betød meget for hendes udvikling, og hun vender igen og igen tilbage til dem i sine skildringer. Hun giver, mere eller mindre ubevidst, et billede af to generationers kvinder, af en side af den udvikling, der skete i 1800-årene.

Bedstemoderen blev født i 1811 og døde i 1899; moderen blev født i 1841 og døde i 1897. Alene bedstemoderen »dækkede«

næsten hele 1800-tallet. Hendes år som husmoder på gården var en tryk tid; tiden fra hun blev gift omkring 1830, til sønnen og svigerdatteren overtog gården i 1864, var gode for en gårdmandsfamilie. Alligevel var tilværelsen beskednen, indtægter og udgifter var små, man levede i en selvforsyningstid. Moderen kom derimod til at opleve landbrugets begyndende mekanisering og andelsbevægelsens barndom; det var bedstemoderen blot tilskuer til. Andrea Jensen selv, født 1883 død 1960, var som de en repræsentant for sin tid: engageret i sin egne historie, belæst, optaget af botanik, men først og fremmest optaget af sine egne erindringer om en svunden tid; ikke usædvanligt for mennesker i en tid med arbejdsløshed, krig, rationeringer.

Jens Kristianska i Klinteby

- lidt om en kone i en selvforsyningstid

Det var især bedstemoderen, der påvirkede sønne- og datterens følsomme sind, fortalte historier og sagn, sang for hende, fortalte om varsler, spådomme og om de muligheder, man mente man havde for at påvirke begivenhedernes gang. Andrea Jensens artikler er fyldt med varsler, talemåder, overtro - alt sammen noget hun har fra sin bedstemor. Der findes ikke mange optegnelser om kvinder fra den tid, så Andrea Jensens beretning om bedstemoderen er nok værd at læse: »Ane Malen var godt begavet og kendte brugen af mange planter og hun kunne fortælle »sansåger« om »Fula Greta« og om frieren, der gemte Chatolsnøglerne i »Bruatyttajn« og flere andre⁶. Om søndagen læste hun »Vangjelened« (evangeliet) og Birkedal (og sa Kapernáum, hvor der stod Kapérnaúm). Engang da de skulle slagte en tyr, var det et forfærdeligt frostvejr, men Ane Malen sagde: Husen e inte for goa å brygga;⁷ de bredte et tykt halmflag ud på gulvet i storstuen og slagtede tyren derinde. Da hun senere som gammel var udenfor husholdningen, ville hun så gerne have lov til at sy rullepølserne, når der slagtedes lam, og ved gåseslagtningen til jul,

Fig. 2. Jens Kristianska i Klinteby, 1811-97, Andrea Margrethe Jensens bedstemor; gennem hende blev gamle tiders skikke, brug, gøremål og overtro bragt videre til kommende generationer. Hun bærer det bornholmske hovedtøj, »påsig-bundet« og er iført en kjole af fint købetøj i et snit fra midten af 1800-årene. På overkroppen har hun et skuldertørklæde.

»tragte hun storfjæra idå«. Kom der gamle bekendte eller familie i besøg, kunne hun godt lide at få et spil »styrvolt«⁸, der var hun en god makker og kunne »gjomra Jan« og få både »skrik« og »krylla« i regnskabet, der førtes med kridt på bordet. I sidste halvdel af sine levetid måtte hun bevæge sig ved hjælp af to krykker. De seks ugedage sad hun i sin lænestol i kakkellovknogen og spandt »brua« (hør), hendes rok knirkede så sagte og tyst, den var så pæn med hvide benknapper på skruerne. Sommetider sløredes hendes klare, blå øjne og hun sukkede lidt tungt: »Ja har inte altid soddet her«, men så drejede hjulet igen. Om søndagen var hun i kirke og ellers var hendes »fritidssyssel« at »knyde søll« (væ-

vesøl). Hendes påklædning var ikke helt ringe: Rød atlaskeskatte med gråmystling⁹, Nølla¹⁰, både sort og kulørt, korsklæde¹¹ til sorrig og glæde, med lange sløjfer til formiddagsgudstjeneste og korte til eftermiddags, »Hat og hue«¹² så aldeles nydeligt. Kjoler af damask og saxoni¹³, dertil grønne handsker og sort silkekyse med perlebroderi. Drejlsduge, som hun lod væve til sine børn, gemmes endnu af børnebørnene som en helligdom. Ane Malens tro pige, Signe Pedersen, sa så ofte om hende: »hvor va hun då sjekkkelig«; med sit milde og gode sind hjalp hun gerne og uspurgt, mangen fattig kone har fået sendt en god pakke mad eller klæder fra Jens Kristianska i Klinteby.«

En kvinde i andelsbevægelsens barndom

Andrea Jensens mor, Bodil Munk, havde sin rod i samme harmoniske tid uden de store omvæltninger. Men som voksen måtte hun, selv fra en beskyttet og privilegeret tilværelse, tage stilling til meget i de begivenhedsrige år, der blev en del af hendes tid. Dønningerne fra krigen mellem Tyskland og Danmark og tabet af Sønderjylland i 1864 nåede også til Bornholm, og her som andre steder satte det sindene i bevægelse. Samtidig havde de religiøse bevægelser gjort deres indtog, og den politiske interesse var vågnet hos en stor del af befolkningen. Andrea Jensen skriver i en skildring om begravelser på Bornholm¹⁴, hvordan familierne mindedes de afdøde ofte i flere døgn med store gilder. Men: »I 70-80-årene, med politisk og religiøs røre, var der mange, der tog anstød af de store begravelser. Men min mor syntes at det var vigtigt, at familien samledes ved en sådan lejlighed.«

Industrialismen sneg sig ind allevegne i folks tilværelse. For mange kvinder var det en stor lettelse, at det tidskrævende arbejde med at spinde uld og hør efterhånden hørte op. De færdigspundne garner blev i løbet af 1880'erne så billige, at mange foretrak at købe det, de havde brug for, til vævning og

strikning. Også hjemmevævede stoffer blev efterhånden udkonkurreret, og det blev anset for »fattigt og en skam« at gå med hjemmevævet tøj. Men, kvinderne var vant til at have hænderne fulde, og det overskud blev nu brugt på en øget rengøringsindsats: »En gang ugentlig »skurevisk« var den almindelig takst, men blev efterhånden utilstrækkeligt for moer, som indførte to omgange. Grædende protesterede bedstemoer: »Men Harre-god hjælp vos, va ska då detta ble te?« - en sådan overdreven renlighedsiver stjal jo tiden fra arbejdet ved rokkene.« På anden måde fulgte man også med tiden, her er det møblerne, som skiftedes ud til mere moderne: »Da almindelige mennesker begyndte at anskaffe »betrojta« møbler syntes hun, det var så ret overdådigt: »Forre hadde vi nok å gjorja med å klæ vos sæl på, nu ska bodde stola å bor varra påklædda!«« At moderen alligevel havde rødder i en anden tid, er der mange erindringsglimt, der fortæller: Moderen spandt ofte uld. Af og til satte hun pegefingeren i hjulet for at øge dets fart, og så sang hun en af de gamle salmer til. En anden passus, der fortæller om en anden side af tilværelsen: bondekonen, der er stolt af gårdens formåenhed, men som også med glæde deler ud af rigdommen: »Sommetider vankede der lidt ekstra; jeg kan endnu se min mor stående for bordenden i vinteraftner og skære tykke skiver kold blodpølse, smøre et godt lag honning på, række dem på sin flade hånd bordet rundt og sige: Så længe I kan spise, så længe kan jeg smøre -.«

Andrea Jensens kvinder og deres miljø hører til det selvbevidste, velhavende bondemiljø, bondearistokratiet på en ø, hvor bønderne var herremænd. Der var harmoni og trykthed i deres tilværelse; man fornemmer, hvordan de hænger ved deres nedarvede traditioner og kun nølende overgiver sig til andre, nye tider.

Andrea Margrethe Jensen

Andrea Jensen skrev sine folkelivsskildrin-

Fig. 3. Andrea Margrethe Jensen har sat sig på trappen ind til bryggerset på Klintebygård. Hun spinder hør på sin rok.

ger i en periode, hvor arbejdsløshed, depressioner og til sidst krig vældede ind over landet. Da havde hun og med hende størstedelen af den danske befolkning, brug for at »hvile« tankerne i fortidens, erindringens trygge tilværelse. Hun indleder ofte en artikel eller et afsnit med vendinger som: i selvforsynings og hjemmeflidens tid ... i selvforsynings gyldne tider. Hun er blændet af sin barndoms trygge tilværelse, og hun dvæler med stolthed i tanken om den selvhjulpethed, som også var en del af hendes barndom. Hun har nok haft øje for den tids skyggesider, men hun standser sjældent op ved dem. At hun har været så godt som nabo til Martin Andersen Nexø, og at hans socialrealistiske romaner blev udgivet i hendes ungdom, det mærker man ikke noget til i hendes skildringer.

Efter nogle trygge, men korte barne- og ungpigeår, moderen døde, da hun var fjorten år, og bedstemoderen da hun var seksten år gammel, kom hun ud at tjene på en gård i Ibsker. I vinteren 1904-05 var hun på Sorø husholdningshøjskole, men vendte derefter hjem igen og tog sig af landhusholdningen hos faderen og den 11 år ældre broder, der skulle overtage gården. Hun blev gift i 1908 med møbelsnedker Viggo Jensen og flyttede til Nexø. Tilværelsen der, som hjemmearbejdende hustru med børn, var måske ikke det, der passede allerbedst til Andrea Jensen. Al sin fritid brugte hun på læsning, hun deltog i foredragsarrangementer og hun skrev sine folkelivsskildringer. Hendes store interesse var også botanikken; hun regnedes for en meget fin botaniker, og hun havde en have, som pri-

stes højt af havekendere. Desværre delte hendes mand ikke hendes interesser. Hendes tilværelse formede sig, som det var almindeligt for kvinder tæt op på vor tid: mandens arbejde var det man eksisterede for, det blev prioriteret højest. Kvinden passede hus og hjem. I hendes forældres og bedsteforældres tid affødte dette samliv gensidig respekt. I begyndelsen af vort århundrede, hvor teknikken havde overflødiggjort en stor del af tidligere tiders mange gøremål, da nød kvindernes arbejdsindsats i hjemmene ikke samme respekt som i de tidligere århundreder. Andrea Jensen brugte sit overskud til at fortælle om de tider.

»De gode, gamle dage«

»Nogle af mine kæreste barndomsminder knytter sig til »Lined« (hørren) og dets tilvirkning. En egen festlighed omspandt denne plantes livsløb fra frø til lærred, ikke mindst for et barn, der var på tæerne dagen igennem og alle vegne for at være med i det hele. Jeg mindes lysende forårsdage, når en hundredtallig stæreskare fløjtede vildt i den mægtige, gamle pil vesterude og far gik op på »tjiled« (loftet) efter hørfrøet...¹⁵.

Der er solskin i folkelivsskildringerne, de beretter om en lys og lykkelig barndom. Arbejdet gik man til med en lyst og glæde, som var det blot en leg. Hverdagens nødvendige gøremål er livsvigtige tråde i tilværelsen: »som islætten, der væves gennem trenden.« I hendes »Selvforsyningens guldalder« er de nære, jordbundne arbejder hellige: »Drikka å brø« (øl og brød) var to af datidens vigtigste nødvendigheder. En husmoder, hvis »Drikka« ikke var »gjort« (gæret) - eller surt, og hvis brød var »slet, klæggjit, fråfaldt« eller sødt, kom snart i vanry. Nødvendigheden var en dyd i det gamle bondesamfund; magtede man ikke dagligdagens mest elementære arbejder, var man ikke agtet i samfundet: »Hvis en gård leverede øl, som befandtes for tyndt, straks var folkevittigheden parat, og så hed det: »Der brygja de øl, drikka (tyndt øl), drikka-drikka, søvva-drikka, ette-drikka å

ded, som har løvved vedderijn (kapløb) me vand!«¹⁶

Selv om folkelivsskildringerne er fyldt med helt præcise oplysninger om bestemte emner, så er der også blevet plads til poetiske iagttagelser i hverdagen: »Ud af den åbne, øverste halvdør til bryggerset vælder hvidgrå »Im« i lange slør op mod den blege efterårshimmel, ser og hvirvler sig tyndere og lettere til den bliver borte i den lyse luft. - Der brygges i min barndoms gamle gård; den bitre, humlekrydrede luft pirrer i næsen og fylder sindet med glade forventninger...«¹⁷

At tage varsler, være overtroisk, bruge forudsigelser og talemåder har gennemsyret tilværelsen. Man har næppe kunnet foretage sig noget, uden det havde den ene eller anden betydning: »Man tog varsler af springgåsen« og »efter gammel tro kunne man ikke dø, hvis man lå på stjålne fjer.«¹⁸ »Når to brød hængte sammen ved udtagning (af bagerovnen), betød det, at der var to hemmelige forlovede på gården.« - »Det første brød, som sattes ind ved julebagningen blev mærket med et kors.« - »Man skal skue en pige i et dejtrug, ikke i en springdans.«¹⁹

Også en barsk og nøjsom tid

I en beretning om tyende og »daglønnere« fortæller hun om deres børn: »Men levede de voksne ikke på solsiden, var det næsten værre for de små tjenestebørn, børn på 7-8-9 år, som skulle ud at vogte om sommeren. Vor gamle pige har fortalt mig, at hun som otteårig kom til en gård, hvor hun skulle vogte køer i »Lyngen«. Hun fik hjemmelavede træsko, som passede så dårligt, at hun fik store knuder på fødderne, og når hendes stive hvergarmskjole blev våd af lyngen, stødte den store huller på hendes smalben. Hun måtte ikke drive køerne hjem til gården før det begyndte at mørkne, og i sin angst søgte hun så altid ly bag en meget stor sten; den blev for hende som et levende væsen, som en beskyttelse... Hun var kun en af de mange, som ikke fik lov til at være

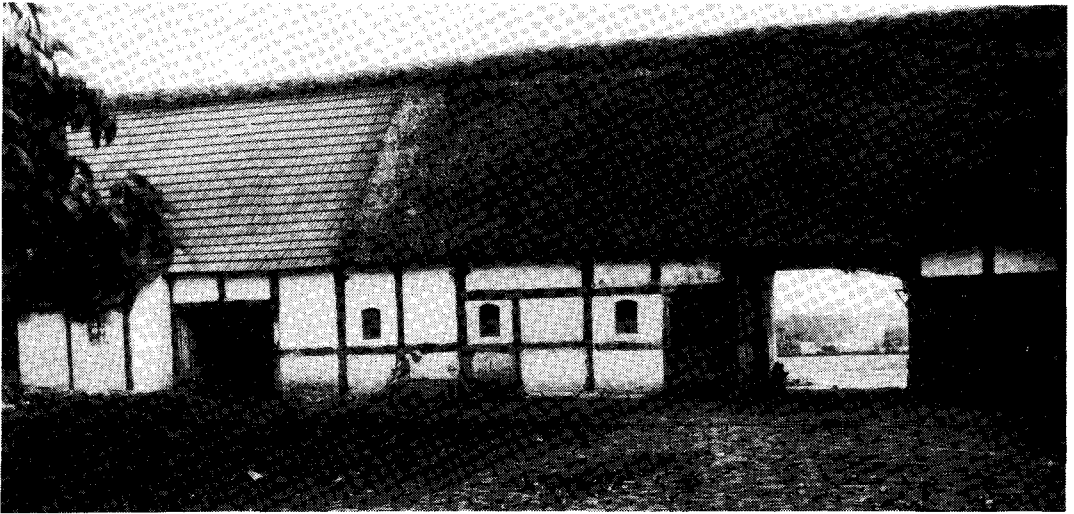

Fig. 4. Klintebygård i Ibsker, fotograferet af H. Zangenberg for Nationalmuseets Bondegårdsundersøgelser i 1929. Fra gårdens indelukkede, men trygge miljø, ser man ud over det storslåede landskab ved Paradisbakkerne. To temaer, der veksler i Andrea Jensens beretninger.

børn²⁰. Om den samme piges sidste tid fortæller hun: »Jeg besøgte engang vor gamle pige, da hun lå syg hjemme hos far. »Hvilke lagner vil du ligge i?« spurgte jeg hende om aftenen. Udsigten til at føle det fine, blide, hjemmevævede hørlærred mod de slidte lemmer var for fristende: »Brugarnslagen e rena ajle,« lød det forsigtige svar.«²¹

Gårdmandsdatteren har ikke selv i sin barndom oplevet tilværelsens barske sider, men hun har været en forstående og medfølende tilskuer. Fattige mennesker, der uforskyldt levede et nøjsomt og slidsomt liv, betragtede man med medfølelse. At man som bedre stillet havde en naturlig, moralsk pligt til at hjælpe de dårligere stillede, er der mange eksempler på i Andrea Jensens skildringer. At man måske også gjorde det for at manifestere sin formåenhed, er en anden sag. Dengang var der intet socialt sikkerhedsnet; kom man ud i nød og elendighed, måtte man tigge sig frem.

Klintebygård, barndomsgården lå på nogle af de gode jorder på kanten af Paradisbakkerne. Ikke langt derfra, på den så-

kaldte »Ibsker Husmandslyng«, fristede familier tilværelsen på magre og stenfyldte jorder. Udmarken var blevet udstykket ved lov af 1866, og fra da af begyndte utrættelige folk at rydde lyngen og skabe sig en tilværelse. Et af de største mål dengang var at få sit eget, men mange knækkede nakken. Også naturen kunne være hård: »At bo på en liden lyngknarpe« (lynggård) var ikke lutter idyl. Ørn og høj brandskattede og ræven lakked til bondens gård en aften silde²². »Husmændenes kår var ikke lyse, særlig for dem, som boede i jordløse huse, dem der kunne holde en eller to køer klarede sig bedre. Men tidlig op om morgenen, trave en lang vej i sne og slud, ofte gennemblødt inden de nåede frem, gå med vådt tøj hele dagen og så en lang vej hjem igen, og så lønnet med nogle få ører.«²³

Folkelivsskildringerne

Fra 1934 skrev Andrea Jensen artikler til *Jul på Bornholm*. Det var især beretninger om kvindernes daglige arbejde; dels meget detaljerede om arbejdet med hør, uld, brød, øl og dels beretninger, der anslog me-

re følelsesbetonede strenge i den daglige tilværelse. Hendes »Konesnak« fra 1937 (på bornholmsk) er en fortælling, der med et særligt lune beretter om det ansvar og de genvordigheder dagligdagen kunne bringe for en kvinde, og hvordan man kvinde og kvinde imellem kan løse op for den slags. En hengivenhed for naturen og en indlevelse med og nyttiggørelse af naturens værdier, giver alle hendes arbejder udtryk for. Nogle mere end andre: »En gammeldags Urtekost« fra 1939 om haver og planter er tillige en fin poetisk skildring af en gammel bornholmsk have. I »Uda-arbai« og »Almenakka å Bonapratika« er det årets arbejder i samspil med årets rytme, der beskrives med en fin indlevelsessevne.

Den første indberetning til NEU blev skrevet i 1943. Nu var det besvarelser af helt præcise emner, hun kom til at behandle. De fineste oplevelser og mest detaljerede beskrivelser giver hun selvfølgelig, når hun skriver om kvindernes arbejde. Men hun skriver også engageret om mændenes arbejder (hø- og kornhøst, tærskning, tækning, biavl); hun afslører, at oplysningerne er hentet hos hendes ældre bror, men også her er der mange små detaljer, der gennem hendes egne oplevelser bringer os tæt, ikke kun på den tids arbejde, men også den tids mennesker.

Med disse linier er det hensigten at pege på en usædvanlig folkelivsskildrer, og på en bornholmsk kvinde med nogle meget lange rødder tilbage i en, for os i dag, meget fjern fortid. Tillige med nogle rødder, der gav næring til nogle meget intense betragtninger, set gennem en kvindes øjne. Desværre er kun artiklerne i Jul på Bornholm almindeligt tilgængeligt. Indberetningerne til NEU findes i kopi på Bornholms Museum. De er alle i håndskrift.

- 1934 Jul på Bornholm »Brua å Blår«
- 1935 Jul på Bornholm »Drikka å Brø«
- 1936 Jul på Bornholm Uda-arbai
- 1938 Jul på Bornholm Træer og Træ
- 1939 Jul på Bornholm En gammeldags Urtekost
- 1940 Jul på Bornholm Omkring Ferskesø

- 1942 Jul på Bornholm Lyng og udmark
- 1943 NEU no. 2696 Slagtning
- 1944 Jul på Bornholm »Almenakka å Bonapratika«
- 1944 NEU no. 2825 Høslæt (suppl. no. 3885)
- 1944 NEU no. 3189 Bagning
- 1948 NEU no. 6231 Kornhøst (suppl. no. 6439)
- 1948 NEU no. 6230 Tækning
- 1949 Jul på Bornholm Den gamle Rok
- 1949 NEU no. 7413 Tærskning
- 1950 Jul på Bornholm Sansagan om Fula-Greta
- 1954 NEU no. 11.102 Tyende
- 1954 NEU no. 11.493 Død og begravelse
- 1954 NEU no. 11.494 Madlavning
- 1955 NEU no. 12.182 Biavl (suppl. 12.711)
- 1956 NEU no. 12.710 Indsamling af planter og bær
- 1958 NEU no. 14.053 Uld
- 1959 NEU no. 14.458 Hør

Noter

1. BM. 1057
2. Nationalmuseets etnologiske undersøgelser startede i 1939. Jvnf. Ole Højrup: Om Nationalmuseets etnologiske undersøgelser, Budstikken, 1963.
3. Ordbog over Danmarks Plantenavne, 1-3, ved Johan Lange, 1959-61.
4. Jens Alfred Jensen, 1879-1947, se Klippeøens Mænd p. 66, Rønne 1948.
5. Niels Peter Jensen, 1854-1928, se Klippeøens Mænd p. 70.
6. De »sansager«, som A.M.J. omtaler, har hun gengivet i Jul på Bornholm 1950: »Sansagen om Fula-Greta (dovne-)« og i Jul på Bornholm 1949: (om frieren) i »Den gamle Rok«.
7. Samtlige citater er direkte afskrifter efter A.M.J.'s betragtninger. Hun benytter sin egen retstavningsmåde.
8. Styrvolt, et gammel kortspil.
9. Gråmysling, gråt pelsværk, kanin eller hare.
10. Nølle, bornholmsk kvindehovedbeklædning, hue besat med bred pibet og stivet flæse, besat med kunstige blomster, sorte til sorg, ellers brogede.
11. Korsklæde = På-sig-bundet, specielt bornholmsk kvindehovedtøj, se fig. 2.
12. Hat og hue, også specielt kvindehovedtøj.
13. Betegnelser for to fine, uldne købe-kjoletøjer.
14. NEU no. 11.493, 1954, Død og begravelse.
15. »Brua å Blår«, Jul på Bornholm 1934.
16. »Drikka å Brø«, Jul på Bornholm 1935.
17. Se note 16.
18. NEU no. 2696, 1943, Slagtning.
19. NEU no. 3189, 1944, Bagning.
20. NEU no. 11.102, 1954, Tyende.
21. Se note 15.
22. Lyng og udmark, Jul på Bornholm 1942.
23. Se note 20.

Bornholms Folkehøjskole i Østermarie og dens sidste forstander

Af Henrik Yde

... det er ikke kun de »store« mænd, der har et stort virkefelt. Det står åbent for alle, der har øjne at se med, ører at høre med og et hjerte at elske deres næste med. Begrebet *stor* er et relativt begreb. I etisk betydning er hver den stor, som - for at bruge evangeliets ord - »lader sit liv for sine venner«.

G. V. Plekhanov.

Forord

Da højskolebevægelsen i 1894 fejrede sit 50-års jubilæum, var der knap 70 folkehøjskoler i Danmark; en del af dem eksisterer endnu i dag, hvor der er mere end 100 højskoler. Men allerede ved det 50-års jubilæum, der fandt sted lige efter højskolebevægelsens første storhedstid, vidste man om 150 folkehøjskoler, der havde været i virksomhed i kortere eller længere tid. *Mere end halvdelen* af disse 150 højskoler eksisterede altså ikke mere; én af dem var Østermarie Folkehøjskole.

Disse skoler og de andre, der senere er lukket, står i skyggen i højskolebevægelsens historie. Der skrives og tales ikke meget om dem, og den eksisterende litteratur om dem er ofte tilfældig og fortegnet. Der er imidlertid ingen særlig grund til at antage, at der på de nu lukkede højskoler i sin tid skulle have udfoldet sig et ringere åndsliv end på de overlevende. Kultur kan have så dårlige materielle betingelser, at den kvæles; men omvendt er det et højt usikkert indicium på et produkts lødighed, at producenten har varig økonomisk medgang - hvad enten det så drejer om højskoledrift eller om f.eks. fødevarerproduktion.

Det gælder også om den bornholmske højskolebevægelse før 1893, at historien om den er noget tilfældig og fortegnet. P.g.a. bornholmernes stærke lokalhistoriske interesse er Østermarie Folkehøjskole dog ikke værst stillet i den henseende. Men under arbejdet med at skrive en bog om »Grundtvig i Martin Andersen Nexøs liv og værk« gik det alligevel op for mig, at også denne historie trængte til nærmere prøvelse.

I forbindelse med dette studium ansporede nu afdøde professor dr. phil. Roar Skovmand mig til særligt at undersøge Alfred Foverskovs (1860-1933) forstanderperiode i Østermarie. Roar Skovmand gav mig mange henvisninger og råd under arbejdet, han leverede mig kildemateriale fra sit privatarkiv, og han nåede at yde mig kritik af råmanuskriptet. Under arbejdet fik jeg også mange gode samtaler med og råd og henvisninger af højskolelærer Svend Aage Møller, Bornholms Folkehøjskole. Også dr. phil. Ebbe Gert Rasmusen samt Bornholms Museum, Bornholms Centralbibliotek og andre personer og institutioner har hjulpet mig godt. Tak!

H. Y.

Højskolen i Østermarie, som den så ud - dengang.

Bornholms Folkehøjskole i Østermarie

Selve hovedbygningen af røde mursten lå højt og kunne ses på lang afstand af den, der nærmede sig Østermarie for at tage fat på et højskolekursus. Dette første indtryk må have vakt mange karles og pigers forventninger i retning af overdådig luksus som ramme om et rigt åndsliv. Bygningen synede godt i landskabet og i landsbyen med sin tolv fag lange facade og sin høje tagrejsning. Endnu i dag gør den indtryk på besøgende. Bygningen, der har været ramme om Østermaries brugsforening, siden den ophørte med at rumme højskole, er nu i det ydre pietetsfuldt restaureret og har fået præmie som landets smukkeste brugsforeningsbygning. I stueetagen er der intet tilbage af den oprindelige indmad, men på førstesalen kan man endnu bese de gamle elevkamre langs brede gange.

Da den fungerede som højskole, gjorde den indtryk også på selv den mest nøgterne og erfarne højskole-kender. Statens første tilsynsførende med højskolerne, dr. phil. Mathias Steenstrup, som var ekspert på området, besøgte første gang skolen i juni 1877 og betegnede den umiddelbart som »storartet i Bygning«. Steenstrups notat om de daværende rammer for den bornholmske højskole lyder:

»Skolen bygget 1870, storartet i Bygning, store Værelser, højt til Loftet, 3 Læsestuer, hvoraf 2 meg. store. 2 til 3 gifte Lærere kunde bo der. Plads indtil 40 Pensionærer, flere kunde indrettes. Luftige Gange. Belliggh. for høj, udsat for Vinde fra alle Kanter. Jord 1 Par Tdr fattig Jordsmon.«¹

Det hører med i billedet af skolens kapacitet, at der foruden de overnattende elever kunne være og som regel var et forholdsvis stort antal elever, der havde deres hjem nær ved skolen og sov hjemme. Antallet af dag-elever i forhold til antallet af internatelever var større på øen Bornholms højskole end på f.eks. de jyske højskoler, hvor afstandene mellem hjem og skoler var forholdsvis større.

Om udnyttelsen af den tilhørende jord kunne skolens forstander meddele, at »2½ Td Land er fra 1. April 1890 lagt under Have dyrkning, en Gartner antaget, Havebrugsundervisning indført som Fag i Pigeskolen, og en Havebrugsskole, der varer fra 1. April - 1. Novbr. er oprettet for Karle.«²

Også de indendørs faciliteter og undervisningsmaterialer var i orden. På kultusministeriets forespørgsel om, hvorvidt der »Haves Redskaber og Lokale til Gymnastik?«, svarede forstanderen kort og klart »Ja!«, ligesom det kunne meddeles, at

»Skolen ejer en Samling physiske Apparater, en lill. Samling naturhistoriske Billeder, og gode geographiske Kort.«³

Skolen var blevet bygget på aktier og stod i 1877 i 12000 kr. Senere overgik den (som de fleste højskoler) til at være forstanderens private ejendom. Og ejendomsværdien var, bl.a. p.g.a. forbedringer, steget. Om værdien af hele herligheden meddeles det i april 1893, at »Forstanderen ejer Skolen, hvori der staar 16000 Kroner.«⁴ Et dengang betragteligt beløb.

Men - det var ikke kun beliggenheden, der var »for høj«, bygningen, der var »udsat for Vinde fra alle Kanter« og jorden, der var »fattig«. Også selve højskolevirksomheden i Østermarie var udsat for blæsevej og elevunderlaget for spinkelt til at kunne bære en så prægtig højskole. Skolen var fra begyndelsen projekteret for stort, økonomisk såvel som åndeligt, i forhold til de lokale muligheder for højskoledrift.

Den måtte lukke i 1893.

Forhistorien

Den bornholmske højskolebevægelse daterer sig tilbage til 1856, hvor de to unge løjtnanter Philip R. Dam og Lucianus Hansen Kofod den 27. oktober åbnede en såkaldt højere folkeskole i Aakirkeby. Den havde til huse i familien Dams ejendom »Damsgaard« på torvet; sønnen Philip bestyrede siden faderens død i 1851 ejendommen for sin mor, så lokaler var ikke noget problem. Men i øvrigt var det kammeraten Lucianus, der var den mest højskolekyndige. Efter at have taget lærereksamen fra Jelling i 1853 var han som 25-årig blevet Gedved Højskoles første forstander (1854-56). Men efter en dårlig anden sæson med kun 13 elever havde han foretrukket at tage hjem til Bornholm, hvor han blev sekondløjtnant i Bornholms Artilleri. Både han og Dam havde været frivillige i Treårskrigen 1848-51.

Oprettelsen af skolen i Aakirkeby vakte opmærksomhed. Allerede den første vinter fik man 22 elever; opmuntret heraf startede

de to løjtnanter straks en offentlig møderække, som var velbesøgt vinteren igen.

Men så pludseligt skolen var opstået, så brat forsvandt den. Dam og Kofod fik lyst til at gå ind i politik og blev begge valgt som folketingsmænd for Bondevennerne, Kofod i Rønne-kredsen og Dam i Aakirkeby-kredsen - ensstemmigt efter at han med så stort held havde vist talent for at organisere folkeoplysning. Og dermed lukkede skolen, der i høj grad havde været personbåret. De dybere folkelige forudsætninger for højskolevirksomhed på Bornholm var endnu ikke til stede.⁵

Det var de først en halv snes år senere. Slutningen af 1860-erne var over hele landet præget af en voldsom vækst i antallet af både højskoler og højskoleelever. Mens der i 1862-63 kun havde været 15 højskoler med tilsammen knap 500 elever, blev der i 1865-67 oprettet 25 nye højskoler, og antallet af elever nåede 1000. I 1869-70 kom man op på 2000 elever, i 1872-73 knap 3000 og i 1875-76 4000. Her stabiliserede tallet sig i det følgende årti, hvorefter det atter steg. Det var »den store højskoletid«, også på anden måde end den rent kvantitative.

Det militære nederlag i 1864 (med tabet af Sønderjylland) og det politiske nederlag for de demokratiske kræfter i landet i 1866 (vedtagelsen af den reviderede grundlov med indskrænket valgret til Landstinget) kaldte på både modstand og på indre vækst og modning. De Grundtvig-Kold'ske 'vækkelsesskoler' vandt eksplosivt frem, til dels på 'kundskabsskolernes' bekostning, og højskolerne blev centre for den folkeligt-nationale, religiøse og til dels også for den politiske vækkelse, der fejede over landet.⁶ Skønt højskolebevægelsen i høj grad var tegnet af teologer, fik den et solidt tag især i den selvejende del af landbefolkningen, der her fandt det ideologiske grundlag for sine ambitioner og håb.

Det var navnlig gårdmændene, der havde grund til at føle sig krænket af 1866-grundlovens indskrænkning af valgretten - tyen-

det, daglejerne og andre uden selvstændig husstand havde aldrig haft valget. Men Venstre-kravet om lige valget til folke- og landsting og senere også om parlamentarisme og det nationale håb om at genvinde Slesvig vakte naturligvis genklang i langt bredere kredse end gårdmændenes. Det gjorde også den grundtvigske tale om et jævnt og muntret virksomt liv på jord, efter at drømmene om storslåede og lette sejre havde fået sit afgørende knæk i 1864. Med sin opskrivning af det *dennesidige* liv og virke pegede den grundtvigske vækkelse på glæden ved og arbejdet med jord og dyr, pegede på *de opgaver, der lå lige for* - og satte samtidig dette nærværende og daglige ind i et lys, fremtidsrettet og folkeligt historisk og religiøs sammenhæng.⁷ Den almindelige virkning for bønderne af denne grundtvigske 'kulturrevolution' var ikke mindst en forøget selvtilid og selvbevidsthed, menneskeligt, folkeligt, politisk og økonomisk.⁸

På Bornholm var den nationale sorg over tabet af Sønderjylland vel ikke stærkere end i landets vestligere amter, men den gjorde sig bestemt også gældende her. Og de politiske krav om mere demokratiske tilstande fandt særlig god jordbund hos de selvrådige bornholmere, der aldrig havde haft hoveri og stavnsbånd, og som derfor vanskeligere end andre affandt sig med at give politiske særrettigheder til gods-ejere.⁹ M.h.t. den religiøse vækkelse var bornholmerne som altid letantændelige. Og her er forholdet det både paradoksale og karakteristiske, at banebryderen for den kirkelige grundtvigianisme på Bornholm blev en tidligere bods- og vækkelsesprædikant med glødende veltalenhed og stærkt pietistiske træk, nemlig P.C. Trandberg. Det var ganske vist kun en kort årrække fra midten af 1860-erne til midten af 1870-erne, at han under påvirkning af Ryslinge-præsten Vilhelm Birkedal fremtrådte som grundtvigianer - men virkningen heraf spores endnu.

Under indtryk af Trandbergs vækkelse

og navnlig af den nationale stemning, som den fra 1866 kom til udtryk i øens blomstrende skyttebevægelse, satte den 25-årige lærer og organist Peter Julius Bon sig for at genoplive højskoleideen på Bornholm. Han begyndte i 1866 med lokaler på skolen i Sandvig, hvor han var ansat; og han fortsatte arbejdet året efter under navn af »Højskole og Navigationsskole«. Det gik så godt, at han sammen med landbrugskandidat M. Kofod købte ejendommen »Pæregaard« i Østerlars, der åbnede som højskole den 15. oktober 1868.¹⁰ Allerede i den første sæson med egne lokaler kom der 34 elever, og det gav yderligere blod på tanden. I 1870 flyttede skolen til Østermarie, hvor Bon med støtte fra egnens befolkning fik rejst den omtalte anselige højskolebygning som et aktieselskab. Bon var forstander for skolen indtil 1876.

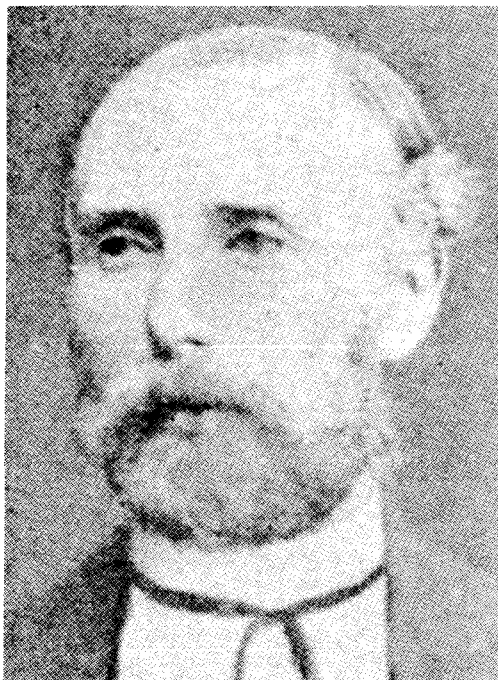
Men der var også allerede dengang både træghed og direkte modvilje at slå med. Således skrev skolelærer i Østermarie Lorenz Petersen den 12. august 1870 til en ven: »Den store »Højskole« her i Sognet er nu under Bygning, men de fleste Aktiehave-re have aldeles tabt Troen paa dens heldige Fremgang.«¹¹ Og efter åbningen af højskolen afviste lærer Petersen kategorisk Bons indbydelse til ham om at holde foredrag på højskolen, »naar han saa aabenbar stiller sig i Modsætning til Almueskolen og dens Gjerning.«¹² Petersen hentyder formodentlig hermed til Bons uvilje mod terperi og udenadslære - en uvilje, der ikke var af ny dato. Før Bon blev grundtvigianer, havde han været under indflydelse af den svejtsiske pædagog Pestalozzis tanker, der i vid udstrækning var parallelle med de grundtvigske skoletanker. Lærer Petersen skriver med skadefryd, at højskolen »kun« har ca. 40 elever, »og den optager derfor ogsaa med største Fornøjelse ukonfirmerede Børn, naar de betale godt for sig; men fra min Skole har den hidtil ikke kapret Nogen.«¹³

Men der kom faktisk 60-70 elever i de tre første sæsoner, og det var særdeles godt ef-

ter lokale forhold. Det var heller ikke alle skolelærere i Østermarie, der misundeligt betragtede den ny højskole blot som en slags ublu konkurrence. C.H. Skovmand fra Nordre Skole var således en velfunderet grundtvigianer og varm ven af højskoletanken. Han samarbejdede gerne med højskolen, støttede den gennem alle årene og stiftede venskab med dens skiftende forstandere.

Det gjorde også redaktør M.M. Smidt, der i sin ungdom havde været lærer hos selveste Christen Kold. Før han blev redaktør af Bornholms Tidende, havde han undervist på den friskole, han var med til at åbne i Aakirkeby i 1871, og han blev også samtidig lærer på Østermarie Højskole i nogle år. P.C. Trandberg virkede ligeledes på højskolen i et par år, boede der endog - inden han endnu engang skiftede mening om den rette tro og vendte de så 'verdslige' grundtvigianere ryggen.

Det hævdes i almindelighed i bornholmsk lokalhistorie og i oversigtsværker om højskolebevægelsens historie, at skolen på Bons tid knapt kunne kaldes grundtvigsk, at Bon ikke drev 'vækkelsesskole', men nærmere 'kundskabsskole'. Forholdet er nok snarere det, at skønt Bon var klart påvirket af Grundtvig og Kold, så havde de lokale bønder, der skulle levere elever til højskolen, ikke megen sans for grundtvigsk vækkelse. De krævede nærmest nyttig og landbrugsrelevant undervisning - for så vidt de overhovedet gjorde deres undervisningsbehov klart for sig selv og skolens skiftende forstandere. En nylig udgivet erindringsbog for en elev fra sæsonen 1872-73 tyder imidlertid på, at skolen allerede dengang i både tone, form og budskab var så grundtvigsk som nogen højskole i kongeriget.¹⁴ Ikke mindst de nationale strenge og håbet om Slesvigs genvindelse lød kraftigt »i vor Højskole-Hal« her få år efter krigen i 1864 - som forstander Bon havde deltaget i. Ikke for ingenting havde Bon i sin indvielsestale på Kold'sk manér sagt, at skolens opgave var »først at beaan-

Bon (døbt Bohn).

de og oplive, dernæst at lære Eleverne at elske Gud, sin Næste og sit Fædreland«¹⁵ - i den rækkefølge.

Men ét var intentionerne, noget andet var mulighederne. Da seminarist Chr. Brodersen overtog skolen i 1876, måtte han kæmpe fortvivlet for overhovedet at få eleverne og deres forældre til at tage højskoleopholdet alvorligt. Han var ikke ganske uerfaren som højskolemand, havde været lærer på Hindholm Højskole - men magen til uforstående bagland havde han dog aldrig set.

Det havde statens tilsynsførende med højskolerne heller ikke. Mathias Steenstrup besøgte skolen første gang i 1877 og noterede (i sin stenografiske kortform):

»d herskende Forlystelsessyge. En Tivolitone over Bornholmerne; det udbredte Bekjendskab m Slægtskabs og Venskabsfh gjør, at eleverne gjøre mange Besøg, indbydes ud til Selskaber, Baller og Svirerier,

komme hjem hen p Natten, tidt Berusede. Sidste Vinter har Br. ikke faaet Bugt m dete Uvæsen, turde ingen jage bort. [...] Br. siger, at det var kjenl i Vinters, at de, der kom anden Gang vare mere oplagte til at høre og forstaa, bedre Elever.

Karlene lærte ogsaa lidt Landmaaling.«¹⁶

Om skolens umiddelbare baggrundsgruppe, aktionærene, hedder det dog:

»Bygget paa Aktier, nu ejet af 10 Gaard [-mænd], alle flinke og velsindede imod Højskolens Opgave. Br. kan købe Gaarden for hvad den staar dem i [...] 12000 Kr.«¹⁷

De ti aktionærers gode vilje til at afhænde aktierne til forstanderen kan dog ogsaa fortolkes mindre elskværdigt end Brodersen og Steenstrup gør det; noget aktieudbytte har stedet jo *ikke* kastet af sig.

Steenstrups *officielle* bedømmelse af skolen og dens problemer er ikke blidere eller meget anderledes formuleret. Det hedder i hans indberetning til ministeriet:

»Der er paa Bornholm *særegne Vanskeligheder* at overvinde for en Højskole i alvorlig Aand. Den herskende Gjæstfrihed, i Forbindelse med Slægtskabs- og Bekjendtskabsforholdene, volder, at de unge Karle paa Højskolen i en overordentlig Grad ere udbudne til Selskab og Gilde, hvorfra de tidt først komme hjem ud paa Natten, og de ere da daarlige Tilhørere næste Dag. Brodersen har kæmpet meget mod denne Uvane; men det vil tage Tid at faa den fjernet, da den har sin Rod i Befolkningens Sæder, og der selv blandt de ældre er mange, som finde sligt i sin Orden for de Unge og ikke ville støtte Brodersen i hans Bestræbelser.«¹⁸

En yderligere vanskelighed for Brodersens disciplineringsforsøg var det, at mange elevs natlige udskjelser unddrog sig hans kontrol, fordi de var dagelever:

»I Sommer var der 18 Piger, de fleste (15) under Højskolealderen (18 Aar). Skolen har Pensionat, men da de fleste af Pigerne hørte hjemme i Omegnen (indtil ½

Mils Afstand), boede der kun 8 ialt paa Skolen. I Vinter ligeledes kun Halvdelen af Karlene, hvilket er en uheldig Omstændighed under den herskende Forlystelsessyge; ¾ af dem var ogsaa under 18 Aar.«¹⁹

Der er noget paradoksalt i, at oplandet ikke støttede netop Brodersen; han lagde større vægt på positiv kundskabstilegnelse end både Bon før ham og Bøgeskovbrødrene efter ham - og det var jo det, bønderne sagde, at de ville have. Steenstrup skriver:

»Brodersen har gode Gaver til at være Lærer; han gjør sig usædvanlig Umage for at meddele klare, bestemte Kundskaber og Indtryk og sikrer sig Tilegnelse ved Samtale og Examination. [...] han fortalte Pigerne Danmarks Kirkehistorie, det var et nyt Fag for ham, men han havde ikke blot gjort sig stor Umage for at sætte sig ind i Stoffet, men røbede ogsaa en selvstændig Behandlingsmaade. Skjønt der kun Lejlighedsvis gives særegne Sangtimer, synge Pigerne usædvanlig godt og med megen Smag. At være Forstander ligger fra først af ikke saa godt for ham som at være Lærer, men han har taget Opgaven alvorlig og vil sikkert kunne udrette meget godt, naar blot Befolkningen vil støtte ham tilstrækkeligt.«²⁰

Men det ville befolkningen ikke, og Brodersen gik af i 1878. Hans sidste bitre hjerteresuk lyder:

»Den 24de Maj 1878

Hr. Dr. M. Steenstrup!

Da Hr. Doctoren sidste Sommer besøgte min lille Pigeskole på 18 Elever, havde jeg det sangvinske Håb, at min Virksomhed her i ethvert Fald skulde kunne opretholdes i 3 År, og dette Håb blev ikke svækket ved, at Elevantallet sidste Vinter var meget mindre end foregående År, nemlig 31 mod 39, thi ogsaa på andre Højskoler mærkedes jo de dårlige Tider. Da derfor min Lærerinde fra sidste Sommer ikke så sig i Stand til at hjælpe mig i År, og da det ikke vilde lykkes mig i den korte Frist, jeg havde, at skaf-

fe en anden brugelig lønnet Lærerinde, stod jeg overfor Valget imellem ingen Pige-skole at holde eller at gøre, hvad jeg iværksatte sidste Måned: gifte mig med en Lærerinde fra Holsteinsminde, med hvem jeg sidste Vinter var bleven forlovet. Fler-tallet af Eleverne er ved ethvert Skolehold bleven indmeldt umiddelbart før eller også først ved Ankomsten, og jeg var altså ude af Stand til at danne mig nogen sikker Forestilling om, hvor mange Elever, der kunde ventes; det var et godt Håb, der lede-de mine Handlinger, men jeg er desværre bleven sørgelig skuffet: her er nemlig kun 5 (fem) Elevpiger. - Jeg er uformuende og har alt i den Stilling, jeg nu beklæder, gjort en Gæld på 1000 Kroner, en Sum, jeg frygter for vil blive forøget under disse Forhold, og jeg tvinges derfor, hvor meget det end vil smerte mig, til at opgive mine Forsøg på her på Bornholm at gennemføre min Opfattelse af Højskoletanken og søge en anden Virksomhed til førstkommende August Måned; Tidens og særligt mit eget økonomiske Tryk samt Befolkningens Lyst til at kildres af sød og let Tale samt Ulyst til at høre sande og alvorlige Ord lade mig in-tet Valg. [...]«²¹

Efter dette sørgelige endeligt, som end ikke ægteskabsindgåelse havde kunnet af-værge, oprandt der dog noget lysere tider. Brødrene Johan og Ludvig Bøgeskov over-tog og drev skolen i de seks år fra 1878 til 1884. Denne periode omtales som regel som skolens storhedstid, hvor den endelig blev en grundtvigsk skole, og hvor den var po-pulær og nød folkelig opbakning. Der er dog ikke føje grunde til at betvivle i hvert fald Bons grundtvigske sindelag. Men rig-tigt er det, at skolens elevtal under Bøge-skov'erne i *et par år* nåede op omkring de 60-70, der havde været i Bons første sæso-ner i Østermarie.

Chresten Johan Høeg Bøgeskov var 32 år, da han overtog forstanderposten og flyttede ind på skolen med sin kone Karoli-ne, sin bror Ludvig og hans kone Birgitte. Johan Bøgeskov var uddannet som lærer i

Bøgeskov.

1868 og havde siden da virket som skolelæ-rer, huslærer (hos Venstre-høvdingen Chri-sten Berg på Bogø) og højskolelærer (på Østermarie 1871-72 og Stenum 1875-78). Han beskrives af samstemmende kilder som en patriarkalsk gammelgrundtvigia-ner, en beåndet fortæller, en from kristen og god patriot - og som en uklar og svin-gende lokalpolitiker.²²

Der er for nylig offentliggjort en elevdag-bog fra en deltager i pigeskolen sommeren 1883, den 20-årige Karen Elisabeth Jensen. Den giver et friskt og fyldigt førstehånds-indtryk af, hvordan de to brødre virkede som lærere - og den kan herved være med til at nuancere det traditionelt glorificerede billede af deres korte succes. Læsningen ef-terlader det umiddelbare indtryk, at Øster-marie Højskole - foruden at være et rart sted - under Bøgeskov'erne var blevet til Kold'sk 'vækkelsesskole' af den mest op-byggelige og patriarkalske art. De nationale toner synes at være dæmpet noget ned nu 19 år efter 1864, men de kristelige toner var

til gengæld styrket - og kundskabstilegnelsen nærmest helt glemt. Et par uddrag af elevdagbogen antyder retningen:

»Den 18. Juni -

Idag har vi været til foredrag i »Nazareths-kappel«. Ludvig forklarede det andet led i Troesartiklen, nu begynder det snart at gå op for mig hvad Guds-ordet betyder. -

Den 19. Juni. -

Johan har idag talt om den længsel som hvert ungt menneske har. Den vilde altid længes ud i det fjærne, og ikke få denne længsel tilfredsstillet før det havde fundet sin virkelige livsgærning, dog vilde længslen aldrig blive fuldt tilfredsstillet i denne verden. [...]

19./6. samme dag.

Ludvig talte i dag om »Nadverens betydning«. [...] Kunde vi ret af hjærtet fremsige vor Troesbekendelse, da kunde vi også værdig gå til Herrens bord, til kærlighedsmåltidet, der er beredt for alle dem der trænger til Guds Nådegaver, ti Nadveren skulde være en styrkelse af vort åndelige liv. Ja. Gud give, jeg kunde fatte det tilfulde. [...]

Den 22. -

Ludvig talte idag om den understrøm, som går igennem det danske folk, nemlig Folkehøjskolen, det trekløver det egentlig gik igennem folket var først sangen, derefter fortællinger af historien, og så tilslut den kristelige oplysning, som satte kronen på det hele.«²³

Det lod til, at bornholmerne, der nærmest havde forlangt en kundskabsskole, nu var tilfredse med en udpræget Kold'sk forstander, der gav dem det modsatte: Oplivelse uden megen oplysning. Steenstrup havde i hvert fald det indtryk. Han besøgte højskolen for anden (og sidste) gang netop i disse selvsamme junidage 1883, hvor Karen Elisabeth Jensen nedskriver de anførte be-

tragtninger. Steenstrups betragtninger over de samme foredrag lyder:

»Skolen lærer næppe meg fra sig; men Eleverne blive vist dog livligere og vækkes, samt i d. h. påvirkes gavnl. i Omgang med de jævne, vist kjærl Brødre (og deres Hustruere).«²⁴

Steenstrup noterer sig også, at skolen har fået et godt forhold til egnen, forsåvidt efterårsmøderne m.v. er »talrigt besøgte«²⁵, og at der ikke mere er disciplinproblemer:

»Eleverne holde sig hjemme uden Tvang. (Br.[odersen] havde villet indføre Disciplin; de skulde være hjemme Kl. 10. Men Bornholmerne er opsætsige og trodsige mod Tvang.) Nu spilledes der ikke Kort osv. Men Sk.[olen] søges ikke mere af Storbøndernes og Proprietærernes Familier, derimod af smaa G[årdes familier] og Husmænds. De brugte d. off.[entlige] Understøtt[else] t[il] halve og hele Fripladser.«²⁶

Om de ydre rammer noteres det, at »Bygn. er gjort hensigtsmæssigere. Forunderligt store, høje Værelser«, »Salen kan rumme 400«²⁷. Den officielle indberetning til ministeriet samme år lyder i sin helhed:

»22. Østermarie Intet af Amtet Bornholm

Skolens Elevtal er tiltaget betydeligt under Forstanders Bøgeskovs Ledelse. Der arbejdes vel for lidt paa Meddelelse af Kundskaber, men begge Brødrene har sikkert god Indflydelse paa Eleverne og forstaa at sætte sig i et sympathetisk Forhold til Befolkningen. Eleverne holde sig nu gjerne hjemme paa Skolen, drages ikke saa meget bort fra dens Arbejde ved Omegnens Gjæstfrihed. Dette hænger sammen med, at Eleverne nu for største Delen kommer fra den mindre velhavende Del af Befolkningen.

Intet Tilskud.«²⁸

Når skolen - på trods af Steenstrups ret gunstige skudsmål af de to jævne, vist kjærlige brødrers virke - ikke indstilledes til at modtage noget statstilskud, skyldtes det ganske enkelt, at skolens elevtal nok havde

toppet under Johan Bøgeskov eller i hvert fald tangeret toppen fra Bons tid, men at det nu (1883) var dalet igen. Og allerede året efter opgav brødrene. Johan overtog og drev sin Karolines hjem »Gadebyggaard« i Østermarie, Ludvig rejste til Vendsyssel og blev lægprædikant.

Den afgørende årsag til højskolens nedgang skal næppe søges i forstanderens personlighed. Johan Bøgeskov var - som højskolens uadvendte mødevirksomhed viste det - uden tvivl den mest *afholdte* forstander, højskolen hidtil havde haft. Men administrativt, fagligt og pædagogisk kan han næppe siges at have haft væsentlige fortrin eller mangler i forhold til Bon og Brodersen.

Sagen var først og fremmest den, at de betalingsdygtige storbønderes børn efterhånden foretrak at kombinere et højskoleophold med lejligheden til at se andre egne af landet. Skolens korte blomstringstid som egnshøjskole var hermed forbi. Med de forbedrede samfærdselsmuligheder, herunder »Dampskibsselskabet af 1866« nu seks ugentlige afgangene til København fra Rønne, og med de bornholmske storbønderes økonomiske konsolidering omkring 1880 søgte de, der havde råd, 'over'. De mange annoncer fra jyske og sjællandske højskoler i de bornholmske aviser fra disse år blev ikke indrykket forgæves.

På baggrund af visse oplysninger om eleverne på Østermarie i 1872-73 og i 1882-83 er der foretaget en forsigtig sammenlignende undersøgelse af udviklingen i elevgruppens sociale tilhørsforhold. Undersøgelsen konkluderer, at »Den samme dominans for gårdmandsstanden gør sig altså gældende her i 1882 som tilfældet havde været i 1872-73, dog *mindre tydeligt* - eller sagt på en anden måde er standens relative stilling nu svækket i forhold til tidligere.«²⁹ Denne konklusion styrkes af den ovenfor citerede samtidige kilde, Steenstrups indberetning om, at »Eleverne nu for største Delen kommer fra den mindre velhavende Del af Befolkningen.«

Tendensen var klar: Af ungdommen i den typiske højskolealder var det de fattige, der blev tilbage på øen. Oprettelsen af Bornholms Højskoleforening i 1883 og af støttekredsen Bornholms Højskolesamfund i 1887 kunne ikke ændre, men kun bøde økonomisk på denne kendsgerning - ved at give halve og hele fripladser og i øvrigt gøde jordbunden for højskolearbejdet gennem forsamlingshusmøder (og håbe fromt på, at frugterne ville blive nydt lokalt).

Den højskole, Johan Bøgeskov opgav og solgte, var - uanset hvem der overtog den - på forhånd en dødssejler.

Alfred Foverskovs forstanderperiode

Det blev den kun 25-årige Alfred Foverskov, der overtog skolen pr. 1. november 1885. Og da han flyttede ind i forstanderlejligheden med sin kone Cecilie, havde skolen stået tom i et år. Johan Bøgeskov var flyttet op i byen og havde ikke afholdt karleskole i vinteren 1884-85; men der havde dog været et lille pigehold (på fem elever) i sommeren 1885.

Foverskov stod dermed foran en dobbelt vanskelig opgave. Højskolen skulle ikke blot føres videre og opnå genopblomstring - den skulle faktisk starte helt fra bunden, for kontinuiteten og højskoletraditionen var brudt i det døde år 1884-85. Desuden måtte Foverskov klare sig økonomisk udelukkende med sine personlige midler og elevbetalingen (om der ellers ville komme nogle elever), for statsstøtte blev først udbetalt *efter* en gennemført sæson og da primært i forhold til antal elever i sæsonen.

Men Foverskov begyndte i godt humør og disponerede fornuftigt ved kun at antage én fast lærer, den 25-årige sønderjyde Kristian Skovrup. Skovrup var højskolevant, havde været elev på Ryslinge og tre år på Askov og siden lærer på Janderup Højskole. Han var på skolen i de to første sæsoner og blev senere en fremtrædende fri-skoleleder.³⁰

Desuden havde Foverskov hjælp af sin kone Cecilie, der også havde været på bl.a.

Askov. Som timelærer ansattes skolelærer og kirkesanger i Østermarie, seminarist Carl Hansen.³¹

Selv var Foverskov uddannet på Blaa-gaards Seminarium og Askov m.v. I 1877-82 havde han været friskolelærer i Silleshoved, og han havde også været højskolelærer på Dalum Højskole (under forstander J.P. Lebæk, Christen Kolds svoger og efterfølger) og på Sønderholm Højskole (i somrene 1879-81). Nu kastede han sig med stor energi over sin vanskelige opgave og modtog i sin første sæson elleve elever. Syv af disse 'karle' var dog under den egentlige højskolealder (18 år) og nærmere børn end unge. Men elever var det, Foverskov var kommet rimelig fra start. Og var der ikke meget at se til på skolen, så kunne man gøde oplandet. Foverskov skriver den 19. august 1886:

»I Tiden fra 1. Novbr. 1885 til Dato har der på Skolen været afholdt 15 offentlige Foredrag for c 150 Tilhørere ved hvert.

Skolens Lærere imødekommer enhver Opfordring om at holde historiske Foredrag udenfor Skolen og har afholdt sådanne flere Steder på Øen.

Ved Siden af Arbejdet på Højskolen er der oprettet en Aftenskole for den konfirmerede Ungdom i Sognet; der undervises i de almindelige Skolefag 6 Timer ugentlig fordelt på to Aftener. -«³²

Foverskov gør sig altså alle anstrengelser for at komme i et godt og tjenende forhold til sin egn. Hans højskoleideal er den historiske oplysning, som han kendte den fra Askov. Han skriver:

»Skolens Hovedformål er gennem Foredrag at meddele Eleverne en såvidt mulig omfattende historisk Oplysning. Ved Siden heraf går dens Undervisning særlig ud på videre at udvikle Elevernes Kundskaber i de almindelige Skolefag. Med det for Øje og med et lille Elevental har vi endnu ikke Brug for mere end en Afdeling.«³³

Man lægger mærke til vendingen »såvidt mulig«; Foverskov tager forholdene, som

de er, og lempet ydmygt idealet efter mulighederne.

Og anstrengelserne belønnes. Året efter er elevtallet fordoblet. Vinterholdet følges af tyve karle, hvoraf de tretten er over 18 år - og kun fire af dem bor hjemme under kurset. Men pigeskolen ville ikke gå endnu; der meldte sig kun to, og sommerkurset 1886 måtte aflyses. Til gengæld er aftenskolen »for den konfirmerede Ungdom« en succes; den følges nu fast af tyve elever. Og også den udadvendte foredragsvirksomhed har vind i sejlene:

»I Vintermånederne fra Novbr - April blev der hver Lørdag Aften afholdt offentlige Foredrag over Litteraturhistorie. Foredragene besøgte af c 50 stadige Tilhørere.

I Årets løb er der på Skolen afholdt 5 større offentlige Møder (Heldagsmøder), det gennemsnitlige Antal Deltagere ved disse er 250.

Skolens Lærere har i Årets Løb efter Opfordring afholdt 20 Foredrag på forskellige Steder af Øen.«³⁴

Det år blev der råd til at antage endnu en timelærer - en gårdejer og lokalpolitiker, Anton Kjøller, der underviste i træsløjd. Også på anden vis bredtes fagviften ud for at imødekomme ethvert behov. Naturfagsundervisningen »ledsages af Forsøg. Med Hensyn til den øvrige Kundskabsmeddelelse søger Skolen at tilfredsstille Elevernes Krav; således meddeltes 3 af Eleverne i Vinteren 1886-87 Undervisning i Matematik og i Projektionstegning udenfor den egenl. Undervisningstid.«³⁵

De øvrige fag var: Dansk, herunder oplæsningsøvelser, sproglære, retskrivning og stil, skønskrivning, skriftlæsning, oplæsning af nordiske forfattere samt litteraturhistorie. Historie, herunder bibelhistorie efter Det gamle Testamente, verdenshistorie samt fædrelandshistorie efter A.D. Jørgensens »Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie«. Endvidere jordbeskrivelse, tavleregning, geometrisk tegning og frihåndstegning samt ikke mindst sang »før og efter Foredrag«³⁶

Alfred Foverskov.

Nu har Foverskov vist, *at* han kan, og *hvad* han kan. Og man begynder rundt om på øen at lægge mærke til hans redelige og ihærdige arbejde. Det kunne måske lade sig gøre alligevel - skulle man støtte ham?

I oktober 1887 bliver støttekredsen Bornholms Højskolesamfund stiftet med bidragsydere fra hele øen. Højskolesamfundets formål var simpelthen »at støtte Bornholms Højskole dels - om fornødent - ved direkte Pengetilskud, dels ved at understøtte uformuende Elevers Ophold der.«³⁷ Der blev mere brug for de direkte pengetilskud end for elevstøtten, for fremgangen i elevtallet holdt ikke; sæsonerne 1888-89 og 1889-90 blev lidt mindre end 1887-88.³⁸ Året efter sin stiftelse afholder Bornholms Højskolesamfund generalforsamling på højskolen; mødet, der fandt sted den 4. nov. 1888, refereres således i Bornholms Tidende (og M.M. Smidts ånd fornemmes i det usignerede referat):

»Man havde uddelt Understøttelse til 9 trængende Elever, nemlig 6 Karle og 3 Piger.

Da flere ikke havde meldt sig, havde man ikke kunnet understøtte flere, skjønt man raadede over Midler dertil, og Bestyrelsen havde i Foraaret vedtaget eventuelt at understøtte 5 Elever til et Kursus paa Sommerskolen, men der havde kun meldt sig 3.

Man havde derfor ogsaa understøttet Skolen direkte, nemlig ved at betale Rente 1. Termin af et Laan, stort 6.800 Kr., i Aakirkeby Sparekasse. [...]

Enhver, der har Syn for, hvilken stor Betydning Folkehøjskolerne have for folkelig Oplysnings Fræmme, vil sikkert indrømme, at det er godt at have en Højskole her paa Øen; thi ikke blot vil derved opnaas, at en Del flere komme paa Højskole, end ellers vilde ske, men ogsaa at der gennem Sammenkomster og Foredrag vil kunne spredes Oplysning og Oplivelse til mange flere end nætop dem, der gennemgaa et Kursus paa Skolen. Derfor anbefales alle Venner af Højskolesagen og af sund, dansk Folkeoplysning i det hele taget at støtte den

herværende Folkehøjskole, dels ved Bidrag til *Højskolesamfundet* og særlig ved at *skaffe Skolen Tilgang af Lærlinge*.«³⁹

Men det var det sidste, der kneb - bornholmerungdommen svigtede. Den ville 'over'.

I bornholmsk lokalhistorie og i litteraturen om højskolebevægelsens historie har Foverskov næsten kun fået det eftermæle, at han ikke magtede at løfte arven efter Johan Bøgeskov. Den oprindelige kilde til denne vurdering synes at være den senere forstander for Bornholms Højskole, Andreas Hansen, der ikke havde noget personligt kendskab til Foverskov, men et nært forhold til Johan Bøgeskov. Og fra Hansens lokalhistoriske artikler synes den lave vurdering at være gledet over i oversigtsværker som Frederik Nørgaards »Den danske Folkehøjskole gennem 100 Aar«, hvor Foverskov og hans otte år omtales yderst kortfattet, mens Bøgeskov-brødrene fremhæves som »Betydelige og stærke Personligheder«.⁴⁰ Tilsvarende skrev redaktør af Højskolebladet Helge Skovmand (C.H. Skovmands søn) om Foverskov, at skolen i hans tid »kæmpede haardt for Tilværelsen. Interessen slappedes vel ogsaa noget i de bevægede politiske Kampaar, og Foverskov magtede vel heller ikke Opgaven helt«⁴¹, hvorefter Bøgeskov-brødrene atter fremhæves som »betydelige og ejendommelige Personligheder«⁴². Helge Skovmand var selv født i Østermarie; han havde oplevet Ludvig Bøgeskov (og Johan var hans gudfar) - men han var kun 10 år, da Foverskov rejste fra øen, og han har således heller ikke kunnet supplere med personlige indtryk af Foverskovs virke.

Det skal heller ikke nægtes, at de to jævne, vist kjærlige brødre, som Steenstrup betegnede dem, havde medgang i *et par* af deres seks-syv år. Men Foverskov overtog et fallitbo efter dem, da han tog fat i 1885. Og skolen havde stået tom i Bøgeskovs sidste år. Skam og ære må nok fordeles anderledes!

Det lykkedes Foverskov imod alle odds

at få genrejst skolen med et beskedent, men ret stabilt elevtal. Desuden imødekom han Østermaries ungdom ved at oprette en velbesøgt aftenskole i tilknytning til højskolen. Udadtil gjorde han skolen til center for øens oplysningsarbejde gennem en udstrakt foredragsvirksomhed rundt om, ligesom han samlede foredragstilhørere fra det nære opland til særdeles velbesøgte ugentlige møder på selve skolen. Endelig organiserede han jævnligt 'vennemøder' på højskolen over hele dage, velbesøgte og med fremragende foredragsholdere. (Dette sidste talent er det eneste, faglitteraturen positivt indrømmer ham.) Han gjorde smidigt alt, hvad der *kunne* gøres for at imødekomme de lokale ønsker og behov, og han udfoldede ikke mindst et stort organisatorisk talent for at opsøge og løse opgaverne, hvor de var. Han må have været en dygtig administrator, og han er da også den af alle forstandere, der holdt længst ud på posten. (Bon holdt i seks år i Østermarie, Brodersen i to, Bøgeskov i seks-syv og Foverskov i otte år.) Det var ikke hans skyld, at der til sidst ikke var noget at administrere. Han var en betydelig højskolemand, der blev en tragisk skikkelse, fordi han var sat på en Urias-post.

Højskolevirksomhed kom igang igen, da man ved Foverskovs nedtur og afrejse i 1893 indså situationens alvor. Under massiv opbakning fra de bornholmske grundtvigianere byggede man da straks en ny højskole i mere ydmyge lokaler og et mere grundtvigsk sogn. Det var det, man skulle have gjort i 1884 efter Bøgeskovs fallit. Men først nu blev grundstenen nedlagt til Bornholms Højskole ved Ekkodalen - den 16. juli 1893⁴³ - og skolen står der endnu. Nu, da det var for sent, fulgte man Foverskovs råd. For ham var det, der havde påpeget nødvendigheden af en flytning. Den 31. oktober 1892 havde han skrevet til sin gamle elev Martin Andersen:

»Forgjæves har jeg arbejdet på at få Skolen flyttet, så den dels kom til at ligge mellem Venner, dels fik billigere Lokaler

end disse der jo egner sig for en større Skole, og jeg er så forfærdelig træt og medtaget af Kamp for Tilværelsen [...]«⁴⁴

Alfred Foverskov som folkeoplyser

Historien skrives af og om sejrherrene, og Alfred Foverskov er ikke nogen sejrherre i højskolebevægelsens historie. Han er en af de - mange - dygtige og selvopofrende højskolefolk, der var så uheldige at lede en højskole, som efter kulminationen på »den store højskoletid« *måtte* bukke under. Mindre betydelige ånder end han, er p.g.a. gunstigere omstændigheder for deres virke indskrevet med hæder i højskolebevægelsens historie.

Når Foverskov alligevel ikke er glemt, skyldes det mest, at én af hans elever senere blev verdensberømt, og at den pågældende elev har vedgået en betydelig gæld til sin gamle lærer. Det er Martin Andersen Nexø, der var elev på Østermarie Højskole i halvanden sæson, fra nytåret 1890 til sommeren 1891. Han har skildret Foverskov i tredje bind af sine erindringer, »For Lud og koldt Vand«; og det portræt, der her tegnes, er et af de smukkeste billeder af stilfærdig medmenneskelighed og kammeratskab, der er givet i Nexø's forfatterskab.

Da Martin Andersen, som han hed dengang, ankom til højskolen i Østermarie, var han på nippet til at gå i hundene. Han var blevet uddannet i et døende erhverv - håndskomageriet - og havde mest gået arbejdsløs siden udståelsen af læretiden. Han drømte om en fremtid som åndsarbejder af en eller anden kategori, men svælget mellem håndens og åndens arbejde var dengang nærmest uoverstigeligt. Foverskov fik stor betydning for Martin Andersens valg af fremtidig levevej - og i første omgang for afstivningen af hans vaklende tro på overhovedet at *have* noget valg. Han lagde fra begyndelsen mærke til sin begavede elev, og han ansporede ham på mangfoldig måde. Han gav både mundtligt og skriftligt vedholdende udtryk for, at han gerne ville have Martin Andersen som *kollega* på sin

Martin Andersen.

højskole. Efter den første halve sæson opfordrede han ham foreløbig til at komme igen og være på skolen i en hel sæson - gratis:

»Du kan søge Amtsunderstøttelse, og Resten sørger Højskoleforeningen og jeg for, saa det ikke bliver et Pengespørgsmaal for dig. Og om du saa kunde tænke dig at gaa videre - og komme igen engang som Lærer; saa kanske det gik.

Der aabnede sig med hans Ord en Lysning fremefter, en Løbebane, et Maal! Som en smuk Gærning stod det at være Lærer for Ungdommen for mig, at tage den ind fem seks Maaneder, aabne dens Øjne for Dagligdagens Rigdom og sende den ud i Hverdagen igen. Jeg forstod godt, at de nøgterne bornholmske Bønder havde vendt den forrige Ledelse af Højskolen Ryggen. Der gik Folk rundt, der havde været her paa Skolen og var blevet fyldte med Gas, saa de svajede hid og did i deres Stræben tilvejs, som en Ballon der er lænket til Jorden. Men Foverskov var en klar og forstandig Mand, der aldrig prøvede at fange Folk ind

ved deres Søndagsstemning, men gav dem jævn og solid Besked om jordiske Ting.«⁴⁵

Martin Andersen beundrede sin forstander - og sin højskolemor, Cecilie Foverskov. Senere huskede Nexø Foverskov som en redelig, personligt beskeden og dygtig lærer; han sammenlignede ham i sine erindringer med de største litteraturlærere, han siden havde lært at kende - og lod sammenligningen falde ud til Foverskovs fordel:

»Han læste godt og mindede hvad Organ og Fremstilling angaar om Holger Begtrup eller Vilhelm Andersen, men nød aldrig sig selv. Naar jeg har hørt de to sidstnævnte, har jeg jævnlig maattet tænke paa visse Sangfugle fra min Tid som Vogterdreng, der kunde falde i forundret Lytten til deres egen Stemme.«⁴⁶

Martin Andersens personlige udbytte af sin første sæson på højskole må også væsentligt tilskrives indflydelsen fra Foverskov, hans undervisning og personlighed:

»Mit største Resultat af Opholdet var, at jeg havde faaet Ligevægt i Sindet og Tro paa min Fremtid. Desuden havde jeg lært at skrive en fast læselig Haandskrift og et klart og rent Dansk. Foverskov der selv underviste baade i Dansk og Skrivning, hævdede bestandig i Undervisningen, at der var organisk Sammenhæng mellem Skrift og Fremstilling. Skriftens Krusedulle og Stilfrasen havde samme Rod, bekæmpede man den ene, kom man ogsaa den anden til Livs!

Ved Afrejsen maatte jeg love at komme igen næste Vinter, og det var velgørende endelig engang at vide at der stod Plads aaben til én. Ellers hed det altid: *Optaget!*«⁴⁷

Også i det daglige samvær med forstanderparret voksede Martin Andersen. Om aftenerne samledes man i Foverskovs arbejdsværelse eller i spisestuen, hyggede sig med sang, ordsprogslege og oplæsning - og drøftede de største moralske, folkelige, politiske og litterære spørgsmål. Og Martin blev taget alvorligt og fik svar på tiltale af både Alfred og Cecilie Foverskov.

»Disse Samtaler har fæstnet sig uudslet-

teligt i min Erindring. Det var første Gang jeg rigtig blev taget for gyldig og paa lige Fod var med til at drøfte alvorlige Problemer, og disse Drøftelser gav mig en stærk Fornemmelse af Vækst. Bedst som der taltes, vendte Problemerne ny overraskende Sider frem i Lyset; jeg maatte uafsladelig ændre mit Syn paa Spørgsmaal af den ene eller anden Art, og derigennem paa Ting og Mennesker.«⁴⁸

- hvilket altid har været en del af meningen med et højskoleophold; det må vist være enhver højskolelærers drøm, at eleverne senere kan omtale deres lærer således!

I sine erindringer gør Nexø meget ud af at tegne Foverskov som indbegrebet af (den ægte) højskoleidealisme. Han »talte til det ideelle i mig; Fred mellem Menneskene ville han, Fred og Fordragelighed. »Lad os søge at gøre Menneskene gode,« sae han, »saa ordner alt det andet sig af sig selv. Det er det ene fornødne.«⁴⁹ Men Foverskovs idealisme stod bestandig i relief til hans egen tragiske skæbne - for han gjorde sig dagligt bitre erfaringer om, at man netop ikke kunne leve af ånd og godhed alene. Herved bliver han en Don Quixote'sk skikkelse - hans høje idealer dementeres af brutale og uforstående omgivelser. Hans højskole var ved at køre ned, og han var også mærket af sit nederlag. Hans væsen var bebyrdet. Martin Andersen og han blev knyttet sammen i venskab, ikke mindst fordi de havde en fælles erfaring og forståelse af fattigdommens forbandelse og ydmygelse. Foverskov siger:

»»[...] Bønderne er ubarmhjertige mod dem der staar og mangler Brødet; de har aldrig selv prøvet det - derfor hader de de Fattige. Men du har prøvet det; du har set din Mor græde for Brødet, kanske ogsaa selv maattet prøve det. Derfor er jeg saa glad for dig, for du har lært af bitter Nød, hvad det daglige Brød er værd, og det har præget dig i Sjælen ogsaa. Jeg kan se det paa dig, naar du lytter; det er ikke Flødeskumskager din Aand har Brug for, men

Brød - Sjælens daglige Brød kunde man vel kalde det. [...]«⁵⁰

Nexø er den, der i litteraturen om højskolebevægelsen (og dertil må Nexø's erindringer fra Østermarie og Askov ogsaa henregnes) har givet det hidtil fyldigste og mest indgående portræt af Alfred Foverskov. Men hvor pålideligt er billedet? Foverskovs tredje kone, Marie, sendte i 1939 Nexø

»en inderlig Tak for det smukke Billede, De i Deres Bog »For Lud og Koldt Vand«, har tegnet af min kære afdøde Mand, Alfred Foverskov, og som De efter mit Skøn har truffet godt og rigtigt. Jeg har jo nogen Forudsætning for at kunde bedømme det, idet jeg har kendt min Mand fra jeg var 8 Aar. Jeg er nemlig en langt yngre Kusine til hans første hustru Cecilie [...].«⁵¹

Denne bedømmelse af sandhedsværdien i Nexø's erindringer må veje tungt. Og den bekræftes af en anden kilde, der i hvert fald ikke kan mistænkes for at være forudindtaget i et kært og nærtstående menneske. Mathias Steenstrup overværede i 1881 Foverskovs undervisning, og denne trænedte iagttagelse af højskoleundervisning gav den dengang kun 21-årige højskolelærer følgende personlige skudsmål: »Faverskov gjør et behag[eligt] person[ligt] Indtryk, som en, der vil noget ædelt og godt.«⁵² Om hans undervisning skriver Steenstrup:

»*Retskrivn. og Skjønsskrivn.* (F.) er vist drevet med Flid. Pigerne skreve her lange Stile, lige fra Beg. af Gjenfortæll. og nu eg Foredrag; for nogle aabenlyst for svært.

Ret godt Indtryk af Bøgerne.

Tegning F. Bøgerne behag Indtryk; gode Streger, meg. Radering.«⁵³

Året efter Foverskovs overtagelse af forstanderposten i Østermarie huskede Steenstrup mødet med ham fem år tidligere således: »Den nye Forstander Foverskov har jeg truffet for en Del Aar siden som Lærer paa Sønderholm Højskole; han gav gode Forhaabninger.«⁵⁴ Og på denne baggrund indstillede Steenstrup i december 1886 Foverskov til et ekstraordinært tilskud af statskassen, da der i den første sæson hav-

de været for få elever til opnåelse af ordinær statsstøtte. Steenstrup troede på ham og sikrede ham lidt penge udenfor det normale tilskudsgrundlag.

Der er en forbløffende overensstemmelse mellem Steenstrups korte, professionelle karakteristik af Foverskov og Nexøs ømme portræt af sin gamle lærer, nedskrevet 50 år senere. Disse to meget forskellige gemytter fremhæver begge Foverskovs udprægede idealisme og hans venlige væsen. Også deres ret samstemmende karakteristik af hans skrive- og tegneundervisning er bemærkelsesværdig. Det var, siger Nexø, Alfred Foverskov, der lærte ham at skrive rent og klart. Og Nexø tilskriver hermed Foverskov en del af æren for, at han selv fra begyndelsen blev en *indholdets* og ikke en *formens* skribent. Alt i alt må det antages, at Nexøs erindringer ikke alene er den mest udførlige kilde til oplysninger om livet på Bornholms Højskole i Foverskovs tid, men at erindringerne også - skønt de ikke er nogen samtidig kilde - i høj grad er pålidelige i personkarakteristikken.

Foverskovs idealisme prægede også hans politiske opfattelser - og den lavmælte form, hvori han håndterede dem. Nexø husker helt rigtigt, når han fremstiller Foverskov som en fordragelighedens mand. Det var derfor taktisk klogt, når bestyrelsen af Bornholms Amtsskytteforening og de forskellige skyttekredse ofte inviterede netop ham til at være taler ved deres arrangementer. Skytteforeningerne var jo officielt politisk neutrale, men den faktiske magt i de bornholmske skyttekredse gled i disse provisorieår mere og mere over til Venstre-mændene. Og de ville naturligvis ikke invitere Højre-folk, endsige Estrup'ske militærister til at tale; men på den anden side var det heller ikke klogt at udfordre offentligheden med rabiate Venstre-talere - for det kunne koste skydetilladelsen. Så var Foverskov god; han var Venstre-mand, men han var først og fremmest folkeoplyser. Ved en stor skyttefest i Aakirkeby sagde han i september 1890 bl.a.:

»Hver Tid har sine Brydninger mellem det gamle og det ny, og vi, som lever i Øjeblikket, kjender ikke saa ganske lidt til denne Brydning, som hvert vaagent Menneske følger med Spænding, der er altid noget spændende ved en Kamp, og der er ogsaa her og alle vegne en stærk Spænding i Tiden. Forholdene i Europa falder for Tiden ind under et Billede, som jeg for kort Tid siden hørte en Mand fræmsætte: Fra den ene Side fyrer man stærkt under Maskinen, og fra den anden Side bræmser man stærkt, men det er usunde Forhold, og vare de længe, vil Katastrofen uundgaelig indtræffe. Det er jo umuligt at sige, hvorledes Forholdene vil udvikle sig her i Danmark og anden Steds, men alle besindige Mennesker ønsker dog sikkert en rolig og støt solid Gang af Maskinen og vil ogsaa arbejde derfor, og spørger vi Erfaringen, altsaa Historien, saa siger den, at i Danmark har man næsten altid i saadanne bevægede Tider i Tide afværget Katastrofen og Udviklingen er skreden saa jævnt fræmad sin rolige og støtte Gang. Jeg vil gjerne i al Korthed fortælle et lille Stykke Danmarkshistorie, som jeg mener kan have Ærinde til vor Tid, det er fra Valdemarstiden, hvor Sakse har fremstillet et dejligt Billede af to Mænd, den ene tilhørende Fortiden, den anden Fræmtiden, og som derfor ganske naturligt maatte være hinandens Modstandere, og var det ogsaa en Tid, men som dog tilsidst af Kjærlighed til det fælles Vel stillede sig saaledes overfor hinanden, at deres Forhold mere end noget andet hjalp til at komme godt ud over Vanskelighederne i den store Overgangstid.« - Foverskov fortæller dernæst historien om ærkebiskop Eskild i Lund, der i respekt for sin politiske modstanders evner bøjede sig »ydmygt for Tidens Krav, trak sig selv tilbage og foreslog Magten lagt i Hænderne paa Absalon, som var Fræmtidens ypperste Mand«. Moralen er: »Vi staar nu ogsaa i en Overgangstid, gid vi maatte have Mænd, der til den ene Side lignede Eskild og til den anden Side Absalon. Vi ved jo ikke, hvor længe

Østermarie Højskole 1889-90. Siddende fra venstre: nr. 1 Martin Andersen, nr. 4-5 Cecilie og Alfred Foverskov.

det vil vare, inden den gamle Tids Mænd gaar til Side og giver Plads for den ny Tids Mænd, og vi vil jo heller ikke med vold trænge den gamle Tids Mænd tilbage, men der er et, vi kan, og det er Arbejdet paa at faa Ungdommen, som skal bære Fræmtiden til at føle Ansvar overfor Fræmtidsopgaverne, og i samme Grad som Ansvarsfølelsen er stærk, vil ogsaa Arbejdet paa at dygtiggøre sig til Fræmtidsarbejdet blive alvorligt, og derved vil det ogsaa blive lettere for den gamle Tids Mænd at vige Pladsen for den unge Slægt. En saadan Ungdom vil vi ønske Danmark, den leve!»⁵⁵

På samme vis kunne han slå et slag for de 'demokratiske' legemsøvelser, den svenske gymnastik, uden at udfordre, men ved at fortælle sådan at der blev hørt efter - på klassisk historisk-poetisk vis. Ved en gymnastik-fest i Rønne sagde han bl.a.:

»Medens Thorvaldsen levede i Rom som Billedhugger, kom der mange til ham, som vilde modelleres, deriblandt da ogsaa en Englænder, som havde ført et vildt og udsævende Liv, hvad der naturligvis var kjendeligt nok i hans Ansigt. Da Thorvaldsen skulde havde fat paa dette Ansigt, fræmstillede han det først saaledes, som han tænkte sig, at det var Guds Tanke og Mening, det skulde være, og derefter forandrede han det, saa det kom til at ligne det vansirede og fordrejede Ansigt; men som en ædel og ægte Kunstner, maatte han alligevel først sysle med Guds Tanke i Aasynet. Og det er og maa naturligvis være saaledes, at oprindelig er Menneskets Legeme som udgaaet fra Skaberens Haand et fuldendt Mesterværk baade i Henseende til Skjønhed og Styrke, og naar vi møde det stygge og det skrøbelige i Legemet, saa har

det sin dybe Grund i, at Mennesket er en falden Skabning. Vi maa nemlig ikke blive saa aandelige eller vindige, at vi gaa og skille, hvad der en Gang er sammenføjet, saa vi mene, at det indvortes, Tanken og Følelsen, er det særligt menneskelige, og Legemet i Forhold dertil noget underordnet og ringere. Da Thomas Kingo laa paa sit Dødsleje og led meget, da fandt han, at naar to saa gode Venner som Sjæl og Legeme skulde skilles ad, saa maatte Striden blive haard. Den kristne Menighed er jo ogsaa døbt til troen paa Kjødets Opstandelse, stærkere Vidnesbyrd om, at Legemet er en ligesaa væsentlig Del af Mennesket som det indvortes Menneske, kan ikke aflægges. Men heraf følger, at vi handle ret i at sørge for Legemets Udvikling, baade i Skjønhed og Styrke, og denne Erkjendelse er en Frugt af den menneskelige Oplysning, som er vor Tids Særkjende. Og her staa vi da ved Legemsøvelserne som et blandt flere Midler til at pleje Legemet. [...] Endvidere har Overstyrelsen for de danske Skytteforeninger vedtaget, at der ved Siden af Kursus i saakaldte danske Legemsøvelser ogsaa skal oprettes Kursus i svenske, og dermed er egentlig opnaaet, hvad man fra den Side kan ønske, thi lukkes Døren blot op i Frihed for Sagen, saa vinder den nok fræm, hvis den duer; men det er med denne Sag som med andre, kom og prøv, og døm saa [...]»⁵⁶

Det er altid klogere for den, der vil påvirke, at være farlig end at se farlig(t) ud; og man må antage, at den blide højskolemand ved sin indirekte tale vandt flere for højskole, svensk gymnastik og andre 'sager', der dengang var Venstre-orienterede, end en mere rabiat brandtaler ville have gjort. Men det var ikke taktik fra hans side; det var hans væsen. I 1894 var provisorieårene overstået, der blev indgået forlig mellem Venstre og Højre, og Estrup gik af. Den 24. april 1895 skriver Foverskov fra sin nye arbejdsplads, Vinding Højskole, til sin gamle ven C.H. Skovmand på Nordre Skole i Østermarie:

»Du er sagtens godt tilfreds med Udfaldet af Folketingsvalgene; jeg håber da på, at der må komme noget godt ud af dem, men vi må have lært, at Parlamentarismen ligger ikke i vor Forfatning, vi skal tage Hensyn til Landstinget. Mulig Krabbe kan fremkomme med et Forslag til en Grundlovsændring, der åbner Folketinget Hovedindflydelsen i Lovgivningsarbejdet, og Folket i sin store Helhed være med til en sådan Ændring. Om Tiden er dertil nu, ved man vel ikke, men at den Tid en Gang må komme, derom kan ingen sandhedskærlig og frihedssindet tvivle. -«⁵⁷

Der er ingen tvivl om Foverskovs folkelige tilhør og demokratiske indstilling. Politisk var han moderat Venstre-mand. Men hans tro på det godes sejr og Guds vise styrelse var lige urokket af politisk uro og politiske kompromisser. Han passede fortrøstningsfuldt sit oplysningsarbejde for ungdommen.

Foverskov efter Østermarie

Alfred Foverskov tiltrådte den 1. maj 1893 som lærer på Vinding Højskole med historie og dansk som sine hovedfag.⁵⁸ Han klarede skærene økonomisk ved at sælge sin skole i Østermarie til et selskab, der siden overdrog bygningen til brugsforeningen, og han fik ydermere efterfølgende udbetalt 600 kr. i statsstøtte.⁵⁹ Han blev på Vinding i tre år. Herfra blev han kaldet til stationsbyen Give, hvor befolkningen kendte ham fra Silleshoved tæt ved, der hvor han i sin ungdom havde været friskolelærer i en årække. Nu ville man gerne have ham til at være den første forstander på den ny Give Højskole, og han slog til og tog fat den 3. november 1896. Skolen gik ret godt og havde i 1897 37 elever; men da hans kære Cecilie, som havde været syg i mange år, døde i år 1900, havde han ikke lyst til at fortsætte, og han solgte skolen samme år; han blev der dog som lærer i endnu to år. I 1902 overtog han på ny en forstanderpost, denne gang på Riisgaard Højskole i Vendsyssel, men blev der kun til 1904. Han blev boende

i Vendsyssel til 1928, afbrudt 1912-13 af et år som lærer på Fyns Stifts Husmandsskole.⁶⁰

Foverskovs kontakt med de bornholmske grundtvigianere gled hurtigt ud efter 1893, og heller ikke Martin Andersen Nexø så ham mere end en enkelt gang i alle disse år:

»Jeg gik en Dag paa Udstillingen i Aarhus og saa pludselig en lille bøjet Mand med Bukkeskæg pile afsted mellem Montrene. Efter ham fulgte en før gammel Kvinde, som skældte og smældte, standsede op for at faa Vejret, og kæftende tog Jagten op igen. Jeg hade ikke Mod til at hilse paa ham.«⁶¹

Men Foverskov slap fra den skrappe madamme. I 1928 flyttede han til Brenderup på Fyn, »købte et lille Hus med Have, blev gift 3die Gang med Marie Østberg, der er søskendebarn til Cecilie, min første Hustru, og her imellem Æblegaard og Humlehave bor vi hyggeligt og godt«⁶², som han skrev i 1930. Her døde han i 1933, 73 år gammel.

Fire år efter rejste Nexø med portrættet af Foverskov i »For Lud og koldt Vand« et æresminde over det menneske, der først havde lært ham at skrive »et klart og rent Dansk«.⁶³

Noter:

1. »Optegnelser fra Højskolebesøg m.m. 1876-88«, notesbog mrk. »4«, Steenstrups Embedsarkiv, Rigsarkivet (i det flg.: RA).
2. »Skema, der bliver at udfylde af Ansøgere om Understøttelse af det til Folkehøjskoler bevilgede Tilskud af Statskassen«, Bornholms Højskole april 1890, Steenstrups Embedsarkiv, RA.
3. Sst.
4. »Skema, der aarlig bliver at udfylde af Forstandere for Folkehøjskoler og Landbrugsskoler, som i Henhold til Lov af 12. April 1892 attraar Understøttelse af Statskassen«, Bornholms Højskole april 1893, Steenstrups Embedsarkiv, RA.

Til sammenligning kan anføres, at højskoler med et tilsvarende lille opland i 1878 typisk råde over kapitalværdier af en størrelsesorden på 4-8000 kr., mens en højskole med en kapitalværdi af 15000 kr. af Steenstrup betegnedes som »en fremadstræbende Højskole af Middelstørrelse«, jf. R. Skovmand: »Folkehøjskolen i Danmark 1841-1892«, 322.

5. Jf. »Den danske Folkehøjskole gennem hundrede Aar«, I, 186-87 og II, 99, Kofoed og Stangegård: »Klippeøens mænd«, 38-40 og 94-95 samt »Elevmøde på højskolen i hundredårets tegn«, Bornholms Tidende 10.7.1956. Det oplyses i H. Rosendal: »Danmarks Folkehøjskoler og Landbrugsskoler 1844-1894«, 21, at Kofod kun var forstander i Gedved 1854-55 (og ikke også 1855-56); det kan ikke bekræftes af andre kilder.

6. Skellet mellem vækkelses- og kundskabsskoler er formuleret af statens første tilsynsførende med højskolerne, Mathias Steenstrup, i indledningen til hans første indberetning til kultusministeriet om sine besøg på højskolerne:

»I Bemærkningerne til de enkelte Skoler har jeg beskrevet deres Karakter ved at henføre dem til en af de to Hovedtyper: *Kundskab-* og *Vækkelsesskoler*. Begge disse Arter kan tillige være Fagskoler (*Landbrugsskoler*). Vækkelsesskolens Hovedformaal er især ved historiske Foredrag og Oplæsning af vore bedste Forfattere at gjøre Indtryk paa Sjælen, at vække den aandelige Interesse hos Eleven, Sansen for alt, hvad der er ædelt, rent og skjønt i Menneskelivet, og saaledes ogsaa Kjærlighed til Fædrelandet og dets Minder, samt at oplive Troen paa Guds vise og kjærlige Førelse af Menneskeheden og Folkenes Skjæbner. Den rene Vækkelsesskole lægger saaledes ikke nogen Vægt paa, at Eleverne skal kunne medføre til Hjemmet bestemte positive Kundskaber i saadanne Fag som Historie og Geografi, Litteratur, Fysik o.s.v. Derimod er den altid forbunden med en Fortsættelsesskole: *Skjøn-* og *Retskrivning*, *Regning* og dels *Læsning* drives med Flid, i Reglen ogsaa Kemi (inden for visse Grænser), *geometrisk Tegning* og *Landmaaling*, i det hele lige saa fuldt i Vækkelsesskolen som i Kundskabsskolen. I den rene *Kundskabsskole* tilstræbes der en sikrere Tilegnelse af positive Kundskaber og i et større Omfang. Men paa den anden Side savner man her gjerne noget af den Varme og Inderlighed i Forholdet mellem Forstanderen (hans Hustru og Lærerne) og Eleverne, der findes på Vækkelsesskolerne og har sin store opdragende Betydning, og ligeledes noget af den kristelige Tone, som gaar igjennem Vækkelsesskolens Foredrag over Historien og Menneskelivet, uden at Kristendommen er noget Fag for sig.« Steenstrups 1. indberetning, 21.4.1877, »Foreløbige Bemærkninger om adskillige danske Højskoler«, 3-4,

- Steenstrups Indberetninger og andre Afskrifter, RA. Se i øvrigt H. Yde: »Før selv de mindste af de små får del i livets glæde...«, 19-21 og 27-29. Steenstrup-citatet er tidligere trykt i R. Skovmand: anf. værk 274. Om Steenstrup se sst., 265f.
7. Jf. generelt f.eks. R. Skovmand: »Højskolen gennem 100 Aar«, 43-50 og N.O. Finnemann: »I Broderskabets Aand«, 106-116.
 8. Jf. generelt f.eks. E. Larsen: »Det levende ord«, 56-61.
 9. Denne selvbevidsthed havde i 1848 været nævnt som begrundelse for, at man på Bornholm *ikke* havde brug for en højere amtsskole!, jf. R. Skovmand: »Den danske Folkehøjskole 1841-1892«, 38-39.
 10. Det lader til, at stillingen som forstander havde været tilbudt den fremtrædende grundtvigianer Christopher Bogø, men han afslog det, jf. R. Skovmand: anf. værk., 274.
 11. Cit. efter E.G. Rasmussen: »Elever på Bornholms Folkehøjskole i året 1882-83«, Bornholmske Samlinger 1978, 199.
 12. Sst., 200.
 13. Sst.
 14. Jf. E.G. Rasmussen: »Elever på Bornholms Folkehøjskole i vinteren 1872-73«, Bornholmske Samlinger 1976, 115. Steenstrups rubricerer i 1877, d.v.s. i Brodersens forstandertid, skolen som kundskabsskole, jf. R. Skovmand: anf. værk, 274.
 15. »Den danske Folkehøjskole gennem 100 Aar«, II, 100. Se også J.A. Jørgensen: »Bornholms Historie fra 1660 til 1900«, II, 311-13; dette værk, som giver det vistnok *ældste* rids af højskolens historie, fremhæver sammenhængen mellem højskole- og skyttebevægelsen og mener ikke, at Trandbergs vækkelse havde så stor betydning (som senere antaget) for højskoleideens genoplivelse på Bornholm. Den oprindelige kilde til senere tiders høje vurdering af Trandbergs betydning (såvel som til vurderingen af andre aspekter i bornholmsk højskolehistorie) er sandsynligvis Andreas Hansen, der var forstander for Bornholms Højskole 1906-23 - idet han er den, der har skrevet *meget* om den tidlige bornholmske højskolebevægelse; se f.eks. hans yderst romantiserede og patetiske omtale af Trandberg i »Bornholmernes Land«, 181-83.
 16. »Optegnelser fra Højskolebesøg m.m. 1876-88«, I, Steenstrups Embedsarkiv, RA.
 17. Sst.
 18. »Anden Meddelelse om Folkehøjskoler (Besøgte mellem 1. April og 1. August 1877) af M. Steenstrup«, Steenstrups Indberetninger og andre Afskrifter, RA.
 19. Sst.
 20. Sst.
 21. »Breve fra Højskoleforstandere I, A-E, Bornholm 1877-78, Brodersen, Chr.«, Steenstrups Embedsarkiv, RA.
 22. Jf. H. Skovmand: »Et hjem - en skole - et blad«, 9-12, Kofoed og Stangegård: »Klippeøens Mænd«, 32 m.v. Den oprindelige kilde til den generelt høje vurdering af Bøgeskov-brødrene synes atter at være Andreas Hansen, jf. f.eks. hans overordentlig glorificerende nekrolog over Johan Bøgeskov i Bornholms Højskoles årsskrift for 1929, 15-19.
- Om Bøgeskov'ernes politiske indstilling kan det meddeles, at de som regel hældede til de moderate Venstre-ledere som Bojsen og Klaus Berntsen; skønt Johan som nævnt havde været huslærer i Christen Bergs hjem, havde det vist ikke medført nogen særlig politisk sympati for manden; man kan danne sig et indtryk af den politiske stemning på højskolen ud fra følgende citat:
- »Jeg [...] ønsker Markus Blem kunde blive valgt. Jeg har været meget glad for hans udtalelser; men dog stoler jeg ikke på ham, jeg er bange han havner i Bergs lommer, og det vilde være rædsomt, især for ham selv. Det glædeligste tidernes tegn der i den sidste tid er fremkommet, er et nyt blad der udgår fra Vendsyssel, det kalder sig »Hejmdal - Tidende for det danske folk« og det synes det vis[s]elig at blive. I indledningen siges det, at opgaven der er stillet, er, at bekæmpe alt det fremmede, som er kommet herind med »Romerånden«. Vi har modtaget det første nummer, og har været særdeles glade for det.«, afskrift af brev fra Ludvig Bøgeskov til Hans Kofoed, 23.5. 1881, privateje.
23. Dagmar Nielsen: »Breve før tusmørket«, Bornholmske Samlinger 1977, 50-51.
 24. »Optegnelser fra Højskolebesøg m.m. 1876-88«, II, notesbog mrk. »5-6«, Steenstrups Embedsarkiv, RA. Notatet er dateret »Pigeskolen 21/6 Kl. 8« 1883.
 25. Sst.
 26. Sst.
 27. Sst.
 28. »Højskolernes Elevbesøg i Finansaaret 1882-83 samt Forslag til Fordeling af det for Finansaaret 1883-84 til Folkehøjskoler bevilgede Beløb af Sorø Akademis Midler«, Steenstrups Embedsarkiv, RA.
 29. E.G. Rasmussen: »Elever på Bornholms Folkehøjskole i året 1882-83«, Bornholmske Samlinger 1978, 211. Ifølge tabel i R. Skovmand: anf. værk, 253, var bornholmerne alle dage ivrigere for at tage på højskole end landsgennemsnittet af unge karle og piger. I 1873-74 tog 24% af en årgang unge bornholmere fra landet på højskole, landsgennemsnittet var 13% af en årgang unge landboere. I 1881-82 var det 18% af bornholmerne mod 16% af landsgennemsnittet. I 1888-89

- stadig 18% af bornholmerne mod 15% af landsgennemsnittet. Højskoleinteressen var altså stor og stabil på Bornholm - men interessen kom i stigende grad de vstdanske højskoler til gavn.
30. Jf. A. Ankerstrøm: »Friskolen«, II, 186-89.
 31. I H. Rosendal: »Danmarks Folkehøjskoler og Landbrugsskoler 1844-1894« nævnes seminarist Carl Hansen som lærer i 1890-92. Dette bekræftes *ikke* af de samtidige kilder, ifølge hvilke han kun var der i Foverskovs første år.
 32. »Schema, der bliver at udfylde af Ansøgerne om Understøttelse af det til Folkehøjskolerne bevilgede Tilskud af Statskassen«, Bornholms Højskole 25.8.1886, Steenstrups Embedsarkiv, RA.
 33. Sst.
 34. »Schema, der bliver at udfylde af Ansøgerne om Understøttelse af det til Folkehøjskolerne bevilgede Tilskud af Statskassen«, Bornholms Højskole 19.8.1887, Steenstrups Embedsarkiv, RA.
 35. Sst.
 36. Sst.
 37. Bornholms Tidende 9.11.1888.
 38. I 1888-89 var der 17 karle om vinteren og 10 piger om sommeren; i 1889-90 15 karle og 10 piger; i 1890-91 25 karle og 11 piger; i 1891-92 19 karle og 9 piger; i 1892-93 ingen karle og 9 piger, jf. »Uddrag af Højskolerne Skemaer. B. Elevbesøget«, Steenstrups Embedsarkiv, RA.
 39. Bornholms Tidende 9.11.1888. Bestyrelsen bestod i 1890 af folketingsmand Blem, Nylarsker, P. Hermansen, Bodilsker, Kr. Hansen, Østermarie, A.P. Brodersen, Rønne, Elisabeth Ipsen, Rutsker ndr. Skole, Sanne Due, Pedersker, Laura Kofoed, Aaker og Line Ipsen, Aakirkeby, jf. Bornholms Tidende 15.9. 1890. Som revisorer fungerede valgmenighedspræst M. Jensen, Østermarie og Line Ipsen. Der er et bemærkelsesværdigt stort antal kvinder i bestyrelsen.
 40. »Den danske Folkehøjskole gennem 100 Aar«, II, 101.
 41. H. Skovmand: »Folkehøjskolerne. II.«, Højskolebladet 1926, spalte 1286.
 42. Sst., spalte 1285.
 43. Jf. N.P. Jensen: Ydun 1. Hilsen fra Bornholms Højskole«, 3, Danmarks pædagogiske Bibliotek.
 44. Alfred Foverskov til Martin Andersen 31.10.1892, Martin Andersen Nexø - Nachlass, Det kgl. Biblioteks håndskriftsafdeling, Fb IIIa, 253. Det skal i øvrigt siges, at Foverskov ikke havde været nogen isoleret skikkelse i øens grundtvigske miljøer; han omgikkes venskabeligt med både de lokale grundtvigianere - som Johan Bøgeskov, lærer C.H. Skovmand og valgmenighedspræst Marius Jensen - og med bevægelsens bornholmske spidser som redaktør Smidt. En lille samling breve fra Foverskov til C.H. Skovmand med invitationer til juletræs- og andet sam-
- vær viser det nære forhold. I et af brevene (udateret) hedder det:
- »Kjære venner!
- Vi vil så gerne bede jer om at besøge os i eftermiddag. Smidt's fra Rønne er her, men Smidt og jeg går om et øjeblik ned til Bøgeskov, derfor bliver der ikke god tid til, at de kan nå jer; vi kommer imidlertid snart tilbage fra Bøgeskov. Kom så!
- Venligst hilsen Alfred Foverskov.« Roar Skovmands familiearkiv.
45. M. Andersen Nexø: »For Lud og koldt Vand«, 120-121.
 46. Sst., 121. Professor Vilhelm Andersen blev noget pikeret over denne sammenligning og skrev 2.12.1937 til Nexø: »Jeg har ikke noget imod at De gør mig til en Foverskov Nr. 3, hvis De med den Selvnydelse, som De tillægger mig sammen med Nr. 2, vil forstaa det samme som en gammel jysk Bonde, der en Gang gav mig den Ros, jeg helst vilde høre: Dem kan jeg godt lide at høre paa, for man kan mærke at De er glad ved det, De taler om«, Nexø-Nachlass, Fb IIIa, 24 - og Nexø bad straks om forladelse for sin åbenmundethed, men uden i nogen måde at forklejne Foverskov i sit svar, Brev nr. 556 af 4.12.1937, »Breve fra Martin Andersen Nexø 1937-1954«.
 47. Sst., 122-23.
 48. Sst., 144.
 49. Sst., 145.
 50. Sst., 122. Nexø forblev alle dage fascineret af det daglige brøds betydning - både bogstaveligt og overført - som den første betingelse for al kultur. Denne fascination gav også anledning til offentlige sammenstød med bl.a. højskolefolk, der fandt Nexø skrækkelig materialistisk. Men fascinationen har altså - foruden personlige erfaringer! - også sin rod i højskolelærdom.
 51. Marie Foverskov til Nexø 23.6.1939, Martin Andersen Nexø's Arkiv, I. B. 2. a, nr. 43, Det kgl. Biblioteks håndskriftafld.
 52. »Optegnelser fra Højskolebesøg m.m. 1876-88«, I, notesbog mrk. »10«, Steenstrups Embedsarkiv, RA.
 53. Sst.
 54. »Afskrift af Betænkning om at faa Del i det Folkehøjskolerne ved Finansloven af 1886/87 bevilgede Beløb«, 27.12.1886, Steenstrups Indberetninger og andre Afskrifter, RA.
 55. Bornholms Tidende 25.9.1890.
 56. Sst. 3.4.1889.
 57. Alfred Foverskov til C.H. Skovmand 24.4.1895, Roar Skovmands familiearkiv. »Mulig Krabbe kan fremkomme med et forslag til Grundlovsændring...«, Foverskov tænkte på den moderate Venstre-mand, juristen Christopher Krabbe.
 58. Jf. Højskolebladet 1893, sp. 415 og notits i Born-

holms Tidende 5.4.1893.

59. Det lader til, at den ny højskole i Ekkodalen havde gjort regning på disse penge - men altså uden vært; i hvert fald finder Bornholms Tidende 8.12.1893 anledning til at gøre udtrykkeligt opmærksom på, at »Det Tilskud af 600 Kr., der som tidligere meddelt er tilstaaet Bornholms Folkehøjskole, tilfalder den, der ejede Højskolen den sidste Marts, altsaa Hr. *Foverskov*.« - en gådefuld selvfølgelig notits, idet statsstøtte altid udbetaltes efterfølgende.

Bemærkelsesværdigt er det, at statsstøtten for Foverskovs sidste to år, der var hans ringeste rent elevmæssigt, samtidig er de år, for hvilke han modtog den største statsstøtte, nemlig hhv. 800 kr. for 1891-92 (med gennemsnitligt 7 elever) og 600 kr. for 1892-93 (med gennemsnitligt 2 elever, idet det ikke lykkedes ham at afholde vinterskole det sidste år), mens han f.eks. for det ret gode år 1890-91 (gennemsnitligt 12 elever) kun modtager 450 kr., jf. koncepterne til »Højskolernes Elevbesøg, Lærerlønninger m.m.« for de pågældende år, Steenstrups Indberetninger og andre Afskrifter, RA. Her har kultusministeriet set bort fra si-

ne normale kriterier for tildeling af statsstøtte og ladet *trang* gå før *ret* - og herved bødet ekstraordinært på Foverskovs økonomiske sår, formodentlig i forståelse for de særligt vanskelige vilkår for højskoledrift på Bornholm. Den store statsstøtte for 1892-93 har dog til dels sin forklaring i, at statsstøtten fra dette år og fremefter generelt forhøjes stærkt som følge af ændret lovgivning og en ca. tredoblet bevilling, jf. H. Rosendal: »Danske Folkehøjskoler og Landbrugsskoler 1844-1894«, 176-77.

60. Jf. »Den danske Folkehøjskole gennem 100 Aar«, I, 373-75 og II, 101.
61. M. Andersen Nexø: »For Lud og koldt Vand«, 164. »Udstillingen i Aarhus« er formodentlig Landsudstillingen i Århus i 1909.
62. Nexø-Nachlass, Fb IIIa, 253, Alfred Foverskov til Martin Andersen Nexø 24.11.1930. Foverskov var småt kørende økonomisk i sine sidste år og bad Nexø skaffe sig noget arbejde, f.eks. med korrekturlæsning. Nexøs svar kendes ikke. En sidste hilsen fik Nexø fra hans enke Marie, født Østberg, i det tidligere citerede brev af 23.6.1939.
63. M. Andersen Nexø: anf. værk, 123.

Markafgrøder og ukrudt

Af Poul Nørgaard

Dette kapitel omhandler, som det fremgår af overskriften, to emner, der strengt taget er uløseligt forbundet med hinanden. For oversigtens skyld vil det dog være hensigtsmæssigt at tage dem hver for sig, og lad os derfor begynde med en beskrivelse af vore vigtigste afgrødeplanter og følge deres historie gennem nogle hundrede år.

De kulturplanter, vi dyrker på vore marker har ikke deres oprindelse her i landet, og selv om vi kommer til de egne af kloden, hvor de oprindelig hører hjemme, vil det i mange tilfælde være svært umiddelbart at se ligheden mellem den dyrkede plante og dens vildtvoksende ophav. Gennem utallige generationer har mennesket ved udvælgelse, fremelsket de egenskaber ved planterne, som passede bedst i agerbrugerens kram. Bestræbelserne har naturligvis først og fremmest taget sigte på større vækst og udbytte i de dele af planten, vi bruger, men derved ændres undertiden en række egenskaber, der griber direkte ind i artens fortsatte eksistens ved egen hjælp.

For korn- og frøafgrøder er det således af væsentlig betydning for agerbrugeren, at alle frø spirer samtidig kort efter udsæd, og at frømodningen ligeledes - af hensyn til høsten - sker på samme tid, samt at frøene ikke falder af, men bliver siddende på planten. Alle disse egenskaber er biologisk set uhensigtsmæssige og forringer plantens vækst- og spredningsmuligheder. Hos de vilde former vil man som regel se modne og umodne frø samtidig, og frøene spredes, så snart de er modne. Til gengæld kan frøene indenfor samme art have meget varieret spiringstid. Som et eksempel på en plante, der netop er et besværligt ukrudt, fordi den har en del af disse egenskaber i behold, kan nævnes Flyvehavren.

Hvis en planteart har været dyrket gennem mange generationer, kan dens oprindelige egenskaber være ændret på så mange punkter, at den er blevet fuldstændig afhængig af det menneskeskabte miljø. Derfor ser vi så sjældent forvildede kulturplanter blandt vore vildtvoksende planter. Selv om klimaet og jordbunden eventuelt passer dem meget godt, kan de ikke klare sig i konkurrencen med en naturligt forekommende vegetation. Ukrudtsplanter kan på den anden side ved at »følge med« ved dyrkningen af en planteart have fået en sådan tilpasning til et dyrkningsmiljø, at de ikke længere kendes som vildtvoksende. Det gælder f.eks. for en plante som Klinte.

Som nævnt i et andet kapitel kom agerbruget til Danmark i yngre stenalder mellem 4000 og 3000 f.K. Vi har kun meget sparsom viden om, hvilke kulturplanter, der i den første tid blev dyrket på Bornholm. Vi ved en del mere om forholdene i Danmark som helhed og kan vel gå ud fra, at de oplysninger, vi har fra det øvrige land, i det store og hele også gælder her på øen.

FLYVEHAVRE

KLINTE

De første kornsorter - ikke blot i Danmark, men i det hele taget - var *Hvede* og *Byg*. Der er fundet rester af kornforråd ved flere udgravninger på de frugtbare sletter omkring floderne Eufrat og Tigris i det nuværende Irak. Her stod agerbrugets vugge for henved 9000 år siden, og her fra kendes et par primitive hvedearter, *Enkorn* og *Emmer*, - den sidstnævnte kaldes også *Tokorn*. Begge disse arter bredte sig efterhånden i takt med det fremtrængende agerbrug op over Europa og nåede altså Danmark noget før år 3000 f.K. Emmer havde undervejs - et sted i Mellemøsten - været på eventyr og var bastarderet med et nærstående ukrudtsgræs, og resultatet blev stamformen til vore nuværende mange hvedesorter. De to oprindelige former dyrkes jo ikke mere her i landet, men Emmer blev i forædlet form til den hårde hvede, der dyrkes i Sydeuropa til fremstilling af macaroni, spaghetti og andre pastaformer.

Sammen med hvede, enkorn og emmer fik stenalderbønderne fra de samme egne nogle primitive bygformer, og dermed havde vi de vigtigste afgrøder i den tids landbrug.

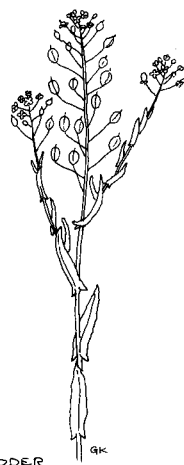
Allerede i bronzealderen tog byggen dog overhånd og blev den vigtigste kornart i Danmark, og da bronzealderens solvarme somme afløstes af jernalderens mere kølige klima, synes hveden helt at være gledet ud af billedet. Den byg, der dyrkedes her i oldtiden, var den 6-radede, idet vore dages mere yderlige 2-radede byg først kom til Danmark efter middelalderen.

Rugen var oprindelig en ukrudtsplante, der voksede i hvedemarkerne i Mesopotamien, og som navnlig gjorde sig gældende i det kølige klima oppe i bjergene. Da hvededyrkningen bredte sig op gennem Europa, fulgte rugen med og kom i vort mere kolde klima til at dominere så meget i markerne, at den blev legaliseret som afgrøde. I Danmark kender vi den fra jernalderen, hvor det kølige klima åbenbart har passet den udmærket, og i løbet af middelalderen blev den efterhånden vort vigtigste brødkorn.

Havren har omtrent samme historie som rugen. Dens stamform er Flyvehavren, der lever vildt i Vestasiens og Østeuropas stepper. Herfra bredte den sig som ukrudt i bygmarkerne og kom til Danmark i slutningen af bronzealderen, men der er ingen tvivl om, at det kølige og fugtige klima i jernalderen har passet netop denne art bedre. Af vore 4 kornarter har således de to selv trængt sig på uden at være bedt med til bords - man taler i den forbindelse om »sekundære kulturplanter«.

Når talen er om dyrkede kornarter i Danmark, skal det kort nævnes, at der i det varme klima i bronzealderen blev dyrket Hirse her i landet, men den forsvandt igen i jernalderen - den var dog langt op i middelalderen en vigtig kornart i Mellemeuropa.

Der er naturligvis blevet dyrket meget andet end korn i Danmark. *Hør* var oprindelig en madplante, der blev dyrket for de olieholdige frøs skyld i jernalderen. Først

senere er den blevet brugt som tekstilplante. I hørmarkerne voksede en ukrudtsplante, Småskulpet Dodder, der senere optrådte som sekundær kulturplante i form af Sæd-Dodder - ligeledes for sine olieholdige frø skyld. Småskulpet Dodder vokser vildt i Sydøsteuropa og kan stadig findes som indslæbt på Bornholm. N.H. Bergstedt, der var lærer i Bodilsker, nævner den i sin »Bornholms Flora« fra 1883 som ukrudt i kløvermarker. I dag må den betragtes som en sjælden plante.

Sæd-Dodder, der af Bergstedt angives som »almindelig i Hørmarker«, er nu antagelig forsvundet fra Bornholm.

Boghvede stammer fra Sibirien og Manchuriet og kom først til Danmark i middelalderen. Den blev en almindelig kulturplante, navnlig på dårlig jord, og den har opå været dyrket på Bornholm. Bergstedt skrev i 1883: »Hyppigt dyrket ved Højlyngen, stundom forvildet.« I dag kendes den ikke på Bornholm, hverken som dyrket eller forvildet. For øvrigt er planten ved at få en renaissance som nicheafgrøde flere steder i landet. Grunden er den, at dens frø ikke indeholder proteinstoffet gluten, der findes i alle kornarter. Det har vist sig, at en del mennesker er allergiske overfor gluten og derfor ikke tåler kornprodukter.

Spergel, der i vore dage er et almindeligt ukrudt navnlig på vandlidende jorder, er en gammel kulturplante. De stivelsesholdige frø blev spist af jernalderens mennesker (kendt fra maveindholdet i moselig), og den har antagelig været dyrket. I begyndelsen var det således for frøenes skyld, man dyrkede den, men senere fik den udelukkende betydning som græsnings- og grønfoderplante. Som sådan blev den dyrket helt op i slutningen af forrige århundrede, omend i

BOGHVEDE

SPERGEL

aftagende mængde og kun på de ringere jorder. Bergstedt fortæller: »Den er almindelig som vildtvoksende, men kun lidet dyrket.«

Ved jernalderudgravninger er man undertiden stødt på ret anseelige mængder af frøene af forskellige arter *Pileurt* og af *Hvidmelet Gåsefod*. Da de ikke er blandet med korn, kan deres tilstedeværelse ikke forklares som ukrudt i sæden, men de behøver ikke af den grund at have været dyrket. Det kan have været forråd af indsamlede frø fra vilde planter. De pågældende arter gror ofte samlet i ret store bevoksnin-

I det hele taget må vi indrømme, at vor viden om de første afgrøder i vort landbrug hviler på det grundlag, der hedder tolkning af fund, og det indebærer, at nye fund eller andre tolkninger stadig kan ændre vor forestilling om den tids landbrugsvilkår og afgrøder.

Vil man vide noget om markafgrøderne og dyrkningsvilkårene på Bornholm igennem de sidste århundreder, får vi - takket være nedskrevne beretninger fra samtiden - straks mere fast grund under fødderne.

1700-tallets præster i Danmark spillede en stor rolle i folkeoplysningens tjeneste, og nogen af dem var overordentlig aktive. Således udgav præsten i Nylars Ole Andreas Borreby i 1772 en »Anviisning til den practiske Agerdyrkning«, og 5 år efter kom degnen i Vestermarie - senere præst i Østermarie - Jacob Peter Prahll med »Agerdyrkningens Catechismus efter Bornholms Agerdyrknings Maade«. På samme tid sad her på øen amtmand J.C. Urne, som samlede og nedskrev oplysninger om landbrug og landbrugsredskaber på Bornholm.

Det, der først falder i øjnene ved deres beskrivelser, er, at rugdyrkningen prioriteres højt. Ganske vist indtog byg det største areal, det var jo en kornsort med mange anvendelsesmuligheder: Øl og brændevin var vigtige elementer i husholdningen, grød var daglig kost; i nødår og hos fattigfolk blev byg brugt til brødbagning, og endelig blev

HVIDMELET GÅSEFOD

det selvfølgelig brugt til foderkorn. Men rugen var brødkorn og i god pris.

På det tidspunkt var Europa endnu henviset til at forsyne sig selv med korn, og Europa har aldrig kunnet spise sig mæt ved egen forsyning. Overskudslagre og smørbjergene er et fænomen, der hører vor tid til, og var en helt utopisk tanke i en tid, da hektarudbytterne endnu var små. Den spirende industrialisme bevirkede, at byerne så småt begyndte at vokse, og så havde Danmark endda i kraft af dobbeltmonarkiet et ansvar overfor det kornfattige Norge.

Man skelnede her på øen mellem *Sandrug* og *Gødningss-* eller *Møgrug*. På den sandede jord - det har formodentlig først og fremmest været de kystnære områder på Sydbornholm - blev der pløjet én gang og derpå sået rug. Der blev ikke ofret gødning på disse agre, og i fugtige somre kunne de give et udbytte på 3-4 fold, på den lidt bedre jord måske 4-5 fold, men i tørre somre visnede kornet helt væk, og ukrudtet tog overhånd. På den bedre jord pløjede man, så marken kom til at ligge i høje rygge på 3-5 alens bredde. Mellem ryggene lagde man en upløjet strimmel, en »Gjedde«, der lige var så bred, at møgvognen kunne køre der, når gødningen skulle køres ud.

Gødningen spredtes på ryggene, og man passede på, at den ikke kom ned i de dybe

vandfurer mellem ryggene, hvor den »er til liden Nytte«. Derpå pløjedes »Gjedden«, hvorefter rugen blev sået og nedharvet. Sluttelig pløjedes de dybe furer langs ryggene sider op igen, så de kunne lede overfladevandet væk i løbet af vinteren. Den udprægede økonomisering med gødningen må ses på baggrund af, at man kun havde få husdyr på stald vinteren over. Man slagtede om efteråret for at holde hus med det sparsomme vinterfoder, og da kraftfoder var ukendt, havde gødningen ikke megen nærværdi.

Der tales på den tid meget om *Meldrøjer* i rugen. Det er en svamp, der angriber kernerne og får dem til at vokse til monstrøse størrelse, svampesporerne blev fra år til år spredt på marken med sæsæden fra det dårligt rensede korn, så den må have været ret almindelig. Svampen er temmelig giftig, og der har helt op i vort århundrede været adskillige dødsfald rundt om i Europa på grund af Meldrøjer, så selv om det ikke fremgår af beretningerne, har den jo også nok på den tid krævet sine ofre.

Efter rughøsten lå jorden som regel brak et år, hvorefter man tog 1 a 2 bygafgrøder for så at slutte omdriften med en afgrøde af ærter eller vikker. Til bygdyrkningen kunne man afjævne de højryggede rugagre - det var jo vårsæd, og vandafledningen var ikke så påkrævet. Ved høsten var det kun rugen, der blev bundet i neg. Negene blev derpå sat i de karakteristiske runde bornholmske stakke, hvor negene lå med roden udad og foroven dækket med løs sæd. Efter indhøstningen blev den i løbet af vinteren tærsket og halmen igen bundet til langhalm.

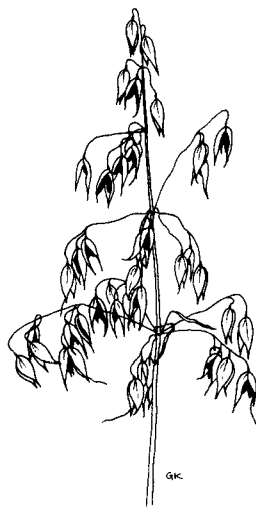
Byg var for kort i strået til at binde, så den blev efter mejningen løst skubbet sammen i hobe og senere kørt ind.

Hvede og Boghvede omtales i regelen under et, men levnes ikke megen plads i datidens beskrivelser. Boghvede blev forsøgt, men »Vil næppe blive moden«, og hveden fik skyld for at udpine jorden for de efterfølgende afgrøder, så den blev næsten ikke

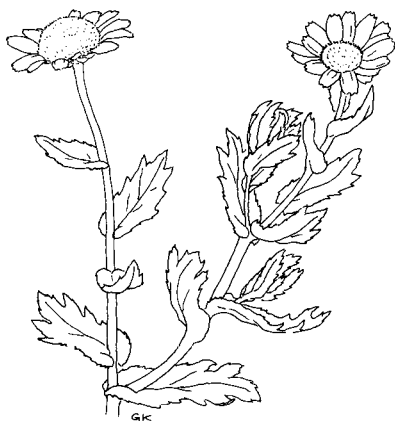
dyrket. Det kan vel også have spillet en rolle, at den tids hvedesorter ikke har været særlig vinterfaste.

Der er et begreb, der hedder »Havrejorden«. Det var den agerjord, der lå længst væk fra gården - altså ud mod overdrevet, og det var den agerjord, man følgelig ofrede mindst opmærksomhed. Den blev forårspløjet 1 gang, medens bygmarkerne i regelen blev pløjet 2 gange. Efter pløjning såedes *Havre*, gødning fik den naturligvis ikke, og omdriften var gerne 3 år med havre og derefter 3 år brak.

Da de enkelte landbrug var næsten helt selvforsynende, måtte der naturligvis også afsættes jord til hør dyrkning. *Hørren* - både spindehør og til frøhøst - blev ofte dyrket som første afgrøde, når ny græs jord skulle tages ind i omdriften. Det hang måske sammen med ukrudtsbekæmpelsen på den rå jord, idet hørmarken - i hvert fald til tider - blev luget for ukrudt. Der omtales ofte en ukrudsplante »Dævr« eller »Døvr« - det er den tidligere omtalte Dodder, der havde været dyrket som madplante fra jernalderen, og som altså endnu på dette tidspunkt ikke har været helt ualmindelig.

HAVRE

GUL OKSEØJE

I de første årtier af 1800-tallet skete der ikke de store ændringer med landbruget her på øen, hverken hvad angår metoder eller udbytte, men efter midten af århundredet begyndte det at gå stærkt. Det var den gang, som så ofte siden, begivenheder ude i den store verden, der fik indflydelse på det danske - og dermed det bornholmske landbrug. Den tekniske fremgang bestemmer verdens gang. Jernbanebygning i Amerika lukkede op for de store prærier, der nu kunne udnyttes og blev forvandlet til »hvededørkner«. Store mængder af oversøisk korn strømmede til Europa, og de tidligere så gode kornpriser faldt. Grunden blev slået væk under det gamle ineffektive kornproducerende landbrug. Dansk landbrug løb ind i en af sine efterhånden ret så talrige kriser, og der måtte findes nye veje.

Det gav stødet til, at landbruget kom ind i den epoke, der prægedes af andelsbevægelsen. Der byggedes mejerier og slagterier. Smør, bacon og æg blev landets helt dominerende eksportvarer, og den store kunde var industrilandet England. Produktionen af brødkorn fik en sekundær betydning, det var kvægavlen og dermed dyrkning af foderafgrøder, der blev prioriteret højest. Der kom helt nye afgrøder på markerne, og samtidig steg høstudbyttet. Der blev rigeli-

gere gødning, og da kreaturerne nu fik kraftfoder, steg samtidig gødningens næringsværdi. Dertil kom, at man nu fik importeret kunstgødning - et område, hvor de bornholmske landmænd var tidligt med.

Fra midten af århundredet begyndte mergling og dræning af jorden så småt at blive almindeligt. Ganske vist gik det lidt trægt med mergling på Bornholm. Det skyldtes vel hovedsagelig, at god kalkrig mergel er en mangelvare her på øen - specielt når man sammenligner med mange andre steder i landet, hvor den rene kridtundergrund kun ligger få meter nede. De vigtigste bornholmske mergelområder lå ved Vallensgård og Kærgård, men det blev efterhånden klart, at der måtte hentes udenøs jordbrugs kalk. Omkostningerne var ret store, og det kan ses på mange bornholmske marker i dag - en ukrudtsplante som Gul Okseøje (Lavsurt) står mange steder og er et stilfærdigt vidne om kalktrang.

Der er ikke noget, der hedder »Gennemsnitsdanmark«. Hver landsdel har sit eget ansigt betinget af naturen og folkelig tradition. Selv om Bornholm naturligvis i store træk var med i firsernes landbrugsrevolution, fik udviklingen her på øen dog på mange måder sin egen gang.

Rugen vedblev meget længe at være en vigtig kornart på Bornholm og dækkede op gennem 1800-tallet nogenlunde samme areal som byg. Endnu i 1907 blev der dyrket over 5000 ha med rug her på øen - det er 10 gange så meget som i dag. Men det skete naturligvis på en anden måde end på pastor Prahl's tid. Efterhånden er udbyttet selvfølgelig blevet væsentligt større. I 1907 høstede man omkring 10 fold, i dag høstes over 45 hkg/ha på de bornholmske rugmarker. Samtidig er kvaliteten vokset tilsvarende, og Meldrøgersvampen, der tidligere spillede så stor en rolle, hører man ikke meget til mere, selv om den stadig eksisterer.

Bygarealet havde med de faldende kornpriser vist en stærkt vigende tendens gennem den sidste del af 1800-tallet, og ved århundredskiftet var rug- og bygarealerne,

som tidligere nævnt, nogenlunde af samme størrelsesorden. Oprindeligt var det 6-radet byg, der blev dyrket, men efterhånden trængte de mere ydende 2-radede sorter frem. 2-radet byg var kommet til Danmark i 1500-tallet og var efterhånden slået igennem på den gode jord på øerne, men det gik lidt langsomt på Bornholm, for endnu i 1907 var 18% af byggen her på øen 6-radet. De nye sorter var mere lange i strået, så byggen blev ikke mere som i gamle dage høstet løst, men blev bundet i neg. I løbet af dette århundrede har bygavlen som bekendt haft vældig fart på, både hvad arealandel, kvalitet og udbytte angår. Nye forbedrede sorter kommer på markedet med få års mellemrum, og artens alsidige anvendelighed gør den lige velegnet til foderplante og industriplante. Her på Bornholm udgør bygmarkerne 50% af landbrugsarealet, og udbyttet ligger på omkring 50 hkg/ha.

I det sidste årti har byg som vintersæd påkaldt sig megen interesse. *Vinterbyggen* giver et stort hektarudbytte, men den er sårbar, og omkostningerne ved sprøjtning er store. Helt vinterfast i vort klima er den heller ikke. Der er nu ingen tvivl om, at vinterbyggen er en kornsort, der er kommet for at blive. Grønne marker om vinteren er et væsentligt led i miljøkampen, men det kræver fremavl af mere vinterfaste og svamperesistente sorter, før vinterbyggen kan slå vårbyggen ud.

Når byg i begyndelsen af kvægavlspæriden sidst i 1800-tallet havde så svært ved at slå igennem, skyldtes det, at man i første række brugte *Havren* som foderkorn.

Denne kornart, der hidtil havde fristet en Askepot-tilværelse og havde været henvist til »Havrejorden« ude i udkanten af det dyrkede areal, kom nu ind i varmen. Planterefærdere, navnlig i Sverige, interesserede sig for arten, og nye stammer blev fremavlet. De gamle sorter af grå og sort havre blev efterhånden afløst af gul havre, der gav større udbytte. Den almindelige jordforbedring og de større gødningsforbrug havde naturligvis også sin andel i, at havren

nu blev betragtet som en god og yderlig kornsort.

Samtidig med havrens fremgang opstod noget nyt, nemlig *Blandsæd*. Det var som regel en blanding af byg og havre undertiden blandet med ærter eller vikker. På de mere sandede jorder her på øen havde man en blanding af rug med vinterærter eller vintervikker. Ved århundredskiftet optog blandsæd et dobbelt så stort areal som byg, men det var ikke det hele, der blev dyrket til modenhed, en del af det blev høstet i løbet af sommeren som grønfoder. Ideen med blandsæd holdt ca. 100 år, så forsvandt den afgrøde fra markerne, og i dag dyrkes den ikke mere. Men også havren er ved at glide ud af sagaen - der er meget langt mellem havremarkerne på Bornholm i dag.

Da blandsæden kom ind i billedet, var der til gengæld et par andre, der forsvandt. Ærter og vikker havde som tidligere nævnt været dyrket som renafrøder og havde været et vigtigt led i sædskiftet med rug og byg. Nu blev disse afgrøder opgivet - for det første, fordi de gav et meget svingende udbytte, men dertil kom, at det stigende foldudbytte, som man efterhånden fik med de nye forædlede kornsorter, kunne bælgfrugterne slet ikke leve op til. Hestebønner,

der havde været dyrket i meget beskeden målestok, forsvandt ligeledes.

I vore dage, hvor man lægger vægt på dyrkning af proteinrige afgrøder, har bælgfrugterne fået fornyet interesse, og derfor har vi set først *Hestebønner* og i de seneste år også ærteafgrøder komme til ære og værdighed igen.

Hveden, der oprindeligt havde så svært ved at gøre sig gældende på Bornholm, begyndte i løbet af 1800-tallet så småt at vinde terræn herovre og var ved århundredets slutning nået op på at dække 2% af det dyrkede areal.

Det kneb dog stadig med at finde tilstrækkelig kulderesistente sorter - mange husker vist endnu, hvorledes ikke bare Bornholms, men hele landets hvedemarker frøs væk i de strenge vintre under 2. verdenskrig. På det seneste er der imidlertid sket en radikal ændring med hvededyrkingen, og i de sidste 20 år er hvedearealet på Bornholm nærmest eksploderet, så hvede nu er oppe på at dække over 20% af landbrugsarealet, samtidig med at hektarudbyttet har nået fantasihøjder ned 70 hkg/ha.

En kulturplante, der får succes, kan på forbløffende kort tid ændre et helt landskab. Ingen vil formentlig nægte, at de blomstrende gule rapsmarker - eventuelt med den blå Østersø som baggrund - foruden at være et plus i landskabsbilledet, er en af de mest markante ændringer, der er sket i det åbne bornholmske landskab i de sidste årtier. *Rapsens* olieholdige frø er et vigtigt industrielt råstof, og den proteinrige presserest, der bliver tilovers ved olieudvindingen, er et vigtigt element i moderne foderblandinger. Det er ikke tilfældigt, at rapsdyrkingen har bredt sig i takt med, at hveden er taget til. De to afgrøder går fint i spænd, den ene som forfrugt for den anden. Man ser derfor også, at rapsen i areal haler godt ind på hveden.

Med det øgede kvæghold i løbet af 1800-tallets sidste halvdel kom også græsmarkerne ind i billedet. Da skovbruget i Danmark med skovlovene af 1805 blev mere ratio-

nelt, blev kvæget jaget ud af skovene, selv om det, som bekendt, ikke skete med bøndernes velsignelse. Efterhånden som grænserne for det dyrkede areal rykkede længere ind på Højlyngen og ud mod Strandmarken, blev de naturlige græsgange yderligere formindsket. Brakmarkerne, der havde været udnyttet til afgræsning, forsvandt efterhånden, og naturlige enge til græsning er der jo ikke mange af på Bornholm. Ved mange gårde havde man nok en klippeløkke til kalve og ungkreaturer, men det slog slet ikke til.

For at skaffe grovfoder til den voksende kvægbestand såede man *Rødkløver* i de naturlige græsområder og i brakjorden og lod ellers græsset komme af sig selv. Udbyttet var ikke stort, og først da man på et ret sent tidspunkt begyndte at så *Rajgræs* og *Timote* sammen med kløveren, steg udbyttet væsentligt, og man fik efterhånden de 2- og 3-årige græsmarker.

Yderligere problemer med at skaffe grovfoder blev klaret ved dyrkning af rodfrugt. Her på øen kom roedyrkingen rigtigt i gang omkring 1875, og det var hovedsagelig *Turnips* og *Runkelroer*, man gav sig af med. Det er egentlig ejendommeligt, at dyrkingen af turnips, der i det øvrige land ellers hurtigt glider noget i baggrunden på

grund af plantens ringe tørstofindhold, fortsætter på Bornholm og bevarer sin andel af dyrkningsarealet helt op til 1930. Grunden var naturligvis, at det var en tidlig moden rodfrugtafgrøde, der i den tørre sommer var et godt supplement til foderet.

Gulerødder til foderbrug spillede en ikke ringe rolle i begyndelsen af dette århundrede, det er en afgrøde, der ikke ses mere. Det er først omkring 1930, at dyrkningen af kålroer eller *Kålrabi* rigtigt kommer i gang her på øen. Det hævdes, at man havde bryderier med jordlopperne, som åd de nyspirede planter, og først da man fik effektive midler mod disse skadedyr, kom der gang i dyrkningen.

En overgang så man *Sukkerroer* til fabriksbrug her på Bornholm. Det var i 1950, man fik tilbud om dyrkning af roer på kontrakt fra en sukkerfabrik i det sydlige Skåne, der ikke kunne tegne tilstrækkelige arealer i hjemegnen. Senere leveredes til en fabrik i det sydlige Finland. Nu er sukkerindustri en udpræget råvareorienteret industri, da transporten af de voluminøse roer er en ret bekostelig affære, så hele sukkereventyret på Bornholm varede kun en snes år. Det kulminerede i 1964, hvor her blev dyrket godt 800 ha med fabriksroer. Som det er gået med sukkerroerne, er det også gået tilbage for foderroerne - dog er de ikke helt forsvundet ud af landskabet. Med det faldende antal køer er de grønne felter blandt de gule kornmarker igen blevet sjældnere - det gælder for både græs og roer. I årene fra 1955-1985 er rodfrugtarealet på Bornholm faldet fra ca. 13% af det dyrkede areal til 2,5%.

Selv om *Kartoflerne* nok falder lidt ved siden af de andre rodfrugter, skal de dog nævnes. Fra hovedsagelig at være haveplanter rykkede kartoflerne ud på markerne og optog omkring 1840 4% af agerjorden. 30 år senere var arealet 3-doblet, og de bornholmske kartofler var meget efterspurgt hos de københavnske grønthandlere. Især sandjordskartoflerne fra området mellem Rønne og Hasle stod højt i kurs.

I første halvdel af 1800-tallet blev *Hør* almindeligt dyrket til hjemmebrug, men fra midten af århundredet gik det tilbage. Den hjemmeavlede hør blev efterhånden udkonkurreret dels af importeret hør fra de baltiske lande, men især af store mængder billigt garn fra bomuldsindustrien, og til sidst ophørte dyrkningen helt - for så pludselig at dukke op igen under 2. verdenskrig. Der opstod pludselig et hjemmemarked for både olieør og spindeør, og i 1941 oprettedes en hørfabrik i Åkirkeby.

Det gik som med sukkerroerne en snes år, og der dyrkedes i de år op til 500 ha med spindeør, men så holdt produktionen op. Hør er dog en af de afgrøder, der stadig spøger i kulissen, og som forsøges her og der som alternativ nicheafgrøde.

Lucerne kom til Bornholm omkring år 1900. Også den fik en årrække en vældig opblomstring takket være en industriel udnyttelse på fabrikken Boværk i Åkirkeby, hvor man fremstillede grønmel og -piller til eksport. Det medførte, at Bornholm en overgang var den danske landsdel, der havde det relativt største lucerneareal. Men fabrikationen standsede - og lucernemarkerne blev til kornmarker.

Men de bornholmske landmænd prøver stadig nye afgrøder. I mange år var *Majs* en eksotisk kornart, der var udelukket fra dyrkning i vort klima, men takket være planteforædlernes systematiske arbejde er der efterhånden fremstillet mere hårdføre sorter. Majsdyrkningen kom til Danmark - først lidt tøvende, men efterhånden ses majsmarker ret almindeligt - også på Bornholm.

Frøavl; landbrugets lotteri - med chance for den store gevinst og det store tab - er ret udbredt på denne ø og bør også være det. Med sine gennemgående ret tørre og solrige somre, og med de mange små udyrkede refugier i agerlandet i form af hegn, sprækkedale og klippeløkker, der er hjemsted for talrige humlebie og andre bestøvende insekter, skulle chancen for gevinst være en del større på Bornholm end i de fleste andre

egne af landet. Så tidligt som i 1882 blev der dannet en frøavlforening på Bornholm, hvor den tidligere omtalte lærer N.H. Bergstedt var en af de drivende kræfter. De mange frømarker, man ser rundt på øen i dag, er naturligt nok i første række græsfrø, kløverfrø og andre landbrugsplanter, men hist og her blander marker med fremavl af blomsterfrø eller medicinalplanter sig i billedet.

På en vandretur gennem det bornholmske sommerland, kan man nok ved en overfladisk betragtning få det indtryk, at bornholmsk landbrug er byg, raps og hvede. Men ser man nøjere til, viser der sig altså også andre farver på paletten. Kløver, hør og mange andre planter danner små farveklatter i det grønne og gule som vidne om fremdrift og lyst til at eksperimentere. Man kan så spørge sig selv, om der også var farveklatter på paletten for 200 år siden. Vi ved ikke så meget om det, men der var nok ikke så mange som i dag i de områder, der den gang var dyrket - mangel på kommunikation og oplysning gjorde det vanskeligere. Det skal dog ikke forhindre os i at nære den største respekt for 1700-årenes bonde, for hans indleven i de dyrkede planters livsform og krav og hans udnyttelse af de tekniske muligheder, der var ham givet.

Nu er det jo ikke udelukkende afgrøder og nytteplanter, vi har på vore marker. Den vilde flora har fra stenalderen kæmpet mod kulturplanterne og mennesket om en plads i solen.

Den helt dominerende vegetation her i landet i stenalderen, da landbruget begyndte, var en blandet løvskov; men det er ikke løvskovens skyggestrålende planter, der står som ukrudt på markerne i dag. Det er lyskrævende planter, og i mange tilfælde planter med en anden livsform end den, der hersker i skoven.

Det danske klima med en vinter, der som regel er kort, mild og fugtig, vil - alt andet lige - begunstige de plantearter, der står med hele produktionsapparatet parat, når

foråret sætter ind. Det vil være planter, der har overvintret med roden intakt og beskyttede knopper lige under jordoverfladen eller fremme over jorden nødtørftigt dækket af blade o.l. Med andre ord den type, man i havesproget kalder stauder.

Laver man en optælling af de almindelige ukrudsarter i mark og have, finder man, at godt 4 ud af 5 arter er enårige planter uden overvintringsorganer, og som først skal spire af et frø, når den gunstige årstid sætter ind, gik op og afslutte sit livsløb med frugtmodning i løbet af vækstperioden. Planter med den livsform har ikke store chancer for at klare sig i et etableret samfund af flerårige, allerede fra de første forårsmåneder taber de i konkurrencen om plads.

Hvor stammer vort ukrudt da fra?

Ja, for det første var der da lokaliteter i oldtidens skovland, hvor de enårige planter havde en fair chance for at klare sig. Det var f.eks. i grus- og tangvolde langs vore kyster, hvor efterårsstormenes bølger og vinterens isskruninger rodede op og gjorde det umuligt eller vanskeligt for de flerårige planter at etablere sig. Her finder vi en række enårige planter, der i løbet af sommeren kan nå at gennemføre et livsførløb med spiring, blomstring og frøsætning.

Da stenalderbonden ryddede skoven og med sin ard begyndte at rode op i jorden med kortere eller længere mellemrum, fik vi nye lysåbne områder, hvor jorden var for »uroilig« til de flerårige planter - og her rykkede de enårige ind og begyndte at konkurrere om pladsen med den oprindelige vegetation og de nye kulturplanter.

Men sammen med kulturplanterne kom en invasion af indvandrere til landet, nemlig frø af planter, der hører hjemme i de sydøstlige steppeområder, hvor kornarterne kommer fra. Stepperne er, med deres åbne bevoksning, løse jordoverflade og meget svingende nedbør, hjemsted for mange enårige planter. Og nu gik det med dem, som det ofte går med indvandrere, en del af dem fandt sig til rette i de menneske-

skabte danske »kulturstepper«, og deres efterkommere bliver betragtet som fuldt hjemmehørende her i landet.

Det var nok begrænset, hvor meget arden kunne rydde op i den oprindelige bundvegetation - noget bedre gik det, da hjulploven kom til, men de gamle flerårige holdt ved. Vi ved, at helt op i forrige århundrede var *Grå Bynke*, der i dag er henvist til vejkanterne, et besværligt ukrudt i markerne. Den lille halvbusk *Mark-Krageklo* med de lyserøde ærteblomster vokser i dag kun på udyrket jord og kendes ikke på dyrkede marker mere. Selv om den kun er 30 cm høj, har den en kraftig rod, der går ned i et par m dybde, og som var et alvorligt problem for de primitive plove. Plantens gamle folkenavne, »Okse-Bi« og »Heste-Gilding« viser, at trækdyrene måtte stoppe eller blev slidt op, når den kom i vejen for ploven.

Agrene blev ryddet for sten, men de meget store sten - og dem er der jo en del af på Bornholm - pløjede man udenom, og det samme gjorde man ved meget fugtige steder i marken. Her fik de flerårige planter - rod-ukrudtet - i lang tid nogle uforstyrrede refugier, men med redskabernes stigende effektivitet, fik de det efterhånden vanskeligere. Men vi har da rod-ukrudtet endnu. *Hvid Okseøje* (populært kaldet Præstekrave), *Skræppe* og *Rødknæ* nævnes som be-

sværligt ukrudt i forrige århundredes marker. *Rødknæ* især på sandet jord, hvor der ofte var kalkmangel, her kunne den med sine lange, forgrenede rodskud blive yderst besværlig. I øvrigt havde den sammen med andre flerårige væsentlig bedre kår på de store overdrev, der jo spillede en stor rolle som græsningsarealer i tidligere tiders landbrug.

Hvor jorden var sid og vandlidende kunne de vigtigste ukrudsplanter være *Ager-Mynte*, *Ager-Padderokke* og *Lav Ranunkel*. Den sidste kunne med sine lange udløbere hurtigt komme til at dække et betragteligt område. Den indeholder i lighed med sine slægtninge indenfor ranunkelfamilien et giftstof - Anemonol -; men da kreaturerne vrager den, gør den ikke direkte skade udover, at den optager plads. Slægten *Vejbred* findes i flere arter, men kun to af dem skal nævnes her. »*Glat Vejbred*« (»Kæmper«) har været agerbrugets tro følgesvend over det meste af jorden, hvad der som bekendt har givet den navnet »Den hvide mands fodspor«. Dens rødder er meget lidt iltkrævende, og derfor klarer den sig ofte på sammenpresset eller vandfyldt jord, og man ser den derfor ofte i hjulspor og på markveje. Ude i marken klarer den sig dårligt i konkurrencen med andre planter og er derfor ingen alvorlig ukrudsplante. Dens slægtning *Lancetbla-*

GRÅ BYNKE

MARK-KRAGEKLO

RØDKNÆ

LAV RANUNKEL

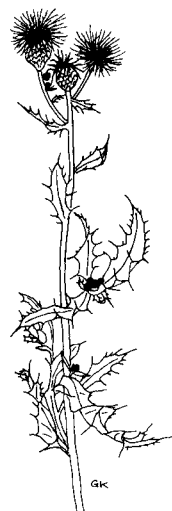
det *Vejbred* er derimod uhyre talrig på græsarealer. Den ædes gerne af kreaturerne og kan ikke på nogen måde betegnes som skadelig. Den har formodentlig altid været her i landet, men fik altså sin store chance, da skovrydningen satte ind og gav lysåbne arealer med kreaturgræsning. Når den overhovedet nævnes her, er det, fordi dens pollen har fået betydning i arkæologien. De første forekomster af Lancetbladet *Vejbred* og af *Rødknæ* i pollendiagrammerne tages af arkæologerne som indikator for landnamstidens indtog i Danmark.

Man skal kun en menneskealder tilbage i tiden for at erindre sig kornmarker, der ved høsttid kunne være lodne af *Ager-Tidsler* - navnlig på de lidt fede jorder. I kraft af sit grenede rodnet, der satte talrige formeringsskud, og som kunne gå helt ned i 2 m dybde, trodsede den alle bekæmpelsesmidler. Den havde kun fordel af kultivator og harve, for blot en lille stump rod, der blev

revet af og ført med af redskaberne, kunne på få år blive ophav til en ny dybtgående bevoksning. Først da de systemiske sprøjtemidler, der går ned og ødelægger rødderne, kom frem, forsvandt den fra kornmarkerne. På samme måde er det gået den gulblomstrede *Ager-Svinemælk* med de tornede blade. Begge de to stikkende væsener er nu henvist til grøftekanter og græsmarker.

På de kortgræssede overdrev havde de mange arter *Mælkebøtter* gode kår, men deres mange flyvende frø havde ingen chancer i den »urolige« jord på agrene. I dag er overdrevene næsten forsvundet, men til gengæld pynter de gule blomster i forsommeren på alle vore grøftekanter, hvor vejvæsenet sørger godt for deres trivsel ved at slå rabatterne. Forsøg har nemlig vist, at hvis mælkebøttefrø falder i en bevoksning over 40 cm høj, når frøene praktisk talt aldrig til udvikling.

Det hævdes, at *Følfod* omkring 1850, da man for alvor begyndte at mergle markerne, blev et generende ukrudt. Den er muligvis kalkelskende, og den kan i hvert tilfælde lide fugtighed, så den groede omkring mergelgravene og blev med mergelen spredt

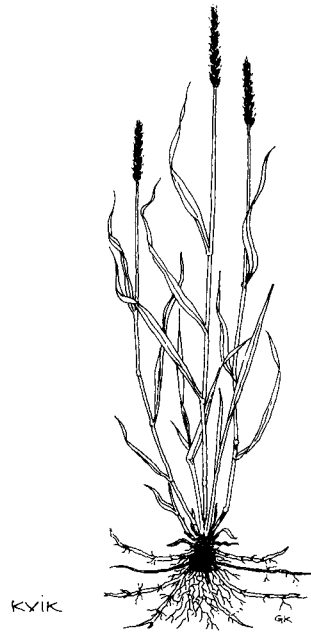

AGER-TIDSEL

ud og slog godt an navnlig på de lidt fugtige marker. Man kan nu godt sætte et spørgsmålstegn ved den påstand, at planten skulle være særlig afhængig af kalk. Dens udbredelse på Bornholm virker ikke overbevisende i den retning, for her ser man dens gule blomster lyse op i de vinterbrune vejrabatter overalt på øen som et af de første forårstegn. Den har sikkert været almindelig over hele Bornholm også før 1850. Men i markerne er den - med god grund - ikke velset.

Det samme gælder i endnu højere grad den mest generende plante indenfor rod ukrudtet, *Kvik*, der helt op til vore dage har trodset alle bekæmpelsesmidler. Det gælder her, som ved andet rod ukrudt, at mekaniske bekæmpelsesmidler, der sønderriver rodsystemet ofte tjener til at sprede planten. Først med de moderne systemiske sprøjtemidler har man fået et effektivt våben mod kvikgræsset. Det er for øvrigt karakteristisk for disse rod ukrudtsarter, at man kun finder ganske få frø - om overhovedet nogen - når man analyserer jordprøver for ukrudtsfrø. Når man sammenligner med de mange tusind andre ukrudtsfrø, man ellers altid finder i hver m² agerjord, virker det helt indlysende, at rod ukrudtet i meget høj grad baserer artens fortsatte eksistens på den vegetative formering.

Brændenælden må vel med blandt ukrudtsplanterne, selv om den ikke gror på agerjorden i omdrift. På jord med vedvarende græs, her på Bornholm f.eks. i klippeløkker, kan den optræde ret talrigt, og ellers vokser den særlig omkring bebyggelserne. Nælden er oprindelig dansk og har sit hjemsted i lyse skove, navnlig i kanten af ellesumpe og anden fugtig skovjord. Her er jorden i regelen meget rig på næringsstoffer, ført ud med det tilsvivende grundvand - og *Brændenælden* er en grådig plante. Man har kaldt den og en række planter med samme krav for »nitrofile« - altså kvælstofkrævende. Det er antagelig nok så meget fosfor, de er ude efter, men om det nu

er det ene eller det andet næringsstof, så finder den det i rigt mål i den niche i kulturlandskabet, der hedder møddinger, affaldspladser og omkring menneskelige boliger. Når nældebevoksninger i de sidste årtier i stigende grad har vist sig i vore klippeløkker, må det ses som et af indicierne på den voksende mængde næringssalte, vi her i industrialderen finder i jordbunden overalt i Danmark også udenfor den jord, der er i omdrift - hvor de så kommer fra.

Brændenældens seje stængler har lige fra oldtiden op til dette århundrede været brugt som råstof til tekstilfremstilling - også her i landet. »Netteldug« er et tekstil, der stadig findes, men har i vore dage intet med nælder at gøre.

Den nære slægtning *Liden Nælde* har en helt anden livsform. Den findes over store dele af jorden, men man ved ikke, hvor den stammer fra. Selv om den formentlig er en meget gammel ukrudtsplante, har den aldrig kunnet slå igennem som mark ukrudt, men holder sig til velgødede haver og går til nød ud i kartoffelmarker. Heri ligner den sin tro følgesvend *Sort Natskygge*, der også

hygger sig tæt ved beboelser. Begge planter dør om efteråret og overvintrer som frø.

Med de to sidstnævnte er vi kommet ind i den store gruppe af enårige planter, der i landbruget meget betegnende går under navnet frøudkrudt.

Det er allerede nævnt, at man på tangvoldene ved vore strande kan træffe bevoxninger af *Hvidmelet Gåsefod*, *Svine-Mælde* og en række andre af samme familie, der i daglig tale ofte sammenfattes under fællesbetegnelsen »Mælder«. De kan nu også være ret vanskelige at kende fra hinanden. I rådrende tangbunker frigøres store mængder næringssalte, så det er plantearter, der er indstillet på rigelig mad - nitrofile planter ligesom Brændenælden. Derfor finder vi dem også som ukrudt på lignende steder som denne, altså omkring vore bebyggelser. På tangvoldene havde de selskab af *Bleg Pileurt*, *Ferskenpileurt* og andre, hvis frø, som tidligere omtalt, var vigtige fødeemner i oldtiden. I dag er det ukrudt navnlig på vandlidende marker, og

mennesket er som konsument af de stivelsesholdige frø blevet afløst af Agerhønen. Det har vist sig, at pileurt er en af de vigtige forudsætninger for en god agerhønsbestand.

Et par af vore græsarter må nævnes som ukrudt i kornmarkerne. *Flyvehavren* er allerede nævnt som ophav til den dyrkede havre, men den oprindelige form, der spreder sine frø før høst, har vi som bekendt stadig som et upopulært ukrudt. Navnet *Giftig Rajgræs* lyder ikke rart, og det var da også tidligere en alvorlig ting. Planten selv er ikke giftig, men den er vært for en mikroskopisk svamp, der danner et giftstof, temulin. I fugtige somre kunne græsset blive ret dominerende i kornmarkerne, og ved høst blev de giftige frø blandet med brødkornet. Det giftige frø gav hovedpine og svimmelhed, og Giftig Rajgræs hed derfor også i folkemunde »Svingler«. I dag findes arten næppe mere i Danmark.

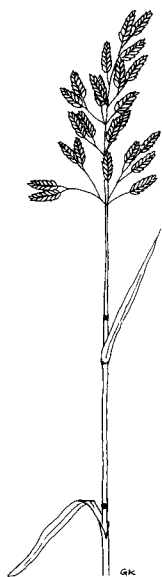
Rug-Hejre - på Bornholm i gamle dage kaldet »Garse« - har vi derimod stadig i landet. Det er en plante, som formodentlig gennem mange generationer er udviklet sammen med rugen, for den har efterhånden udviklet en hel række af de dyrkede planters egenskaber. Den spirer og høstes med rugen, og dens kerner bliver efter modning siddende i akset, så alt tyder på, at bønderne gennem tiderne - omend ufrivilligt - har lagt ryg til dette ukrudts fremkomst. Den er da også udbredt med agerbruget over det meste af den nordlige halvkugle. Den ynder fugtighed og klarer sig mindre godt i en tør sommer, men på de udrænede marker gik det helt galt i år med megen vintervæde. Så kom Garse til helt at dominere på rugens bekostning - man troede faktisk, at rugen blev til Hejre, når det var tilstrækkeligt vådt, og det, man høstede, var hovedsagelig Garsens ret store frø. Som brødkorn betragtet var den dog ikke noget at stræbe efter, brødet blev af ringe kvalitet - sort og temmelig bittert, men man havde ikke råd til at være kræsen. Med dræningen gik det hurtigt tilbage for Rug-

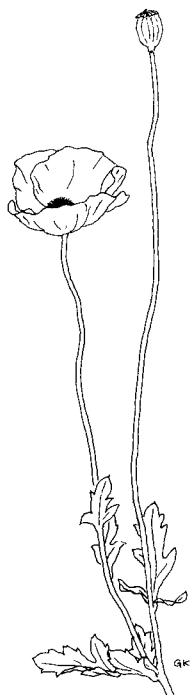
GIFTIG
RAJGRÆS

FERSKEN - PILEURT

RUG - HEJRE

KORN-VALMUE

KORNBLOMST

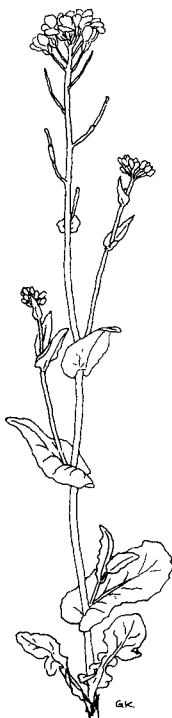
Hejren, og i dag er det en sjælden plante i Danmark.

Som Rug-Hejren blev sået med udsæden hvert år, således var det naturligvis med alle de andre enårige ukrudtsplanter. Det var noget, man måtte affinde sig med, for kornet blev tærsket med plejl, og den eneste rensning af sæden skete ved, at den blev kastet. Det hævdes, at op til 50% af det kløver- og græsfrø, der blev indkøbt, var ukrudtsfrø og fejeskarn. Sælgeren hævdede tilmed, at det var en gavnlig politik, idet det forhindrede bønderne i at så alt for tæt.

Nogen af »indvandrerne« opnåede at blive populære - i hvert fald udenfor landmændenes kreds - og her må nok i første række nævnes *Kornvalmuen*, der er lige ved at blive betragtet som noget rigtigt nationalt, selv om den findes over hele Europa. Valmuen er overordentlig produktiv, det er ganske normalt, at en enkelt plante producerer 25.000 frø i løbet af en sommer, og alle disse frø kan ligge i jorden i årevis uden at miste spireevnen. De spirer kun, hvis de

ved en omvæltning af jordlagene kommer i en gunstig spiringsposition, derfor ser man ofte store røde bevoksninger, hvor der foregår vejarbejder eller anden oprodning i jorden. *Kornblomsten* har sin egen historie. Dens pollen er nemlig fundet i moser fra den senglaciale tid, altså lige efter isens afsmeltning for 10.000 år siden. Planten har altså vokset i det åbne steppeagtige landskab, der den gang prægede Danmark. Med skovens indvandring forsvandt den og var væk i nogle årtusinder, for så at dukke op igen som nyindvandrer med det første agerbrug.

Alle mennesker kender *Klinten* af navn - men kun få nulevende danskere har set den. Det er en udpræget ukrudtsplante knyttet til vintersædmarker, den har tilpasset sig ukrudtstilværelsen gennem så mange generationer, at man næppe mere finder den som vildtvoksende plante. Da de selvrensende tærskværker kom frem, var dens ret store frø lette at rense fra, og da planten er helt afhængig af at blive spredt ud med ud-

AGER-KÅL

sæden, var dens dage i Danmark talte. I dag skal man til lande med mere primitivt landbrug for at se den. Blomsten er rødviollet og meget smuk, men frøene er for øvrigt giftige.

Man kan ikke nævne agerlandets ukrudtsplanter uden at komme ind på kornmarkernes gule ukrudt, der for en menneskealder siden var så dominerende. Populært gik det under navnet *Agerkål*, men var faktisk 3 arter, idet *Agerkålen* på sandet jord ofte blev erstattet af *Kiddike*, medens den stivhårede *Agersennep* dominerede på de bedre jorder. Det er selve *Agerkålen*, der er mest spændende, idet den i længst forsvunden tid blev optaget blandt kulturplanterne. En forædlet underart blev dyrket som olieplante under navnet *Rybs*, en anden underart med kraftigt opsvulmet rod blev til den tidligere omtalte *Turnips*. *Rybs* var tidligere ret almindeligt dyrket i Danmark - navnlig i det nordlige

Jylland - men dyrkes dog næppe mere, mange botanikere mener, at ukrudtsplanten *Agerkål* er kommet til landet som *Rybs* og derefter forvildet - altså er gået den modsatte vej af det, vi så hos de sekundære kulturplanter som f.eks. *Rug*.

Ved det vestlige Middelhav lever endnu vildformen af den plante, der her i landet er kendt som *Havekål* i alle dens kulturformer: *Hvidkål*, *Rødkål*, *Grønkål*, *Rosenkål* o.s.v. Der skete en gang i tidernes morgen en krydsning mellem *Agerkål* og *Havekål*, afkommet kom ud for en kromosomfordobling, og derved opstod en ny art - *Raps*, som er vor tids meget yderlige olieplante. Den udviklede sig faktisk på ganske samme måde som *Agerkålen*, idet også den er spaltet op i den olieholdige *Raps* og en form med fortykket rod. Den sidste blev til henholdsvis *Kålrabi* og *Majroe*. *Majroen* har antagelig været dyrket her i landet siden bronzealderen, medens *Kålrabi*, som nævnt under rodfrugterne, først gjorde sin entre på Bornholm henimod år 1900.

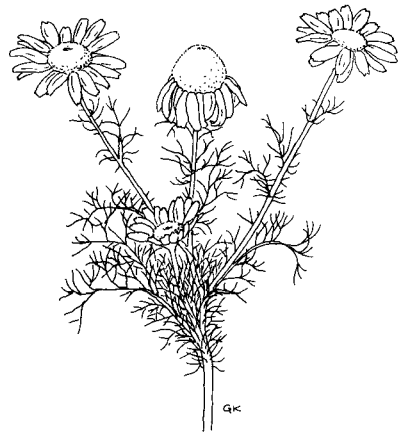
De tidligere så almindelige gule ukrudtsplanter har ikke haft det godt her i landet den sidste menneskealder. De har ikke kunnet klare den effektive moderne ukrudtsbekæmpelse, men er gået stærkt tilbage, og når man i dag ser gult ukrudt i markerne, er det i regelen spildsæd fra en tidligere rapsafgrøde.

Der er dog stadig en gul ukrudtsplante, der volder besvær, det er *Gul Okseøje* eller »Lavsurt«, som den hedder på bornholmsk. Den kom til landet for omkring 400 år siden og er nu uhyre almindelig. Den foretrækker kalkfattig jord og kan gro ret så tæt i de kornmarker, hvor der er kalktrang. Takket være en voksagtig overhud er den ikke meget modtagelig for sprøjtemidler, kun nogle få og ret dyre midler bider på den. Den mest hensigtsmæssige måde at bekæmpe den på, og det gælder for øvrigt for et meget stort antal ukrudtsarter, er derfor at bringe jorden i den for kulturplanterne bedst mulige stand. Hver planteart har sit ganske bestemte krav til omgivelserne for

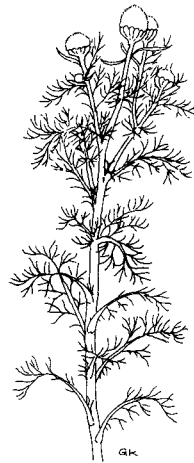
at opnå optimale vækstbetingelser, og det gælder i marken som i vildmarken: konkurrenceevnen er det vigtigste våben.

Den mest iøjnefaldende og antagelig også den mest generende ukrudtsplante i dagens Danmark er den hvide margeritlignende *Lugtløs Kamille*, der står i både kløver- og kornmarker og demonstrerer sin evne til at overleve næsten alle anslag imod den. Det er tidligere fortalt her, at kornvalmuen bl.a. udmærkede sig ved at producere mange frø, men det er småting imod, hvad Kamillen kan præstere. Det er ikke ualmindeligt, at en enkelt kamilleplante kan sende over 250.000 spiredygtige frø ud i verden. Frøene må naturligvis være meget små, og det gør det vanskeligt at rense dem fra f.eks. græs- og kløverfrø, og derfor ser vi stadig dens hvide blomster lyse op i vore marker.

Den har en nærstående slægtning, der takket være, at den mangler de hvide randkroner, ser meget mere uanselig ud. Det er *Skive-Kamille*, der - som navnet antyder - kun har de grøngule skiveblomster. Om den ved vi, at den kom til landet omkring 1850 fra Amerika, og siden har den bredt sig til alle landsdele. Endnu findes den dog ikke så meget ude i markerne som dens hvide slægtning, men holder sig mest omkring bebyggelser og på markveje. Den tredje slægtning, *Vellugtende Kamille* står også først og fremmest omkring vore huse. Om den nu er kommet til landet som en geme ukrudtsplante, eller det er dens velkendte egenskaber som lægeplante, der har ført den til vore egne af verden, får stå hen, men kamilleteens lindrende og helbredende virkning har været kendt i umindelige tider. Derved kommer den i bås med endnu en plante af kurvblomstfamilien, der i dag står som ukrudt omkring gårdene, på græsmarkerne og på overdrev nemlig *Have-Malurt*. Her er der nu ingen tvivl om, at det er en gammel lægeplante, men den har forlængst fundet sig til rette som et ikke særlig generende ukrudt. Om det nu er, fordi befolkningen her på øen har følt større trang til at

LUGTLØS KAMILLE

SKIVE - KAMILLE

hengive sig til Malurtens velsignelser, end man har gjort andre steder i landet, vides ikke, men den tidligere lægeplante findes væsentlig hyppigere på Bornholm end i det øvrige land.

Det lader sig naturligvis ikke gøre at nævne alle de ukrudtsplanter, der gennem de sidste 200 år har været til bryderi for de bornholmske landmænd. Kun enkelte særligt generende arter er nævnt i gamle beskrivelser, men det er nogenlunde sikkert,

at de i det foregående nævnte har været her i landet i århundreder - med de få undtagelser, som er nævnt, og hvor vi kender tiden for deres indvandring. Deres udbredelse og den rolle, de har spillet, har været afhængig af de til enhver tid brugte redskaber og metoder i landbruget.

Som en regel kan vi slå fast, at de flerårige planter er gået støt tilbage, navnlig i den sidste del af perioden. For de enårige gælder det, at planter kommer, og planter går. Når Bergstedt i 1883 kunne notere mange planter som almindelige, der i dag er sjældne, eller som måske ikke mere kan findes her på øen, skyldes det utvivlsomt - foruden at han var en fremragende florist - at der på hans tid var brakmarker, der blev pløjet sent, og hvor mange planter fik tid til at modne og kaste deres frø. Men frø kan, som vi har set, ligge mange år i jorden, før de spirer, og derfor kan det stadig ske, at en plante, der har været forsvundet fra øen i mange år, pludselig dukker op et sted - til stor jubel for botanikerne. Er det planter af den frørige slags, skal der jo kun få blomstrende eksemplarer til for at opretholde en rimelig »frøbank« til kommende generationer.

Den aktuelle situation er da den, at det i dag er planter som *Ager-Stedmoder*, *Ha-*

FUGLEGRÆS

nekro, *Fuglegræs*, *Rød Tvetand* og *Enårig Rapgræs*, der er de almindeligste danske ukrudtsplanter. De har været her hele tiden omend i mindre skala, men da sprøjtemidlerne slog deres konkurrenter ud, fik de chancen, og de benyttede sig af den. Mejetærskerens indtog har nok ændret odds til gunst for ukrudtet, idet høsten faldt et par uger senere, der blev tid til modning af flere frø, og frøene blev spredt med avner og halm på marken i stedet for at blive kørt væk. På den lette jord i det sydøstlige hjørne af Bornholm er der i de senere år set ret store forekomster af græsset *Vindaks* i vintersæden, det er en gammel kending, der nu synes at have lidt fremgang, og en for landet ret ny art, *Nat-Limurt* er i de samme egne også noteret i stigende antal. - Uden at man dog på nogen måde kan give mejetærskeren skylden for det.

Efter alt dette var det måske rimeligt at spørge?

Hvad skade gør ukrudtet?

Giftvirkning, som det har været omtalt et par steder kan vi i dag se bort fra.

Store planter kan, når de optræder i mængde, øve en betydelig skyggeeffekt, og slyngende ukrudt som *Snerler*, *Snerlepleurt* o.l. kan tvinge kulturplanter til jorden. Næringskonkurrencen er nok den væsentligste ulempe, og dertil kommer, hvor

AGER-STEDMODER

RØD TYETAND

det drejer sig om frøavl, risikoen for fejlbestøvning med nærstående arter.

Alt i alt regner man med, at ukrudtet nedsætter høstudbyttet med 10%, så det er beløb i millionklassen, det koster samfundet årlig. Man kan altså godt ofre endog store beløb på ukrudtsbekæmpelse, uden at det bliver en dårlig forretning. Den kamp standser aldrig, for planterne har i deres mange frø med forskudt spiringstid et våben, der gør arten næsten uovervindelig.

Man kunne så, måske lidt provokerende, spørge:

Hvad nytte gør ukrudtet?

Vi lever ganske vist ikke længere, som vore forfædre i jernalderen gjorde det, af Pileurternes frø, men det er der andre, der gør - bl.a. Agerhønsene. De dyr, der udgør hele den danske fauna, lever jo i sidste ende af de vilde planter. Vi er i høj grad afhængige af de mange bestøvende insekter, hvis de forskellige afgrøder skal give udbytte,

ikke blot vore domesticerede bier, men også de mange arter humlebier, hvepse, fluer, sommerfugle o.s.v.

Vil man have bier til at bestøve Raps og Hvidkløver, må man også sørge for, at de har noget at leve af i de måneder, hvor de to planter ikke blomstrer.

Planteforædlerne har stadig brug for kulturplanternes vilde stamformer og deres nære slægtninge. Kigger vi tilbage på, hvad der blot i denne artikel er meddelt om Hvedens og Rapsens opståen, og tænker lidt over, hvad den moderne genteknologi i fremtiden kan finde af nye muligheder for forbedring af vore kulturplanter, er der kun ét svar på spørgsmålet om ukrudtsbekæmpelse:

Nok bekæmpe, men ikke udrydde!

Vi ser hen til, at man også ved det næste stavnsbåndsjubilæum kan konstatere, at markukrudtet lever på Bornholm og har det godt.

Litteraturhenviisning:

- Foruden de i sidste kapitel under afsnit II: Jordbrug nævnte værker, kan yderligere oplysning hentes i: Danmarks Natur, bd. 8 Agerlandet. Politikens forl. N.H. Bergstedt: Bornholms Flora. Hagerup 1883. M. Skytte Christiansen: Danmarks vilde Planter. Politiken 1970. Kjeld Hansen red.: Dansk Feltflora. Gyldendal 1981. K. Hansen, J. Jensen og V.H. Mikkelsen: Vejkantens Planteliv. Orientering P. Haase. Arne Larsen: Bornholms Flora. Bot. Tidsskr. 1956. V.M. Mikkelsen: Marker og Markukrudt. Dansk Natur - Dansk Skole 1967. V.M. Mikkelsen & F. Laursen: Markukrudtet i Danmark omkring 1960. Bot. Tidsskr. 62 1966.

Liste over de i artiklen nævnte planter:

<i>Hvede</i>	Rajgræs	Lancetbladet Vejbred	Rybs
<i>Enkorn</i>	Timothe	<i>Agertidse</i>	Majroe
<i>Emmer</i>	Turnips	Ager-Svinemælk	<i>Gul Okseøje</i>
<i>Rug</i>	Runkelroer	Mælkebøtte	<i>Lugtløs Kamille</i>
<i>Havre</i>	Gulerod	Følfod	<i>Skive-Kamille</i>
Hør	Kålrahi	<i>Kvik</i>	Vellugtende Kamille
<i>Sæd-Dodder</i>	Sukkerroe	Brændenælde	Have-Malurt
<i>Boghvede</i>	Kartoffel	Liden Nælde	<i>Ager-Stedmoder</i>
Småskulptet Dodder	Lucerne	Sort Natskygge	Hanekro
<i>Spergel</i>	Majs	Bleg Pileurt	<i>Fuglegræs</i>
<i>Ferskenbladet Pileurt</i>	<i>Grå Bynke</i>	<i>Flyvehavre</i>	<i>Rød Tvetand</i>
<i>Hvidmelet Gåsefod</i>	<i>Mark-Krageklo</i>	<i>Giftig Rajgræs</i>	Enårig Rapgræs
<i>6-radet Byg</i>	Hvid Okseøje	<i>Rug-Hejre</i>	Vindaks
<i>2-radet Byg</i>	Skræppe	<i>Kornvalmue</i>	Nat-Limuri
Hestebønner	<i>Rødknæ</i>	<i>Kornblomst</i>	Agersnerle
<i>Markært</i>	Ager-Mynte	<i>Klinte</i>	Snerle-Pileurt
Vikker	Ager-Padderokke	<i>Agerkål</i>	
Raps	<i>Lav Ranunkel</i>	Kiddike	
Rødkløver	Glat Vejbred	Agersennep	

Plantenavne med kursiveret skrift er afbildet i teksten.

Tegningerne er udført af Gerda Kofoed.

Husdyrbruget på Bornholm

Af Helmer Hansen

Husdyrbruget fremhæves af alle skribenter, at det har spillet en stor rolle i tidligere tid på Bornholm, det gør det så sandelig også i nutiden. Lad mig nævne tal for omsætningen i 1987:

Bornholms Andelsmejeri:

31,5 mill. kg mælk,
der indbragte ca. 127 mill. kr.

Slagteriet i Rønne:

ca. 277.000 slagtede svin,
omsætning ca. 300 mill. kr.

Fjerkræslagteriet Danpo:

1,4 mill. kyllinger,
ca. 100.000 høns,
der indbragte ca. 15 mill. kr.

Salg af heste, får og nicheproduktioner kommer også op på et betragteligt tal. Den bornholmske husdyrbruger er et vigtigt led i erhvervslivet.

Husdyrbestanden på Bornholm

Fra kornsalgstidens overgang til husdyrbrug. Avlsforanstaltningerne begynder at slå igennem, mejeri og slagteri er oprettet, derefter kommer avlsforeninger for alle arter. Derefter reduktion af besætninger og ændring for alle driftsformer i 1950'erne, indtræden i EF i 1972, miljøkrav, kvoter m.v. i 1980'erne.

Ar	1838	1893	1920	1940	1955	1972	1980	1987
Heste:	7817	7766	9907	8404	4814	908	1288	ca. 1800
Kvæg:	13693	29583	45567	52610	41308	23772	22805	16415
Svin:	4306	15248	19535	46227	49541	150116	181094	171222
Får:	23591	12775	5200	1904	ca. 300	546	1120	ca. 3000
Høns:		15248	337910	499761	644864	573327	424598	319221

Hestene

Bornholmerne har altid været »hestefolk«, sådan har det tit lydt over det ganske land, lad mig indlede med at citere en af de første konsulenter her i landet, statskonsulent J. Jensen, Jyske-Jensen kaldet, i hans beretning fra 1891:

»Paa Grund af, at Bornholm har staaet saa lidt i Berørelse med Omverdenen paa Hestoomraadet, og at Befolkningen nærer saa stor Interesse for Heste, kan man lettere her end paa de øvrige Øer følge Begivenhederne i Hesteavl og lære Resultaterne af de forskellige Foranstaltninger til dens Fremme at kjende. Dette Forhold gjør Studiet af den bornholmske Hesteavls Historie særlig interessant og lærerig.

De ældste Efterretninger om denne Sag ere, mig bekendt, dem der findes i Bornholms Amtsbeskrivelse af Thaarup 1839 hvilke begynde ved Midten af det 18de Aarhundrede og lyde saaledes: Efter Thurah havde Landet endnu vilde Heste 1756, af hvilke Rø Kirke altid havde 2 Hopper, hvis Føl man fangede og solgte til Indtægt for Kirken. Disse Hopper kom aldrig i Hus, undtagen naar de skulde bedækkes, da man ved Behændighed maatte se at drive dem ind i en eller anden Gaard. De vare kun Middelstørrelse, men vel byggede, stærke raske og havde meget lange Haler og Maner.«

Konsulent K.A. Jensen, Rønne, der var

konsulent 1920-1958 fortæller, at han:

»erindrer fra den tidligste barndom at familiens ældste fortalte, at en af slægtens forgængere havde været ejer af en af disse indfangede heste. Rø kirkes vildgående heste skal være udgået omkring år 1780.«

At der har været hesteinteresse længe før landboreformerne har flere skribenter noteret.

Der er grund til at tro, at Lundebispernes regimente på Bornholm også har medført en naturlig påvirkning af bøndernes heste gennem klosterstutterierne.

Månedsskrift for Hesteavl og Hestehold 1832 skriver:

»Bornholmerne ansaa engang det af Frederik den Anden i Aaret 1579 dem givne Privilegium for et af deres vigtigste. Hesteavlens blomstrede den Gang paa denne Ø, og Heste udførtes til Lybæk og flere Steder i Tyskland, samt til Sverrig.«

Desværre holdt denne blomstringstid sig ikke - tværtimod, så gik hesteavlens, eller rettere hesteholdet, mod ringere dyr.

De godt 200 år fra hesteavlens omtalte blomstringstid på Bornholm, til det 18. århundredes udgang, har ikke betinget nogen gunstig udvikling for hestene, det var så meget mere beklageligt, for landboreformerne i århundredets slutning, medførte et landbrug i udvikling, der stillede større krav til hestens trækraft.

Der lød megen kritik i første halvdel af det 19. århundrede: De bornholmske landheste lignede mest af alt sultefødende nordbagger på 1,5 meters højde. Etatsråd, professor Erik Viborg, fra Den Kgl. veterinær- og landboskole, siger efter en undersøgelsesrejse til Bornholm i 1818, at ordentlige stodhingste holdes ikke, karakteriserer bornholmerheste som små, grimme, slet bygning i benene og uregelmæssig fodskifte, foreslår at den bornholmske hesteavl ophjælpes ved at sende et par gode stuttringste derover, de skal være store, mindst 10 kv., og tilføjer også, at man skal udgive: Et lille skrift til lys om husdyrenes rette behandling.

E. Viborg fortæller også, at sidst i det 18. århundrede har man forsøgt at forbedre den bornholmske hesterace med norske, jyske og kongelige stuttringhingste.

Forsøgene faldt ikke heldigt ud. På hans foranledning sendtes et par hingste herover i 1820, de blev opstaldet henholdsvis på Sellesborg, Nylars, og Brogård, Aaker, den første var en skimmel, som gav ca. 200 føl i tiden 1820-1832. Den anden var nærmest ufrugtbar.

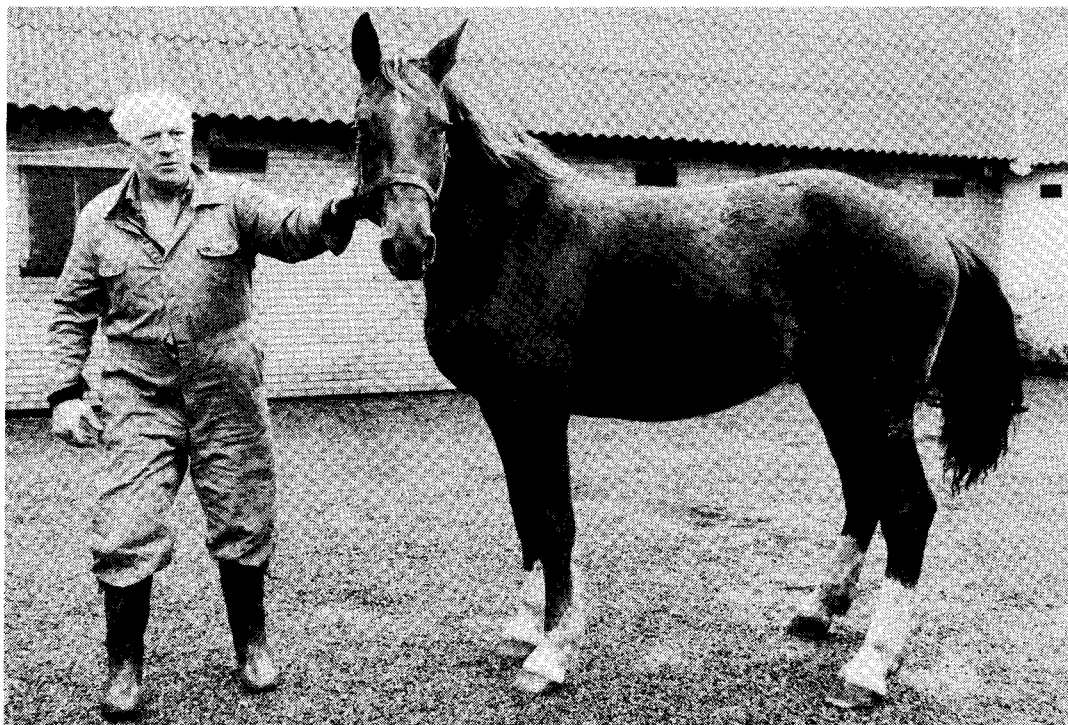
1832-1852

Denne tidsperiode var faktisk meget mærkelig inden for husdyravlen, man kunne forbedre næsten alt ved krydsning. I disse år var man iflg. statskonsulent J. Jensen, Det kgl. Stutteris historie, optaget af dyrkelsen af den engelske hest over hele Europa. Troen på fuldblodets undergørende kraft til forbedring af den degenererede avl og dermed væddeløbenes hjælp til avl efter præstation var gået så aldeles i blodet på landets betydende folk.

»Junkerbonden, ja selv præsten er ven med halvblodshesten.« En sentens fra Statskonsulent J. Jensen i hans beretning om den bornholmske hesteavl. Han skriver, at epidemien kom til Bornholm i 1831, hvor man den 8. oktober holdt væddeløb for bønderheste ved Åkirkeby. Men i 1832 vil man prøve at sætte avlen i system, og forløberen til Bornholms landøkonomiske Forening, Selskabet til Hesteavlens Fremme på Bornholm havde som sit formål 3 punkter: 1. At afholde hestevæddeløb, som af sagkyndige ansås som det sikreste middel til at afprøve hestens natur, kraft og udholdenhed. 2. At afholde dyrskue. 3. At afholde auktioner, dels over de heste, der var anerkjendte fortrinlige og dels over indkjøbte fortrinlige heste.

Selskabets første aktivitet var at afholde væddeløb den 4. oktober 1832, og M.E. Kirketerp, Lehnsgård, beretter:

Embedsmændene vare forøvrigt særdeles virksomme Medlemmer. En af dem, Søhelten Ridder Kasper Wolffsen, som havde

Frederiksborghoppen Lisette Højvang og opdrætter Alfred Sørensen, Højvang, Østermarie. Årets hoppe og ærespræmie ved dyrskuet 1986.
Foto: Mads Kristoffersen.

vundet saa mange Sejre paa Søen i Kapertiden, viste at han ogsaa kunde sejre til Lands, idet hans to smaa sorte Hopper tog begge de første Præmier paa 60 og 30 rdl. ved Væddeløbet 1832. Afstanden var 3,900 Alen, altsaa næsten $\frac{1}{3}$ Mil og Tiden 4 minutter og 11 sekunder, og 4 Minutter og 13 Sekunder, det var jo en smuk Præstation, som selv vore Tiders 11 Kvartes Heste ikke behøvede at skamme sig over.

Det var stor Tilslutning, idet der deltog 21 Heste i Løbet, den langsomste brugte 5 M. 22 S. eller ca. 15 Minutter om Milen. Naa, foreningen fik imidlertid snart vigtigere Opgaver end Væddeløb, nemlig den under Punkt 3 nævnte, Forbedring af Øens Hesterace. Allerede i Efteraaret 1832 modtager Overauditor Arboe en Skrivelse fra hertugen af Augustenborg, hvori »Høist-samme« tilbyder Foreningen et Halvblods-

føl som til Foraaret bliver Aar gammelt, til Foræring, og tilbyder dem til Salg en Halvblodshingst efter Pot 80S. Der dannes saa den første Hingsteforening. Foræringen fik ingen betydning - såvidt Kirketerp.

Efter endnu et væddeløb gled dette punkt af arbejdsprogrammet ud. I den korte tid selskabet virkede, 1832-1852, var de dog på anden måde aktive, der blev således indkøbt i årenes løb 6 halvblodshingste, en aktivitet, der dog blev realiseret i 1845.

Bedømmelse af hopper blev foretaget d. 15. juni 1848, der var tilmeldt 5, reglerne var en størrelse af 9 kv., og de måtte ikke være over 15 år. Senere kom hingste med. Første gang ordet dyrskue anvendes, var den 16. juni 1851. I 1852 kommer den nye husdyrlov, som giver helt andre muligheder og rammer at arbejde efter, derfor vedtager man på et møde den 10. juni 1852 at ændre

navnet fra Selskabet til Hesteavlens Fremme til Bornholms landøkonomiske Forening, under hvis regie så hesteavlen videre foregik.

1852-1879

Her i perioden lægges grunden til frederiksborgavlens udvikling på Bornholm. En hingst, der fik stor betydning herfor, var Frode J.J. Bh. nr. 26, han var skimmel og blev købt 7 år gammel af et aktieselskab i Åker for 1000 rdl. Frode var stor efter datidens forhold, 10 kv. 4-5 tom. f. 1855 hos Per Sylvest, Strøllille, og præmieret med 2. pr. pr. 1858 og 60 ved Frederiksborg amts dyrskue, og 1. pr. ved hingsteskuet 1862-70 på Bornholm. Afkommet betegnes i stambogen som kønt og af godt frederiksborgpræg, men mest skimler.

Der var det sjove ved hans afstamning, den var af noget nær rent stutteriblod, og så fik han en helt afgørende indflydelse ved dannelsen af de gode frederiksborgheste, som Bornholm er kendt for. En række sønner førte hans gode egenskaber videre. Det er klart, at der fortsættes også i denne periode med indkøb af hingste og forskellige racer til forbedring af den bornholmske bestand. En hingst, som fik stor indflydelse, var Gjevninge J. J. Bh. nr. 24 tilført over 100 hopper, han var 10 kv. 1 tom., trivelig, let bevægelse, ondskafuld, han stod sidst på Markeregård i Poulsker, hvor han blev skudt i stalden, ingen havde mod til at trække ham ud, han var da 29 år.

I denne periode efter 1852 købes en del hingste til øen, bl.a. indledes det, konsulent K.A. Jensen i jubilæumsberetningen kalder »den jyske fejde«. Ved Landmandsforsamlingen i København køber et aktieselskab den jyske hingst Jylland J.J. Bh. 32. Det blev virkelig en fejde, mellem den lette frederiksborger og den tunge trækhest. Den første udviklede sig til at blive bornholmernes »nationale«, og den tunge avl var der og blev der, omend kun i det lille antal.

En hingst mere skal nævnes, som i dan-

nelse af den gode bornholmske frederiksborghest fik stor betydning, det var Sleipner J.J. Bh. nr. 46 f. 1878 tilhørende A. Hansen, Palmegård, Vestermarie - Sleipner er senere kaldt en stjerne på hesteavlens himmel.

1879-1988

Den 20. marts 1879 dannedes Danmarks første hesteavlsforening, Foreningen til Hesteavlens Fremme på Bornholm.

Mange hesteracer har der været i denne periode, de er kommet, og de er gået, men frederiksborghesten har formået at holde stand, således at det vel uden overdrivelse kan siges, at Bornholm i dag er et af denne races største og vigtigste avlsområder. Mange foreninger med hingstehold har der også været på Bornholm, der har været 10 foreninger med frederiksborgavl, syv med henholdsvis jyske og belgiske hingste og én med fjordhesteavl - den sidste arbejder, men af alle de andre er der kun en tilbage, og den er til gengæld den ældste af dem alle, Danmarks ældste fungerende hesteavlsforening, Foreningen til Hesteavlens Fremme på Bornholm, formand Bernt Falk, Tornegård, Klemensker.

Bornholms hesteavlscenter

På initiativ af øens første husdyrbrugskonsulent, dyrlæge J. Albrechtsen, Åkirkeby, og de 2 rigsdagsmænd, landstingmand Jensen, Limensgård, Åker, og folketingsmand Blem, Engegård, Nylars, afholdtes et møde 3. januar 1898, hvor man startede dette center, hvis formålsparagraf efter protokollen lyder:

Foreningens formål er ved oprettelse af avlscenter for frederiksborgheste at bevare og udvikle vor bornholmske forædlede hestetype for at derigennem at skaffe øens opdrættere forøgede indtægter.

Den økonomiske side af sagen skaffedes ved tegning af 105 andele à 200 kr. samt optagelse af lån i Handelsbanken i Rønne på 11.800 kr., og der indkøbtes straks 8 af øens bedste hopper, hvis afkom så skulle

indsættes på et opdrætningscenter, det blev hos P. Kofoed, Møllegård, Klemensker, fra 1. november 1898 indtil 1. oktober 1909, hvor det blev overtaget af H. Hansen, Bækkegård, Vestermarie.

Initiativet og formålet var godt nok, men det kunne bare ikke hænge sammen økonomisk, den 1. oktober 1914 solgtes de sidste 5 hingsteføl på auktion til en gennemsnitspris af 266 kr., og på en generalforsamling den 25. november 1914 vedtoges det at stoppe den 1. oktober 1915.

Hoppecenter Bornholm

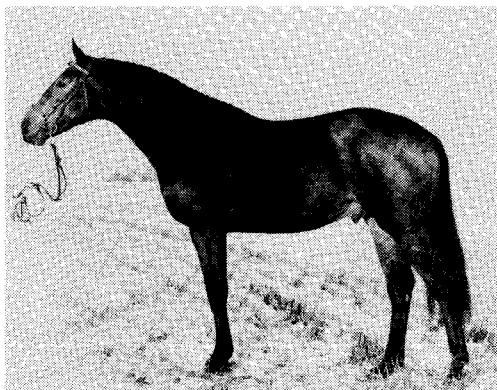
En række landmænd ville ikke acceptere avlscenterets ophør og dannede derfor den 27. februar 1915 et selskab med navnet Hoppecenter Bornholm, J. Jensen, Sandegård, Østerlars, blev formand, der blev i alt tegnet 204 medlemmer. Man købte så avlscenterets hopper, i alt 26 for 18.000 kr. Det var jo under 1. verdenskrig, der var stor efterspørgsel af heste ved auktion.

1916 solgtes 16 til en gns.pris af kr. 439,-
1917 solgtes 11 til en gns.pris af kr. 438,-
1918 solgtes 13 til en gns.pris af kr. 983,-
1919 solgtes 12 til en gns.pris af kr. 461,-
1920 solgtes 15 til en gns.pris af kr. 516,-

Krigen skabte en overproduktion af heste, og nedgangstiden begyndte at gøre sig gældende. Priserne på opdræt faldt i de kommende år, og på et par generalforsamlinger i 1926 opløstes hoppecenteret. De 215 medlemmer blev hver opkrævet 10 kr. til dækning af gælden. Eftertiden bekræfter, at disse 2 ting - avlscenter og hoppecenter - viste sig at være et godt grundlag for frederiksborgavlens på Bornholm.

Hingste

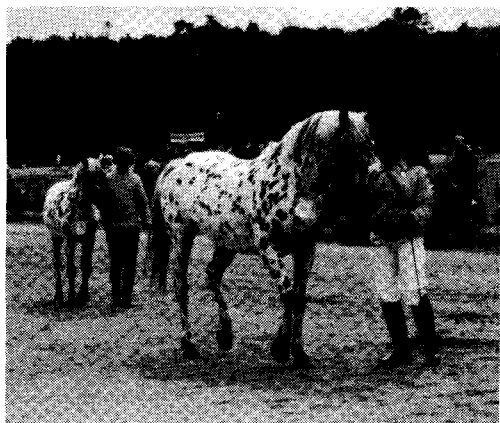
Hesteavlsforeningen havde et stort hingstehold, og mange hopper tilført, jeg skal her kun nævne enkelte hingste og ellers henvise til beretninger og stambøger. Kvik Torvedgård s. 318 var en hingst, der var nogen diskussion om, for lidt hest i ham, for let o.s.v., men i 1937 havde han dog 110 hop-

DV hingsten Vivaldi DH, 336 tilh. Foreningen til Hesteavlens Fremme ved dyrskuet 1987. 1 pr. 23 p.

per, 1942 nåede Juvel Storgård s. 347 185 hopper, i det hele taget hesteavlens blomstrede som ingensinde under 2. verdenskrig og de første år efter, men det fik dog en ende, man havde oplevet nogle meget høje hestepriser, endda fantastisk store, som en naturlig konsekvens af manglen på trækraft. En pris af mellem 4000 og 5000 kr. var ikke ualmindeligt for en god frederiksborghoppe, og med den tids prisforhold taget i betragtning var det mange penge. Undertegnede begyndte i 1947 som konsulent for en årsløn af 6000 kr.

Op gennem 1950'erne dalede efterspørgslen, hesteholdet skrumpede hurtigt ind, selv om der var nogle, der talte for bevarelse af hestene »hvis der nu skulle komme krig igen«. Selvfølgelig kan man ikke basere en hesteavl på krigsfrygt, det er givet, at man skal betragte avlen fra en helt anden synsvinkel end hesten som trækraft. Efter krigstiden, op til vore dage, har skabt en helt anden anvendelse af hestene, vi kendte nok køre- og rideforeningerne, der var startet i 1933, og anvendelsen var de heste, der blev brugt som trækraft i landbruget. Nu vendte avlen helt, man ønskede en anden type, højere, lettere, god skulder og manke, og væk med den høje gang, som var yndet af frederiksborg.

Knabstrupperhoppen Lone Dalshøj s. 1493. Årespræmie ved dyrskuet 1987, tilh. Ellen Bendtsen og Tage Jensen, Sdr. Lyngvej 37, Årsballe.

Sportsavl i dag, DV

Sportsavl gik i gang, der blev indkøbt heste på privat initiativ, på foreningsbasis var det Foreningen til Hesteavlens Fremme og Sdr. herreds hesteavlsforening, først med lejemål af trakehnerhingsten Traumulus DH 127 f. 1956 i Tyskland. Senere køb på Flyinge, Sverige, af Tizian f. 1961 DH 180, i starten var det meget trakehnerne, der var de foretrukne, siden så er forskellige racer brugt, lad mig nævne den i dag anvendte hingst, der ejes af Foreningen til Hesteavlens Fremme, Vivaldi DH 336 f. 1982 i Tyskland, fader er fuldblod og moder en god hannoveranerafstamning - en flot hingst, der bør udnyttes meget, hvis bornholmerne er kloge. Ellers må man vel sige, at racernes antal de senere år er blevet meget stort, på Bornholm findes repræsentanter af Frederiksborg, Oldenborg, Trakehner, Arabere, Traverer, Knabstrupper, Fuldblod, Dansk Varmblod, Hannoveranere, Holstenere, Belgiere, Jydske heste, Fjordheste, Islændere, Haflinger, Dansk sportpony, Connemara, New Forest, Welsh Mountain, Dartmoor, Shetlands og måske enkelte mere, de fleste af racerne, som vi ikke kendte meget til bare for 25-30 år siden.

Dyrskuer og kåring

Dyrskuer og kåring har været 2 vigtige ting til avlsarbejde og forbedring. Dyrskuerne begyndte som nævnt i 1852, og kåring startede og sat i system i 1892, landboforeningen har siden stået for disse 2 foranstaltninger. Reglerne er selvfølgelig blevet ændret i takt med tidens krav til hesten. Jeg vil gerne nævne, at ved dyrskue 1987 var der i alt 136 katalognumre, og ved kåringen 23. august 1987 var der i alt 59 katalognumre, det var Frederiksborg, Oldenborg, Knabstrupper, Belgier, Fjordheste og DSP. Kåringerne er efter aftale med Landsudvalget nu kun hvert andet år. Kåring af Dansk Varmblod dog hvert år og for sig selv.

Frederiksborgheste

Frederiksborghesten er Danmarks ældste, nationale hesterace og har sin rod i de kongelige stutier, der blev nedlagt i 1876. Avlsmålet har været skiftende i tidens løb. Op til 1920 var avlsmålet en lettere type egnet til ridning og som let kørehest. Gennem de næste ca. 40 år omstilledes racen i retning af den dybere og bredere hest, der var mere egnet som trækraft i landbruget.

Siden sidst i 50'erne har der ikke været brug for landbrugsheste, så derfor har racen igen været ude for en ændring af typen til en let, elegant hest med bevægelser, der gør den mere egnet til en god køre- og ridehest. Avlen har prøvet krydsninger uden større held.

Med reglerne i specialracerne med mindst 50% blodsrenhed er det avlens håb og tro, at ved hjælp af renavl og udpegning af de bedste individer at nå de nye avlsmål.

Hingsteholdet her på øen, som før blev varetaget af hesteavlsforeninger, er nu helt på privat basis, og vi har til rådighed nogle af Danmarks bedste hingste i 1988:

Arnager Stutteri v. Paul Larsen, Rønne.
COLUMBUS HEDEGÅRD, s. 680, sort,
f. 31.5.1972.

Verner Ipsen, Vejlgård, Årsballe.
KVIK VEJLGÅRD, s. 691, f. 25.3.1975.

6 Frederiksborgere 1987. 5 følhopper og en plag på Ll. Spargård, Østerlars, tilh. Janus Jensen.

Anders Kofoed, Tejn.
RUBIN SKIVHOLME, s. 694,
f. 19.4.1975. (Opstaldet hos Bent Nielsen,
Melstedgård, Gudhjem.)

Axel Holm, Danevang, Østerlars.
REX DANEVANG, s. 708, f. 16.4.1980.

Chr. Bech, Lyngholt, Klemensker.
SAMSON FUGLEBJERG, s. 709,
f. 6.3.1981.

Frederiksborg hesteavlforening blev startet den 1. december 1976, formand i dag Hans Chr. Jørgensen, Rø - formålet er at styrke racens position, der er ca. 50 medlemmer.

Avlen af Oldenburg

Er gammel her på Bornholm uden dog at have været særlig i vælten, det er faktisk først sket i de sidste 25 år med Alfred Kure, Mønstergård, Østermarie, som foregangsmand. En god hingst har han altid haft, og

øje for at avle et godt hoppemateriale har gjort Mønstergård, Bornholm, til kendt navn for renavl - mærkelig nok så har krydsning på frederiksborghepper næsten altid givet et dårligt resultat.

Knabstrupper

Overdyrlæge Knud Ahlstrand, Rønne, fik oprettet en forening i 1933, som fik navnet Foreningen til Knabstrupperhestens bevarelse, på den tid var der temmelig mange knabstrupper på Bornholm, nævnte forening havde hingsten MAX s. 123, f. 1927, Bondegård, Rutsker, han døde i 1939, og det var ligesom interessen for knabstruppen gjorde det samme. Nu er der kommet vældig gang i denne avl her i 1980'erne gennem de 2 stutier Stavsdaal, tilhørende Ellen Bendtsen, og Tage Jensen, Sdr. Landevej 37, Årsballe, og stutier Dalshøj, tilhørende Hanne og Jan Sonne, Dalshøj, Klemensker. Begge har fået gode hopper og er

omhyggelige med hingste. Den gamle bornholmske knobstrupperinteresse er vendt tilbage.

Svære heste

Belgier og Jyder har der aldrig været mange af på Bornholm, dog har der været som nævnt 7 foreninger, den første oprettet i 1888, og den sidste i 1941, der gled ud efter få år. Men privat har der stadig været arbejdet med disse racer, og der er i 1988 2 gode hingste inden for disse 2 racer.

Traveravl

Egentlig traveravl på Bornholm hører så aldeles vore dage til, der har nok været kørt travløb flere gange i 1830'erne, med det der hed belæsset vogn. I 1904-1909 afholdtes travløb ved Rønne, og senere i 1930'erne på Galløkken, der blev et overskud, dette førte man til Foreningen til Hesteavlens Fremme, til indkøb af tidligere nævnte frederiksborghingst Kvik Torvedgård.

Traveravl var der dog ikke, den kom først efter starten af Bornholms Travsselskab i 1960'erne, da blev der indkøbt travere, og jeg erindrer, at vi i 1960'erne var ved at samle penge ind for at rejse til Rusland og købe en Orlof-travhingst. Det blev dog ikke nødvendigt, idet Dansk Travopdrættforening udstationerer hvert år hingst på skift herover, i 1988 den gode USA-hingst Richthofen.

Bornholmske hopper vurderet over ét, så har kvaliteten forbedret sig meget år efter år. Tænk på vort udgangsmateriale fra 1960. Forbedringen skal nu ske gennem et godt hingstehold. Her skal vi stole på hjælp fra opdrættforeningen, dels gennem udstationering af gode hingste, men også dels at man inseminerer herover.

I skrivende stund er nogle bornholmske hopper drægtige med frossen sæd, alt fra hingste af høj kvalitet, det er en begyndelse, der nok udvikler sig. Formand for Bornholms Travsselskab er Arne Kjøller, Gudhjem.

Fjordhesteavl

Noget stort antal har denne race vel aldrig udgjort her på øen, men gennem husmandsforeningerne er der gjort et stort arbejde for at forbedre denne lille kække hest. Her begyndte det egentlige arbejde først i 1940'erne, og den 20. februar 1943 dannedes hesteavlsforeningen »Fjordhesten«, der har været øens hingsteholder siden, i øjeblikket har man hingsten Toby, dog kniber det med at holde avlen i gang, således var hingsten kun tilført 5 hopper i 1987. Formand er Henning Hansen, Rønne.

Ponyer

Er her i stort tal og som nævnt i talrige racer, skal man nævne navne, så er Stutteri Balka, tilhørende Niels Brandt Kofod, Hullegård, Poulsker, med Welsh Mountain, det mest kendte, mange gode ponyer er kommet herfra. Connemara skal nævnes fra Stutteri Hesteklewa, tilhørende familien Kås, Nørregård, Ibsker.

Køre- og rideheste

Sammen med dyrskuer og kåring var der brug for kendskab til mønstring m.v. Landboforeningen havde nok igennem årene afholdt kurser, men i foråret 1933 dannedes øens første køre- og rideforening, ideen slog an, og i 1933 og 1934 dannedes i alt 10 foreninger, der dækkede øen. Det gik godt indtil i 1960'erne, sportsavlen gik frem, og den gamle struktur knagede i fugerne, den blev ændret i 1970'erne, arbejdet kom til at foregå i Distrikt 6, med 7 kredse, som der er i dag, og sammen med dette skød ridehallerne op, så sporten kan drives hele året igennem. Køresporten gik også frem, og i 1979 dannedes Bornholms Køreselskab, der sammen med Vestermarie-Nylars køre- og rideforening forestår denne gren, der omfatter både kørsel og hestepløjning. Sidst stod disse 2 foreninger for Danmarksmesterskabet i pløjning i oktober 1987, det foregik på Vallensgårds jor-

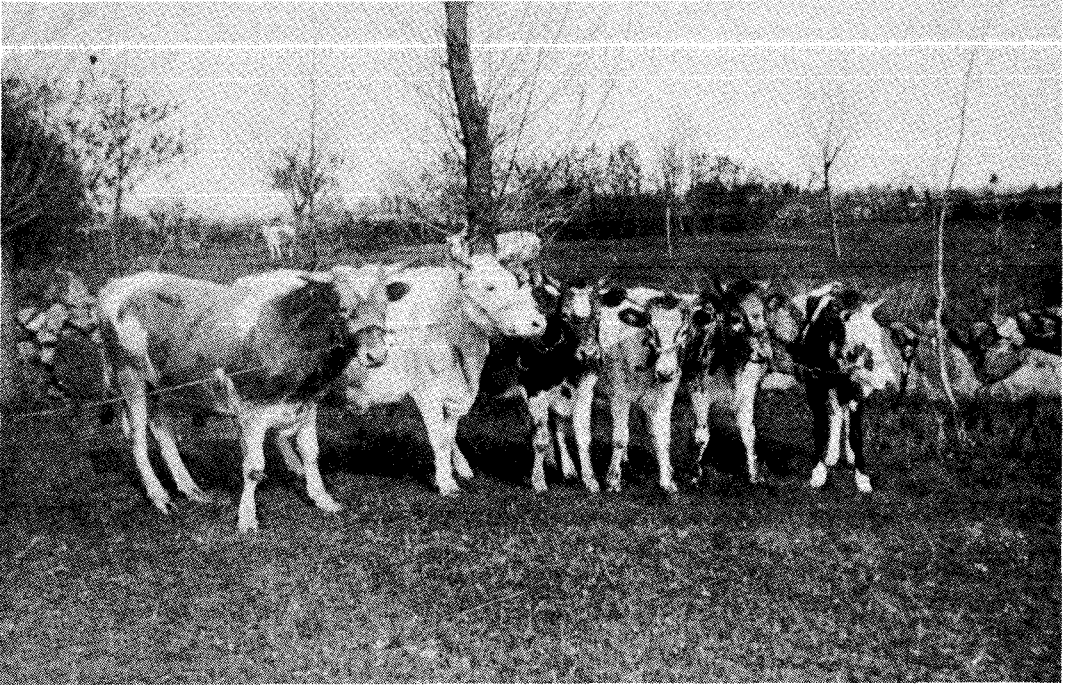
der, og der deltog 30 spand fra hele landet. Formand for Distrikt 6 er Mogens Bech, Lynggård, Rø, og for Bornholms Køreselskab, Hans Chr. Jørgensen, Rø.

Landmanden og hesten i 1988

Der er vældig gang i hesteavlen, antallet af heste vokser, men som det fremgår af den-

ne sidste del af min omtale, er det ikke alene landmanden, der driver den, han gør det også, men i stort tal folk fra alle samfundslag - hestesporten, det være sig ridning, trav eller kørsel - er kommet ind som »nationalsport« nr. 2 efter fodbold, de sidste 15-20 år. Hvis landmanden forstår det, kan hesteavlen blive en vigtig nicheproduktion.

Kvægbrug på Bornholm

Kvæg af gammel, bornholmsk landrace, Tornegård i Pedersker. Foto o. 1905.

Vore dages kvægavl er i en brydningstid, det er en arbejdskrævende produktion, belastet med miljø- og etiske krav, dertil et produktionsmæssigt loft i form af mælkekvoter, mange landmænd taler om at sætte kørerne ud, simpelthen giver op overfor nævnte krav, som produktionen ikke kan klare økonomisk.

Det er en meget beklagelig udvikling i en vigtig produktionsgren i 1988 - men lad os

vende os til et lille strejftog i udviklingen af det bornholmske kvægbrug.

Øens første kvægavlskonsulent dyrlæge J. Albrechtsen, Åkirkeby - konsulent 1893 - 1907, giver i sin beskrivelse af »Kvægbrugets udvikling på Bornholm« fra 1903 følgende indledning, direkte citeret:

»Kvæget paa Bornholm har i ældre Tider spillet en betydelig Rolle, idet det igennem flere Hundrede Aar har været, om ikke den

eneste, saa dog langt den vigtigste Indtægtskilde for de bornholmske Landbrugere.

Allerede saa langt tilbage som til Midten af det 12te Aarhundrede, da Størstedelen af Bornholm blev afstaaet til Lunds Bispesæde, formenes det, at Smørtilvirkningen var godt kendt paa Bornholm. Sikkert er det i alt Fald, at det i Løbet af de følgende Aarhundreder lykkedes Bisperne at faa lagt en ikke ringe Smørydelse paa en Mængde af de bornholmske Gaarde, en ydelse, der efterhaanden blev udvidet til at gælde som Betalingsmiddel for mange forskelligartede Ting, som Hoveriarbejde, Skovhugst, Græsning m.m. Smørydelsen var egen for Bornholm, hvorimod man i det øvrige Danmark betalte Landgilde mere med Korn og mindre med Smør og Kvæg. I Skaane, Halland, Bleking og paa Gulland var der ogsaa en stor Smørydelse.

De ældste (kendte) Aktstykker, som omhandler bornholmske Smørydelser, gaar tilbage til Slutningen af det 15de Aarhundrede. I Hüberts Aktstykker findes angivet, at fra 1453 af og i omtrent 100 aar blev flere Gaarde i forskellige Sogne pantsatte og solgte, og som Betalingsmiddel bliver nævnt en vis aarlig Smørydelse.«

Såvidt konsulent J. Albrechtsen.

Hvordan så kvæget ud, jo de var små og fine af type, iøvrigt var det nok en stor og god bestand øen havde, og ydelsen var da god. Ligesom for hestene var der for kvæget en god tid indtil sidst i det 18. århundrede. Der var efterspørgsel efter den fra andre steder i landet bl.a. i kvægpestens dage mellem år 1745 og 1751 udførtes der 6506 kreaturer for et beløb af ca. 70.000 slettedaler. Bornholm kunne takke sin afsondrede beliggenhed for, at den undgik den frygtede kvægsygdom og kom da også af denne grund til at tjene som fornyelse af besætningerne andre steder, bl.a. hentede A.P. Bernstorff i 1760 kvæg her til sine hannoverske godser, men også mange andre steder her i landet fik de nyt avlsmateriale fra Bornholm.

Piben får imidlertid en anden lyd, ved slutningen af det 18. århundrede siger samtlige beretninger samstemmende at agerbruget på Bornholm er elendigt, og i særdeleshed husdyrbruget, det er under lavmålet i sammenligning med det øvrige land. Der kunne spindes en lang ende om denne elendighed, her må henvises til diverse beretninger om husdyrbrugets historie. Thura i 1756: Bønderne behandlede disse kreaturer meget hårdt, professor Erik Viborg 1818 siger at kvægracen er lille, ædel og mælkerig, men behandles meget usselt.

Gode tyre findes ikke, og kalvene fødes dårlig. Det var iøvrigt professor E. Viborg, der over det ganske land gennemførte en stor krydsningsagitation, og han undlod da heller ikke ved sit besøg herovre at anbefale, at man måtte forunde Bornholm et par spanske tyre, fik vi dem, var det nok ingen forbedring.

Hvordan så nu denne gamle bornholmske landrace ud? Det er jo denne, der er grundlaget for vor nuværende røde race herovre. Ja, lad os høre, hvad dyrlæge Albrechtsen skriver i 1903, han har jo set resterne af den gamle bornholmske landrace: »Ja, nogen indgående skildring af racens exterior giver datidens skribenter ikke, man må derfor gå til andre kilder for at få et nøjagtigt billede af denne interessante races udseende hvilke heller ikke er vanskelige at finde. Den gamle bornholmske race har nemlig ved hjælp af den for stedvante racer særegne store nedarvningssevne med stor energi kæmpet mod udryddelsen, og hvor man ikke brutalt har ryddet den af vejen fra bunden af ved kun fra begge sider at lægge til af det anvendte forædlede materiale, der har racen lige til nutiden i hovedtrækkene hævdet sin stilling, selvfølgelig med de ændringer, en forbedret pleje nødvendigvis fremkalder. På de steder, hvor man kun har villet ændre racen ved gennemført krydsning med handyr af andre racer, vil man finde at den gamle race slår igennem, ikke alene i henseende til farven, men også i væsentlige bygningstræk. Det

røde kvæg har derfor haft en hård kamp at bestå for at trænge igennem, og dette er den dag i dag kun lykkedes de steder, hvor man som nævnt har udryddet landracen fra bunden af, idet den bornholmske landrace som nævnt har udryddet landracen fra bunden af, idet den bornholmske landrace ikke så let har kunne smelte sammen med det røde kvæg, som tilfældet har været med landracen på de andre øer.

Landracen har været af forskellige farver, hvoraf man dog kan adskille 4 hovedkulører, nemlig en hvid med røde pletter henad siden og røde øren, en hel musegrå, en sort og en gul, til hvilke hovedlød der dog meget almindeligt knyttede sit store aftegn, hvorved fremkom betegnelser som blakbroget, sorthjælmet, sort- og rødstjernet, rødrygget o.s.v.«

Visse steder holdt denne landraces kvæg sig længe, og kunne det fordi man inden insemineringen begyndte i 1941 ved selvtilleg i besætninger af tyre, delvis kunne holde på det gamle kvæg. Konsulent Aage Brandt skriver i Jubilæumsbogen 1805 -1955 om kvægets udvikling vedrørende Jubilæumsdyrskuet i 1951:

»For husdyrenes vedkommende måtte dette naturligvis hovedsagelig ske gennem billedmateriale i særlige udstillinger, men det var dog lykkedes konsulent Helmer Hansen at finde en lille samling af den gamle bornholmske kvægstamme, tilsyneladende ret upåvirket af udviklingen indenfor kvægavlen, og det måtte indrømmes: hvor forandret.«

Ja, Aage Brandt havde ret, det lykkedes at finde 3 køer som lignede, i dag er dette præg totalt væk. Følgende er fra jubilæumsdyrskuekatalogen 1951:

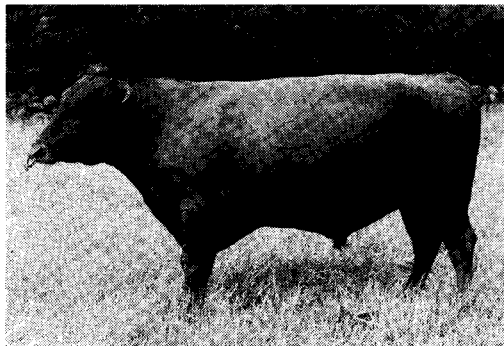
Udenfor konkurrence.

Samling kvæg af gammel, bornholmsk race.

Harry Mortensen, Flæskedal, Østermarie.

115. KÅLA, gul ko, ca. 7 år. M. gul ko, Mn. musegrå ko, Mmm. blakket ko.

Andr. Christensen, Solhøj, Østermarie.

Bh. Janos s. 26899 f. 26.9.56 hos C. Hansen, Sommergård, Pedersker. Første tyr hvis afkom nåede over 300 kg smør på Kannikegård.

116. PUERNIKKA, sortbroget ko, f. 16/4-45, M. BROGA, sortbroget ko. Afstamning ubekendt.

E. Hansen, Gryet, Østermarie.

117. Nr. 2. BROGA, rødbrøget ko, ca. 11 år. Afstamning ubekendt.

Størrelsen af denne, som en lille jerseyko fra vore dage.

Overgang fra kornsalg til husdyrbrug

Tiden fra begyndelsen af århundredet til 1860 -1870'erne kan betegnes som en periode hvor man gjorde alt for at pine så meget ud af jorden som muligt, gode kornpriser var der. Kvægavlen gjorde man ikke meget ved, det var jo i krydsningsperioden, der kom tyre til Bornholm af meget forskellig afstamning. Vi kan finde dem i de gamle dyrskueprotokoller, tyre af Svejtservkvæg, Tyrolere, Holstenere, Hollændere, Kort-horn, Jyder, og antagelig flere andre racer fra det øvrige Danmark.

I 1870'erne og 1880'erne skete der iøvrigt en ret stærk indførsel af kvæg fra Skåne, både af rene racer og af krydsninger. Det var Østfriserne og blandinger heraf med svensk kvæg, desuden Ayershire og Kort-horn, mere eller mindre rent. Nu gik denne indførsel også meget nemt, da man havde fået ugentlig dampskibsforbindelser med Ystad.

Landboforeningen havde en stærk indvirkning på udviklingen gennem mødevirk-somhed, konsulent J. Albrechtsen beretter herom:

»I Begyndelsen af 60'erne foranstaltede den landøkonomiske Forening afholdt Diskussionsmøder, der omtrent hvert aar er blevet fortsatte og paa disse er de for Landbruget vigtige Spørgsmaal blevet diskuterede.

Spørgsmaal vedrørende kvægavlen har ved mange af Møderne samt ved Foreningens halvaarlige Generalforsamlinger været behandlet; og de ledende Mænd indenfor Landboforeningen har loyalt rettet sig efter de Stemninger, der bevidst eller mere tilfældigt ved disse Møder har givet sig Udslag i Beslutninger, hvis Iværksættelse har haft en ikke ringe Indflydelse paa Kvægavlens Udvikling, navnlig hvor det har drejet sig om Indførsel af Avlsdyr.

Allerede ved det første Diskussionsmøde i Rønne den 26. Januar 1861 drøftede man Kreaturholdet, som stod langt tilbage; men man mente iøvrigt, at Mejeribruget ikke kunde betale sig.«

Året 1878 og frem - R.D.M.

Fra 1850'erne havde man indført rødt kvæg fra Angel, og det blev denne race der blev stærkt medvirkende til dannelsen af Rød Dansk Malkerace - R.D.M. I 1878 ved Landmandsforsamlingen i Svendborg vedtog man navnet R.D.M., d.v.s. at denne race der er den talrigeste her på Bornholm har haft 100 års jubilæum, det blev fejret på forskellig vis ved dyrskuet og ved udstillinger og i skrift.

Anglerkvæget kom nok lidt senere til at spille en afgørende rolle end andre steder her i landet, til gengæld så holdt det »fine-re« præg disse dyr havde sig betydeligt længere på Bornholm, helt op i 1930'erne kan jeg huske at man talte om at vore køer var mere anglerprægede end andre steder og jeg har da også selv konstateret dette.

Uden at skulle tage stilling til racer - det til alle tider været noget af det farligste en

kvægavlskonsulent kunne gøre - så skal det dog slås fast at helt frem til 1960'erne var R.D.M. den helt dominerende race, lad mig nævne et vigtigt år i den bornholmske kvægavlshistorie, 1958/59 hvor man som første landsdel i Danmark satte ydelseskontrollen på EDB da viste opgørelsen i kontrolberetningen følgende racemæssigt:

	Antal		Antal
	Besætn.	Køer	i pct.
R.D.M.	969	8858,7	89,3
Jersey	42	329,0	3,3
Blandede			
Besætninger	100	722,5	7,3
S.D.M.	1	7,1	0,1
1958-59	1112	9917,3	100,0

Ellers tilbage i årene var antallet af R.D.M. mellem 90 - 98%.

Lad det være slået fast, R.D.M. blev en god race, der blev mange kendte opdrættere herover.

Een af de første, som senere blev landskendt var besætningen tilhørende C. Jørgensen, Vennerslyst, Hasle. Kofamilie-stambogen som er ført til vore dage går tilbage til 1890'erne, og er øens ældste.

Ved jubilæumsdyrskuet i 1902 præmierede man for første gang rekordkøer eller, som det hed den gang, smørkøer, hvor man lagde vægt på god bygning, sammenholdt med god ydelse. Nr. 3, Sølvfløjte, tilhørende Jørgensen, Vennerslyst, fik 1. præmie og hun havde efter datiden en meget god ydelse, nemlig 9.224 pund mælk, 3,60 pct. fedt og 372 pund smør i gennemsnit af 3 år.

Der kan nævnes andre gode besætninger, ydelsen har selvfølgelig været stigende. Besætningen fra Jens Dam, St. Spagergård; Østerlars senere Leo Dam, holdt sig længe i top, mange tyre er solgt herfra. Jens Clausen og Asfred Clausen, præstegaden, Østermarie, anerkendte opdrættere senere Karl Hansen, Sommergård, Pedersker der bl.a. leverede øens første ko med over 600 kg smør det var i 1951/52 med 10535 kg mælk 5,05% fedt 532 kg smørfedt 601 kg smør, nævnes skal avlsbesætningen tilhø-

rende Poul Kofod Hansen, Gadegård, Boddilsker hvor mange avlsdyr er kommet fra, bl.a. en tyr som i 1961 blev solgt til Polen og iøvrigt dernede døbt til »Gadegård«, han avlede godt. Jeg skal nævne at Gadegård står som opdrætter af en af Danmarks bedste ydelsestyre, Bornholms Banko s. 5106, han satte danmarkrekord på Afkomsprøvestation, der virkede på Bornholm i 24 år fra 1948 til 1972, ialt afprøvede vi 32 tyre med hver et hold på 20 kvier, danmarkrekorden blev sat i 1968/69 med 6955 kg mælk, 4,55% fedt og 305 kg smørfedt.

Stationen var Kannikegård. Af nutidige besætninger skal nævnes øens højestydende tilhørende far og søn H.P. og J.O. Thinggård, Pluggegård, Nyker hvor 43 køer i gns. ydede 7553 kg mælk, 4,50% fedt og 340 kg smørfedt i 1987.

Avlen i dag er, kan man vel sige, en krydsningsavl, siden i 1970'erne er der købt sperma af tyre fra USA, af Brunkvæg, af Rødt canadisk kvæg, lidt af S.R.B. fra Sverige, dog sætter vi som mål at bevare den røde lød, det har nogenlunde lykkedes, det vigtigste mål at forbedre eksteriøret er selv skeptikere enige om er sket, nutidens ko har fået bedre lemmer, og meget bedre mælkeorganer, og hvad med ydelsen, ja - den stiger, og et er givet krydsningsfrodighed, noget bedre arvelige egenskaber og endelig en stadig bedre fodring. Af fremtrædende køer nævnes H. Svendsen, Kysegård, Ibsker nr. 70, der er anvendt ved ægtransplantation og Mogens Hansen, St. Duegård Aaker nr. 330, der først ved dyrskuet 1987 blev årets ko, og senere deltog med held i landsskuet i Hobro i september 1987.

Formanden for R.D.M. er siden 1962 H.P. Thinggård, Pluggegård, Nyker.

Sortbroget Dansk Malke race - S.D.M.

Vi ved at der tidligt er indført bl.a. frisk kvæg her til øen, og som nævnt før, det der kaldtes hollandsk eller jydsk kvæg, men egentlig sortbroget kvæg kom meget sent til Bornholm, enkelte dyr havde dog i 1930'er-

ne fundet vej til Tornegård, Knudsker og Tyndekullegård, Klemensker. Det første alvorlige forsøg sker dog først i 1954, hvor Kaj Jensen, Egely, Knudsker fik 1 tyr og 6 hunde indkøbt fra gode jydsk besætninger, og han får i løbet af kort tid øens første rene S.D.M. besætning. Kort tid efter fulgte de næste 2 som fik betydning for avlens udvikling herover, nemlig Anker Pedersen, Paradishuset, Nylars og H.C. Jørgensen, Tvillinggård, Vestermarie, det var i 1960 sidstnævnte begyndte og lagde grundstammen til nuværende besætning, som sønnen Niels Jørgensen overtog i 1965 og besætningen må betegnes som den førende herover, fortrinlig afstamning og eksteriør, høj ydelse i 1986/87 for 49 køer 756 kg mælk, 4,05% fedt og 294 kg smørfedt hvor årsydelsen af 11 rene besætninger med 313 køer var 282 kg smørfedt.

S.D.M. på Bornholm er blevet en god race.

Formand for S.D.M. er H. Folkmann, Strandbygård, Østerlars.

Jersey

Jerseyavlens på Bornholm er af gammel dato, vi ved fra de gamle beretninger, kom de første til øen i 1901, megen opmærksomhed får denne race ikke i starten. Første gang jersey optræder i kontrolberetninger er i 1922/23, hvor der er 5 besætninger med. Foregangsmanden for indførsel nr. 1 er Mads Nielsen, Vestergård, Østerlars, med 10.9 køer som gav i gns. 3200 kg mælk, 5.78% fedt og 210 kg smør, han holder sig i mange år fremefter på førstepladsen. Der finder ikke nogen stor fremgang af racen, 10 år efter, 1932/33 stadig Mads Nielsen som nr. 1, der er i alt 40 køer under kontrol nu. I 1952/53 er der 75 besætninger med jersey, dog kun 30 rene, Kaj Kruse, Volmerhus, Vestermarie, nr. 1 med øens højest ydende besætning med 341 kg smør. Nu stiger antallet pænt, i 1982/83 udgør de 10,9%, 535 køer med et gns. af 282 kg smørfedt. Det har været vejen for en lille god race med en formidabel ydeevne, der i

1988 nok slår alle ydelsesrekorder, pr. 1.10.87 var gns. ydelsen 322 kg smørfedt, højestydende, den gode højtårede besætning hos Verner Poulsen, Skyttegård, Pedersker hvor 53,6 køer gav den enorme ydelse på 5438 kg mælk, 6,91% fedt og 376 kg smørfedt. Formand for jersey er Verner Nielsen, Nygård, Klemensker.

Kontrol- og kvægavlsforeninger

Bornholms landøkonomiske Forening har været fader til begge dele, og begge dele har haft en kæmpeindflydelse på den gode ko uanset race, der står i bornholmske stalde. Kvægavlsforeninger, eller som de hed i starten, tyreholdsforeninger.

I øvrigt må man vel sige, at vi på Bornholm var tidligt med på dette område, selv om det første forsøg ikke ville gå. Det var 12 gårdejere i Nylars, der i maj måned 1885 købte en 2 år gammel tyr i Angel og udstationerede den for et vist årligt beløb hos en fodervært, der skulle føre bedækningslister. Efter 3 års forløb blev tyren solgt, og foreningen opløst. (Professor L. Hansen Larsen nævner i sin håndbog om kvægets avl, fodring og pleje, at den første kvægavlsforening var oprettet i maj 1884 - vi var altså godt med herovre.)

I efteråret 1891 startedes Bøsthøj tyreholdsforening som Bornholms første egentlige tyreholdsforening. Den begyndte med 21 medlemmer med tilsammen 111 kårede køer, og så var der skred i udviklingen. Statskonsulent Mørkeberg var herover i agitationsøjemed i 1892. Han var hård i sin dom, den bedste tyr på vort dyrskue ville næppe få mere end 9. - eller 10. præmie på Lolland-Falster. Der blev oprettet en del foreninger, der straks lavede en sammenlutning, der hed Bornholms Kvægavlsforening, den kom til at fungere som samlende organ.

Ved århundredeskiftet var man oppe på 25 foreninger spredt ud over øen, tallet vokser stadig, omend nu langsommere, i 1920 var man nået 28 foreninger, og i 1930

når man højeste foreningstal, nemlig 34 foreninger.

Foreningerne ændrer i 1929 Bornholms Kvægavlsforening til Bornholms elite kvægavlsforening med formål, elite-tyre til de interesserede kvægavlere.

Foreningen har haft en meget stor indflydelse på den bornholmske kvægavl gennem sit stort set meget gode tyremateriale, men besværligt var det jo, man skulle transportere køerne den ofte lange vej pr. bil til elite-tyrene.

Så i 1941 skete der atter den skelsættende begivenhed i kvægholdets historie på Bornholm ved den kunstige sædooverførings indførelse. Forud for dette var der gået mange drøftelser for og imod denne form for fælles tyrehold.

Det var Bøsthøjfolkene der igen gik i aktion.

I december 1940 henvender A. Ipsen, Ågård, sig til konsulent E. Jensen, for at få oplysninger om metoden, som han ønsker at fremføre på A/M Bøsthøjs generalforsamling. Ved denne bliver sagen debatteret, og der nedsættes et udvalg bestående af foruden A. Ipsen, Ågård, M. Hansen, St. Duegård, S.G. Svendsen, Ll. Munkegård og V. Juul-Nielsen, Ll. Grammegård.

Dette udvalg førte flere forhandlinger med eliteforeningens bestyrelse og konsulent, idet man ønskede, at det skulle være denne forening, der skulle starte insemineringen. Der fulgte så en række møder vedrørende tegning af medlemmer, med dyrlæger osv., og endelig den 30. maj 1941 insemineredes den første ko på Bornholm. Det skete hos P. Marcher, Kirkemøllen, Pedersker. Bedækningsprisen ansattes til 20 kr. for 3 gange inseminering, derudover 5 kr. Tyrene opstaldedes først hos proprietær H. Kjøller, Kannikegård, Åker, for en betaling af 600 kr. for den første tyr, derefter 300 kr. for den næste. Det blev imidlertid kun en kort tid. Allerede den 1. oktober flyttedes tyrene til St. Hullegård, Pedersker, her var tyrestationen indtil 1. april 1948, hvor de flyttedes tilbage til Kannikegård, der nu var

Bornholms højestydende besætning hos Verner Poulsen, Skyttegård, Pedersker.

købt af Bornholms landøkonomiske Forening og skulle være en forsøgsgård for alt på Bornholm.

Hvad så med de mange tyrcholdsforeninger?

I 1947, hvor undertegnede begyndte som konsulent, var der endnu 18 »naturlige« foreninger tilbage, og der var i disse foreninger 47 røde tyre og 2 jerseytyre, men så tog reduktionerne rigtig fart, og i 1958 indstillede den sidste naturlige forening, Bjørnedal, virksomheden, hvor foreningsmedlemmer holdt gravøl på Klemens Kro.

Inseminering med bedre tyre gav fremgang, bedre og bedre teknik, bl.a. begyndte dybfrysning allerede omkring 1960, dette medførte jo tale om samarbejde med andre dele af landet, nu var det lige meget, hvor tyrene stod. Vi indgik samarbejde med Holbæk kvægavlsforening i 1973, og den 30.08.73 afsendtes vore tyre til Holbæk, p.gr.a. stærkt faldende koantal var det kun 10 tyre. Bestanden havde været oppe på 22

til at betjene øens kobestand, men der skete mere i 1974, da indgik alle kvægavlsforeninger samarbejde, således at der i dag kun er en tyrestation som klarer alt øst for Storebælt - Østdansk kvægavlsforening - her er lidt over 100 tyre samlet, og vore 3 inseminører får tilsendt, hver 14. dag transportable dybfrostcontainere - med sperma, temp. $\div$ 174 C.

Kontrolforeningens historie fra den spæde start i 1897 hvor Chr. Hansen, Lyneborg, Vestermarie, blev sendt til verdens første kontrolforening, Vejen o.om. for at lære gerberfedtbestemmelsen og regnskabsføring - han kunne fortælle meget malerisk, hvordan dette »kursus« var forløbet. Den 1. oktober 1897 startede Bornholms første kontrolforening, det var Bøsthøj med 12 medlemmer, Jægermester Rasch, St. Hallegård blev formand og Chr. Hansen kontrolassistent, for en årsløn af 300 kr. Foruden fedtbestemmelse havde man også økonomiberegning med, overskuddet pr. ko

varierede fra + 58,63 kr. pr. ko, til + 12,29 pr. ko, fedtpct. var for enkelte køer helt nede på 1,80%.

1901 var kontrolforeningernes antal steget så meget, at man besluttede at søge dan-
net en sammenslutning af foreningerne, der
var 8, for at få indført ensartede regler for
foderberegning, prisansættelse og lign.

Den kom til at hedde De sammensluttede
bornholmske kontrolforeninger, som er
navnet i dag. Det højeste antal foreninger
man kom op på, var i 1936-37 med 37, med
det største antal kontrollerede køer, i alt
14.918.

Der skete stadig små forbedringer, bedre
teknik og nye opgaver blev taget op, jeg vil
springe helt frem til »mine egne dage«.

1. oktober 1958 sker der en helt gen-
nemgribende omvæltning inden for kon-
trolforeningerne. De 26 lokale foreninger,
vi havde - med lige så mange assistenter -
blev slået sammen til én med 5 assistenter.
Skandinaviens første centrallaboratorium
blev oprettet i Nexø med dyrlæge A. Møl-
gård som leder. Her foregik al gerberering.-
Mejeriernes hulkortcentral var oprettet i
Århus. Her blev al talbehandling foretaget.
Vi var Danmarks første landsdel, der gik
over til denne form for regnskabsføring,
men jeg må sige, at stor utilfredshed rådede
hos medlemmerne, forståeligt nok. Det var
meget primitivt, og det blev faktisk kun
godt, da den nye EDB-løsning kom i 1961.

I 1960 havde vi den store konflikt med
Dansk Funktionærforbund, som faktisk
blev løst ved, at vi havde taget EDB i brug.

I 1950'erne sætter den store reduktion af
besætningerne ind, det mærkes selvfølgelig
på kontrolforeningsarbejdet.

Sammen med den nye EDB-løsning an-
lægges hovedbøger i alle bornholmske be-
sætninger, efter 1961.

I 1963 begyndte korttidsopgørelser, 305
dages laktationsopgørelser. I øvrigt blev ar-
bejdet bedre og bedre, og mere og mere
kom med efterhånden.

I 1968 forsøger man på Bornholm i sam-
arbejde med kontrolforeningernes landsud-

valg forlænget kontrol og fik udarbejdet
den arbejdsgang, man kørte i en række år
efter denne form overalt i Danmark.

I 1968 blev laboratoriet i Nexø nedlagt og
flyttet op til mejeriet Bjørnedal i Klemen-
sker, her var det til 1978, hvor det flyttede
til laboratoriet i Ringsted.

I 1971 kommer igen ny EDB-løsning.
Meget var her taget med. Sammen med løs-
ningen i 1971 »smed man smørret væk«,
det vil sige, at smørberegningen gled ud.

Et vigtigt arbejde sammen med omlæg-
ningen i 1958 har været foderberegning.
Den er medtaget i EDB-arbejdet og udbyg-
get flere gange.

Nye løsninger kom med, og hvor man
tidligere sendte materialet til Landskonto-
ret i Aarhus til behandling, kom L.E.C.
mere og mere ind i billedet, således at data-
løsningen nu er meget omfattende ved ydel-
se, foderberegning, afstamning m.v. Siden
1978 har vi haft egen terminal på kontoret
på Kannikegård.

Om kontrolforeningerne skal nævnes nu
afdøde Chr. Hansen, Lyneborg, Vesterma-
rie, udover at have været første kontrolas-
sistent til 1906, valgtes han i 1907 til sam-
menslutningens formand, det var han helt
indtil 1954. I dag er C.J. Müller, Hylde-
brandsgård, Nylars formand.

Konsulentarbejde i kvægavlen

Som tidligere nævnt var Bornholm tidligt
med oplysende møder, det var som sæd-
vanlig Bornholms Landøkonomiske Fore-
ning, der stod bag, statskonsulenter, for-
søgsfolk, m.fl. var herover. Men sammen
med de omvæltninger der skete med mejeri-
er, kvægavlsforeninger m.v. i 1880'erne og
1890'erne, dyrskuerne havde man jo fra
1852, så opstod ønsket om en konsulenttje-
neste. Dyrlæge J. Albrechtsen, Åkirkeby,
ansattes efter et prøveår i 1893, fungerede
indtil 6. maj 1907, hvor han afløstes af
gårdejer Chr. Hjorth, Gadeby, Østermarie.
Det var ham, der i kontrolforeningernes
barndom sagde: Tænk, om vi kan få vore
køer til at give 300 pund smør i årsydelse -

jeg tror, at det er muligt! Dengang lo man ad ham, men udviklingen gav ham dog hurtigt ret. Chr. Hjorth fungerede som kvægavlskonsulent i 13 år indtil 1. april 1920, hvor han afløstes af konsulent K.A. Jensen, Rønne, han afløstes 1. juli 1937 af konsulent Ejnar Jensen, der igen 1. juli 1947 afløstes af foreningens nuværende konsulent, Helmer Hansen, Rønne, der har den længste periode i konsulenttjenesten - nu 41 år.

1976 deltes konsulentarbejdet i avl og fodring, undertegnede beholdt avlsarbejdet, medens nuværende chefkonsulent i Danmark, Henrik Nygård, blev den første kvægbrugskonsulent. Han afløstes 1. juli 1980 af konsulent Claus Holm, der virkede i 2 år, men forblev i Landboforeningen som økonomikonsulent. Fra 1. juni 1982 overtog nuværende konsulent Jesper Holm kvægbrugsarbejdet, der har en omfattende produktionsmæssig kontrol.

Vort mejeri

Bornholms Andelsmejeri - kaldet et af landets bedste mejerier, det er heller ikke forkert, sammenlignet med andre steder, man kan f.eks. tage en beretning fra Hammerum, Jylland, hvor en besætning på 86 køer, hvis den havde været på Bornholm, havde i 1986-87 givet henimod 250.000 kr. mere i mælkepenge.

Mælkemængden er faldet på Bornholm fra år 1937, godt 90 mill. kg til i 1987 31,5 mill. kr. Starten af mejerier skete ligesom med alt andet efter forarbejde af Bornholms Landøkonomiske Forening, købmand L. Kofoed, Nybro, Østerlars, agiterede kraftigt ved møder over emnet: Kan Andelsmejerier betale sig, og det første mejeri blev da også i Østerlars med L. Kofoed som formand, det var Dybdal, der begyndte den 11. august 1886.

Og så gik det stærkt. I 1947 havde vi 17 andelsmejerier og 2 privatmejerier. I dette år gik man sammen om Andelsosteriet på Bjørnedal, Klemensker. Snart fulgte tanken om at slå alle mejerier sammen til et.

Koantallet var jo hurtigt faldende fra sidst i 1950'erne. Mejeriforeningens bestyrelse, her skal nævnes, at formanden C. Christensen, Ryttergård, Ibsker, gjorde et stort arbejde for en sammenslutning. Der er noget særligt ved mejeriskorsten i hvert sogn, så det har været en drøj opgave, men 1. oktober 1963 var sammenslutningen en realitet, et mejeri, Godthåb, Rønne, kom dog først med den 1. oktober 1970 og så var der kun et mejeri. Med Godthåbs indtræden fulgte også mejeribestyrer Leif Olesen, der nu fik titel af direktør. Han har, sammen selvfølgelig med bestyrelsen og medarbejdere, formået at skabe det gny, der står om vort mejeri. Et håndgribeligt bevis er den meterhøje pokal, der overræktes ved at vinde verdensmesterskabet i fremstilling af skimmelost, ved den store osteudstilling i 1980 i USA og mange andre anerkendelser.

Sygdomsbekæmpelsen

Sygdomsbekæmpelsen blev et stort og meget vigtigt afsnit i husdyrbrugets historie på Bornholm, nedkæmpelsen af de 4 kvægsygdomme, tuberkulose, smitsom kalvekastning, mastitis og IBR/IPV. Et bekæmpelsesarbejde, som har været udtryk for et stort samarbejde mellem landboorganisationerne, Bornholms Mejeriforening, De bornholmske Husmandsforeninger og Bornholms landøkonomiske Forening på den ene side og veterinærerne på den anden side samt og ikke mindst fra den bornholmske landmands side, når han kunne se, at der kunne nås noget.

Uden at forklejnne andre egne af vort land, så har Bornholm på dette område været noget af et foregangsland.

Kvægtuberkulosen var den første, man tog fat på at udrydde, den grasserede også slemt, langt over halvdelen af besætningerne havde reageret. Den i denne beretning flere gange nævnte dygtige og initiativrige dyrlæge Albrechtsen, Åkirkeby, så her, at der lå en stor opgave i at få denne kvægsygdom nedkæmpet.

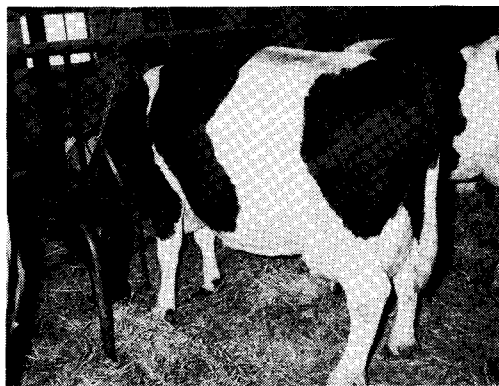
Allerede den 22. februar 1888 holdt han

foredrag ved et stort møde i Åkirkeby over emnet: Tuberkulosen og midler derimod. Senere holdt han mange møder og talte over dette emne og agiterede stærkt for at bekæmpe sygdommen.

Der blev da gjort en del af frivillighedens vej, gdr. Fr. Brandt, Degnegård, Bodilsker, var som mejeriformand meget aktiv, men vi ved, det fortæller kontrolberegningerne, at først omkring 1920 gav bekæmpelsen resultat, i 1921/22 var der 54% af besætningerne, der havde bestået tuberkuloseprøven, i 1923/24 var tallet 72%. Så satte man tvang på, for i 1924 vedtager Bornholms Mejeriforening systematisk bekæmpelse efter en 5 års plan, hvorefter der skal være udrenset i 1929. Der blev i disse år udført et meget stort arbejde, men nogen er der jo altid, der ikke tror, at sådan kan gennemføres; her havde man også en tung ende, og det var vel særlig nordlandet. Så kom 1929 og dermed det år, hvor udrensningen skulle være tilendebragt, det var den ikke helt, der stod en del reagerer tilbage, nu skulle de også væk, og det kostede penge. De blev skaffet, og de sidste reagerer kom væk.

Den smitsomme kalvekastning havde dyrlæge J. Albrechtsen også påtalt i 1890'erne, men rigtigt gjort noget ved det, blev der først i 1930'erne.

Rigtig gang i det med systematisk, kollektiv bekæmpelse kommer først senere, her var det vel Landboforeningens formand, Jac. Rømer, Møllegård, Klemensker, der var ophavsmanden til det. Ved et bestyrelsesmøde i Landboforeningen den 12. september 1936 udtaler han efter bestyrelsesprotokollen bl.a.: Hvis der kan gøres en indsats, bør Bornholm være det sted, der begyndes. Den 20. oktober samme år kan han meddele, at der fra Landboforeningen var rettet henvendelse til Bornholms Mejeriforening om at gå med i dette arbejde, hvilket man var interesseret i. Der var forhandlet med veterinærdirektoratet og serumlaboratoriet, begge var stærkt interesseret, men stillede sig tvivlende, om der kunne stilles økonomiske midler til rådighed.

Ko nr. 168 tilh. Niels Jørgensen, Tvillingsgård, Vestermarie. Ydelse ns. 7 år 7617 kg mælk, 4,40% fedt, 335 kg smørfedt. 1 pr. og ærespræmie 1980.
Foto: Carsten Larsen.

hed. Det blev der dog, og snart efter tog man fat systematisk og arbejdet med blodprøverne begyndte. Det viste sig, at Bornholm var stærkt befængt, og i første omgang gik arbejdet kun ud på at få de besætningsejere, der kun havde en eller få reagerer, til at sætte disse ud, og på denne måde gik så 2 - 3 år.

Nu havde man erfaringer fra tuberkulosisens dage, man vidste, at nogle altid holdt sig tilbage i ubemærkethed, og i sommeren 1940 vedtog man at udsende et »sort« liste over leverandører, som havde reagerer. Der skulle et afgørende skridt til, det blev taget på Bornholms Mejeriforenings generalforsamling den 23. februar 1942, hvor man vedtog: Fællesplan til udrensning af den smitsomme kalvekastning inden for bornholmske mejerier senest 1. april 1945. Heri udtaler man følgende: »Efter at arbejdet med bekæmpelse af den smitsomme kastning har stået på i ca. 5 år, henstår der endnu på øen reagerer i 770 besætninger. Kastningsudvalget og Mejeriforeningens bestyrelse opfordrer derfor nu mejerikredsene til at gå ind for en mere energisk fremgangsmåde ved bekæmpelsen«.

Den vedtagne fællesplan gik ud på, at det var en pligt for besætningsejerne at føre en

energisk indsats for at rense ud, det var forbudt at købe reagenter ind til rene besætninger, der oprettedes en forsikringsforening, som man først kunne komme med i, når besætningen blev erklæret ren.

Kasningssmitten herovre viste sig at være ualmindelig ondartet og hårdnakket, således at man ikke, hvad man heller ikke havde ventet, var færdige med kastningsbekæmpelsen efter fællesplanens 1. april 1945 - arbejdet fortsatte, og ved en festlighed den 18. september 1949 kan Bornholms Mejeriforenings formand, C. Christensen, Ryttergård, Ibsker, erklære Bornholm som rent land - kastningsbekæmpelsen var slut.

Men vi havde en anden tabgivende sygdom, som der omgående blev taget fat på, det var den smitsomme yverbetændelse, mastitis. Mejeriforeningen gik stærkt ind for tanken om at starte en mastitisbekæmpelse, og dens formand, C. Christensen, Ryttergård, gjorde en energisk indsats for at få arbejdet igang. I 1952 begyndte man på mastitislaboratoriet i Neksø, hvor dyrlæge A. Mølgaard er leder. Arbejdet bygger i nogen grad på erfaringerne fra de foregående bekæmpelser.

Målet: Bornholm fri for smitsom mastitis, vi kan sige, at nu er mastitis eller yverbetændelse flere ting, men den egentlige var vi færdige med først i 1960'erne. Den sidste jeg skal nævne er IBR/IPV, en ondartet virus-sygdom.

I de senere år har antallet tilfælde af IBR/IPV infektioner i kvægbesætninger været stærkt stigende. Vore nabolande, bl.a. især Tyskland slås alvorligt imod denne sygdom. Sygdommen har især bredt sig op gennem Jylland og i en noget mere hårdnakket form end tidligere set.

Erfaringer fra både ind- og udland viser, at sygdommen bringes fra ejendom til ejendom med levedyr, der handles. Anden form for smitte er sjælden.

Efter forhandlinger mellem landboorganisationerne og veterinærdirektoratet, bliver der i 1983 indført tvungne foranstaltninger på landsplan med afprøvning og

dyrlægeattest ved handel med levekvæg. En omfattende saneringsplan kommer i efteråret 1984.

Alt dette kunne man sige, at heldigvis kom det ikke Bornholm ved, da vi aldrig har haft IBR/IPV, men landets love gælder også Bornholm, derfor blev der også taget prøver af alle besætninger, heldigvis uden reagenter, og i marts 1987 kunne en bekendtgørelse erklære os fri, der skal nu kun en ejererklæring ved omsætning af dyr landmænd imellem. Vi var atter et hestehoved foran det øvrige land, det skabte da også efterspørgsel efter bornholmsk kvæg.

Nu gælder sundhedsprogrammet - for det eksisterer stadig - at holde os fri og tage enhver sygdom i opløbet.

Avlsdyreksport

De landøkonomiske organisationer havde i 1949 nedsat avlsdyreksportudvalget, som skulle forsøge at formidle salg af avlskvæg til udlandet, og den 5. og 6. september 1951 kommer for første gang en udenlandsk kommission til Bornholm for at købe kvæg. Det var en opkøbsdelegation fra Rusland, jeg kan endnu erindre, at jeg var splintrende nervøs, det havde jeg nu ikke behøvet, for jeg fik både ros og solgt 37 røde kvier samt en jerseytyr. Det var en god begyndelse, og siden har Bornholm mange gange haft besøg af udenlandske kommissioner. I begyndelsen gik det ret trægt. Køberne skulle se sig for, og det var vel at betragte som prøvesendinger, men efterhånden går det bedre og der spores en god efterspørgsel efter vore dyr. Fra Bornholm er der siden starten i 1951 og sidste gang, det var i 1984 til Libyen eksporteret avlskvæg. Udover de to nævnte lande har jeg organiseret opkøb og kørt for delegationer fra Angola, Bulgarien, Brasilien, Grækenland, Israel, Marokko, Libanon, Peru, Polen, Rumænien, Tjekkoslaviet og mange dyr til de 2 Tysklænder. I alt har jeg gjort op, at der er solgt omkring 3000 avlsdyr, tyre, køer og kvier fra Bornholm til disse nævnte lande - det er spændende.

Dyrskueomtale

Dyrskuerne er den ældste kvægavlsforanstaltning vi har, og som stadig er vigtig. Der foregår og har foregået siden i hvert fald i 1930'erne en diskussion, for eller imod dyrskuer, og det er da værd at nævne, at diskussionen havde været aftagende og blussede op, vi kan sætte præcis årstal på hvornår, nemlig sammen med indførsel af EDB i 1958 og forstærkedes så sammen med den stærke reduktion af malkekvæget - alt kunne regnes ud og kaldes frem på dataskærm. Dog overså man, at dyrskuerne dels gav et billede af det ideal, man vel aldrig helt når, men skal stræbe efter, ydelsesmæssigt og af et godt arbejdsmæssigt eksteriør - og dels så er dyrskuet mere end et fremmøde af dyr og maskiner, det er et glimrende P.R. for et erhverv med en kæmpe stor eksport, udført af en meget lille procentdel af befolkningen, p.t. kun 6-7%. Dyrskuernes historie er spændende, jeg vil gerne fremhæve, at der er ført dyrskueprotokoller over samtlige dyrskuer fra 1852, beskrivelser og præmiering af alle dyr er anført. Jeg skal ikke her gå ind på de enkelte dyrskuer - i alt 135 - der er afholdt til og med 1987.

Men lad mig nævne 1. og 2. dyrskue, samt jubilæumsdyrskuerne:

1. dyrskue. Det første dyrskue blev afholdt den 10. september 1852 i købmand Munchs gård i Rønne. Af hornkvæg præmieredes der kun tyre, og det har været en særdeles broget forsamling. Der var mødt 21 tyre i alt, og præmiebeløbet var 100 rdl., der blev fordelt på 9 præmier.

1ste præmie, 15 rdl., af foreningen og 15 af regjeringen tilkendtes M. Munchs på Loftsgården dennes mørkebrune tyr.

2. dyrskue blev afholdt 7. oktober 1853. Der var anmeldt 37 tyre, mødt 34 - og så var der denne gang køer med, anmeldt 50, mødt 48. Præmiebeløbet til tyre var 46 rdl. og til køer 35 rdl. Af tyre fik en blakbroget anglertyr fra J. Schou, Sose 1. præmie. I alt blev der uddelt 6 præmier, og desuden fremhævedes 4 tyre som gode.

Allerede i 1853 flyttes dyrskuet til Almin-

dingen, og dyrene skulle møde på Gildespladsen (Christianshøj) og ved Åmyre. Den nye dyrskueplads var henlagt hertil, og her forblev den, til den i 1865 flyttedes til Koldekilde og terrænet deromkring.

Dyrskuepladsen ved Koldekilde var trang og ikke meget velegnet til sit formål, det betød derfor en betydelig forbedring, da skovridder Brüel fra 1878 overlod sin embedsjord Hareløkkerne til foreningen som dyrskueplads. Smuk er denne plads, der stadig er foreningens dyrskueplads.

51. dyrskue, 26. og 27. juni 1902, blev fejret som jubilæumsdyrskue. Ved statyreskuet var der indmeldt 36 tyre, heraf fremstillede 16 afkom.

Der blev ikke uddelt nogen 1. præmie. 3 fik 2. præmie, nemlig 2 Angler. Balder Hellerup fra Nylars Tyreholdsforening og Hugo Hellerup fra Risen Tyreholdsforening, og en tyr af Bellingestammen, Arthur Trym, fra Knudsker Tyreholdsforening.

100. dyrskue, 6. og 7. juli 1951, var vort næste jubilæumsskue og bragte en dokumentation af den forbedring, der er sket med vort kvægs eksteriør, og at disse 100 års dyrskuearbejde ikke har været forgæves. Køerne er blevet mere harmoniske, ryggen stærkere, den er kommet bedre op, lårene bedre, og de har fået fyldigere, dybere og rummeligere midtstykker. Ved dette jubilæumsdyrskue var der fremstillet 32 tyre. Dette tal er et udtryk for den stærke indskrænkning, der er sket af tyreholdet ved insemineringens fremkomst i 1941 - således havde man i 1937 den største tyrefremstilling i dyrskuernes historie med i alt 119 fremstillede tyre. Ved jubilæumsskuet i 1951 blev der uddelt en jubilæums-bornholmspræmie til tyre. Denne ærespræmie fik Bjørn, tilhørende Aage Hansen, Sandemandsgård, Knudsker, en meget stor og velbygget Højvig 136-søn, der er tillagt hos udstilleren.

Fremstillingen af køer og kvier blev den hidtil største, der endnu er set på en bornholmsk dyrskueplads. Der var 10 samlinger malkekvæg. Fløj- og ærespræmie blev ta-

Ko nr. 330. Årets ko og ærespræmie, dyrskuet 1987. Her fotograferet ved landsskuet samme år i Hobro, hvor hun blev nr. 2 af R.D.M. Her sammen med ejerne fam. Mogens Hansen, St. Duegård, Åker.

get af en samling fra H. Thorn, Nørregård, Østerlars. Der var en lang række enkelte køer. Fløjen toges af en Hermes datter fra B. Ipsen, Munkerup, Åker - alt i alt fik 15 enkelte køer 1. præmie. Jersey-fremstillingen var lille, den bestod af 2 tyre og 2 køer. Sidstnævnte fik begge 1. præmie for ydelse. De var fra de to gode jersey-besætninger, tilhørende Kn. Gregersen, Bækkehøj, Østerlars, og V. Olsen, Nybro, Østerlars.

Det bør også nævnes, at jubilæumsdyrskuet 1951 også blev en festdag på anden måde, idet det var først nu, vi havde dyrskuepladsen helt genopbygget, efter at dyrskuepladsen havde været flygtningelejr, og så totalt raseret ud, efter at russerne i 1946 overlod os den.

Vi havde et stort pragtfuldt 125 års jubilæum i 1976, tyrene var omtrent væk, dog var der 6 privattyre, men et meget stort fremmøde af køer og kvier. Fløjsamling for

R.D.M. var fra Poul Kofoed Hansen, Gadedgård, Bodilsker, for S.D.M. fra Niels Jørgensen, Tvillingsgård, Vestermarie, og for Jersey var det en samling fra Verner Nielsen, Nygård, Klemensker - alle fik ærespræmie. Vi havde mange dyr af kødkvæg, storudstiller af Hereford var Børge Karlsen, Kaggård, Rutsker og for Charolais, Verner Kofoed, nu Vallingebergets Charolais, Aaker.

Slutning

Med vilje har jeg valgt, at dyrskuerne - Landboforeningens ældste kvægavlsforanstaltning skal være slutning. Det er status, der står en meget god besætning i bornholmske stalde - anno 1988 - det være sig, enten det er malkekvæg eller kødkvæg. Det kan en gammel kvægkonsulent konstatere i et år, hvor dansk landbrug fejrer et 200 års jubilæum.

Svinene

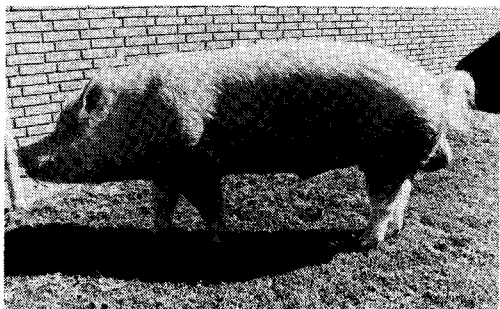
Det er mange år siden, ja, mange århundreder siden, den første bornholmske bonde indfangede de første vildsvin og gjorde dem til husdyr, eller måske bragte han de første tamsvin med sig hjem på sin skude fra fremmed kyst. Hvordan begyndelsen var, ved vi intet om i dag, men tidlige beretninger om levesæt fortæller, at Bornholm værdsatte flæsket som en højt yndet spise, og dette har man vel lov at tage som tegn på, at interessen for svinet som husdyr er meget gammel.

Af ældre optegnelser om de bornholmske svin anføres her kort: Åkerdeggen Rasmus Pedersen Ravn skriver i 1671 i sin *Chronica Borgingiaca*: Svin opfødes her store, synderlig af græs, men skal de fedes, må det ske med korn, om der ellers er råd dertil, hvis ikke, så får de dog gå med.

En gammel landrace, således som indenfor de øvrige husdyr, fandtes naturligvis også for Bornholm, og hvordan så den ud:

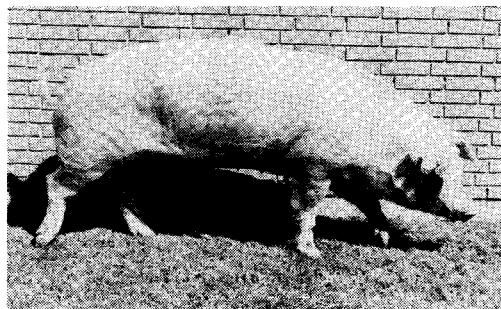
By- og herredsfoged Viborg, Rønne, indberettede i 1808 til amtmand Thaarup om svinene i vester herred: Foruden det almindelige svin gives her adskillige afarter, som dels er frembragte ved svin, forskreven fra en og anden provins i Danmark, dels ved engelske koffardimænd på strømme. Bornholm har en ganske egen svinerace, som er meget fortrinlig. Den er ikke meget lang, men høj eller rundrygget, sidbuget, lavbenet, tykhalset, har en fremstående tryne, så at linjen fra panden til det yderste af trynen næsten beskriver en elipse. Ørerne er hverken runde eller spidse, men står mere opret end nedhængende. Kuløren er i almindelighed karmolet eller sort. Denne race er overordentlig trivelig.

Omkring 1860 påbegyndtes indførsel af Berkshiresvin fra Valbygård ved Slagelse, og senere svin af større racer. Indtil 1870 var svineavlen hovedsagelig baseret på det hjemlige forbrug, men nu begynder der at

Orne af Yorkshire.

Foto: Ib Glaser.

Orne af Dansk landrace 1988. Foto: Ib Glaser.

blive udførsel af slagtede svin til København. Dette bevirker en større interesse for svineavlens forbedring, og ornernes antal ved dyrskuerne er stigende, og Holstebro-ørnerne begynder at rykke ind.

Sobestanden var fortsat meget blandet af type og oprindelse, og man indså det nødvendige i, at søerne også kom med på dyrskuerne, hvilket første gang fandt sted i 1881. Egentlig plan og dermed følgende fremgang i svineavl kommer først efter slagteriets oprettelse i 1891, og statskonsulent Mørkebergs planlægning af svineavl i Danmark midt i 1890'erne.

På Bornholms landøkonomiske Forenings foranledning blev der sidst i 1890'erne oprettet 5 avlscentre af svin af dansk landrace, og i 1900 ét avlscenter for svin af den store hvide Yorkshirerace (Engegård, Nylars), og senere oprettedes et til på Nordre skole i Østermarie.

Mørkebergs plan gik i store træk ud på at forbedre landracen ved udvalg, så den kunne opnå at tilfredsstille det engelske markeds krav, og indtil dette var opnået, måtte man benytte en produktionskrydsning ved hjælp af de engelske Yorkshireørner. Dette krævede en kontrolleret renavl af begge racer i avlscentre og en spredning af Yorkshireørner til at betjene søerne hos de almindelige svineproducenter. Den sidste opgave løstes ved oprettelse af svineavlsforeninger, hvoraf der ved århundredskiftet dannedes 23. Ved husdyrlovens barbering

1912 faldt statstilskuddet til svineavlsforeninger bort. Dette medførte i det øvrige land, at svineavlsforeningerne i det væsentligste forsvandt. Her på Bornholm blev de bevaret, idet slagterierne gav et årligt tilskud til Yorkshireørner i foreningerne. Den avlsmæssige indsats, der herved blev gjort, havde uden tvivl en meget stor betydning for kvaliteten af flæsket fra Bornholms Andelssvineslagteri, der nød et stort ry såvel i slagterikredse som hos konsumenter.

Det er vist ikke for meget sagt, at Bornholm var den landsdel, hvor man til at begynde med gik stærkest ind for Mørkebergs plan, men fejlen blev senere, at man faldt i søvn. Man glemte, at svineproduktionen var vokset således, at sobestanden var kommet op på over 4000 stk., og at det direkte salg af sogrise fra landracecentrene kun kom til at udgøre en meget lille del af det somateriale, der benyttedes i avlen. Følgen var, at der i overvejende grad benyttedes søer af krydsningsavl, som tillige i mange tilfælde var meget nær beslægtet med orne-materialet, og svineavl udartede i planløshed.

Det viste sig også i kvaliteten på slagteriet, idet knapt $\frac{1}{3}$ af baconsvinene i årene omkring 1930 kunne blive sorteret i 1. kl.

Allerede i 1913 dannes svineavlsforeningernes samvirksomhed med en 5-mands bestyrelse, hvoraf 3 valgt af foreningerne og 2 af slagteriet.

Med års mellemrum finder vi selve mål-

sætningen drøftet i samvirksomheden. I 1913 var der enighed om krydsningsavlens hensigtsmæssighed. I 1927 henstillede formanden til ejerne af landrace-centrene at indskrænke salget af orner af hensyn til kvaliteten på slagteriet. 1931 fik 39 Yorkshire-orer tilskud fra slagteriet, hvad 9 landrace-orer derimod ikke kunne få, men der hævdede sig dog flere røster for, at landrace-orerne stilledes lige med Yorkshire-orerne.

Først efter at nydannelsen »Fællesudvalget for Svineavlen« med landboforeningens repræsentant, H.C. Koefoed, Markeregård, Poulsker, som formand i 1933 rettede en henvendelse til svineavlsforeningerne om at stryge bestemmelsen i lovene om, at kun Yorkshire-orer kunne få tilskud, fandt dette sted. Allerede i 1935 var der sket mærkbar forskydning i orneholdet i foreningerne, nu var der 16 Yorkshire-, men 19 landrace-orer i brug. Denne udvikling fortsattes, og i 1940 er den sidste Yorkshire-orne gledet ud af svineavlsforeningerne. Bornholm var den landsdel, der mest stædigt holdt fast ved Yorkshire-racen og nu ikke som ved århundredets begyndelse med det resultat, at vi kunne rose os af at producere den bedste egnede bacongris. Dygtige og interesserede svineavlere har vi altid haft, men udviklingen er gået i den retning, at grisenes indre egenskaber - kødfylde, spæklag, kødfordeling m.m. - er ble-

vet stadig vigtigere for at tilfredsstille vore kunder.

Fra 1940 var alle foreningsorner af landrace.

Privat foretagsom afløste efter 2. verdenskrig svineavlsforeningerne af ornecentraler. Vi havde 3 af dem med 20-25 kårede orner. Allerede da talte man om noget nyt, nemlig inseminering af svin. Det varede imidlertid længe, før man startede, det skete først den 1. juni 1972, inseminør blev Ole Olsen, Østermarie, det foregik i regi af en ny forening, Bornholms Svine Inseminering, B.S.I. Det første år 1972-73 insemineres 3810 søer og gylder. Snart fortrængte denne form foreninger og ornecentraler. Der er kun en af de ældste tilbage, Åløse-Skrulle svineavlsforening, der har 1 orne. Nu er der i B.S.I. 2 inseminører, der i 1986-87 har foretaget 7227 insemineringer, derudover har private fået ca. 6000 portioner sæd til egen inseminering.

Ornesæden fås med fly hver dag fra Hatting Ornestation, Ringsted, og udleveres fra Svineavlskontoret på Kannikegård, der forestår den daglige ledelse.

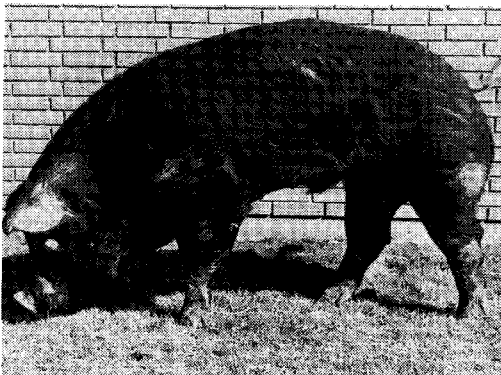
Avlsarbejdet

Som nævnt blev der i 1890'erne oprettet svineavlscentre. Der kom i 1934 faste regler for disse »Statsanerkendte svineavlscentre«, som tilses 2 gange årlig af et avlscenterudvalg. Dyrene kåres af et avlscenterudvalg.

I alt har der af disse avlscentre op til vore dage været 3 Yorkshire-centre og 28 landrace-centre.

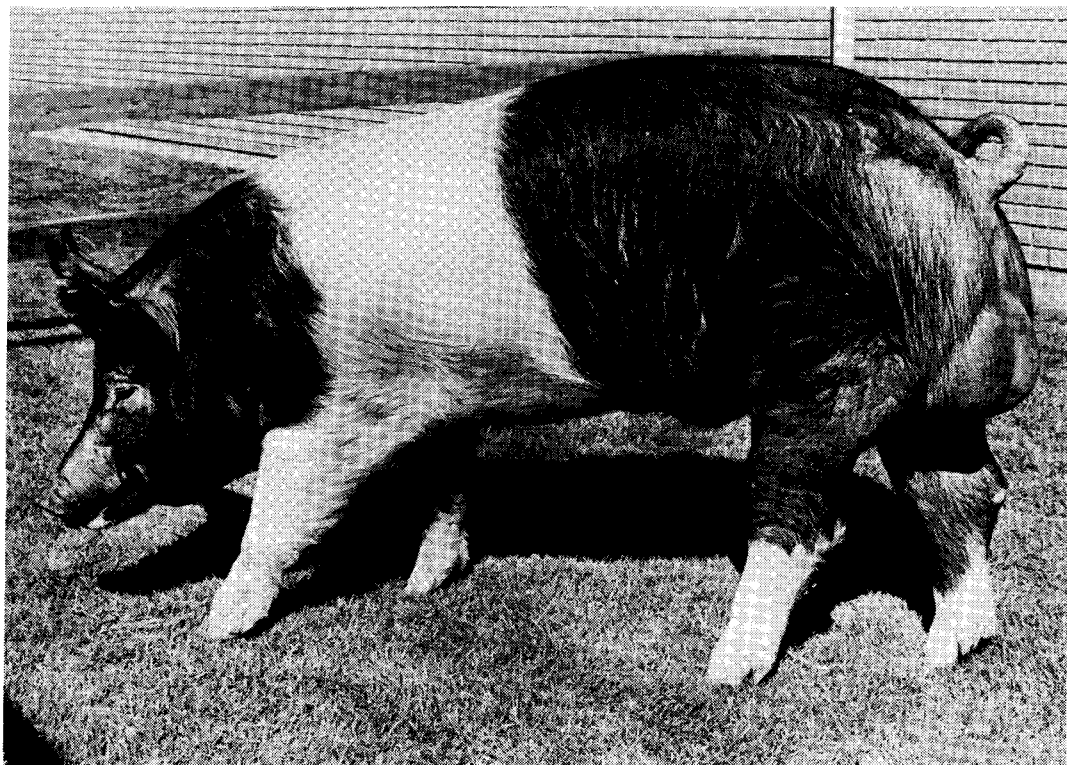
Først i 1930'erne kom ønsket om en svineforsøgsstation, hvor svineproducenterne kan få deres formentlig gode avlssøer kåret og få grise efter dem optaget og få deres trivsel og slagte kvalitet undersøgt. Forsøgsstationen blev oprettet den 1. maj 1936 og fik plads i en efter brand nyopført god stald hos gdr. L. Tolstrup, Strangegård i Klemensker, med 24 forsøgshold.

1948 flyttedes forsøgsstationen fra Strangegård til Landboforeningens forsøgsgård,

Orne af Duroc.

Foto: Ib Glaser.

Orne af Hampshire.

Foto: Ib Glaser.

Kannikegård i Åker. Også her blev stalden indrettet til 24 forsøgshold. Tilslutningen til forsøgsstationen har været meget tilfredsstillende.

Højeste antal færdigbehandlede hold var i 1971-72 med 102. I 1974 standser man på Kannikegård og starter op på Tornbygård i 1975 med et S.P.F. projekt, med salg af sygdomsfri grise til svineproduktionerne.

Der kom modgange i form af sygdomme, så udsætning måtte foretages, i 1988 ser det således ud: Der er 2 konventionelle avlsbesætninger på Bornholm. Ole K. Marker, Lillemyregård, Pedersker, driver avl med dyr af racerne Yorkshire, Hampshire samt Duroc, og foretager opformering af krydsningsdyr. Henning W. Thorsen, Tornbygård, Klemensker, driver avl med dyr af Landrace, Yorkshire og Duroc, og foretager ligeledes opformering af krydsningsdyr.

Besætningen hos Leo Nielsen, Askelund, Rutsker er godkendt som krydsningsopformeringsbesætning og producerer udelukkende krydsningsdyr.

Jens Erik Kofoed, Brogård, Pedersker, har etableret en rød S.P.F.-opformeringsbesætning, som allerede i indeværende år vil kunne levere krydsningshundyr både til S.P.F./M.S. og konventionelle besætninger. Med dette sidste er også nævnt de nye racer, som dukkede op omkring 1980. Bornholms kontrolforening for svinefodring blev startet den 25. september 1959 ved et fælles møde mellem Landbo- og Husmandsforeningen, slagteriet og et forberedende kontroludvalg. Formand blev Jørgen Clausen, Langensgård, Østermarie, til 1986. Hans efterfølger blev Hans Hansen, Søndregård, Nyker. Der er 34 medlemmer med 16000 kontrollerede grise.

Effektivitetskontrol

Et nyt initiativ begyndte på landsplan i 1978, samme år kom, som den første på Bornholm, C.O. Koefoed, Brunsgård, Ny-lars. Effektivitetskontrollen har i 1986/87 omfattet 72 besætninger med 5800 svin og 73800 slagtesvin. 32 af besætningerne har både sohold og slagtesvinproduktion, 21 har udelukkende smågriseproduktion, og 19 var rene slagtesvinebesætninger.

Deltagelsen i effektivitetskontrollen har været i langsom stigning. Aktiviteterne er samlet i Fællesudvalget for svineavl og produktion, formand er Ole Funch, Langede-bygård, Bodilsker.

Konsulentarbejdet

I 1893 ansatte Landboforeningen sin første husdyrkonsulent, dyrlæge J. Albrechtsen, Åkirkeby, han var en alsidig herre, der me-

strede alle former for husdyravl, således også svineavl, men man havde ikke regnet svineavlen for noget særligt, for med hans afgang i 1907, skulle der gå omtrent 30 år, før der blev ansat en konsulent igen, det blev K.A. Jensen, Rønne, han blev ansat i 1936, virkede indtil 1958, hvor man antog Holger Vestergård, der var konsulent til 1. juli 1964, hvor nuværende svineavlskonsulent Gert Mikkelsen, der stammer fra Rutsker, blev ansat. Svinebestanden og arbejdet steg stærkt, og den 26. april 1984 antog man som medkonsulent Stig Andersen, Rønne.

Svineholdet er i en økonomisk brydningstid, 1987 med den laveste notering de sidste 5 år, stigende omkostninger, dertil miljøkrav, ja, det er ikke mærkeligt, at svineproducenten anno 1988 ser mørkt på de nærmest kommende år.

Fårene

At skrive om fåret på Bornholm er for så vidt vanskeligt. Dels så har landbrugsskribenter ikke levnet fåret megen interesse, og dels så har interessen og antallet af får fra 1870'erne til 1950-1960'erne dalet stærkt.

Fra langt tilbage har fåreholdet på Bornholm været stort, vi havde jo naturlige forhold.

I 1837 skrives således i Bornholms Avis: »Læg jer efter fåreavl, hold så mange spanske får, som I kan, derved vil I gøre den magre lyng frugtbar for Eder. Jeg regner ikk hen i vind og vejr, jeg vil sige til jer, at der er en mand her i landet, som sælger uld i København for 200 rdl. årlig, og han bor ikke ved lyngen og har sikkert ikke i flere henseender nær så god lejlighed til at holde får som mange af Eder.

Højlyngen, slotslyngen og udmarkerne syntes fortrinligt skikkede til fåreavl, og disse nøgne og golde steder kunne således bringes til at skaffe landet årligt en del penge ind, men det må være spanske får, så

ægte som muligt, når det skal give noget af sig.«

Så vidt Bornholms Avis. Det spanske får var Merinofåret, der i ca. et kvart århundrede spillede en forholdsvis stor rolle - fra midten af 1830'erne og frem til ca. 1860, da overtages denne rolle af kødfårene. Det er særlig får af Southdown og Dishley racer, ligesom man, som der skrives »forsøger sig med de mere kortuldede får« Oxforddown og Leicester, dette faldt så mere heldigt ud end alle de andre nævnte racer, derfor blev disse to racer, Oxforddown og Leicester, snart enerådende, dem har vi stadigvæk.

Fåreholdet var stort på Bornholm ved den 200-årige periodes begyndelse, der markerer stavnsbåndets ophævelse. Udmarkssagen var et stort spørgsmål.

Ved kgl. resolution af 8. marts 184 blev rentekammeret autoriseret til at foranstalte udmarkens opmåling og korts udarbejdelse herover.

Dette skete efter henstilling af øens tidli-

*Jørn Ole Hansen, Paradishuset. Den første på Bornholm, der tog en fårehund, Border Collie, til hjælp.
Foto: Henning Sigvardsen.*

gere og daværende amtmænd samt amtsforvalter, Munster, og justitsråderne Engelbrecht og D. Hansen. Disse sidste 3 havde som kommission nedsat i 1784 givet indstilling til rentekammeret, hvor bl.a. oplystes, at der på udmarkerne om sommeren græssede 5.484 heste, 6.879 stk. hornkvæg, 22.808 får, 4.512 svin foruden gæs, hvis antal ikke kunne angives.

Tal, der nok mere er angivelse af den samlede husdyrbestand og ikke den, der udnyttede udmarkerne, men mange får var det da.

Største antal, man kender, er i 1871, hvor tallet var 28.391 stk., siden dalede det

støt og stærkt til 1.200 stk. i 1930'erne, for derefter næsten fordobles under krigens dage, for derefter igen hurtigt at rasle ned, i 1952 var bunden nået med 228 stk. I dag er det svært at gøre op, da Danmarks statistik for 1986 siger 396 stk., men da det ikke er forfærdeligt meget over, hvad øens største besætning har, så regner Bornholms Fåreavlsforening med sit medlemstal og kendskab til salg af slagtedyr o.s.v. bestanden til at være ca. 3000 - i hvert fald. Bestanden i dag omfattes af ikke færre end 12 racer, det er som før nævnt Leicester og Oxforddown samt fra i 1960'erne og årene op til vore dage, Shropshire, Gotlands Pelsfår, Rygja,

Berrichon du Cher, Texel, Hvidhoved Marsk, Norsk Spelsau, Dorset, Svensk Finuld og Karakul og måske nogle andre.

Avlen i dag er i særdeleshed sigtet imod produktion af slagtelam, uld er desværre i 1988 noget af et biprodukt, som der ikke er økonomi i. På Bornholm aftages størsteparten af det, der sendes væk fra øen via Bornholms Fåreavlsforening, til privat køber i Tappernøje og går i høj grad til »indvandrerne«. Og så har vi et hjemmemarked, som dog burde være større, idet bornholmske lam har prædikatet fra hoteller og slagtere at ligge helt i top. Avlsforanstaltninger er dyrskue og kåring, ved det første dyrskue 1852 var mødt 8 væddere, en Dishleyvædder fra Jespersen, Kannikegård, Bodilsker, fik 1. præmie. P. Frigård, Lyneborg, Vestermarie, var kendt for sine Leicesterfår, i dyrskueprotokollerne fra 1880'erne støder man på følgende racebetegnelse: Leicester af P. Frigårds race.

I 1907 får vi Bornholms første fåreavlsforening, det er Pedersker og Poulsker fåreavlsforening, og den udstiller allerede samme år Oxforddown-vædderen »Vel-skabt«; om den skrives der i præmieprotokollen: En velbygget vædder, men mindre godt holdt, reprimande til fodermesteren om at stille med den til næste år i bedre kondition. Foreningen holdt kun få år.

Nu går det rask nedad med fåreantallet på Bornholm, dette influer selvfølgelig på interessen og avlsforanstaltninger. Således kan nævnes, at fra 1921 til 1934 fremstilles overhovedet ikke får på det bornholmske dyrskue. Så kommer der nogle år, hvor enkelte prøvet at puste lidt liv i det, men vi skal helt frem til 1943, hvor man havde en meget stor dyrskuefremstilling på 4 væddere og 16 får.

De følgende år har man pæne dyrskuefremstillinger, man går tillige i gang med noget nyt, nemlig kåring af fårene ude i besætningerne. Kåringskommissionen bestod af gårdejer Sv. Kalf-Hansen, St. Klintgård, Vestermarie, landskonsulent for fåreavlen H. Nislev, Skåde, Jylland, og indtil 1947

konsulent Ejnar Jensen, Rønne - efter 1947 konsulent Helmer Hansen.

I 1942 lavede Landboforeningen det forberedende arbejde for oprettelse af fåreavlsforeningen. Protokollen beretter, at den 11. februar 1943 afholdtes møde med god deltagelse, 75 deltagere. Man dannede her ikke én, men 2 foreninger.

Nordbornholms Fåreavlsforening
(nordre - vestre herred) 17 medlemmer.
Sv. Kalf-Hansen, St. Klintegård (formand).

Sydbornholms Fåreavlsforening
(søndre og østre herred) 14 medlemmer.
Chr. Thorsen, Kuleborg, Pedersker, (formand).

Det gik godt under krigen, men så gik fåreavlen i stå. På dyrskuet var der kun fremstilling i 1952 i 1957 og 1962 af enkelt dyr. Kåring foretog vi dog med 2-3 års mellemrum. I 1955 var der kun 4 medlemmer, konstaterer Sv. Kalf-Hansen og lader »foreningen hvile«.

Men så i 1965 den 25. august ved et møde på Dams Hotel, Rønne, prøvede Landboforeningen, og det blev min opgave at forelægge, at få dette arbejde igang igen, der var mødt 35 tilhørere, mødet endte med, at der tegnede sig 19 medlemmer. I dag er der ca. 60, og navnet blev Bornholms fåreavlsforening. Folmer Juul-Hansen, Bækkegård, Vestermarie, valgtes til formand, et hverv, han havde til 1977, hvor Bent Frigård, Brogård, Olsker, valgtes, hans formandsperiode var til 1983, hvor Niels Koefoed, Langemyregård, Åker, blev formand, han fortsatte til 1987, hvor Jørn Ole Hansen, Paradishuset, Nylars, overtog. Konsulent Helmer Hansen var med alle år som sekretær og konsulent.

Opgaverne

I dag har vi en speciel fåregård på dyrskuepladsen, og siden starten i 1965 har vi haft en god tilslutning til dyrskuet af alle racer. Kåring ligger fast hvert andet år, vi har også her god tilslutning, kåringsudvalget er fra Dansk fåreavl, som vi er tilsluttet. Ellers somt nævnt avlsarbejde, oplysning og

afsætning. Et arbejde, som har optaget foreningen meget, var bekæmpelsen af lungesygdommen Maedi, vi var her på Bornholm, ligesom for kvæget, foran med at organisere bekæmpelse i samarbejde med vore dyrlæger, det startede først i 1970'erne. Meget er nået, men endnu ikke færdigt.

Afslutning

Thaarup skriver i 1820:

»En Bondegaard har omtrent en Snes stk. Faar, somme Steder færre og andre Steder flere. Især i Olsker Sogn er der Gaarde, hvor Antallet af Faar gaar op til 100, især på Brogaarden. Disse Faar huses ikke om Vinteren, men føde sig selv ude og holde sig i den saakaldte Slotslyngsklipperige Strækninger«.

Historien gentager sig, det er sjovt at bemærke, at netop Brogård, nu tilhørende Bent Frigård, har øens største besætning, i alt med stort og småt over 300 dyr, ligeledes så har alle disse dyr fra Brogård en vigtig opgave i at holde naturen i ave på Hammerkuden, Slotslyngen og terrænet ved Munkegård og Brogård. Fårene er vigtige i natur- og miljøsammenhæng, sidst i 1970'erne fik foreningen til opgave at udstationere 30-40 får på Balkalyngen, for at holde vegetationen i ave. Som det nyeste skal nævnes fårenes brugbarhed i nævnte

Kåringskommissionen arbejder 1984. Shropshire vædder Kasper tilh. Bh. Fåreavlsforenings formand Jørn Ole Hansen, Paradishuset, Ny-lars. Kasper fik ærespræmie ved dyrskuet i 1985.

øjemed, her vil jeg gerne nævne Bornholms amts »Grøn Ø«-projekt fra 1986, hvor der under ledelse af landskabschef Poul Weise er indhegnet ca. 40 landskabsmæssigt værdifulde steder til næsten udelukkende får.

Det slogan, der blev lanceret i 1970'erne: »Kød og uld er fåreavlens guld«, bør have en tilføjelse om fårenes betydning som naturbevarere.

Fjerkræavlen på Bornholm

Af fjerkrækonsulent H.P. Ipsen, Lobbæk

En livlig foreningsbevægelse i det øvrige land, gav sig forholdsvis sent udslag på Bornholm, men ved Bornholms landøkonomiske Forenings generalforsamling 19. marts 1896 behandles et forslag fra formanden for Bornholms Fjerkræavlerforening om, at denne tilbyder et tilskud på 100 kr. til præmiering af fjerkræet ved dyrskuet på betingelse af, fjerkræavlerforeningens medlemmer får gratis adgang til dyrskuet.

Følgelig må Bornholms Fjerkræavlerforening være oprettet senest 1895. I de følgende år fremgår det ved flere lejligheder at være gensidig støtte og samarbejde mellem de to foreninger.

Bornholms Fjerkræavlerforening optager fjerkræavlsarbejdet med sine ældre søskende i de øvrige land som forbillede med afholdelse af udstillinger og oplysningsarbejde inden for fjerkræavlen, fremskaffel-

se af rugeæg, oprettelse af avlscentre, det i forbindelse med Dansk andels Ægexport, samt præmiering af hele hønsehold.

*Sammenslutningen af
fjerkræavlerforeningerne til
Danmarks Fjerkræavlerforening*

Begrundet forskellige vanskeligheder over for landbrugsministeriet med at opnå støtte, indså de tre store fjerkræorganisationer nødvendigheden i at optræde som en enhed, og efter en del forhandlinger i året 1912 blev vedtaget en sammenslutning af foreningerne under navnet Danmarks Fjerkræavlerforening. Dets formål er at fremme fjerkræavlen og ægproduktionen i Danmark. Organisering af foreningen foregik i amtskredse, der selv vælger repræsentanter. Ved et møde i Åkirkeby den 16. november 1912 afholdes konstituerende generalforsamling i amtskredsen for Bornholm, og den første formand blev Jægermester H.V. Rasch, St. Hallegård, Åker. Amtskredsen optog forhandlingen med Bornholms Fjerkræavlerforening, hvis formand var lærer Josefsen, Østerlars, om en sammenslutning af foreningerne. Efter gentagne forhandlinger blev en endelig sammenslutning gennemført ved en generalforsamling den 27. marts 1916 i Rønne.

Stedbedømmelse af hele hønsehold

Men med den store interesse, fjerkræavlen fik efter første verdenskrig, vandt denne bedømmelse af hele hønsehold af hele rene racer, igen stor interesse. Noget i den retning var også optaget under De samvirkende Bornholmske Husmandsforeninger.

Ved et møde den 17. februar 1934, hvor Bornholms landøkonomiske Forening, De samvirkende Bornholmske Husmandsforeninger, Bornholms Fjerkræavlerforenings amtskreds og D.A.Æ. var repræsenteret, og konsulent D. Davidsen fra Statens Ægudvalg var til stede, blev det vedtaget at nedsætte et udvalg for Bornholm for fjerkræavlen og planlægge en konkurrence for

hele hønsehold til påbegyndelse 1. oktober 1934.

Som udvalg valgtes for Bornholms landøkonomiske Forening grd. Axel Hjort, Langedeby, for De bornholmske Husmandsforeninger gdr. V. Mortensen, Risensholm, Østerlars, for Bornholms Fjerkræavlerforenings amtskreds gdr. H.P. Hansen, Søndregård, Nyker, og som sekretær i udvalget husdyrbrugskonsulent K.A. Jensen, Rønne. Konkurrencen startede med 17 deltagere, hvoraf de 11 opnåede anerkendelse for 1 år.

Denne virksomhed er fortsat gennem årene med noget varierende antal deltagere, hvoraf enkelte har indtaget en så kvalificeret stilling, at de er optaget i Statens Fjerkræudvalgs landskonkurrence mellem hele hønsehold og ligeledes deltaget i afkomprøverne på kontrolstationen ved Faurholm og har fået haner optaget i den officielle hanestambog.

Andelsfjerkræslagteriet i Ringsted

Med den stigende ægproduktion gjorde spørgsmålet sig gældende om en fordelagtig afsætning af slagtekyllinger og de ud rangerede høns.

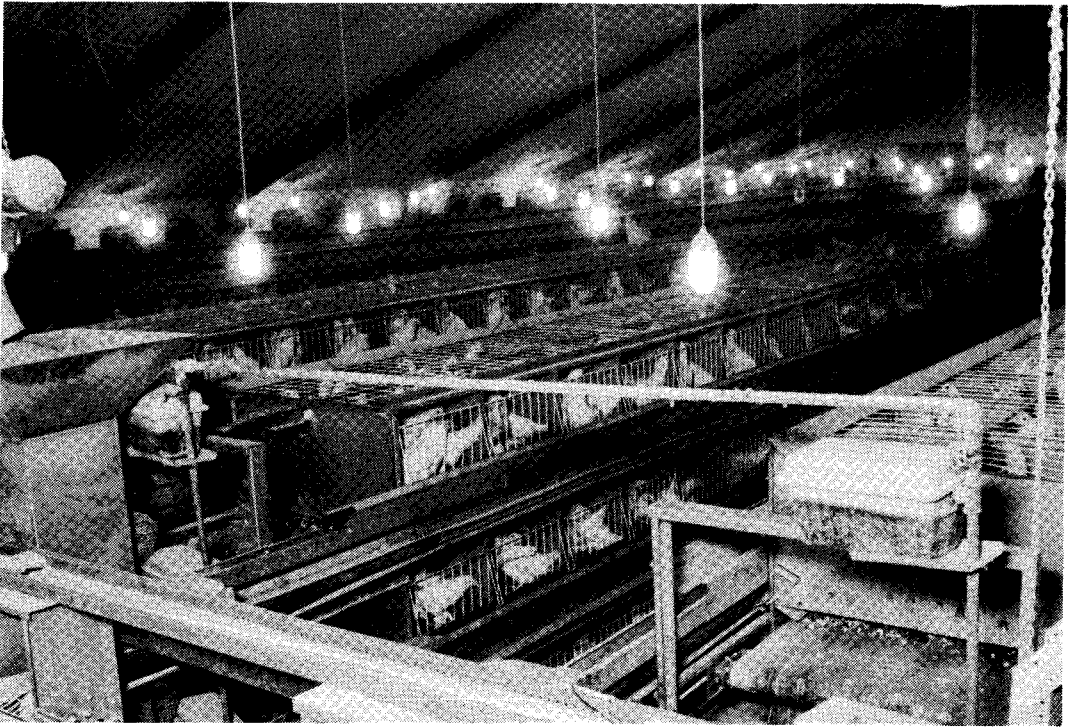
Først i 1930'erne kom tanken frem om at løse dette spørgsmål på andelsbasis ved oprettelse af andelsfjerkræslagterier.

Bornholms landøkonomiske Forening, De samvirkende Bornholmske Husmandsforeninger og Fjerkræavlerforeningens amtskreds, tog i fællesskab sagen op at få Bornholm tilsluttet til andelsfjerkræslagteriet, der var planlagt til oprettelse i Ringsted i 1933.

Interessen for slagtekyllinger var stor og producenterne ønskede deres kyllinger slagtet på Bornholm.

På lokalplan nedsattes et udvalg til at arbejde med dette og formand, primus motor, var gdr. Arne Koefoed, Spagergård, Nylars.

I året 1965 byggedes et slagteri i Hasle under andelsfjerkræslagteriet i Ringsted, det betød, at produktionen steg til, at der

Moderne stald 1988 - til burhøns tilh. H. Viborg, Kannikegård, Vestermarie.

slagtes over 1 million kyllinger i Hasle om året samt en del høns.

Landsudvalget for fjerkræavlens Konsulentordningen

Under de forskellige fjerkræorganisationer ansattes i århundredets begyndelse konsulenter, ofte i forbindelse med andre organisationer. Som en af de første kan nævnes W.A. Koch, der i 1903 ansattes som konsulent for Foreningen for landøkonomisk Fjerkræhold og efter forskellige konsulentstillinger ansattes som statskonsulent i Fjerkræavl 1920.

Efterhånden som udviklingen af fjerkræavl skred fremad, voksede også kravet til konsulentassistance.

For Bornholms vedkommende hjalp man sig frem ved at søge bistand hos konsulenterne i det øvrige land til kursus, foredragsvirksomhed og andre faglige spørgsmål og i

øvrigt hos den lokale husdyrbrugskonsulent, da foreningerne ikke mente at kunne klare deres del af lønnen ved ansættelse af en fjerkrækonsulent.

Landsudvalget for Fjerkræavl, der oprettes i 1948, fik gennemført en helt ny ordning med hensyn til konsulentspørgsmålet.

For at skaffe midler til en konsulentordning blev pålagt en afgift på ægekporten, der kom foreningerne til støtte med hensyn til den del af konsulentlønnen, som foreningerne selv skal yde.

Landet blev inddelt i distrikter med ansættelse af fjerkrækonsulenter for øje, og i hvert distrikt nedsattes et konsulentudvalg. For Bornholms vedkommende kom konsulentudvalget til at bestå af for Bornholms landøkonomiske Forening: Edv. Kofoed, Blæsbjerggård, Nyker og V. Juul Nielsen, Ll. Grammegård, Åker. For De samvirkende Bornholmske Husmandsforeninger:

Chr. Marcher, Solvang, Vestermarie og H.P. Munch, Søhøj, Pedersker. For Bornholms Fjerkræavlerforenings amtskreds: H.P. Hansen, Søndregård, Nyker, og baneformand C.P. Ipsen, Rønne.

At få nedsat et konsulentudvalg voldte ingen kvaler, hvad det derimod gjorde, var at få ansat en fjerkrækonsulent. På grund af øens ringe område, var der et forslag om at slå Bornholm sammen med Lolland-Falster, men dette vakte protest fra Bornholm.

Efter meget tovtækkeri sagde landsudvalget, at Bornholm kunne få 3.000 kr. og i øvrigt ordne deres forhold selv. Men dermed var spørgsmålet ikke løst - nu mødte forhandlingerne inden for det lokale område lige så store vanskeligheder. Det endte med et kompromis, hvorefter konsulent K.A. Jensen, der på det tidspunkt var konsulent i heste- og svineavl, skulle have de 3.000 kr. mod at fungere som fjerkrækonsulent, indtil en mere tilfredsstillende ordning kunne opnås.

Dette skete med en ordning mellem Landboudom og Fjerkræudvalget, idet man i året 1958 ansatte Keld Juul Nielsen

som ungdoms- og fjerkrækonsulent, og han virkede indtil 1. april 1965, hvor han blev Stiftskonsulent på Fyn, derefter overtog H.P. Ipsen arbejdet indtil 1. april 1984.

Dyrskuet

Fjerkræet har været med på de bornholmske dyrskuer siden 1885, og i tidens løb har der været fremstillet mange forskellige racer, der var med til at højne dansk ægproduktion gennem tiderne. Ægproduktionen er nu gået over til at benytte udenlandske dyr, derfor er der i dag intet dansk avlsarbejde i rentabel ægproduktion.

Udviklingen går stærkt, og produktionen foregår nu i æglægningsbure eller på netgulve, og produktionen er blevet samlet i store enheder og gennemgående på større landbrug efter bornholmske forhold, en besætningstørrelse på 10.000-25.000 stk. er normalt i dag.

Slagtekyllinger opdrættes i enheder på indtil 50.000 stk. og opnår en vægt på 1.600 gr. i en alder på 40 dage, hele den udvikling har foregået i tiden fra først i 60'erne til midt i 80'erne.

Nicheproduktioner i husdyrholdet

Jeg har berørt enkelte steder om nicheproduktion, bl.a. ved hestene og kødkvæg.

Udviklingen har de seneste år medført, at flere og flere landmænd forsøger at supplere det traditionelle landbrug, helt eller delvist med alternative produktionsformer - de såkaldte nicheproduktioner.

Nicheproduktion af dyr er et utroligt bredt område, som stadig er i udvikling. Det er ganske særlig dukket op de sidste 15 år og særlig i 1980'erne. Bornholm er ingen undtagelse fra det øvrige land. Udover heste og kødkvæg skal jeg nævne følgende, som enten er etableret og gamle produktioner, eller unge der er på vej.

Angorakaninavl: Ikk' så få er igang.

Biavl: Er gammel, Bornholms Biav-

lerforening fejrer 100 års jubilæum den 17. juni 1988.

Gedehold: Nye gået igang, men er gammel herover, geden blev kaldet »fattigmandskoen«.

Hjortefarme: Kron- og dådyr. 7-8 farme.

Hareopdræt: Søges etableret i 1987 og 1988.

Pelsdyrproduktion: Har været igang - med held - i mange år.

Regnormekultur: Forsøgsstadie herover.

Åleproduktion: Een der kører - hos fhv. landbrugsminister Niels Anker Kofoed, Knarregård, Ibsker.

For alle disse produktioner gælder, at man enten har tomme bygninger eller marginal jorder, som man prøver at udnytte.

Afslutning

Bornholms landøkonomiske Forening

Danmarks ældste landboforening er nævnt - og med rette - mange gange i dette strejftog gennem det bornholmske husdyrbrug, for sit virke ved organisering af avlsarbejdet,

ved forbedring af driftsformer og ved afsætning og økonomi. Opgaver som i høj grad stadig ligger for. Foreningens formand i 1988 er gdr. John Westh, Kåsbygård, Rutsker.

Helmer Hansen.

Litteratur:

Albrechtsen, J.: Kvægbrugets udvikling på Bornholm. 1903.
Bornholms efterslægtsselskab og Bornholms landøkonomiske Forening. 1805-1955.
Bornholms landøkonomiske Forening: Årsberetninger 1955-1987.
Dyrskueprotokoller for 1852, 1902, 1951, 1976 og 1987.
Forhandlingsprotokoller for: Bornholms fjerkræavlerforening, Bornholms fåreavlsforening, Bornholmske hesteavlsforeninger, De sammensluttede bornholmske kvægavls- og kontrolforeninger, Fællesudvalget for svineavl og Raceforeninger.

Hansen, Helmer: Foreningen til hesteavlens fremme i 100 år. 1979.
Hansen, Helmer: Bornholms Trivselskab 25 år. 1985.
Jensen, J.: Bornholms hesteavl. 1891.
Jensen, K.A.: Landboforhold på Bornholm - Bornholmernes land. 1944.
Kirketerp, M.E.: Bornholms landøkonomiske Forenings historie. 1852-1902.
Kvægavls- og kontrolberetninger 1901-1987.
Kåringsprotokoller for kvæg og heste.
Lanbonyt 1987: Nicheproduktion af dyr.
Landbrugets statistik.
Stambogsudvalget for Bornholms landøkonomiske Forening: Heste 1. 1895.

Fra hjulplov til traktorplow

Træk af mekaniseringen i det bornholmske landbrug gennem 200 år

Af Henrik Vensild

Gennem de seneste 200 år er der foregået en teknisk udvikling i landbruget, som har ført frem til de maskiner, der bruges i dag. For os er det nok svært at sætte sig ind i, hvordan det daglige arbejde var for 200 år siden, i slutningen af 1700-årene. Hvordan var det at pløje med hjulplov, dag efter dag? At høste hø og korn med le/sejs i ugevis. At køre det ind på de smalle træakslede vogne og så tærsk det med plejl dag efter dag vinteren igennem. Det må formentlig have været meget monotomt, vil vi nok synes i dag. Forstår vi det egentlig rigtig?

De mange tekniske forbedringer af redskaberne, sammen med grundforbedringer som dræning og mergling og indførelsen af nye planter bl.a. kløver, kartofler, roer og nye kornsorter, de forbedrede husdyrracer og formindskningen af hestenes antal i forhold til køernes - der i det øvrige land var en direkte følge af stavnsbåndsløsningen, udskiftningen og udflytningen - alt dette var med til at forbedre vort landbrug, så det kunne brødføde langt flere end landbefolkningen selv. En forøget, rationel produktion blev forudsætningen for industrialiseringen, der igen satte den tekniske udvikling i gang og førte til masseproduktion af varer og maskiner; her også maskiner til landbruget, der igen forbedrede dyrkningen og dermed øgede produktionen.

Lad os se lidt på den tekniske udvikling, der er sket gennem de seneste 200 år i det bornholmske landbrug. Hvad havde man af redskaber på en bornholmsk gård i sidste halvdel af 1700-årene. Det fortæller præsten i Østermarie, J.P. Prahls, os om i sin Agerdyrknings Catekismus fra 1777. Det var redskaber som: »Plove, Harver, Trumle (som her kaldes Ruld), Aær [Ard], Arbejds- og Høstevogne, hvert slags med tilbehør, som og Håndredskaber, Leer

(som her kaldes Seyse), River, Tiver, Hakker, Hiulbøre, Lyngriver, Spader, Jernstang, Øxer, Jern- eller Træforke (som her kaldes Grebe), Skovle m.v.«

Disse redskaber har i næsten uændret form været brugt i vort landbrug siden vikingetiden. Bortset fra kornseglet, der blev afløst af leen til kornhøst engang i middelalderen.

I Prahls beskrivelser mærker vi også, at der trods alt er ved at ske en udvikling, og at der er ved at ske noget nyt med det vigtigste redskab - hjulploven - på dette tidspunkt.

Redskaber til jordens behandling

I hjulploven var det vigtigste redskab til jordens behandling. Vi er så heldige, at Prahls og især J.C. Urne o. 1760 omtaler den bornholmske hjulplov meget omhyggeligt. Helt enestående er det, at Urnes beskrivelse er ledsaget af to tegninger af hjulploven, således at man ikke er i tvivl om, hvordan den så ud. Fig. 1.

På en lang træås er indtappet en lodret slå D, der går ned til det vandrette plovhoved/løb B. Foran på dette sidder skæret I. Det er en trekantet jernplade, der fastgøres på plovhovedet med 3 søm og en trætap. Bagest på plovhovedet sidder styret/stjerten C, hvorigennem åsens bageende er tappet. Her kan åsen stilles op eller ned med kiler. Øverst oppe bøjer stjerten bagud, og her holder plovkøreren fast.

På siden af slåen sidder muldfjælen, der er et lodret bræt, der vender furen, som skæret og langjernet har skåret fri. Hvis ikke furen vendes ordentligt, blev den i hvert tilfælde skubbet til siden. Muldfjælen blev holdt ude fra ploven med en trætap, der gik ind i stjerten.

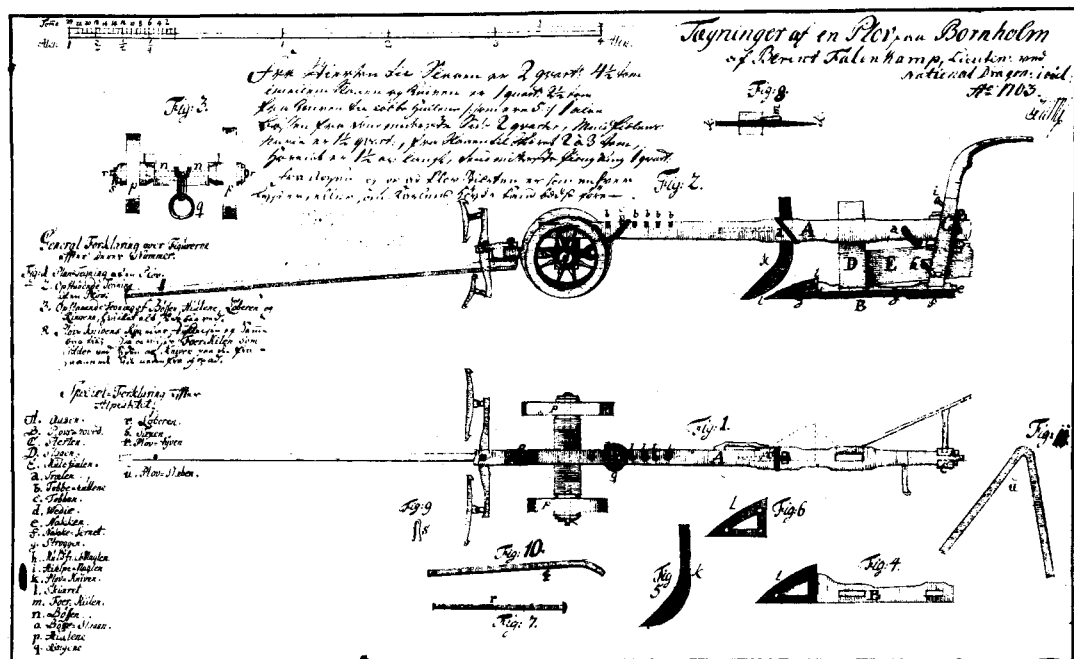

Fig. 1. Tegning af bornholmsk hjulplov udført af løjtnant Berent Falenkamp i 1763, til Urnes agerdykningsbeskrivelse. Der hersker tvivl om denne tegning er en rentegning af Urnes tegning, eller det er en selvstændig tegning. Kgl. Bibl. Thott 1416,4°. På tegningen står følgende:

Tægninger af en Plov paa Bornholm
af Berent Falenkamp, Lieuten. ved
National Dragonerne ibidem.

Ao 1763

J. C. Urne

Fra Stiarten til Slaaen er 2 quart. $4\frac{1}{2}$ tom,
imellem Slaaen og Kniven er 1 quart. $2\frac{1}{2}$ tom,
fra Kniven til Tobbe-Hullene (som ere 5) 1 alen.
Bøssen fra dens nederste Side 2 kvarter, Muld-
fiælens Navle er $1\frac{1}{2}$ quart., fra Slaaen til Skiæ-
ret 2 à 3 tom, Hovedet er $1\frac{1}{2}$ al. langt, dend mit-
terste Ploug-Ring 1 quart.

Fra Aasen og op ad Plov-Stiarten er som en-
hver lyster, eller som Karlens Høyde kand bædst
føre.

General Forklaring over Figurerne
efter deres Nummer.

- Fig. 1. Plan-Tegning af en Plov.
- 2. Opstaaende Tegning af en Plov.
- 3. Opstaaende Tegning af Bøssen, Hiule-
ne, Løberen og Ringene, hvilket alt sees
bag ved.
- 8. Plov-Knivens Ryg eller Tykkelsen af
Samme bag til; Saa og Viises Foer-Kilen
som sidder ved siden af Kniven paa den
frahaannede Side neden fra og op ad.

Speciel-Forklaring effter Alphabetet.

A. Aasen.	i. Hielpen-Naglen.
B. Plovs-Hoved.	k. Plov-Kniven.
C. Sterten.	l. Skiæret.
D. Slaaen.	m. Foer-Kiilen.
E. Muldfiælen.	n. Bøssen.
a. Trælen.	o. Bøsse-Slaaen.
b. Tobbe-Hullene.	p. Hiulene.
c. Tobben.	q. Ringene.
d. Wedie.	r. Løberen.
e. Nakken.	s. Saxen.
f. Nakke-Jernet.	t. Plov-tyven.
g. Strogen.	u. Plov-Slæben.
h. Muldfiæl-Naglen.	

Foran slåen på åsen er kniven/langjernet k tappet igennem. Det er et kraftigt stykke jern, bøjet fremad og smedet skarpt på den nederste del, således at det kan skære det lodrette snit i furen. Det var vigtigt, at kniven blev stillet $\frac{1}{2}$ tomme dybere end skæret, for at sten og rødder først stødte mod kniven og derved ikke beskadigede skæret og den svagere trækonstruktion bagved.

Forrest hvilede åsen på en lille forvogn og var fastgjort til denne med en kæde med ring omkring åsen eller en tap igennem åsen. Disse kunne flyttes, alt efter om ploven skulle gå dybere eller ej. De to hjul var ikke lige store, idet hjulet, der gik i furen, var størst, for at forvognen kunne være vandret. Trækket frem til hestene bestod af en trækstang/dræt med hammel og svingler til det nærmeste par heste. Det næste par heste trak i reb eller kæder, der var fastgjort i trækstangens forende. Man kørte med to eller tre par heste for hjulploven, alt efter hvor stærke hestene var.

Hjulploven, dette sindrige redskab, har man brugt i århundreder til at pløje den bornholmske jord, lige som resten af vort lands jord. Når man kørte med ploven, var der gerne flere kuske til at styre hestene og en plovkører til at styre ploven. Han holdt i stjerten og havde en plovkæp med til at rense skæret, muldfjælen og langjernet. På siden af ploven sad der en økse til at rette kilerne med og til at lave nye kiler, hvis en forsvandt. Når man kom til enden af marken, lagde man ploven om på landsiden, så den kunne slæbes rundt til næste fure. Furen blev først skåret med et lodret snit af langjernet og derefter med et vandret snit af skæret. Furen stødte nu på den lodrette muldfjæl og skulle her vendes om på den anden side, ofte blev den blot skubbet skævt til siden og ikke ordentligt vendt om. Her var problemet med hjulploven, at den ikke vendte furen ordentligt og var tung at trække, da skær og muldfjæl danner en ret vinkel og dermed ikke går direkte over i hinanden og letter furens bevægelser.

Hvor godt hjulploven har virket, er lidt svært for os at vide i dag, men på Melstedgård har man pløjet flere år med en kopi af en hjulplov. Det er vigtigt, at åsen er stillet rigtigt i taphullet i stjerten, at forvognen med trækkæden er stillet rigtigt, og at langjernet/kniven er stillet lidt dybere end skæret. Det er også en fordel at holde ploven lidt mod land, for så går den faktisk ganske godt. Den tager ikke nogen dyb fure, 4-6 tommer, og går bedst i lidt stivere jord, hvor furen vendes bedre. I løs sandjord bliver der ikke nogen sammenhængende fure, der kan vendes, men jorden presses mere til siden. Når ploven holdes lidt mod land, som det også omtales i de gamle beskrivelser, hæves muldfjælen lidt, og noget af furens jord glider under muldfjælen. Der opstår her et slid på underkanten af muldfjælen, og dette ses også på de bevarede hjulpløve, hvor muldfjælen ofte er forstærket med en eller flere jernskinner på underkanten af muldfjælen.

Trods disse skavanker har hjulploven været et banebrydende redskab, da den kom frem engang i slutningen af oldtiden, og man gik bort fra arden. Nu kunne man bryde stivere jord op og pløje ordentlige furer. Med hjulploven er det meste af vor dyrkede mark af lidt stivere slags brudt op og dermed gjort dyrkbar for eftertiden.

Men hjulploven krævede mange trækdyr ofte 4-6 heste, måske flere. Havde man to plove, brugte man de 4 bedste heste for den ene og de 6 dårligste for den anden, således at man var nødsaget til at holde 10 heste for at kunne pløje sin mark. Det var bekosteligt i foder.

Hos Prahl hører vi også om, at der er »et andet slags plove med store hjul, hvor åsen i jernringe og ved en jernbolt hænge i plovbøssen (hjulakslen) ... dog have jeg også set at plovslåen og hovedet tillige med noget af stjerten har været af jern«. Dette viser, at man allerede i 1777 var i gang med at ændre på den gamle hjulplov.

Ploven med de store hjul og dele af jern var udtænkt af sognedegn Samuel Hertel i

Stikfrelst paa en nye forbedret, og til almindelig Utyrre formodentlig brugbar Ploug.

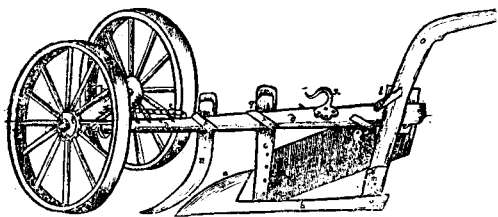

Fig. 2. Sogneedegn Samuel Hertel i Vestermarie konstruerede i 1760'erne en hjulplov, der blev omtalt og afbilledet i *Kjøbenhavns Adresse-Cont. Efterretninger* no 54, 1763. Det væsentlige er, at åsen hænger under hjulakslen, og slåen c, plovhovedet b samt en del af stjerten m var af jern. Dette skulle give en lettere gang og mindre gnidningsmodstand, så man sparede trækraft. Kgl. Bibl.

Vestermarie og i 1763 omtalt i *Kjøbenhavns Adresse-Cont. Efterretning* nr. 54. På fig. 2 kan vi se, hvordan den så ud. Ploven beskrives grundigt i den ledsagende tekst. De store hjul og åsen, der er ophængt under hjulakslen skulle lette trækket, således at den kun fordrerede to heste som trækraft. Skæret, plovhovedet, slåen samt den nederste del af stjerten var alt af jern, og det skulle også lette trækket. »Den kan trækkes af 2 eller 3 mådelig forede bæster lige så let, som en af de almindelige brugelige plove af 6 eller 8, og efter denne prøve kan en bonde altid have bedre heste end nu om stunder; thi når han ikkun behøver få, kan han fore dem des bedre.«

Af bevarede hjulplove findes der mange i vort land, og fra Bornholm er der bevaret 7 stykker, således 2 på Nationalmuset, 2 på Dansk Landbrugsmuseum og 3 her på øen. Af museets 3 hjulplove, er de to oprindelige hjulplove med træmuldfjæle o.s.v. Den ene af disse er fra 1782, hvad der er indstempet i langjernet. Hjulstellet er defekt, og den mangler muldfjælen. Den anden er helt komplet og stammer fra Ringeby i Vestermarie. Fig. 3. Den er udstillet på Melstedgård i den faste udstilling, og det er den,

der blev kopieret i 1976 til Landspløjestævnet. Kopien bruges til demonstrationer.

De 7 bornholmske hjulplove er for nylig omtalt i bogen »Bønder og Fiskere« 1985. Siden da er der fremkommet to langjern til hjulplove, og de er dateret 1766 og 1788 og ejerinitialer MAS for Mads Andersen (1714-79) og HMS for sønnen Hans Madsen (1756-1831). Begge var ejere af Kroggård i Østerlars, og det er her, de to langjern er fundet.

Den sidste af de tre hjulplove på museet er en overgangsform mellem hjulploven og svingploven, så den vender vi tilbage til senere.

I 1769 stiftedes Det Kongelige Landhusholdningsselskab i København. Det skulle virke for udvikling af landbrug, håndværk, industri og handel og fik gennem årene stor betydning for udviklingen i vort land. På landbrugsområdet havde man to måder at fremme udviklingen på, dels ved at præmiere særlig flid og opfindsomhed og dels ved at uddele nye redskaber frit eller give tilskud til særlige redskabers udbredelse. Det blev især de nye svingplove, man uddelte eller støttede udbredelsen af.

Den 18. oktober 1770 afholdt man den første plov demonstration på Bernstorfs gods, nord for København. Man havde fået sendt 3 svingplove ned fra Norge. De to var såkaldte Falkenstenske plove og så en engelsk plov fra Langesund i Norge samt en engelsk såkaldt Rotherham plov. Den femte plov var en gl. sjællandsk hjulplov, som godt kunne have været i bedre stand, så dysten havde været mere ligelig. Udfaldet blev til fordel for den mindste af de to Falkenstenske plove. Denne plov blev derfor opmålt og tegnet, og figuren blev indsat i det lille skrift, der blev trykt om plovprøven. Dette skrift blev sendt ud over landet til Selskabets kontaktpersoner, og det nåede da også til Bornholm, bl.a. til amtmand Urne. Allerede i 1771 ser vi af Selskabets brevbøger¹, at Urne har indsendt: »Tanker om den Falkenstenske Plov.« Desværre er selve journalsagerne fra de tidlige år af Sel-

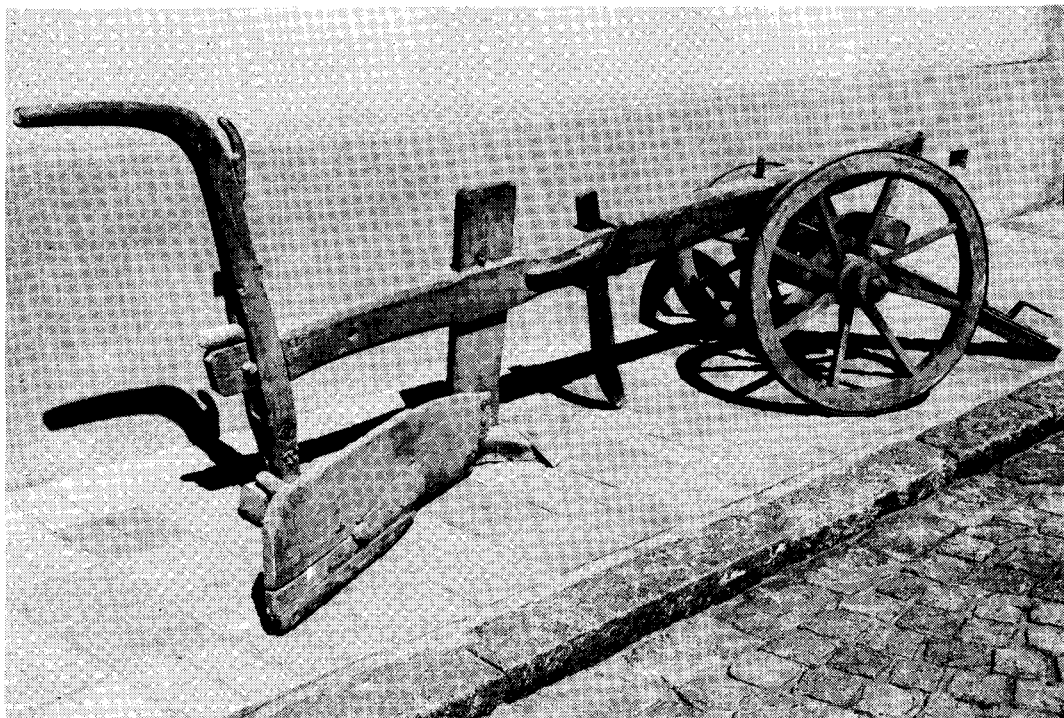

Fig. 3. Hjulplov fra Ringeby i Vestermarie skænket Bornholms Museum 1893-1900 af gårdejer Pihl. Muldfjælen er forsynet med en jernskinne forneden, der her er slidt bort på forreste del, fordi, som det siges, noget af jorden glider under muldfjælen, når ploven holdes lidt mod land. De to hjul er ikke lige store, da det højre skal gå i den forrige pløjede fure. Foto N.M. 1957.

skabets tid ikke bevaret, så vi må nøjes med oplysningerne i brevbøgerne. Også pastor O.A. Borreby i Nylars indsendte anmærkninger om den Falkenstenske plov og ledsagede disse med forbedringer og en tegning på plovdelene. I 1773 indsendte pastor Plochorse i Nexø »en af ham opfundne Plov hvoraf han indsender en Model«. Ja, der kommer endda svar på dette til Selskabet fra andre dele af landet. I 1780 ser vi i brevbøgerne, at Jeppe Hansen i Åkirkeby »indsender en underretning om en af ham opfundne ny plov samt Model og Tegning af Ploven selv«.

Af disse oplysninger kan vi se, at man også her på øen kort efter 1770 arbejdede med at ændre hjulploven og frembringe nye svingplove.

Der er nu et stort spring i materialet i brevbøgerne frem til 1819, før der igen optræder sager om plove og deres forbedring. Krigene 1801 og 1807-14 har selvfølgelig hæmmet udviklingen også på dette område.

I 1819 ansøger artilleriløjtnant, opsynsmand på den Kongelige Porcelænsfabriks Gård (ved Rønne), Lars Jørgensen Dam, »om at kjende mig værdig til en af de såkaldte engelske plove...« Ansøgningen indeholder også en beskrivelse af, hvilke forbedringer Dam har foretaget på Porcelænsgård, f.eks. rydning af sten, opsætning af stengærder, brug af kløver m.m. Ansøgningen blev attesteret af sognefogeden i Knudsker og to andre mænd, der skriver, at Dam ikke har en sådan plov i forvejen.

For overhovedet at komme i betragtning ved Selskabets uddeling af redskaber eller præmier måtte ansøgninger være attesteret af f.eks. sognepræst, sognefoged eller amtmand, således at Selskabet kunne sikre sig, at hjælpen blev givet til de rette.

Den 31. oktober 1820 takker Dam for den »såkaldte engelske plov«. Og han fortsætter: »Da jeg fik ploven med hammel og skjær, havde jeg alt afpløjet for dette efterår, men til næste år skal jeg have den ære at tilmelde Selskabet, hvad fremgang den gør på Bornholm, da jeg er vis på at dette slags plove kan bruges med fordel i Rønne og Hasle byvange og i Pedersker og Poulsker sogne foruden for mig og flere.«

Først i 1823 sender Dam oplysninger om brugen af ploven, med attest fra sognefogeden og skolelæreren i Knudsker på, at de har set ham bruge den. Af Dams egen beretning fremgår det, at han kun har $\frac{2}{9}$ af sin jord rensat for sten, og at han derfor kun bruger ploven her. Men han er i gang med at bryde flere sten, der sættes i gærder med jorddiger, hvorved markerne kan få fred for løsgående kreaturer, den såkaldte markfred. Dam betoner meget, hvor vigtigt det er med markfred og siger: »Uden markfred bliver bonden stående på det trin han står.« Han slutter sin beretning med at foreslå, at hvert sogn på øen måtte tildeles et eksemplar af de nyeste agerdykningsmaskiner »sædesrensemaskine, kartoffelskjæremaskine«, således at kendskabet kan spredes ud i sognene og folk lære at adskille og samle dem, så man kunne forarbejde tilsvarende lokalt.

Dette sidste blev der nu ikke noget af. Vi hører fra Dam igen i 1827, hvor han skriver til Selskabet for at fortælle, at han, der nu er over 60 år gammel, »så kan jeg ej gøre brug af den Bylske plov ... om endskjønt jeg har brugt den i 3 år, er den mig vel derfor ikke skænket, jeg har haft den en rum tid i håb om at blive ejer af et lidet stykke jord hvorpå jeg kunne bruge den, men forgæves, min søn vil ikke bruge den...« Han beder herefter meddelt, hvad han skal gøre

med ploven, og afgørelsen blev, at amtmand Jespersen skulle overtage den. Formentlig til brug for nogen anden person.

Af det foregående ser det ud til, at det ikke var den mest heldige placering, denne engelske plov af Baileysk fabrikat fik hos Dam på Porcelæns gård, og at kendskabet til den dermed ikke er blevet så vellykket, som ønsket var. Et af problemerne med de nye plove var, at jorden gerne skulle være ryddet for sten, før man kunne bruge dem. Og det var der endnu meget jord, der ikke var.

Men der er andre, der trods alt forsøgte sig med ansøgninger om at modtage udenlandske svingplove enten som gave eller til nedsat pris. I 1823 er det løjtnant og gård ejer Jørgen Olsen Kjøllet, Splitsgård, der søger om en svingplov. Han gentager sin ansøgning i 1824, så den er ikke gået glat igennem.

Samme år søger amtmand Jespersen om, at pastor Grønbechs tidligere tjenestekarl, Svend Andersen i Rø, der har fået kongelig udmark i fæste, kaldet »Bøgeskoven«, at han må få en engelsk svingplov. Mens sagen behandles, dør Svend Andersen, men ploven overlades til enken på sædvanlige vilkår, da hendes far dyrker jorden.

I 1823 er det løjtnant, gårdejer Hans Kjøllet, Ibsker, der søger om en engelsk eller amerikansk plov, og han bevilges en Baileysk plov, som han takker for i 1824.

Skolelærer Espen A. Schow i Bodilsker søger også i 1824 om en nordamerikansk plov og en extirpator (en harve). Desværre mangler bilagene til sagen. Men vi kan af hans indlæg i Bornholms Avis 11. marts 1829 se, at han fik ploven, og at han er glad for den. Han indbyder nu »hvo, som ønsker praktiske beviser herfor, behage blot i pløjetiden, at bære mig med et besøg, da jeg vil vorde istand til på en anskuelig måde at meddele enhver kundskab om plovens fortrinlighed. Hvilke fordel er det ikke med 2 heste og 1 karl at kunne udrette det samme arbejde i samme tid og lige så godt som ellers med 4 heste og 2 mennesker«. Over

næsten 3 spalter udbreder Schow sig om fordelene ved denne plov frem for den gamle bornholmske hjulplov, og han går kraftigt i rette med de indvendinger, som er fremført som argumenter imod de nye svingplove: 1. jorden giver ikke sæd efter pløjning med den engelske plov, 2. den er for svær for 2 heste, 3. den duer ikke til at pløje andet end den skarpe sandjord med, 4. den er vanskelig og svær at styre, og 5. den gør slettere arbejde end de bornholmske plove.

Han udtaler, at det er latterligt, »at de (argumenterne) som oftest er opstillet af de mest uvidende, ja endog af dem der næppe have set en svingplov, og end mindre forsøgt den selv, et mærkeligt bevis for, hvor parat man er til at fælde dom, uden at have tilstrækkelig sagkundskab«. Til slut siger han: »Dersom det nu min kjære bonde er lykkedes mig at vække din opmærksomhed, så at du i sin tid skulle få lyst til at indføre den her omtalte eller en anden svingplov, men ikke ret forstår at behandle den, så tænk på mig som på en god ven, til hvem du uden tilbageholdenhed kan henvende dig.«

Reaktionerne udeblev ikke, og man kan i de følgende 2 numre af avisen nr. 25 og 26 læse to anonyme perfide indlæg. Det er desværre ikke selve ploven, man går i rette med, men med indsenderen. Dels at han siger du til bønderne, og dels at han driver sin ejendom meget dårligt, ja, han omtales som den næst dårligste i sognet. Det omtales også, at løjtnant Kjøller i Ibsker havde fået en svingplov, så Schow var ikke den eneste. Til slut bliver spørgsmålet dog »om den nordamerikanske plov i almindelighed er mere anvendelig til det bornholmske agerbrug, end den bornholmske plov, og når Schow har bevist det, da først kunne man finde sig i, at han antog denne høje velynder beskytterterme som han ... har påtaget sig«.

Sagen slutter med, at formentlig bladets redaktør i nr. 29 går lidt i rette med de to

anonyme indlæg og prøver at føre sagen over i mere saglige baner.

I 1824 søger selvejergårdmand Adolph Sonne, Loftsgård i Åker, også om en svingplov, men ansøgningen må fornyes af amtmanden i 1831. Her beder han om »enten gratis eller mod nedsat betaling at han overlades en amerikansk svingplov«, men om det lykkedes vides ikke. I 1825 søger gårdmand Mads Jørgen Jensen i Pedersker om en svingplov og gårdejer Mads Stender i Vestermarie om »en engelsk plov, en hyppe- og en skuffeplov samt en hestehakke«. De to sidste redskaber er en art radrenser. Stender får herefter tilbudt nogle agerdykningsredskaber til nedsat pris. Også avlsbruger Tage B. Grønbech i Vestermarie søger i 1826 om redskaber, en Baileysk plov og en rensemaskine. Sognefoged A. Thorn søger om en svingplov og en hyppeplov. Og løjtnant M. Rasch, Eskesgård i Pedersker, søger i 1828 om at måtte få en svingplov til låns. Gårdejer Jacob C. Dam, Brogård i Åker, søger i 1830 også om en nordamerikansk plov.

Af brev bøgerne fremgår det ikke altid, om ansøgerne har fået de ønskede redskaber, og efterhånden som ansøgerne blev flere og flere, falder der også afslag. Men nogle af de bornholmske ansøgere fik nye redskaber, og disse må have fået betydning ud over den enkelte gårds dyrkning.

Den mest interessante ansøgning kom fra pastor C.L. Børresen i Pedersker i 1828. Den drejer sig om, at han ønsker en amerikansk plov til nedsat pris. Han får ploven til ¼ pris og takker for den i 1829. Samtidig beder han om bidrag af landbrugsfaglige bøger til et påtænkt lånebibliotek i sognet. Til den slags lånebiblioteker var der flere på Bornholm, der søgte om landbrugsbøger. Udbredelsen af disse bøger må også have haft en indflydelse på kendskabet til nyhederne inden for landbruget.

I 1832 skriver han tilbage til Selskabet og sender »et af smeden Jørgen Kofod i Rønne forfærdiget eksemplar af den forbedrede

nordamerikanske svingplov, over hvilken han beder sig meddele Selskabets bedømmelse«. Denne må have været positiv, for Børresen bliver bedt »om at besørge forfærdiget på Bornholm 6 stk. af den slags plove«, som han senere får betaling for. Disse 6 svingplove blev prøvet i overværelse af inspektør ved Frederiks Stenbrud, kammerråd Petersen og avlsbruger Jespersen, og de indsender en resolution om prøvens udfald, som tages til efterretning. Desværre fremgår det ikke, hvad der skete med de 6 plove, om de blev her eller blev sendt over, men det første er nok mest sandsynligt.²

En vigtig begivenhed blev også afholdelsen af plov demonstrationer eller præmiepløjninger. Den første fandt sted på St. Myregård i Åker den 10. oktober 1836. Initiativet blev taget af Det Bornholmske Efterslægtsselskab, en forløber for landboforeningen. Man vedtog, »at en præmiepløjning årligen skulle foretages her på landet, i det øjemed at opmuntre især tjenestekarle til med flid at lægge sig efter at udføre en god pløjning og at fremme udbredelsen af svingplove«. Der måtte kun bruges »plove uden hjul eller stylte«, så de almindelige hjulplove kunne altså ikke deltage. Præmierne var på henholdsvis 12, 8, 6, 4 og 2 rigsdaler. Et pænt beløb for en tjenestekarl at supplere lønnen med. Det kunne derfor virkelig blive en anspore til at dygtiggøre sig.

»For at gøre sammenkomsten ved de næste præmiepløjning så behagelig og nyttig ... indbydes enhver, der har et nyt eller usædvanligt agerdyrkningsredskab, at medtage samme og vise dets anvendelse og virkning. De af landets beboere, som af Det Kgl. Landhusholdningsselskab måtte være overladte svingplove opfordres ligeledes til at medtage dem ved pløjningen.« Man lagde således op til en begyndende maskinudstilling eller maskindemonstration.

I Bornholms Avis fra den 21.10. kan man læse om, hvordan pløjningen forløb. Reglerne var blevet udvidet, og de blev re-

degjort for pløjerne. Man ønskede lige furer af 8-9 tom. bredde og 4-5 tom. dybde og vendt så fuldkomment som muligt. »23 pløjerne gik igang, men 3 faldt fra efter første omgang, rygskudet.« De øvrige 20 gennemførte, og vinderen blev Ole Olsen, søn af Ole Espersen i Åker. Alle vinderne er nævnt ved navn og tjenestested, og herefter får yderligere syv pløjerne rosende omtale.

Hvordan det gik med maskinudstillingen, står der desværre ikke noget om.

Den næste præmiepløjning fandt sted året efter på Degnegård i Klemensker den 7. oktober, og konditionerne kan læses i Bh. Avis 12. sep. 1837. Der gælder de samme regler, men det indskræpes tilskuerne, at de holder sig fra de pløjede agre, indtil dommerne har bedømt pløjningen, og i øvrigt retter sig efter de anvisninger, som bestyrelsen giver. Så det gik altså ikke helt tilfredsstillende året før. Fremvisning af nye redskaber ønskes også gentaget. Og som noget nyt vil man prøve forskellige ploves trækraftforbrug med en kraftmåler, og også »en hjulplov af god konstruktion«.

Rapporten efter pløjningen står den 17. okt., og her er kun reglerne og de vindende pløjerne nævnt. Næste år blev der igen holdt præmiepløjning, og først efter den fjerde prøve i 1839 får man tid til kraftmålingen, men dog ikke tid nok, således at man afholder en egentlig kraftmåling på Ladegård i Klemensker den 2. nov. 1839. Om denne kan man læse i Bh. Avis 31. dec.

Man prøvede kraftforbruget ved 7 svingplove af forskellig konstruktion og størrelse, 5 amerikanske plove, den Winstrupske plov, en lokal forandret amerikansk plov samt også en bornholmsk hjulplov af god konstruktion. Kraftforbruget viste sig at være mindst ved kaptajn Jespersens forandrede amerikanske plov, der tilhørte hr. Jespersen på Splitsgård. Til sammenligning var kraftforbruget 33% større ved svingploven. Man prøvede de forskellige svingplove med eller uden en påsat vingepå enden af muldfjælen, for at få furen bedre vendt, og kraftforbruget steg herved.

Den største anke mod hjulploven blev, at den for at gå godt måtte holdes noget mod landsiden, hvorved furebunden bliver skrå og altså dybere ved land end ude ved den foregående fure. Pløjningen bliver herved ujævn og dermed dårligere end ved de nye plove. Samme erfaring har man gjort ved pløjning med hjulplovskopien på Melstedgård. Ploven stabiliseres, når man presser den lidt mod land, og furebunden bliver derfor skrå. Dengang var det vigtigt, at furen blev skåret ordentligt rent og helt vandret i bunden af hensyn til ukrudtet. Først i nyere tid er man igen gået over til at lade de store moderne plove levne en smal strimmel uskåret i furebunden, for derved at stabilisere plovens gang, så den ikke skrider ud af furen. I dag spiller det ikke den store rolle, da ukrudtet sprøjtes væk, men dengang i 1830'erne var det vigtigt, at furen blev helt renskåret i bunden.

Af amtmand Thaarups beskrivelse fra 1839 får vi også nyttige oplysninger om svingplovens indførelse på Bornholm. Han indleder med at omtale skolelærer Schow og løjtnant Kjøller, der havde fået plove af Landhusholdningsselskabet, og om pastor Børresen står der, »han fik i 1830 fra benævnte Selskab et eksemplar af den forbedrede amerikanske svingplov. Den vandt så meget bifald, at den i 4 år blev aldeles almindelig i sognet (Pedersker), og over 200 eksemplarer blev udbredt over hele landet, mest i søndre herred, siden er de end mere udbredte, men man har anbragt en forkærrer, for at give den en stadigere gang. En del Winstrupske plove bruges, færre Baileyske. En model opfundet af smeden Peder Nicolai Holm i Rønne yndes meget«. Heraf kan vi se, at det nu gik fremad med udbredelsen af de nye svingplove. Efter en lidt langsom udbredelse i starten har man sikkert fået øjnene op for svingplovens fortrin, både hvad angår pløjningens kvalitet og trækraftens lethed, således at man kunne spare heste og derved havde mere foder til kvæget. Dog ser vi også, at man sætter hjul for-

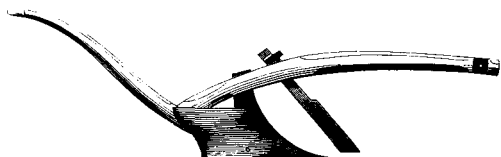
an ploven for at give den en stadigere gang, og man er så faktisk tilbage ved Samuel Hertels plov fra 1763.

Den store forbedring ved de nye plove var først og fremmest, at skæret sad skråt opad og gik lige over i muldfjælen, så furen kunne glide frit og uhindret op ad skæret og over muldfjælen uden at møde anden modstand end den løftende bevægelse, der ændres til en vendende bevægelse. Muldfjælen var først af træ med jernskinner på og senere støbt i jern eller smedet ud af stålplade. De støbte muldfjæle kunne ikke laves lokalt, men kom fra fabrikker som Frederiksværk i Nordsjælland. På fig. 4 ses dels den Baileyske plov, som blev indforsket til landet i 1817-18 fra England, og som i flere eksemplarer kom herover, og den nordamerikanske plov eller den Freebornske plov, som også omtales i ansøgningerne til Selskabet og sidst ses den Winstrupske, som vi hører om hos Thaarup. Det var den første danskbyggede plov, konstrueret af O.J. Winstrup, der grundlagde en mekanisk fabrik i 1815. Denne plov deltog også i den 2. danske plovprøve i 1820, hvor den blev den bedste sammen med den Baileyske blandt 14 plove.

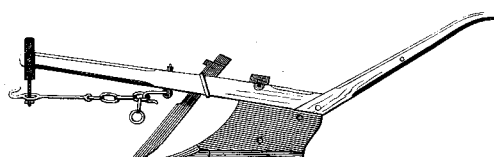
Den Winstrupske plov kunne benyttes med og uden hjulforstel. Et bevis på, at det ikke er hjulene i sig selv, der fordrede den megen trækraft ved den gamle hjulplov. Fejlen var at søge i skærets og muldfjædens primitive udformning, og det at de sad vinkelret op til hinanden, således at furen bogstavelig stodte mod den lodrette træplade, muldfjælen.

Winstrup udgav et billedværk over de bedste og nyeste agerdykningsredskaber i 1822. Dette værk fik også stor betydning for udbredelsen af kendskabet til disse nye redskaber.

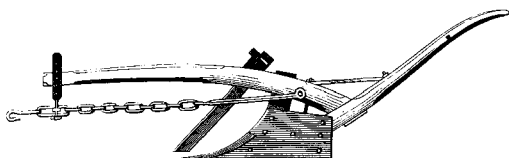
En nyhed blev også, at man ved svingplove fik to stjerne at holde i, som det ses på den nordamerikanske plov fig. 4. Hjulploven og nogle af svingplove havde kun én stjerne, og man måtte derfor gå oppe på land og styre, mens man med to stjerne kunne gå

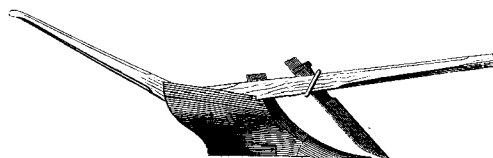
Bailey's Plov, set fra Furesiden.

Winstrup's Plov, set fra Landsiden.

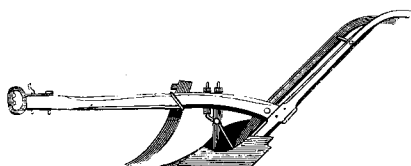
Bailey's Plov, set fra Landsiden.

Winstrup's Plov, set fra Furesiden.

Den Freeborn'ske Plov, set fra Furesiden.

Den Freeborn'ske Plov, set fra Landsiden.

Fig. 4. Tre svingplove, som i et antal blev brugt på Bornholm fra 1820 og fremad. Først den Bailyeske plov, af engelsk fabrikat. Den kom til øen foranlediget af Landhusholdningsselskabet. Dernæst den nordamerikanske plov af Freebornsk fabrikat, der også blev givet til flere landmænd. Den har to styrestænger/stjerte, og man går derfor i furen og styrer ploven i modsætning til plovene med kun en stjert, hvor man går oppe på land med stjerten i højre hånd. Sidst den Winstrupske plov konstrueret af O.J. Winstrup o. 1815 og produceret på hans fabrik i København. Fra Greves maskinbog 1871.

bagved ploven, i furen. Man havde derved bedre styr over ploven.

I Bornholms Avis dukker der nu annoncer op om salg af plove og især de støbte dele hertil, det såkaldte plovgoods. Fra 1845 kan H. Wichmann og Co. i Rønne levere støbte dele til plove, og vi kan følge deres varesortiment i avisen. I 1848 reklamerer de med »Plove efter Lundes, Meldahls, Mogensens, Jespersens, Frederikværks, Bentzens og flere modeller, alle med forstærkede snuder«. Her er Jespersens nok den forbedrede amerikanske plov, og de forstærkede snuder tyder på, at man også pløjede i stenrig mark og svær jord, hvad der fordrede denne forstærkning.

Også lokale smede annoncerede med plove, og her møder vi Chr. Bjørnsen 23.4.1850, der har færdige plove og vogne til salg. Og J.D. Herverk i Nexø, 16.6.1857,

der også forfærdiger plove. Mange lokale smede har sikkert købt de færdige støbte plovdele som muldfjæl og landside og så smedet resten selv. På denne tid var flere af plovens dele af træ som åsen og de to stjerte, se fig. 5 og 6.

Maskinfabrikken i Rønne blev oprettet i 1878, og den udsendte hurtigt et katalog over »Landbrugsmaskiner og Avlsredskaber«. Her er en side med 6 forskellige muldfjæle, støbte såvel som af stål. Fig. 7. Af teksten kan vi se, at de har typebetegnelserne: AII, IPH nr. 4 o.s.v., men især M.H.E. nr. 1 og 2 er interessant, da der på Museet er en plov med dette mærke, samt jerndelene til en anden plov, også med dette mærke. I K.A. Jensens artikel om landboforholdene på Bornholm⁶ ses netop denne plov mærket MHF eller E, og her kaldes den for en »Engleplov«, og i teksten læser

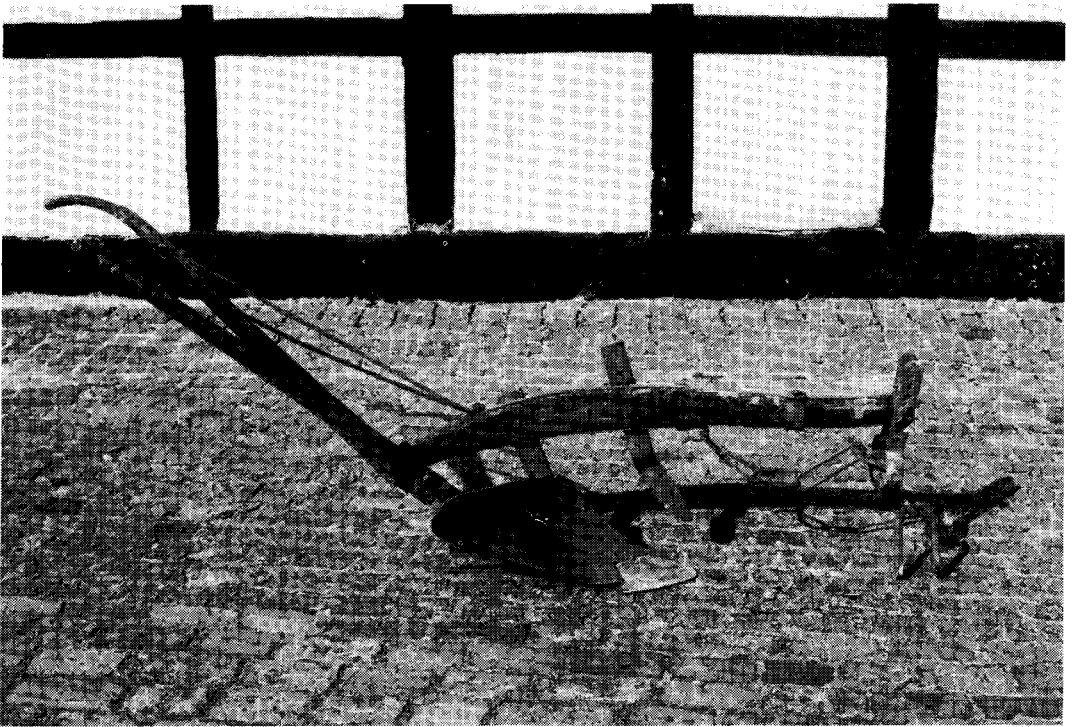

Fig. 5. Bornholmsk svingplov med smedet stålmuldfjæl mærket »M.H.F.II«. Måske en såkaldt »Engleplov« konstrueret af smed Engel og senere forhandlet af Bornholmsk Maskinfabrik. Foto BM.

man, at »Mange bornholmske smede fabrikerede plove, de mest kendte var Engleplove og Stangeplove, opkaldt efter to smede Engel og Stange. Denne model blev senere overtaget og fabrikeret af Bornholmsk Maskinfabrik«.

En meget vigtig del på plogen er muldfjælen og især dens form. Derfor var der også så mange forskellige former på plove. Man gik efterhånden bort fra de støbte muldfjæle og over til stålplademuldfjæle, af hensyn til holdbarheden og gnidningsmodstanden. Flere smede har selv lavet disse stålmuldfjæle. Det fik man syn for, da Museet for nogle år siden fik en kraftig træblok, som var beregnet til at spænde en muldfjæl fast på. Den kom fra smeden i Rø, men selve blokken stammer tidligere fra en smed i Rutsker. Når muldfjælen er smedet i passende form, skal der hærdes,

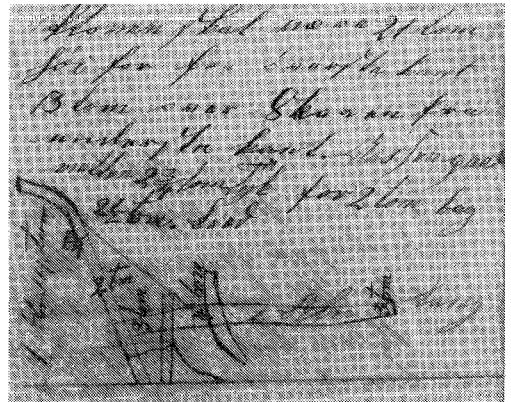

Fig. 6. På de tidlige svingplove var åsen og stjerterne af træ, og hjulmageren havde derfor også arbejde med dem. Her skitse fra hjulmager H.P. Jensen, Østermarie, 's arbejdsbog fra midt i 1850'erne. »Ploven skal være 21 tom(mer) høj for fra øverste kant. 13 tom over skaren (skæret) fra underste kant. Aasen på mitten $2\frac{3}{4}$ tom tyk - for 2 tom bred.«

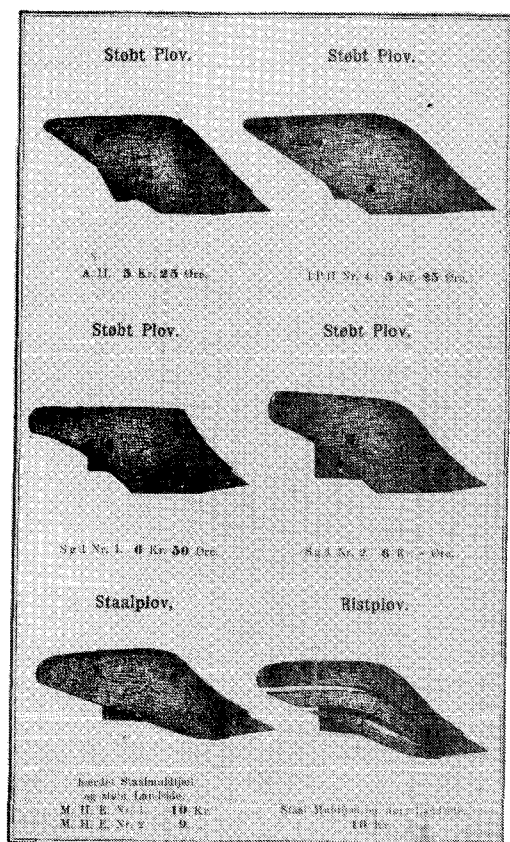

Fig. 7. Side i katalog fra Bornholms Maskinfabrik o. 1878. Her med seks muldfjæle med forskellig form og vridning. Nederst til venstre muldfjæl mærket M.H.E. 1-2, som kan være smed Engels model.

og for ikke at den skal ændre form under afkølingen, spændes den fast i denne blok. Fig. 8.

I Nexø etablerede Chr. Strand støberi engang i begyndelsen af 1860'erne i sin faders beslagsmedje. Her lavede man også plove, og den 3. af Museets hjulplove er netop mærket O. Strand. Fig. 9. Den har støbt muldfjæl og smedet løb og underdel. Hjulploven kan både bruges med hjulforstel og uden dette, idet der er et kraftigt bolthul i forenden af åsen, beregnet til det bornholmske fortøj, »stallekisten«, som

også ses på bl.a. Winstrups plov, fig. 4. Længere tilbage på åsen er der foran slåen en kraftig krog, og heri kunne trækkæden fastgøres. Det viser, at ploven også kunne bruges som svingplov. Altså en art overgangsform eller inspiration fra bl.a. den Winstrupske plov.

Museet har senere fået en del smedede svingplove helt af jern. En er mærket Strand Nr. 10 på muldfjælen, og en er smedet af Mathias Hansen, Gadeby, Østermarie. Men flere af plovene ved man desværre ikke, hvem smeden er.

Bornholms Maskinfabrik, der var den største lokal producent af landbrugsredskaber, lavede foruden de før omtalte 6 forskellige muldfjæle også en plov af egen model. Der findes en på Nationalmuseet, og den er mærket »SCD No 2. Bornholms Maskinfabrik Rønne«. På Museet her findes også jerndelene til en sådan plov med tilsvarende mærke.

Jo længere vi kommer frem i tiden o. 1850, des sværere er det at følge udviklingen, og det er derfor ikke helt let at besvare spørgsmålet om, hvornår hjulploven helt forsvandt, eller hvornår træsvingploven blev erstattet af jernsvingploven. Men henved år 1900 er skiftet stort set gennemført, og jernsvingploven har vundet helt frem. De lokalt smedede plove afløstes efterhånden af fabriksfremstillede plove af mærker som: Fraugde, Sanderum, Langeskov, Mullerup, Skjold, Landsberg og Taarup, for blot at nævne nogen af de danske plove. Af udenlandske blev især Oliverploven brugt en del herovre.

Vil man have et indblik i den lokale udvikling inden for plovene i sidste halvdel af forrige århundrede, må man læse Krarup og Tuxens beskrivelse fra 1907, der er en videreførelse af Thaarups egnsbeskrivelse, men kun for landbrugets vedkommende. Bag i bogen er der s. 99-220 aftrykt beskrivelser af forholdene på 12 bornholmske gårde, som må være resultatet af egentlige spørgeliste besvarelser. Her kan udviklin-

gen i mange forhold følges, og ofte fortælles der om, hvordan forholdene var både en og to generationer tilbage i tiden.⁵

Om Lindesgård i Olsker hører vi, at avlsredskaberne var meget primitive o. 1856, men at de blev forbedret i de følgende år og siden 1893 er anskaffet alle nutidens maskiner bl.a. plov med skrællejern (forskær) særlig til grøn jord.

Om Vennerslyst i Klemensker står der, at man ved midten af 1880'erne anskaffede jernplov.

Om Ladegård i Klemensker står »svingploven blev tidlig indført, idet gården var en af de første steder her på øen, hvor den brugtes«. Vi husker her afholdelsen af kraftmålingen i 1839.

Den bedste beskrivelse stammer fra Skovsholm i Ibsker: »Hvornår svingploven har afløst den gamle hjulplov, kan ikke med bestemthed angives, men sidst i tiåret 1850-60, om ikke før, har svingploven været almindelig brugt her på ejendommen ...

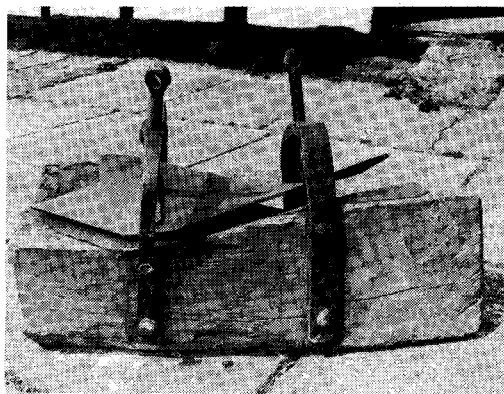

Fig. 8. Træblok med skruevinger, hvori en smedet stålmuldfjæl kan spændes fast under formningen eller under hærdeningen. Blokken stammer fra smed Malmqvist i Rø, men kommer tidligere fra en smed i Rutsker. Foto BM.

I en snes år har man så stået omtrent på samme udviklingstrin med avlsredskaberne, og først i årene 1880-1900 er de efterhånden blevet ombyggede og forbedrede.

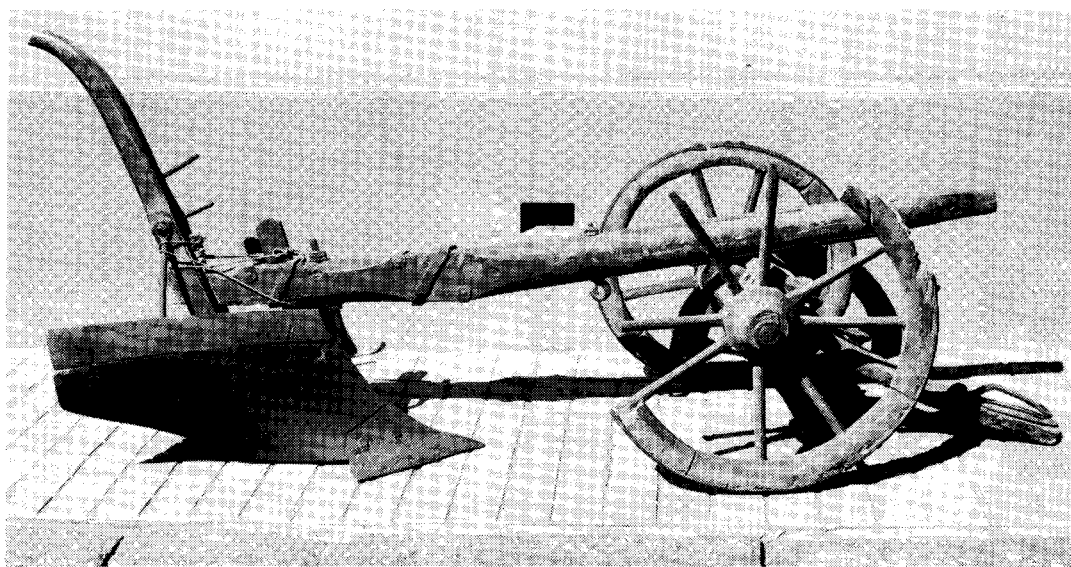

Fig. 9. Hjulplow med smedet plovlegeme og støbt muldfjæl, mærket »O. Strand«. På åsen kan man se, at ploven kunne bruges både som hjulplov og som svingplow med det bornholmske træktøj »stallekiste« sat i det forreste hul i åsen og trækkæden anbragt i krogen under åsen. Altså en slags overgangsform. Muldfjælen er forhøjet med et brædt. Ploven stammer fra Nexø. Foto N.M. 1957.

Muldfjælen på plovene, der før almindelig var af støbejern, blev nu erstattet med stålplader, og andre plovformer, der udrattede betydelig mere arbejde med mindre trækraft, er almindelige, f.eks. Oliver- og Fraugde-plove.«

Om Tingfogedgård i Ibsker står der: »I årene 1845-50 blev træploven (hjulploven?) afløst af svingploven med støbt muldfjæl. I året 1846 var således i brug her på gården 1 træplov og 2 svingplove.«

På Krogegård i Poulsker var der i 1860 kun plove, danskharver og en tromle. En svenskharve kom til som noget nyt. I tiden 1880-1900 er der skaffet nye redskaber og her bl.a. en Oliverplov.

På Kratlund i Pedersker er der i de seneste 30 år, d.v.s. 1870-1900, brugt en almindelig svingplov, nu senest en Fraugdeplov.

På Aspegård i Pedersker fandtes der i 1884, 3 svingplove med træstilling og en hyppeplov. Siden er anskaffet en jernplov med ståluldfjæl, en Fraugdeplov med skrælleskær og en Fraugdeplov med to furer.

Og sidst på Lille Strandbygård i Nylars var der i 1880'erne træplove, og senere er der anskaffet jernplov og dobbeltplov.

Vigtigt for denne udvikling hen mod de forbedrede plove har sikkert også været, at Landboforeningen på de årlige dyrskuer fra 1864 også viste maskiner og redskaber. De var indkøbt af foreningen og bortloddedes eller solgtes til medlemmerne. Denne udvikling fortsatte til 1887, hvor udstillingen af maskiner overgik til maskinforhandlere. Bornholms Maskinfabrik begyndte i 1878, smed Hellisen i Lobbæk i 1881 og Br. Anker i Hasle i 1885, og siden er flere andre maskinforhandlere kommet til.

Omkring år 1900 var de forskellige hesteplove udviklet. De lokalt fremstillede »smedeplove« blev brugt side om side med de fabriksfremstillede, der var af både dansk og udenlandsk fabrikat. Også tofurede hesteplove blev nu brugt især til skrælpøjning, d.v.s. en let eller tynd pløjning, som virker ukrudtsbekæmpende.

I 1898 samlede man svingplove fra hele landet til en plovprøve på Birkholm ved Herlev. En bornholmsk smedet plov deltog også, men den blev desværre placeret sidst i rækken af de 17 plove, fordi den havde det største kraftforbrug. Den ses på fig. 10. Den krævede 89% mere trækraft i forhold til den bedste, der blev den tyske Rud

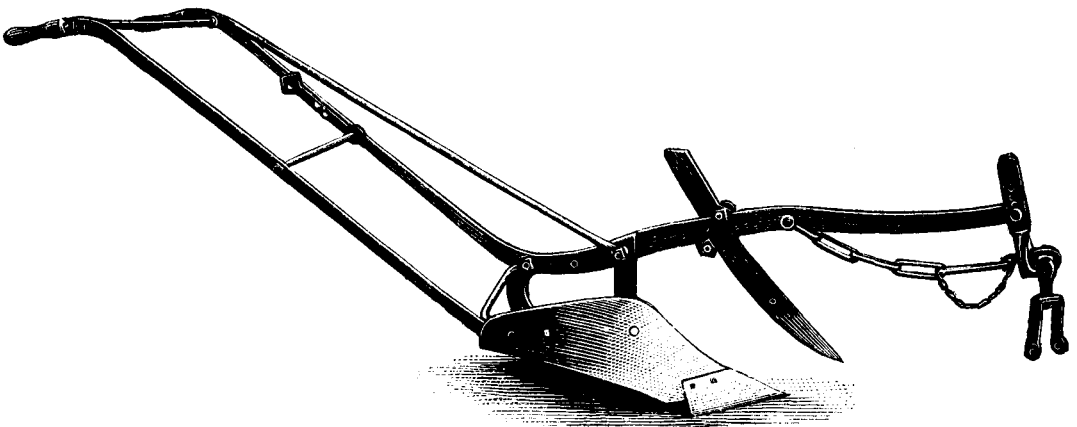

Fig. 10. Bornholmsk »smedeplov«, der deltog i plovprøven på Birkholm ved Herlev i 1898. Desværre var den tungest at trække og brugte hele 89% mere trækraft end den letteste plov. Fra E. Jørgensen: De danske redskabs- og maskinprøver 1902.

Fig. 11. Pløjning på Risegård i Klemensker med to spand heste og fabriksfremstillede plove. Det ses af de I-formede støbte plovåse. Med samme antal heste og mænd kunne man førhen kun pløje med én hjulplov og derved kun opnå det halve arbejde. Foto Kaare Rasmussen, år ukendt.

Sach's plov. Denne plov havde tilmed en hjulforstilling og lignede dermed de gamle hjulplove lidt.

Men til trods for, at Rud Sach's ploven gik så let i jorden, vandt den ikke særlig udbredelse her på øen, men den blev dog brugt enkelte steder. Et eksemplar kan ses på Melstedgård.

En nyhed ved de fabriksfremstillede svingplove var, at langjernet blev erstattet af en lille forplov, der skar en strimmel jord af furekanten og vendte denne ind over furen, så den blev vendt med ned i furebunden, og kanten af furen derfor stod ren for evt. opstikkende afgrøderester.

Rud Sach's ploven adskilte sig her ved fortsat at bruge langjern i stedet for for-

plov. En ny type forplov blev rulleskæret, det er en rund stålplade, der skærer det lodrette snit i furen. Ukrudt og lignende skulle ikke kunne sætte sig fast på dette runde skær. Rulleskæret blev også udformet som en hvælvet plade, som en art tallerken, der kunne skære en strimmel fri og vende denne, inden hele furen blev vendt. Til sidst kombinerede man rulleskæret med en forplov for både at kunne skære lodret og samtidig skære en strimmel af furen.

Da traktorerne indføres i landbruget, sker der igen ændringer med plove. O. 1919 kom de første traktorer til Bornholm. Nogle var store og klodsede og andre mere brugbare. I 1923 udgav Ford Motor Company et hæfte »Fordson i Arbejde«, hvori

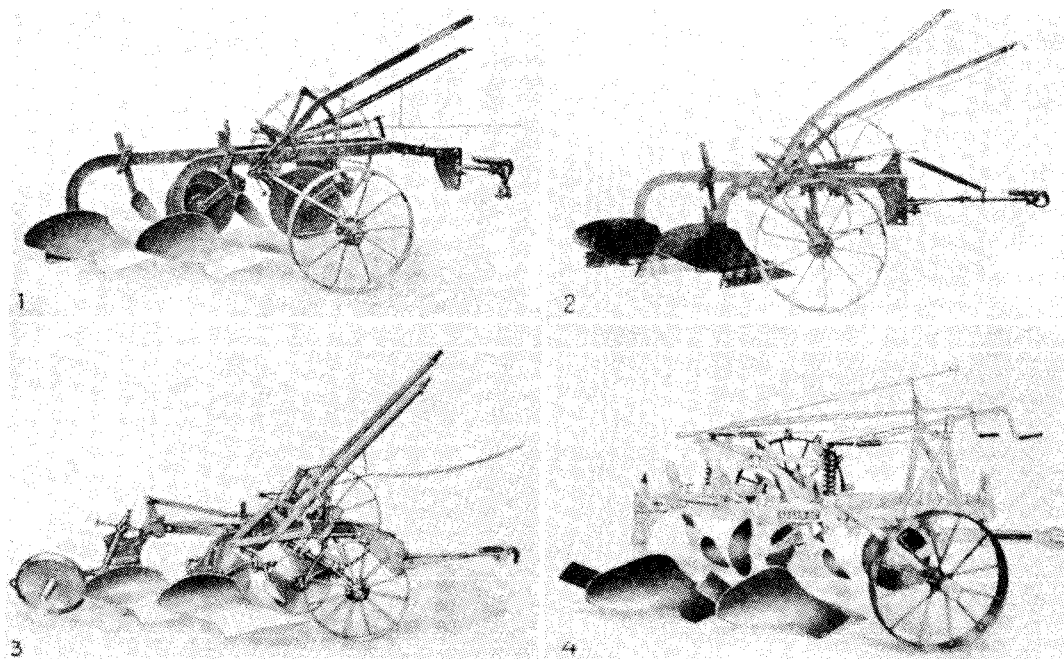

Fig. 12. Fire forskellige bugserede traktorpløve: 1. Fraugde. 2. Sanderum. 3. »Little Genius (I.C.H.)«. 4. Sesam (Överum). Fra H. Rosenstans Schacht. Maskinbog. 1941.

6 bornholmske landmænd fortæller om brugen af Fordson traktorer. De blev først og fremmest brugt til det svære arbejde, pløjning og harvning, men også som stationær motor både til kværn, rundsav og især til at trække tærskværket. Der blev holdt traktorkurser, og man indførte nye pløve, der passede til de nye »jernheste«. Det var forbedrede og forstærkede tofurede pløve, der enten kom fra traktorfabrikkerne eller fra de andre landbrugsmaskinfabrikker. Bornholms Maskinfabrik var også med her og en svær tofuret traktorpløve kan ses uden for Melstedgård.

Traktorpløvene varierede meget i størrelse og sværhed. Fig. 12. Alle skulle de have en mekanisk anordning, så pløven kunne hæves af furen og sænkes ned igen. Dette skete ved træk i en stang eller en snor, som så aktiverede mekanismen. Men trods dette var det besværligt at bakke med disse bugserede pløve, hvis man var kørt på sten, el-

ler hvis pløven ikke gik ordentligt i jorden. Ofte måtte man vende rundt på marken for at komme i gang igen.

Men trods alt var traktorerne et stort fremskridt i landbruget, og da de o. 1940 kunne fås med oppustelige gummihjul, blev de nemmere og behageligere at køre med, især på landevejene.

I årene kort efter 2. Verdenskrig, da der kom mange nye traktorer til landet, kom der også nogle med et såkaldt liftofhæng. D.v.s. at man enten mekanisk eller hydraulisk kunne løfte markredskaberne som pløve og harve af jorden og sænke dem igen. Traktorredskaberne blev derfor lavet om til det såkaldte »trepunktsophæng«, hvor to liftarme løfter og sænker redskabet, medens en tredje stang, topstangen, sørger for, at redskabet ikke tipper over og bliver holdt i stilling under arbejdet. Fig. 14. Da der nu også kom lettere og mere handy traktorer frem som f.eks. »den grå Fergu-

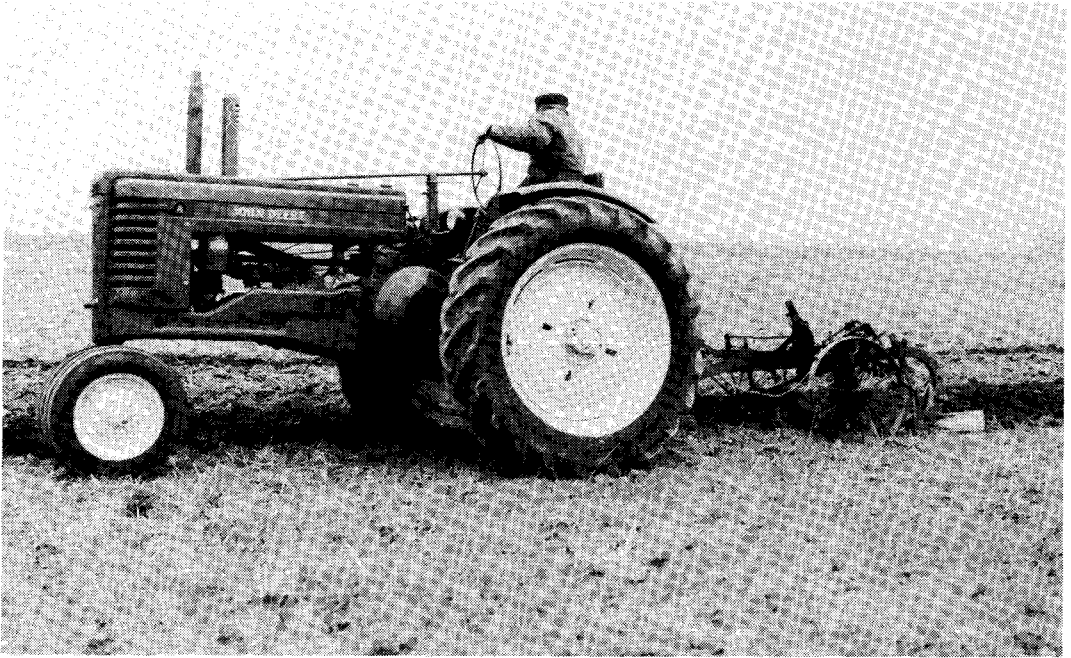

Fig. 13. Demonstration af pløjning med en bugseret plov på Melstedgård 1986.

son«, der endda havde et helt specielt liftsystem, der kunne indstille redskabernes dybdegang under arbejdet, ja så var man igen et stort skridt fremme i udviklingen, og traktorerne overtog hestenes rolle.

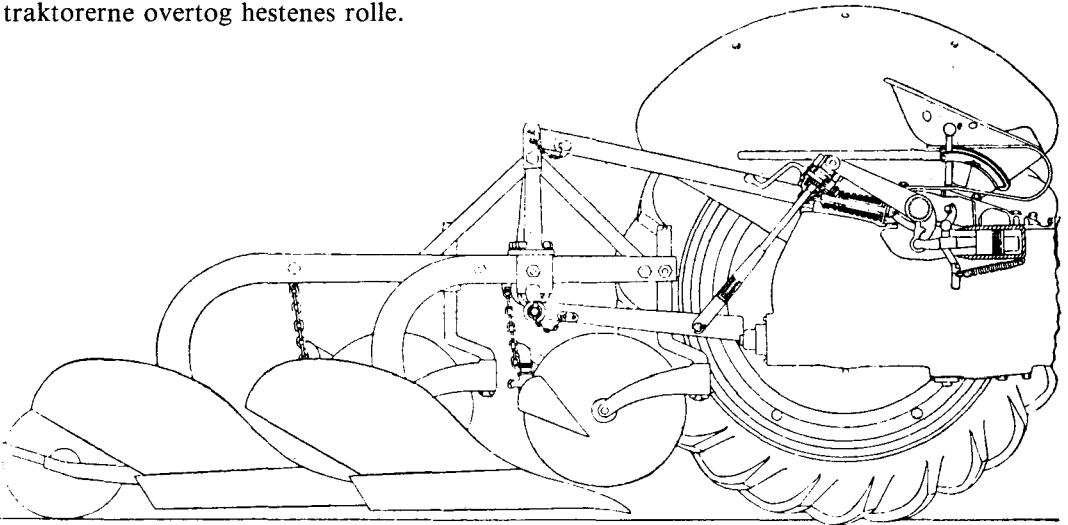

Fig. 14. Tegning af traktor med bærbar plov ophængt i »trepunktsophæng«, der hæves og sænkes hydraulisk, Ferguson, fra Maskinbog for landmænd 1951.

De gamle hesteredskaber blev sat væk, men enkelte svingplove er nu igen kommet frem som pyntegenstande foran gårde og huse.

Siden 1960'erne er udviklingen gået hastigt videre, og traktorerne er blevet større og større. Og dermed følger redskaberne også med. Plovene, der kunne fås med to ja til nød med tre furer i 1950'erne, blev nu også større, og 4 til 5 furer er ikke så ualmindeligt i dag. Ja større endnu ser man af og til. De største af plove er nu så svære, at traktorerne ikke kan bære dem i liftophænget, og man må derfor bugsere dem som i begyndelsen af dette århundrede. Men nu sker løft og sænk med hydraulik og er derfor meget nemmere end med det mekaniske løft, hvor plove skulle være i fremdrift for at hæves. Såkaldte vendplove, der har to sæt plovlegemer over hinanden og dermed kan pløje både til højre og til venstre, er kommet frem. Man kan herved køre frem og tilbage i »samme furer«. Man sparer derved at dele marken i forskellige stykker og pløje sammen eller fra hinanden, med affuringer imellem, eller man undgår at pløje rundt på marken ind mod midten. Med en vendplov kan man pløje fra en side af marken til den anden og helt undgå opfuringer og affuringer.

De nyeste plove kan også fås med stenudløser på hvert enkelt plovlegeme, så man som regel ikke behøver at stoppe og bakke, hvis man støder på sten. Derved undgår man at ødelægge plove.

Da pløjning er et meget kraftforbrugende arbejde i landbruget, har man eksperimenteret med andre former for jordbehandling som fræsning og jorddyrkning helt uden pløjning. Tallerkenplove og jordfræsere har kørt enkelte steder på øen, lige som store kombinerede harver og såmaskiner af og til ses. Men pløjningen er stadig det grundlæggende og vigtigste arbejde. Plove er derfor stadig et vigtigt redskab i landbruget.

Plovens historie er landbrugets historie, hvor udviklingen fra oldtidens ard over

middelalderens hjulplov til svingplove og nutidens traktorplov er sket i nær tilknytning til landbrugets opsving gennem tiderne. Man kan med rette sige, at plove er landbrugets symbol.

Vel udført pløjearbejde danner grundlaget for en god avl. Pløjning er løsning og vending af muldlaget og samtidig bekæmpelse af rod ukrudt, som konsulent H.J. Petersen formulerede det i 1946.

I 1700-årene pløjede man om efteråret kun det stykke, hvori der skulle sås rug, og resten af marken lå som græsning for kreaturerne. I 1800-årene begyndte man at indhegne markerne, så afgrøderne kunne få fred for dyrene, men man måtte så have egentlige græsmarker som foder til dyrene. Nu kunne man pløje hele sin mark om efteråret og dermed lufte jorden længere og bedre bekæmpe ukrudtet, samtidig med at forrådnelsen af de nedpløjede plantedele skete. Man opnåede herved et bedre resultat af jorddyrkningen.

Svingplove brugte også mindre trækraft, kun 2-3 heste og én mand mod hjulplovens 4-6 eller 8 heste og 2-3 personer. Så der var en væsentlig besparelse dels i foder, der kunne bruges til andre dyr, og dels i folkehold. Så resultatet blev en bedre pløjning med færre heste og folk. Altså et mere rationelt landbrug.

De gamle præmiepløjninger har man holdt ved med for at anspore ungdommen til en god pløjning. Der holdes amtsmesterskaber og landsmesterskaber, og i 1976 foregik landspløjestævnet på Bornholm. Her kunne man side om side med den nyeste form for pløjning se demonstration af tidligere tiders pløjning med en kopi af en hjulplov, forskellige svingplove og flere gamle traktorer med bugsede plove. Pløjning med heste er også vundet frem igen, og der arrangeres også amts- og landsmesterskaber i hestepløjning nu. I 1987 var det på Bornholm. Denne sport, om man kan kalde hestepløjningen så, praktiseres som aktivitet af mange køre- og rideforeninger. Er plove gode, er det samspillet mellem

Fig. 15. I dag er pløjningen mindst lige så vigtig som førhen, og traktorer og plove bliver større og større for at udføre mest muligt arbejde på kortest mulig tid. Moderne traktor med femfuret plov med stenudløser på hvert plovlegeme. Foto Bornholms Tidende 1987.

trækraft og kusk, der afgør de sidste point, hvad enten trækraften er hest eller traktor.

På en måde er man hermed tilbage ved den første præmiepløjning på St. Myregård i Åker i 1836. Meget er sket siden da i vort landbrug. Dyrkningsmåder og redskaber har ændret sig radikalt. Kornbrug blev til kvægbrug, og nu går det tilbage igen fra kvægbrug til kornbrug for fleres vedkommende. I de sidste årtier er der sket en sta-

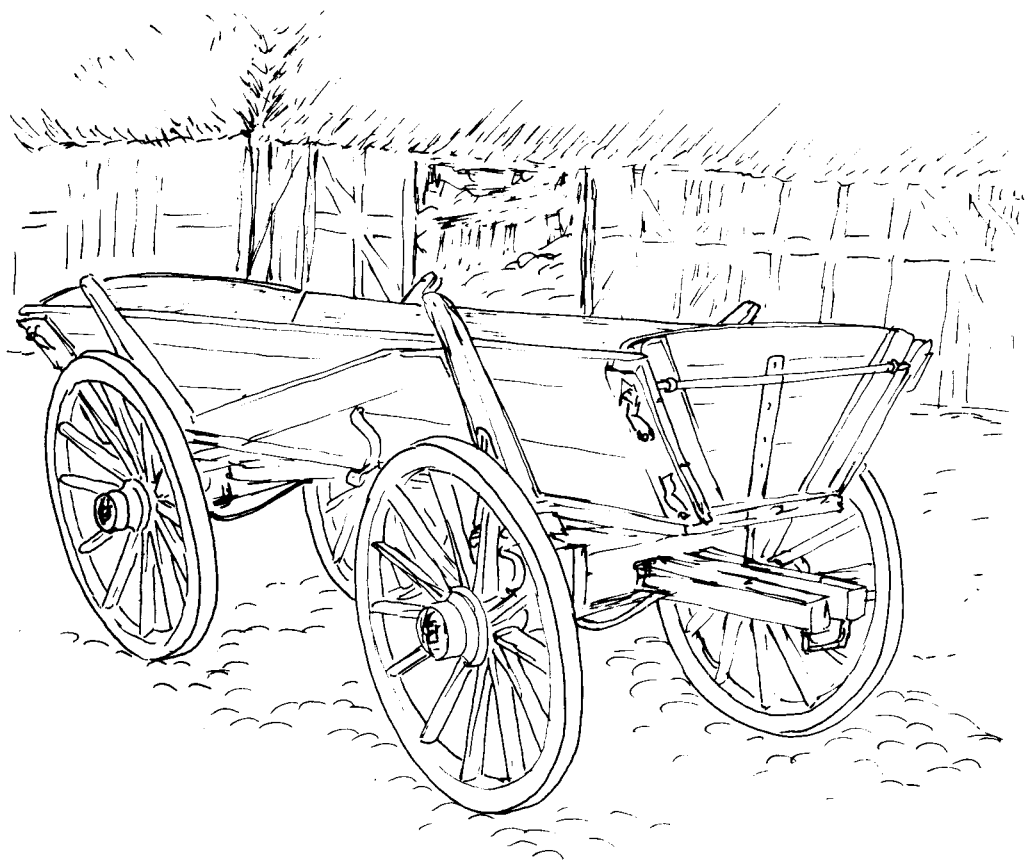
dig specialisering og en sammenlægning af ejendomme. Dyrkningsredskaberne er blevet bedre, og traktorerne større og større. Men pløjningen er stadig grundlæggende for landbruget, og dermed er ploven stadig et af de vigtigste redskaber. Der arbejdes fortsat på at forbedre ploven, således at kraftforbruget bliver formindsket, og pløjningen bliver bedst muligt, men det grundlæggende er stadig et plovlegeme med skær og muldfjæl, som løsner og vender jorden.

Noter:

1. Landhusholdningsselskabets brevbøger findes på Erhvervsarkivet i Århus, og der er trykt en særlig registrant til 1833, ordnet efter sogne og efter navne.
2. I det foregående er benyttet sager fra L.H.'s arkiv: Amtmand Urne, 1771/268. Pastor Borreby, 1771/287. Pastor Plochrosse, 1773/414a, 1774/459. Jeppe Hansen, 1780/390, 1781/81. Dam, 1819/154, 1820/5, 269, 1822/313, 474, 1823/ 181, 207, 1827/50. Svend Andersen, 1822/336, 474, 1823/388. Lt. Kjøller, 1823/215, 412, 1824/334, 429. J.O. Møller, 1824/139, 1825/56. E.A. Schow 1824/431, 1825,195, 1826/464. Adolph Sonne, 1824/440, 1825/195, 1831/342, 522. M.J. Jensen, 1825/44, 196. M. Stender, 1825/152, 1825/101, 554. T.B. Grønbech, 1826/553. Pastor Børresen, 1832/318, 1833/3, 233.
3. Bornholms Avis 1836 d. 23.9., 30.9. og 21.10.
4. Bornholmernes Land, II 1944, s. 111.
5. J.B. Krarup og S.C.A. Tuxen: Landbrugets udvikling i Danmark, VI Lolland-Falster og Bornholm, 1912.

Bornholmske vogne

Af Thor Lund Kure

Den stive arbejdsvogn - fastvognen

Fastvognen har været det mest anvendte transportmiddel i mange hundrede år. Den kunne bruges til mange formål og med tekniske fremskridt blev den landbrugets universalsvogn. De fleste lidt ældre landmænd kan alle huske anvendelsen af fastvognen. Derfor er det vigtigt at få nedfældet den viden, som de ligger inde med, til de følgende generationer. Jeg håber, mange landmænd vil læse denne artikel og evt. komme med tilføjelser - både med hensyn til sprogbrug og anvendelsen af vognen.

Artiklen bygger på samtaler med perso-

ner, der har brugt vognen, samt kilder, der belyser opbygning og anvendelse. Jeg vil begynde med en beskrivelse af det ældste eksemplar af en fastvogn, som findes på Bornholms Museum. Det er en høstvogn, som er opbygget efter middelalderlige principper. Derefter vil jeg se på ændringerne frem til den sidste fastvognstype, som stadig var almindelig i 1950'erne, da landbrugsmekaniseringen for alvor tog fart. Vognens opbygning og geografiske forskelligheder vil blive beskrevet, samt dens anvendelse gennem årtiderne. Til slut vil udviklingen af fastvognen blive inddraget.

Billede 1. Sulevogn fra Bornholms Museum. Foto: Bornholms Museum.

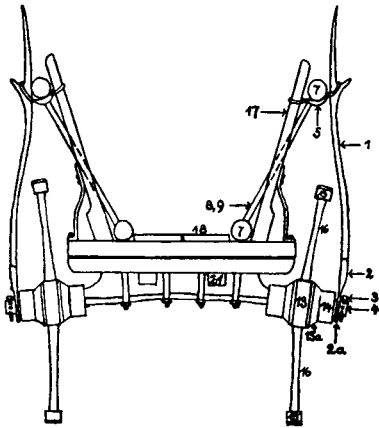

Fig. 1. Høstvogn fra det nordlige Østtyskland (Mecklenburg). Kilde 4.

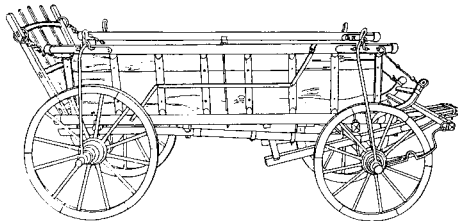

Fig. 2. Ungarsk vogn. Kilde 9.

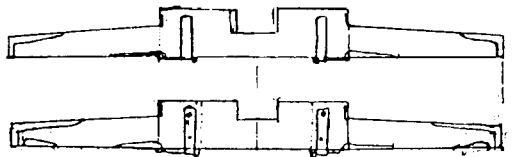

Fig. 3. Akselbænk. Tegning: Bornholms Museum.

Høstvogn med suler

På Bornholms Museum findes noget af det ældste i Danmark indenfor stive arbejdsvogne. Den er bygget op som høstvogn, hvilket gør den specielt interessant. Billede 1.

Typen kendes ikke fra det øvrige land. Til gengæld er den kendt i landene omkring Østersøen og i Østeuropa. En figur hentet fra Mecklenburgisches Wörterbuch viser en høstvogn, der på mange måder kan sammenlignes med den bornholmske: Fig. 1.

Den specielle konstruktion, hvor vognsiderne støttes af lange kæppe fra hjulakslen, er blandt andet gengivet fra ungarsk mate-

Billede 2. Sule. Foto: Bornholms museum.

riale. Her er der imidlertid ikke egentlige kæppe, som på den bornholmske og mecklenburgske. Dvs. at akslerne her udsættes for et langt større tryk. Fig. 2.

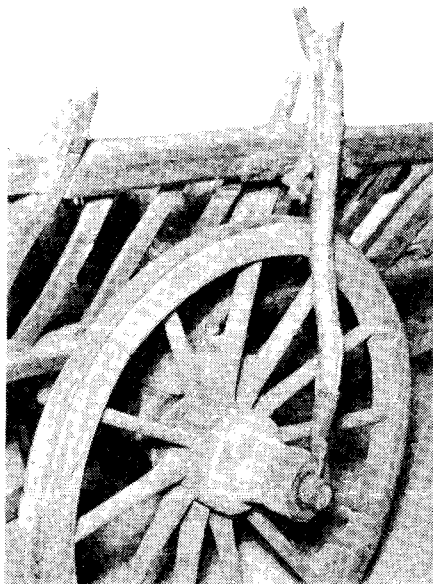
Det første, man lægger mærke til ved den tidlige stivvogn, er, at den overvejende del af vognen er fremstillet af træ. Langt op i forrige årh. var akslerne lavet af træ (5). Akselbænk (se fig. 3) og aksler var lavet i samme stykke træ. Akslerne var som regel tykke og klodsede. Akslernes tappe vendte nedad, og akslen var så lang, at den ragede flere centimeter udenfor hjulnavet. Uden for hjulnavet var der et hul. Heri sidder en såkaldt sule, som er tilspidset med jernbeslag endende i en pig, så det passer i hullet på hjulakslen. I den modsatte ende dannes en tvegren.

Sulen havde en speciel funktion i forbindelse med vognens anvendelse til høstbrug, da denne tvegren var med til at bære høststigerne.

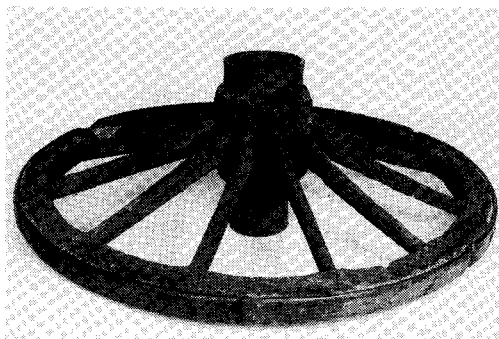
Det ses på billedet, hvilken funktion sulen har. Den holder sammen med vognkæppen et reb kaldet hank. I denne hænger den øverste bom på høststigen. Formålet er helt klart at gøre ladet bredere på høstvognen, så den kan laste mere. Det er også væsentlig at bemærke de egentlige høststiger, som senere afløses af tremmer i længderetningen.

Vi må gå ud fra, at vognen, når den ikke blev brugt til høstbrug, var forsynet med lundstik i stedet for suler. Der findes da også en beskrivelse af den bornholmske høstvogn, hvor lundstikken fejlagtigt beskrives som en »sula« (6). Det eneste, de har til fælles, er, at de skal placeres i det samme hul på hjulakslen. Sule hentyder jo til no-

get, der er tvodelt, således som det ses på høstvognen. Selvom vognen på Bornholms Museum er sammensat af flere vogne - det

Billede 3. Sule, kæp og hank. Foto: Bornholms Museum.

Billede 4. Hjul fra sulevogn. Foto: Bornholms Museum.

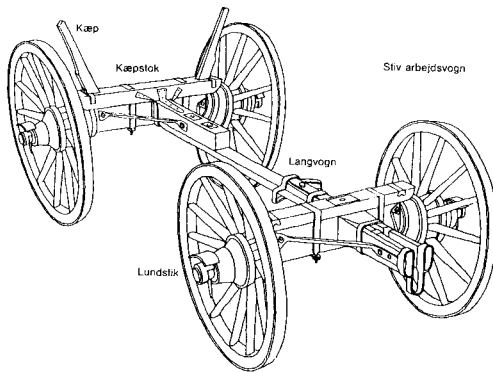

Fig. 4. Stiv arbejdsvogn med træaksler. Kilde 7.

ses på hjulenes forskellige størrelse - får man dog et klart indtryk af vogntypen. Den har meget smalt spor og alligevel relativt bredt lad. Det hænger sammen med hjulenes stik sammenholdt med, at akslernes tappe er høvlet af på oversiden, så hjulene kommer til at vende indad for neden (se fig. 3 af akselbænk).

Konstruktionen betød, at vognen kunne modstå sidetryk og derfor ikke brød sammen på de ujævne marker og veje.

Hjulfælget på den bornholmske vogn er beslået med 6 stykker fladjern i stedet for en sammenhængende ring. De enkelte fladjern er sømmet fast med håndlavede søm med firkantede hoveder. (Se billede.) Den samlede jernring kendes ellers lang tid før, at denne vogn er blevet fremstillet. Teknikken er imidlertid glemt for senere at vende tilbage. På denne måde er den bornholmske vogn interessant, idet den vidner om en middelalderlig teknik. Den samme ses imidlertid på flere hjulpløve.

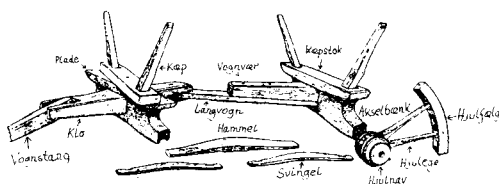

Fig. 5. Træetøj til en stiv arbejdsvogn med jernaksler. Kilde 1.

Den nyere fastvogn

Den sidst anvendte stive arbejdsvogn havde gennemgået mange forbedringer i forhold til »sulevognen«. Først stabiliseres hjulet, ved at man går over til at bruge sammenhængende jernring omkring fælget i stedet for flere småstykker. Træakslerne vedbliver dog i længere tid. Derefter indføres i midten af forrige århundrede jernaksler, hvilket gjorde vognen mere robust. Smøreakslen betød også mindre arbejde, hvad angik smøring. En nyere konstruktion, som godt kunne passe til den bornholmske model, ses på fig. 4:

Vognakslen indfalses som et sammenhængende jern under akselbænken. Træet i vognen bliver således reduceret i forhold til træakselvognen.

På fig. 5 ses, hvorledes træet reduceres på den nyere fastvogn.

Stivvognen er let at skille ad. Det var bl.a. en fordel, når den skulle under tag. Stivvognens undervogn består af forvogn og bagvogn, som er forbundet med en langvogn. Langvognen kan udskiftes med forskellige længder, således at vognen kan forlænges til forskellige formål, især som høstvogn. Stivvognens forvogn består af akselbænk (der afkortes radikalt ved overgang til jernaksel), klo, plade og kæpstok. I kloen udskares en bagklo - også kaldet tyv, hvori langvognen kan sættes fast. I modsat ende er der en forklo til vognstangen. Forvognen incl. jernakslen blev holdt sammen med dragebånd. Der var boret hul til hovedbolt gennem kæpstok og forred. Bagvognen består af akselbænk, der er 1½ cm kortere end forvognens på grund af større baghjul. På akselbænken lægges en vognvær, som har forbindelse med langvognen. Oven på kom en kæpstok, der ikke kan dreje - modsat forvognens.

Forskelle på stivvognen i Øst- og Vestdanmark

Aksel Jensen nævner i sin artikel (5), at der ikke er nævneværdige forskelle på stivvognen i de forskellige egne af landet. I slutnin-

gen af 30'erne undersøges dette forhold af Ellen Raa i Tidsskriftet Danske Folkemål. Her når man frem til mindst to typer stivvogne. Der tales om en vogn med stangarme og en med tyve. Der er både forskelle med hensyn til forvogn og bagvogn. På fig. 6 ses de forskellige typer:

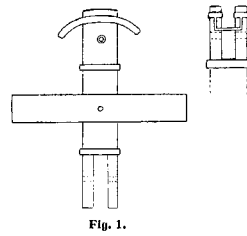

Fig. 1.

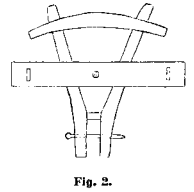

Fig. 2.

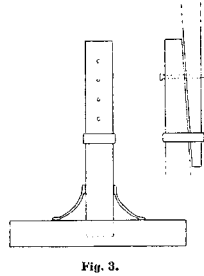

Fig. 3.

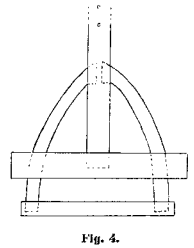

Fig. 4.

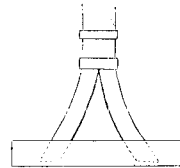

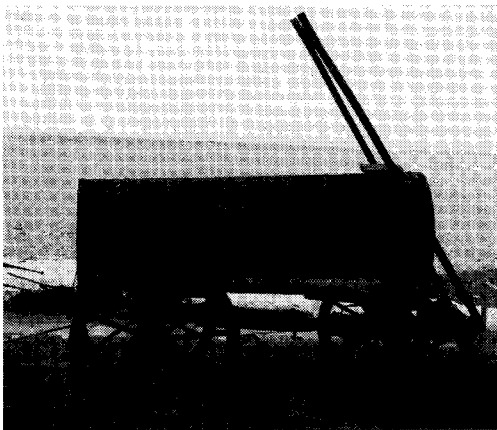
Fig. 5.

Fig. 6. 1-2: Skematiske tegninger af typer på forvogne. 3-5: Skematiske tegninger af typer på bagvogne. Kilde 3.

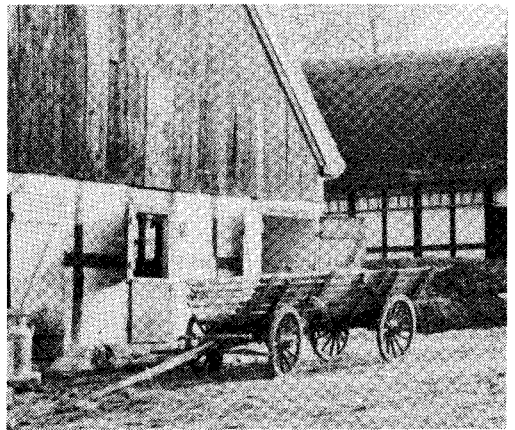
Den almindelige for- og bagvogn ses på fig. 6.1 og 6.3. På den vestdanske stivvogn reguleres længden ifølge Raae, ved at langbommens bagende skubbes kortere eller længere ind i krampen, og naglen flyttes fra et hul i langbommen til et andet. På den østdanske bruges enten en lang eller en kort langvogn. Her er der altså ikke så mange variationer. I den fynske landsby findes en stiv arbejdsvogn optegnet (fig. 7). Den adskiller sig på flere måder fra den østdanske. Det ses bl.a., at bagvognen drejer omkring hovedbolten, hvor den typisk østdanske drejer for enden af bagtyven. Se endvidere stangarmene på forvognen og den specielle bagvogn.

Vognen passer til fig. 6.2 og 6.4.

Stivvognens anvendelse gennem årtiderne
Stivvognen kan betegnes som datidens universalvogn. Den kan anvendes til mange formål, som vil blive beskrevet i det følgende med udgangspunkt i årtiderne.

Billede 5. Ajlevogn.

Billede 6. Gårdspladsen på Melstedgård i Østerlars. 1944. Bornholms Museum.

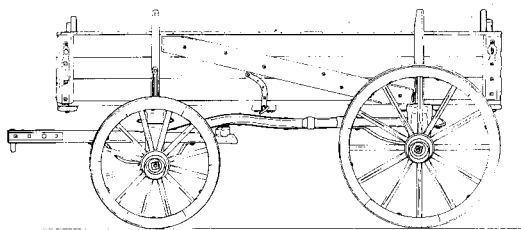
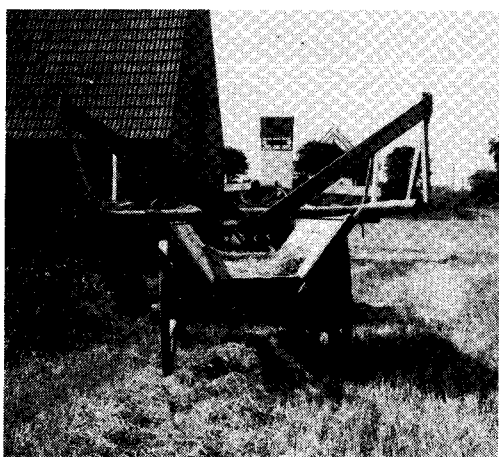
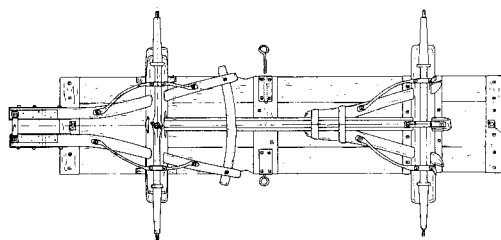

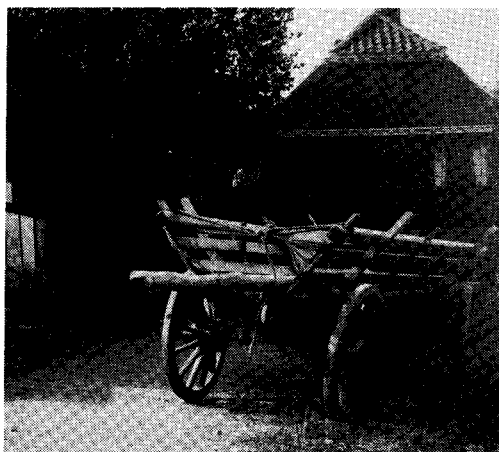
Fig. 7. Stiv vogn fra Fyn. Kilde 8.

Billede 7. Høstvogn med opbyggede hjørner v. Poulskirke. Bornholms Museum.

Om foråret brugtes vognen til bl.a. ajlekørsel og møgkørsel. Til ajlekørsel placeres en konisk træajletønde på et specielt stativ med to bomme, hvorimellem tøndens ligger. Nogle steder lagde man imidlertid tøndens i fjælevognen. Ajlen kommer ud gennem en spreader eller en nedfælder - således at man undgik fordampning af det værdifulde kvælstof. Ajlen blev påfyldt med en håndpumpe og bragt ud på marken. Ajlevognen kan stadig ses kørt ud bag landejendommen. Det var den sidste almindelige anvendelse af stivvognen - ofte trukket af en traktor:

I forbindelse med forårsarbejdet på markerne blev fastvognen brugt til f.eks. stenpilning, udkørsel af såsæd m.m.

Billede 8. Høstvogn med Låstang. Løsebækgade, Allinge. Bornholms Museum.

Billede 9. Anvendt læssegang på Spidlegård ca. 1930. Bornholms Museum.

Billede 10, 11 og 12. Møgekørsel på Melstedgård.
Foto: Bornholms Museum.

Til disse formål var det ikke relevant at forlænge vognen. Den kunne laste nok som kort vogn.

Til høhøsten blev vognen forlænget med lang langvogn. Man havde tit specielt brede fjæle med mellemrum, således at vognen kunne laste mere. Se billede 6.

De almindelige sidefjæle - lave og tætte - brugtes også sammen med en »høsterigge« (se fig. 8). På denne måde kunne vognen blive særdeles bred. Senere blev der mange steder bygget hjørner på »høsteriggen« (se billede 7), så vognens læs blev lidt mere stabilt. Her var der naturligvis forskel på, om man høstede neg eller løst. Som stabilisator for læsset brugtes en på bornholmsk kaldet låstong - (se billede 8 og 9). Den blev lagt oven på læsset og spændt ned i læsset v.hj. af reb og en talje, som var fastgjort under vognen.

Til roehøsten brugtes ekstra fjæl og forhøjede for- og baggavl. Til gengæld blev

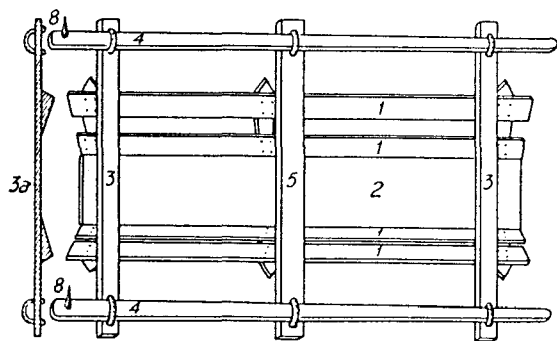

Fig. 8. Høstvogn med skrav(e) set fra oven. 3a. Stykket 3 af skraven set fra siden. (Tegnet af I.Kr. Nielsen, Aars.) Kilde 4.

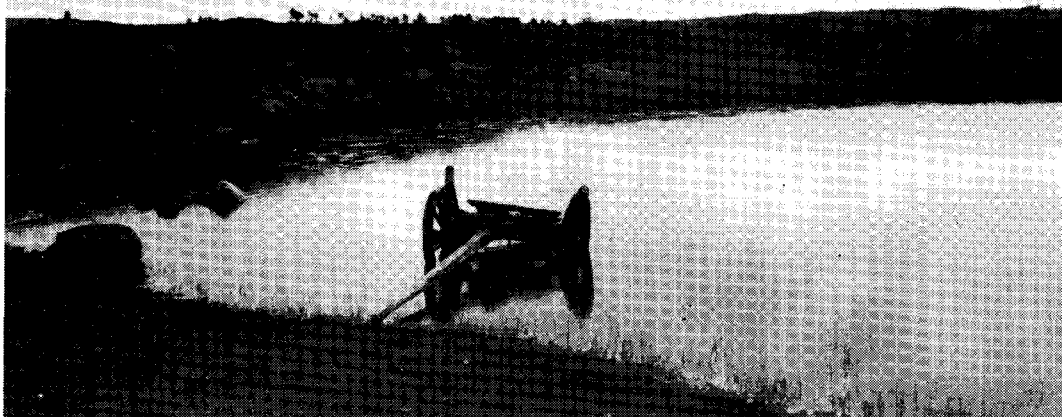
vognen almindeligvis ikke forlænget, da det gør vognen for ustabil. Roehøsten foregik ofte under meget vanskelige forhold, hvor hjulene skar dybt ned i jorden. Det kunne ske, at vognen direkte satte sig fast, så hestene stoppede og i værste fald faldt om kuld. Roehøsten kunne meget vel strække sig over oktober, november og ind i december måned.

Efter roehøsten var det møgkørsel og evt. mergelkørsel. Merglen skulle ud så tidligt, at den nåede at få frost og dermed var lettere at blande med jorden. Merglen var så tung, at det var tilstrækkeligt med kort langvogn og almindelige sidefjæle. Til møgkørslen brugte man ikke baggavl og normalt heller ikke forgavl. Man havde specielle sidefjæle, hvor øverste bræt var lidt længere end de andre (se fig. 7), så det var lettere at løfte fjælen op for at få møget af. Møget blev lagt i bunker på marken for senere at blive spredt ud og pløjet ned. Da fastvognen er så let at skille ad og samtidig smidig, kunne møget ved hjælp af en møghakke rages af ad nærmeste vej - også selv om det var lige foran et hjul. Man kunne uden nævneværdigt besvær køre op over bunkerne. Se billedserien fra Melstedgård. (Billede 10, 11 og 12.)

Møgkørslen var en vintersyssel, som strakte sig over mange uger. Når frosten satte ind, undgik man, at hjulene skar sig ned i jorden. Til gengæld var den frosne jord hård for trætojet.

Billede 13. Vognmand Kristensen, Åkirkeby. Tømmerkørsel i 1950'erne.

Billede 14. Mosesmedjen. Bornholms Museum.

Skovarbejde blev også udført i vintermånederne. Vognmænd og gårde med større skovarealer havde specielt kraftige vogne, der kunne bruges i skoven. Til tømmerkørsel kunne langvognen udskiftes med en kæde, så tømmeret bestemte vognens længde (se billede 13). Kæppene til tømmerkørsel var let aftagelige, idet en bolt gennem kæpstok og kæp kunne tages ud, og kæppen kunne uden besvær tages af.

I komfurer og til optænding i brændeovne brugtes også grene. Her var det ikke ualmindeligt, at man læssede grenene af ved at vælte vognen. Hestene blev spændt fra, og en kæde blev placeret hen over vognen og fastgjort i modsat side. Herefter trak hestene vognen over på siden. Kusken satte en kæp for ved vognkæppene, for at de ikke skulle knække under den lidt hårde medfart.

Fastvognen er også brugt til mælkekørsel. Det blev imidlertid hurtigt forbudt, da det kunne ryste mælken for meget. En enkel mælkekusk kunne ikke rigtig forstå mejeribestyrerens henstilling om at køre med fjedervogn. Da mejeribestyreren ired-

tesatte ham, fordi han ikke rettede sig efter henstillingen, kunne kusken vise, at han havde nogle fjær i vognen.

Ansvarshavende for vejenes vedligeholdelse så heller ikke så gerne fastvogne på vejene, da de var meget hårdere mod vejematerialet end fjedervogne (kilde 11).

Sommeren kunne være hård mod fastvognen, hvis de ikke stod i skyggen. For at undgå, at træet tørrede fuldstændig fra hinanden, kørte man vognen ud i dammen eller mosen (se billede 14). Af samme grund kaldtes det nærliggende vandhul nogle steder på Bornholm for mosesmedjen.

Internt på det enkelte landbrug brugtes fastvognen længe. Til længere transporter f.eks. til mølle eller købmanden blev fastvognen udkonkurreret af fjedervognen allerede fra midten af forrige århundrede. I 1950'erne blev både fastvogn og fjedervogn afløst af gummivognen. Ved traktorens indførsel i landbruget og afkortningen af vognstangen, så den passede til traktoren, fik mange af de gamle hestevogne hurtigt deres endeligt.

Litteraturliste/materialeliste:

1. Karetmager Axel Jensen: Vognhjulets fremstilling, materialer og det anvendte værktøj. Bornholmske Samlinger 1971.
2. Ellen Raae: Den stive arbejdsvogns undervogn. Danske Folkemål, 10. årgang 1936-37.
3. Ellen Raae: Redegørelse for besvarelser på spørgehæftet »Vogntyper i Danmark« m.m. Danske Folkemål, 11. årgang 1938.
4. Ellen Raae: Høstvognen - redegørelse og spørgsmål. Danske Folkemål, 14. årgang 1945.
5. Konsulent K.A. Jensen: Landboforhold på Bornholm. Bornholmernes Land, Rønne 1944.
6. Johan Hansen: En bornholmske håndværkers erindringer, 1934.
7. Holger Rasmussen: Vogne i Brede. Nationalmuseet 1971.
8. John Thompson: Danish waggon - in the collection at »Den fynske landsby«. Maj 1981.
9. Edit Fél & Tamas Hofer. Geräte der Á Tányer Bauern. Det kongelige danske Videnskabernes Selskabs Kommission til udforskning af landbrugsredskaber og markstrukturer. København 1974.
10. Vognfabrikant P.Chr. Jensen: Vognens historie. Karetmagerbogen. Teknologisk institut 1927.
11. Vejassistent cand. polyt. G. Schmith. Om anvendelse af bredfælgede og vidsporede vogne i stedet for smalfælgede og smalsporede. Den tekniske Forenings Tidsskrift, 14'de Aarg. Hft. 6. Kbh. 1891.

Fortegnelse over litteratur om landbrug og mejeribrug

i Bornholms Centralbiblioteks lokalsamling

Af Niels Foght Hansen

I. Landbrug, generelt. Foreninger og institutioner.

II. Jordbrug.

III. Husdyrbrug.

IV. Mejeribrug.

V. Gårdhistorie, biografier.

I. LANDBRUG, GENERELT. FORENINGER OG INSTITUTIONER

1. *Bedre lønsomhed i landbruget*: en konference omkring landbrugets aktuelle lønsomhedsproblemer arrangeret af Bornholms Erhvervsråd og Kreditforeningen Danmark. 1982. - 100 s. ill.
2. *Beskrivelse* af landbrugets udvikling i Danmark fra 1835 indtil nutiden. Lolland-Falster og Bornholm. Af J.B. Krarup og S.C.A. Tuxen. Udg. ved Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab. August Bangs Boghandel, 1912. 360 + 242 sider.
3. *Betænkning* angaaende de Statskassen tilflydende Arvefæsteafgifter m.v. og disses Afløsning. Afg. af den i Finansministeriet under 1. Juni 1907 nedsatte Kommission 1909. S. 139-73, 360, 412-19 og 444-45.
4. *Bornholm*. Turistårbogen 1971. S. 49-54: Holger Rasmussen: Bønder og fiskere. ill.
5. *Bornholms* Efterslægsselskab og Bornholms landøkonomiske Forenings virksomhed 1805-1955. Beretning. Red. af Aage Brandt. Udg. af Bornholms landøkonomiske Forening. Rønne, Bornholms Tidende, 1958. 575 s. ill.
6. *Bornholms* landøkonomiske Forening. Aarsberetning 1936/37. Rønne, 1937.
7. *Ebbesen*, Klaus: Bornholms første bønder. (i: Bornholmske Samlinger. 1974. 2. række, bd. 7, s. 55-58 ill.) Litteraturhenvvisninger.
8. *Foreløbig* Indberetning fra Formanden for det i henhold til Indenrigsministeriets Telegram af 19. August 1914 og Skrivelse af 20. s.s. af Bornholms Amt nedsatte Udvalg vedrørende Bornholms Forsyning med Levnedsmidler. 1914. 16 s.
9. *Grønbech*, N.: Noget om Landbruget paa Bornholm med Forslag til dets Forbedring. Kbh. 1815. 16 + 80 s.
10. *Heiselberg*, Vagn: Kongens frie bønder. (i: Bogen om Bornholm. 1957. S. 173-201. Ill.
11. *Højesterets* Dom af 1. December 1862 i Udmarkssagen. - u.å. - 8 blade.
12. *Jensen*, Ib Frank: Analyse af det bornholmske landbrug. Udg. af Bornholms Erhvervsråd. 1968. 28 s.

13. *Jensen, K. A.*: Landboforhold på Bornholm. (i: Bornholmernes Land. Bd. 2. 1944. s. 75 - 124. ill.)
14. *Jeppesen, P.*: Den bornholmske Husmandsbevægelse. - Kbh.: Gyldendal, 1927. - 27 s. ill.
15. *Kirketorp, M.E.*: Bornholms landøkonomiske Forenings Historie 1852-1902. Rønne: Frits Sørensen, 1902. 101 s. ill.
16. *Knudsen, J.*: En bornholmsk Udmarkssag og en østerlandsk Fortælling. Rønne, 1870. 76 s. Om Mtr. Nr. 245 af Vester Marie Sogns Udmarksjorder.
17. *Kongelig* Resolution af 20. Juli 1726 angaaende Bortfæstningen af Kongens (Statens) Udmarksjorder paa Bornholm. (i: Bornholmske Samlinger. 1908. Bd. 3, s. 55-83.)

Efter en af Rigsarkivet bekræftet Udskrift af Rentekammerets Relations- og Resolutionsprotokol for 1726.
18. *Larsen, Niels-Holger*: Bornholmsk byggeskik på landet. Bornholms Museum 1983. 168 s. ill.
19. *Nielsen-Grønvang, J.P.*: Den bornholmske Husmandsbevægelse. - 1927. - 24 s. ill.
20. *Olsen, Janus*: De bornholmske Udmarksjorder. (i: Bornholmske Samlinger. 1920. Bd. 13, s. 82-132.)
21. *Oversigt* over bornholmske Landbrugsregnskaber 1923-31. Rønne, 1925-32.
22. *Pedersker Lokalforening*: Pedersker Husmandsforening /ved Karl Edv. Pedersen. - 1984. - 13 blade.
23. *Samlinger*. Udgivne af Det Bornholmske Selskab for Efterslægten. - Kbh., 1806-1810. - Hæfte 1-3.

Af indholdet: Om Undentag. Om Forholdet mellem Heste og Qvæg. Om Fæste på Aaremaal. Om Handelsplanter dyrkning. Liste over alle under Bornholms Told-Distrikt hjemmehørende Fartøier. Om Selveiergaardens Arv. Om Udskiftningen paa Bornholm. Om Det Bornholmske Efterslægtsselskab.
24. De *Samvirkende* Bornholmske Husmandsforeninger, 1903 - 25. juni - 1978 / (red.: J. Gantzel Lauridsen). Rønne: De Samvirkende Bornholmske Husmandsforeninger, 1978. - 63 s. ill.
25. De *Samvirkende* bornholmske Husmandsforeninger. Beretning 1923/24 - 1924/25, 1943, 1944. - 1923-45.
26. *Schmidt, August F.*: Bornholmsk Bondeliv. Særtryk af Bornholmske Samlinger Bd. 34. 1955.
27. *Strømø, Poul Erik*: Rentekammeret og dets kommissioners stillingtagen til det bornholmske udmarksproblem i perioden 1709-1767. Rønne, 1975. 86 s. Udsnit af Bornholmske Samlinger 2. række, bd. 8. Litteraturhenviisninger.
28. *Udmarkssagen* på Bornholm. Fotokopi af: Plakat af 30. Maj 1832 og af: Lov 9/2 1866 angående Behandlingen af den Landsognene på Bornholm tilføjede Andel i Udmarksjorderne.

Sidstnævnte haves også i Kongeriget Danmarks Love.
29. *Ugeskrift* for Bornholms Landbrug: medlemsblad for Bornholms landøkonomiske Forening. - Rønne, 1924-56. Årgang 2-34. Årgang 1923, 1939 og 1949 mgl.
30. *Vejledning* for deltagerne i Den Kongelige Veterinær- og Landbohøjskoles landøkonomiske Ekskursion til Bornholm og Ringsted i dagene 10.-13. Juli 1929. - Kbh., 1929. - 25 s.
31. *Zahrtmann, M.K.*: Opdyrkningen af Bornholm igjennem Tiderne. Rønne, 1924. 73 s. Særtryk af Bh. Sml. Bd. 15. Bogen har intet titelblad.

II. JORDBRUG

1. *Bonitetsanalyse* af Landbrugsjord. Bornholm. Rønne 1974. 57 sider, heraf 15 kort.
Udg. af Landboorganisationernes kontaktudvalg for landskabsplanlægning. Litteraturhenvisninger.
2. *Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Forslag til jordbrugsplan. - Rønne, 1985. - 57 s. ill. + 1 løst kort. (Sektorplanlægning.)
3. *Brandt*, Aage: Oversigt over Bornholms landøkonomiske Forenings Arbejde for Planteavl paa Bornholm indtil 1924. Rønne, 1926. 151 s. Reg. ill.
4. *Helbæk*, Hans: Korndyrkningens Udvikling på Bornholm. (i: Bornholmske Samlinger. 1958. Bd. 36, s. 117-129 ill.)
5. *Helbæk*, Hans: Sæddodder og Korn paa Bornholm i det 13. Aarhundrede. (i: Bornholmske Samlinger. 1953. Bd. 35, s. 9-15 ill.)
6. *Hertel*, Samuel: Skikkelse paa en nye forbedret, og til almindelig Nytte formodentlig brugbar Ploug. - 1763. - 2 s. ill.
Udsnit af: Kiøbenhavns allene K. privilegerede Adresse cont. Efterretninger 1763.
7. *Johansen*, Bo: Plejltærskning på Melstedgård. (i: fra Bornholms Museum 1986.) Red. af Ann Vibeke Knudsen. Rønne, 1987. 96 s. ill.
8. *Jordklassificering* Danmark: Basisdatakort 1:50.000: Bornholm og Christiansø. - 1983. 1 blad.
9. *Leth*, F.J.: Den bornholmske Høstmaade (i: Ugeskrift for Landmænd. 1865. 2. Rk. Bd. 9 S. 33-39.)
10. *Prahl*, Jacob Peter: Agerdyknings Katekismus efter Bornholms Agerdykningsmaade. Som fotografisk optryk genudgivet af Bornholms historiske Samfund med forord af Frede Kjøller. William Dams Boghandel, 1970. 14 + 104 sider.
Fotografisk optryk af »Agerdyknings Catechismus efter Bornholms Agerdyknings-Maade«, udgivet København 1777.
11. *Schmidt*, August F.: Pastor Jacob Peter Prahl og hans Agerdyknings Catechismus. (i: Bornholmske Samlinger. 1934. Bd. 22, s. 1-9.)
12. *Urne*, J.C.: Ager-dyrkningens behandling paa Bornholm. Udg. af Aage Rohmann. Schultz, 1964. 107 s. ill. (Udvalg for Folkemaals Publikationer. B,6). (Universitets-Jubilæets Danske Samfunds Skrifter, 407.) Skildring fra ca. 1757-1768. Litteraturhenvisninger.
13. *Vensild*, Henrik: Den bornholmske hjulplov. - Khb.: Nationalmuseet, 1985. - 14 s. ill.
Udsnit af: Bønder og fiskere: festskrift til Holger Rasmussen.

III. HUSDYRBRUG

1. *100 dyrskuer* på Bornholm. - Rønne, 1951. - 32 s. ill. Særnummer af Bornholms Avis 4.7.1951.
2. *Albrechtsen*, J.: Kvægbrugets Udvikling paa Bornholm. Udg. af Bornholms Landøkonomiske Forening. - Rønne, 1903. 107 s. ill.
3. *Bornholms landøkonomiske Forening*: Beretning om Afkomsundersøgelser over Tyre 1938, 1940, 1949. - 1938-49. - 3 hæfter.
2 tidligere beretninger findes i: De sammensluttede bornholmske kontrolforeningers årsberetninger 1934/35 og 1935/36.
4. *Bornholms landøkonomiske Forening*

- ning: Beretning om Tilsyn med Kvægbesætninger 1939-56. - Rønne, 1939-56. 1950 og 1951 udkom ikke.
5. *Brandt, Fred.:* Fra kvægtuberkulosisens bekæmpelse på Bornholm (i: Bornholmske Samlinger. 2. række. Bd. 5 s. 61-76.)
 6. *Foreningen* til Hesteavlens Fremme på Bornholm i 100 år /red. af Helmer Hansen. - Rønne: Bornholms Tiden-
de, 1979. - 55 s. ill.
 7. *Hansen, Helmer:* Kvæget på Bornholm. - Odense, Normann, 1963. - 8 s. ill.
Fotokopieret udsnit af: Koen. Kvæget i dansk landbrug.
 8. *Jensen, Ejnar:* Bornholmske Tyre og deres Afstamning. Rønne, 1938. 17 s.
 9. *Jensen, J.:* Bornholms Hesteavl. Udg. af Bornholms Landøkonomiske Forening. Kbh. 1891. 148 S. 4 Reg.
 10. *Klastrup, K.K.K.:* Da Landet fattedes Dyrslæger. Kbh. 1931. 17 S. Om Sygdomme hos Husdyrene paa Bornholm ca. 1750. Særtryk af Maanedsskrift for Dyrslæger. Bd. 42, 1931.
 11. *De Sammensluttede* bornholmske kontrolforeninger. Årsberetning 1923/24. - Rønne, 1924. Fra 1940/41 med titel: Kvægavlen på Bornholm. 1955/56 - 1965/66 mangler.
 12. *Thorsen, K.:* Om Dyrslægevesenet paa Bornholm. 1942. 30 s. ill. Særtryk fra Dansk veterinærhistorisk Samfunds Aarbog.
 13. *Tscherning, H.C.:* Underretning angaaende den nu paa Bornholm herskende Faaresygdom. - 1861. - 4 s.
 14. *Urne, J.C.:* Præservativ mod Qvægsyge. - 1768. - 6 maskinskrevne sider. Afskrift fra: Thårup: Bornholmiana I.

IV. MEJERIBRUG

1. *Andelsmejeriet* Bjørnedal 1888 - 13. maj - 1963. Rids af mejeriets historie i anledning af 75 års jubilæet. - 1963. - 19 s. ill.
A/M Bjørnedal. 50-Aars-Jubilæum. -1938. - 14 sider. Festsange.
2. *Andelsmejeriet* Brodal gennem femoghalvfjerds år: 1888-1963 /af M. Alling-Dam. - Årkerkeby, 1963. - 27 s. ill. - gennem halvtreds Aar: 1888-1838 /af M. Alling-Dam. - 1939. - 22 s. ill.
3. *Andelsmejeriet* Central 1894-1944. - 1944. - 31 s. ill.
4. *Andelsmejeriet* »Dybdal« Østerlars: 1886-1936 /af Kr. Thuesen. - Rønne, 1936. - 24 s. ill.
5. *Andelsmejeriet* Godthaabs 50 Aars Jubilæum. 1889 - 8. November - 1939. - 1939. - 16 s.
6. *Andelsmejeriet* Nykær gennem halvtreds Aar: Mejerivirksomhed i Nyker 1887-1937 /af Arne Skovmand. - Rønne, 1937. - 24 s. ill.
7. *Andelsmejeriet* Svalhøj gennem halvtreds Aar: 1889-1939 /af K. Thorsen. - 1939. - 19 s. ill.
8. *Bodilsker* Andelsmejeri. 1887-1912. - Et Tilbageblik paa Virksomheden i 25 Aar. - 1912. - 15 s.
9. Bornholms Amts Mejeriforening: Special-Beretning. 1905, 1907-09, 1911-13, 1915-17, 1919-21, 1923-24. - 15 hæfter.
10. *Bornholms* Mejeriforening 50 år. - 1958. - 20 s. ill. Særnummer af: Bornholms Tidende 31.3.1958.
11. *Brandt, Fr.:* Bodilsker Andelsmejeri. En historisk Oversigt over Bodilsker Andelsmejeris Virksomhed gennem 50 Aar. - Rønne, 1937. - 16 s. ill.
12. *Dansk* Mejeristat: Bornholms Amt /red. af G. Ellebrecht. - Kbh., »Vort Samfund«, 1931. - 24 s. ill. Fotokopi.

13. *Greve, Ejner*: Bornholms Andelsmejeri 1886-1986 /udg. af Bornholms Andelsmejeribrug. - Rønne, 1986. - 64 s. ill.
14. *Knudsen, Ann Vibeke*: Bornholmske andelsmejerier 1886-1986: mejeribrugets udvikling på Bornholm. - Rønne: Bornholms Museum, 1986. - 56 s. ill. Litteraturhenvvisninger.
15. *Sand, Petrine*: Fra den gamle Forhandlingsprotokol, 30: Andelsmejeriet Dybdal pr. Østerlars (Bornholm). (i: Andelsbladet. 1939. S. 879-84 ill.)

V. GÅRDHISTORIE, BIOGRAFIER

1. *Bornholms Amt*. (i: Danmarks større gårde. 1965. Bd. 5, s. 729-795 og 802, reg. ill.) Haves også i h 46 bd. 5.
2. *Bornholms historie*. Landbruget og dets biografier. Rønne, Ernst G. Olsen, 1950. 422 s. ill.
S. 1-130: Karl Thorsen: Bornholms historie. S. 131-409: Gårdfortegnelse med biografier af ejerne.
3. *Bornholmske gårdsnavne*. Nuværende og ældre ordnet sognevis og efter gårdstal. Samlet af Olaf Hansen. Rønne, 1966. 27 s. Særtryk af: Bornholmske Samlinger, bd. 40.
4. *Bulmer, Johan*: Bemærkninger om Bornholms Bøndergaarde. (i: Bornholmske Samlinger. 1909. Bd. 4, S. 41-61.) Litteraturhenvvisninger.
5. *Danmarks større gårde*; Bornholms Amt: statistisk og historisk håndbog for det store og middelstore landbrug /red. E. Bülow. - 1965. - 72 s. ill. Udsnit af værkets bind 5.
6. *Fra Bornholms Museum* 1983. - Rønne, 1984. - 88 s. ill. S. 49-58: Jes Wienberg: På sporet af Bornholms middelalderlige gårde? ill.
7. *Fuglesangsgårdens* - 6. vg. i Ibsker - historie fra 3. februar 1313. Kladde. 18 blade. Nedsrevet af forskellige - kop. 1973 efter kladde u. forf. ang.
8. *Hansen, Johan*: Landboforhold (i hans: En bornholmsk Haandværkers Erindringer. 1934. S. 179-217. Tvl.)
9. *Jespersen, J.*: Bornholms Amt (i hans: Danske Gaarde i Tekst og Billeder. 1928. Bd. 4. Hft. 34. S. 806-833 ill.) Haves ogsaa h 46 Je 82? Bd. 4.
10. *Kofoed, Karl M.*: To bornholmske Storgaardes Historie. Rønne, 1917. 62 S. ill.
Siblegaard og Vallensgaard. Særtryk af: Bornholmske Samlinger, Bd. 11. Litteraturhenvvisninger s. 61-62.
11. *Kofoed, Carl Anthoni*: Meddelelser om beboerne af Brogaard i Klemensker 66. selvejergård. - u.å. - 27 blade. Afskrift.
12. *Kofoed, H.A.*: Fortegnelse over Landejendomme på Bornholm, deres Ejere, Hartkorn og Areal. Rønne, Colberg, 1899. 104 s. Fotokopi.
13. *Kofoed, H.M.*: Fortegnelse over Landejendomme paa Bornholm, deres Eiere, Hartkorn og Areal. Rønne, Colberg, 1892. 86 s. - 1899. 104 s. I samme bind.
14. *Kure, Kr.*: Fortegnelse over gårde og deres ejere på Bornholm. *Nørre Herred*: Klemensker Sogn 1-2, Olsker Sogn, Rutsker Sogn, Rø Sogn.
15. *Kure, Kr.*: do. *Sønder Herred*: Bodilsker Sogn, Pedersker Sogn, Poulsker Sogn, Åker Sogn 1-2.
16. *Kure, Kr.*: do. *Vester Herred*: Knudsker Sogn, Nyker Sogn, Nylarsker Sogn, Vestermarie Sogn 1-2, Vester Herreds Skøde- og Panteprotokol (1759-1791 (81?)).
17. *Kure, do.* *Øster Herred*: Ibsker Sogn, Østermarie Sogn 1-2, Østerlarsker Sogn.

18. *la Cour*, J.C.B.: Bornholms Amt (i hans: Danske Gaarde. 1906-18. 1. Saml., Bd. 4 S. 1277-1348, 2. Sml. Bd. 4 S. 1209-1335 og 3. Sml. Bd. 4 S. 1365-1428. Reg. ill.)
19. *la Cour*, J.C.B.: Bornholms Amt (i hans: Danske Gaarde. 1918. 3. Saml., Bd. 4).
20. *Lind*, Th.: To undentagskontrakter. (i: Bornholmske Samlinger. 1953. Bd. 33 S. 135-142.)
21. *Mortensen*, Erling: De viste vejen. Modtagere af Det Kgl. Landhusholdningsselskabs sølvbægre 1804-1969. Bornholm. - 1969. - S. 81-84.
22. *Nielsen*, Jens Th.: Når jeg tænker tilbage: minder fra »gamle dage« paa Stangegaard i Aaker. - 1952. - 31 s. ill.
23. *Rønne*, N.: Fortegnelse over samtlige Landeiendomme paa Bornholm, deres Eiere Hartkorn og Areal. - Sognelynglodder undtagne. - Ordrede efter Jordebogsnummerne og udarb. af .. Rønne, 1876. 65 S.
24. *Svendsen*, V.: En Undentagskontrakt (i: Jul paa Bornholm. 1940. S. 28-30).
Gengivet efter en utrykt Stamtavle »Østerlarsker Slægter«.
25. *Svendsen*, V.: Østerlarsker Slægter (i: Bornholmske Samlinger. 1942. Bd. 28 S. 1-116 ill. i Tvl.).
Omhandler nogle Slægtsgårde i Østerlars og genealogiske Oplysninger om deres Ejere gennem Tiderne.
26. *Trap*, J.P.: Anhang. Fortegnelse over samtlige Proprietær-, Selvier-, Vornede- og Beneficiar-Gaarde i Bornholms Amt ... (i hans: Beskrivelse af Landet Bornholm. 1857. S. 65-87).
27. *Westh*, Ejler Hjorth: 40. selvejergaard i Rutsker sogn »Baasegaard« gennem 300 år. 1966. 8 s.
28. *Zahrtmann*, M.K.: Borryngholms gamle Herredfogedgaarde. (i: Bornholmske Samlinger. 1932. Bd. 21, S. 37-42.)
29. *Zangenberg*, H.: Bornholmske Gaarde. - Rønne, 1928. - 20 s. ill.
Udsnit af Hjemstavnsforedrag om Bornholm, s. 133-152 ill.

Forfatternes adresser

Stud. mag. *Anders Holm Rasmussen*
Tullingsgade 7, 4.tv., 1618 København V.

Mag. art. *Lars Jørgensen*
Slotsherrensvej 10, 2720 Vanløse

Lektor, cand. mag. *Hanne Valsø Vensild*
Storegade 29, 3700 Rønne

Lektor, dr. phil. *Ebbe Gert Rasmussen*
Østerled 43, 3700 Rønne

Oberstløjtnant *H. E. Skaarup*
Rosengade 19, 3700 Rønne

Fuldmægtig, cand. mag. *Trine Dam Kofoed*
Solbakkevej 33, 2820 Gentofte

Museumsinspektør *Mette Skougaard*
Frilandsmuseet, Kongevejen 100, 2800 Lyngby

Cand. mag. *Keld Søegaard Christensen*
Katholmvej 2 B, st., 2720 Vanløse

Arkitekt *Ann Vibeke Knudsen*
Kirkestræde 1, 3700 Rønne

Højskolelærer cand. mag. *Henrik Yde*
Krabbesholm Allé 12, 7800 Skive

Lektor, cand. mag. *Poul Nørgaard*
Værmlandsvej 15, 3700 Rønne

Konsulent *Helmer Hansen*
Strandvejen 120, 3700 Rønne

Museumsinspektør *Henrik Vensild*
Storegade 29, 3700 Rønne

Adjunkt, cand. mag. *Thor Lund Kure*
Mønstergaard, Havrehøjvej 9, 3751 Østermarie

Bibliotekar *Niels Foght Hansen*
Provstegade 10, 3700 Rønne

Indmeldelser i BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

modtages af
foreningens bestyrelse, der for tiden består af:
bogholder Olaf Hansen, Nexø, formand,
civilingeniør J. Klindt,
studielektor C.H. Kibsgaard,
major H.V. Jørgensen,
museumsinspektør Henrik Vensild,
overbibliotekar H.C. Larsen,
lektor Ebbe Gert Rasmussen,
lektor Per Thule Hansen, redaktør,
alle Rønne,
overlærer Frede Kjøller, Østermarie,
pedel Jørn Uffe Hansen, Krakdal, Rutsker, Hasle.

